

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

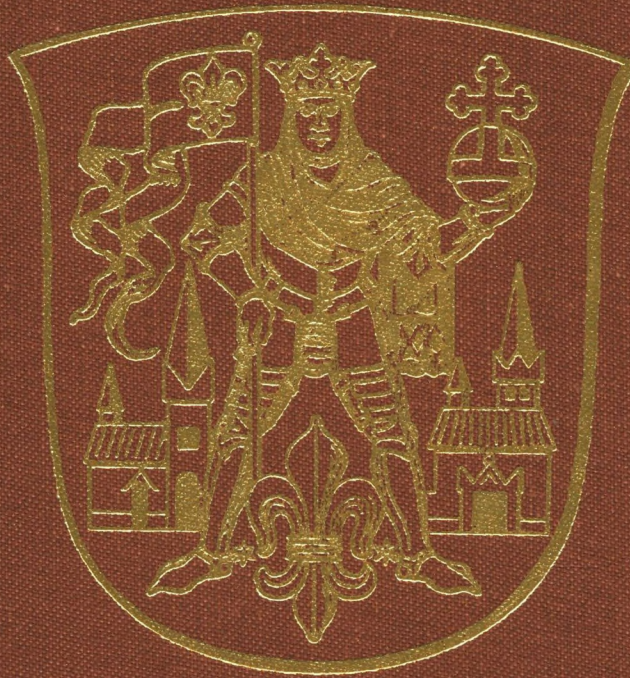
Odense bys historie

Jørgen Hæstrup

KRIG OG BESÆTTELSE
ODENSE 1940 · 1945

UDGIVET AF ODENSE KOMMUNE 1979

Odense bys historie

Jørgen Hæstrup

Krig og besættelse · Odense 1940 · 1945

Odense bys historie

Redaktionsudvalg:

Tage Kaarsted (formand)

Hans Chr. Johansen

Niels Oxenvad

Carsten Tofte

Redaktionssekretær og billedredaktør:

Jørgen Thomsen

Jørgen Hæstrup

Krig og besættelse Odense 1940 · 1945

Udgivet af Odense Kommune
I kommission hos Odense Universitetsforlag · 1979

KRIG OG BESÆTTELSE
ODENSE 1940 · 1945

© by Jørgen Hæstrup

Bogen er trykt hos OAB-Tryk, Odense

med 11/13 pkt. Baskerville

på 115 g Thai-Cote fra De forenede Papirfabrikker (Dalum Papirfabrik)

Reproarbejdet er udført af Thor-Grafik, Odense

Den typografiske tilrettelæggelse er foretaget af Poul Jeppesen

Printed in Denmark 1979

ISBN nr. 87-7492-302-1 (Odense bys historie)

ISBN nr. 87-7492-304-8 (Krig og besættelse)

Indholdsfortegnelse

1	Isvinter	11
2	Tysk besættelse	15
	Forspillet 15 · 9. april 16	
3	De første konsekvenser	22
	Censur og rygter 22 · Forbud og påbud 26	
4	Økonomiske konsekvenser	30
	Uvisheden 30 · Central styring 32 · Lys og gas 33	
5	Brændsel	36
	Forsyningsituationen 36	
	Transport, opbevaring og forurening 40	
6	Tyske sejre – grebet strammes	42
7	De tidlige reaktioner	46
	De små ting 46 · Kolonihaver 48 · Skrald, skrot og genbrug 49	
	Nyt fra skolen 52 · Falske fredshåb 53	
8	National bølge	55
	Alsang 55 · »Der rider en konge i sol og blæst« 58	
9	Et vendepunkt	62
	Krig i mange år? 62 · Ingen varer 63 · Heller ingen råvarer 64	
10	Transport	69
	Heste og biler med kakkellovn 69 · Godsvogn ønskes 71	
	Ud vil jeg – men hvordan? 75 · Trafik på havnen 77	
11	Havnebyggeri trods ydre vilkår	80
	Med skovl og spade 80 · Inddæmningsarbejder 84	
12	Den første besættelsesvinter	89
	Kulde og mørklægning 89 · Fritidsglæder 91	
	Genbrug 92 · »Danmark i 1000 år« 93	
13	Lukkede møder	97
	Dagligstuen i brug 97 · Terrænsport 98 · Et feriehus 102	
14	Træk af byens kulturliv	104
	Bogens verden 104 · »Søg tilflugt i komediens smil og alvor« 106	
	Nyt stadion 109 · Nyt museum 113	

15	Begyndende illegalisering	114
	Sovjetunionen i krig 114 · Kommunisterne interneres 115	
	Novemberkredsen 117	
16	Krigen på nærmere hold	121
	De binder os på mund og hånd, men. . . 121 · Sneums flugt 122	
	Bomberne falder 124 · Man beskytter sig 128 · Civile tab 130	
17	Vinteren 1941-42	132
	Vente og se 132 · En eventyrhave 134	
	Surrogaternes sejr 135 · Endnu en isvinter 139	
18	Boliger og byggeri	141
	Fald i nybyggeriet 141 · Etageejendomme 143	
	Folkebo 146 · Husvilde 147	
19	En landsby i byen	150
	Ned med rådhusårnet 150 · Den fynske Landsby 151	
20	1942 – et angstens år	154
	Nerverne slides 154 · Ud at se med DSB, men hvordan? 156	
	Spirende modstand – trods alt 159	
21	Et ændret gadebillede	164
	Lavere løn 164 · Flere i arbejde 165 · Cykel og hest 167	
22	Erhvervslivet under tilpasning	172
23	Markens grøde	174
	Landbrug 174 · Gartneri 176 · Frøhandel 180	
24	Byens levnedsmiddelindustri	182
	Kød 182 · Sukker 185 · Dåsemad og »pullimut« 188	
	Øl er godt 190 · Marcipan 191 · Ikke egentlig nød 192	
25	Emballage og papir	194
	Dåser, sække og glas 194 · Papir 198	
26	Byens tekstilindustri	200
	»Maksimaltøj« 200 · Om drivremme m.m. 205	
27	Tobak og sæbe	207
	Fynsk tobak 207 · Sagde De sæbe? 211	
28	»Jernet«	213
	Myremalm 213 · Noget for noget 215 · Thomas B. Thrige 217	
	Odense Stålskibsværft 221 · Sparsomme ydelser 228	
29	Vinter 1942-43	231
	Mild vinter, mat stemning 231	
	Verdenskrigen vender 235 · Werner Best 236	

30	Martsvalget 1943	239
	Fup eller faktum? 239 · Stemmepligt 241 · Resultatet 242	
31	Kommunevalg i maj 1943	244
32	Uro i gaden	247
	Tysk sammenbrud? 247 · Tiltagende spænding 250	
33	En fremmed i byen	254
	Ned med faldskærm 254 · Politi og officerer 255	
34	Sabotagemateriel	257
	Nedkastninger 257 · Perspektiver for fremtiden 259	
35	Sabotagen i sommeren 1943	261
	Aktiviteten øges 261 · »Linz«-episoden 265	
36	Urolighederne tager fart	269
	Forvarsler 269 · Gadekampe 270	
37	Strejke	274
	Byen går amok 274 · Forgæves mægling 276 · Et forligs fallit 278	
38	Forhandlinger	284
	Strejkens generalstab 284 · På rådhuset 287	
	På kasernen 289 · Resultatet 290	
39	Afvikling	293
40	Fem dages pusterum	297
41	Den 29. august	299
	Forspillet 299 · Nattekampe 301 · Undtagelsestilstand 303	
42	Efterår 1943	306
	Et varmt efterår 306 · En mill. kr. i bod 307	
	Aktion mod jøderne 308 · Udgangsforbud 309	
	Stikkerlikvidering 311	
43	Samling på tropperne	313
	Illegale organisationer og blade 313 · M-grupper 316	
44	Region IV Fyn	320
	Fynsledelse og byledelse 320 · Ingen våben 323	
45	Byledelsen reorganiseres	326
	Fjernstyring fra København? 326 · Kun få kontroverser 327	
46	Anspændt forår	331
	Den uerklærede krig 331 · Midlertidigt sabotagestop 334	
	Krig i Danmark? 334 · Stikkerdrab og clearingmord 337	

47	Beslaglæggelser	341
	Kun på skoleområdet 341 · Beldringe flyveplads 344	
	Fra hus og hjem 346 · Fusk og sjusk 348	
	Sabotage mod pladsen 349	
48	Arbejde, penge og helbred	352
	Beskæftigelsen 352 · Lønninger og priser 355	
	De ledige penge 357 · Sundhed og sygdom 359	
49	Urolig sommer	361
	Sabotage og schalburgtage 361	
	Likvideringer 367 · Skibssabotager 369	
50	Politimæssig undtagelsestilstand	372
	Krigen snart forbi? 372 · Aktionen mod politiet 373	
	Den sidste strejke 376	
51	Lovløshed	379
	Situationens nødhjælp 379 · Vagtværn 382	
	Vagtværnets betydning 385	
52	Våben	387
	Modtagelserne forberedes 387 · Vinterens succes 388	
	Depoter 391	
53	Den sidste krigsvinters sabotage	394
	Jernbaner 394 · Skibe 396 · Konserves 399	
54	Blodig vinter	402
	Åben kamp 402 · Clearingmord 404 · Schalburgtager 406	
55	M-styrkerne	410
	Omfang 410 · Samarbejde med politifolk 411	
	Beredskabet 412 · Slutopgør 415	
56	Husmandsskolen	417
	Vold og dumhed 417 · Angreb på skolen? 418 · Bombardementet 420	
57	Kapitulationen	422
	Fryd må opleves 422 · Fynsledelsen får travlt 424	
	Tysk forvirring 426	
58	Tragedien den 5. maj	429
	Tilsyneladende idyl 429 · Alligevel kamp 432 · Endelig fred 439	
	Efterskrift	441
	Noter	443
	Kilde- og litteraturfortegnelse	457
	Navneregister	459

Forord

I 1988 fejrer Odense sit 1000 års jubilæum. Mennesker har boet og bygget her før, men i 988 omtales Odense for første gang i et dokument, da den tysk-romerske kejser Otto den Tredje efter ansøgning fra ærkebiskop Adeldag af Hamburg-Bremen gav bispekirken i Odense forskellige rettigheder.

Byrådet har besluttet at markere jubilæet for denne begivenhed, hvor vor by fik sin »dåbsattest«, ved at udgive en omfattende skildring af byens og dens nærmeste oplands historie bygget på den nyeste forskningsresultater, en fremstilling, som nok omhandler de etatsråder, der har givet vor by sit navn, men i endnu højere grad de mange generationer af i dag ukendte odenseanere, hvis solide daglige arbejde har formet den by, vi i dag lever i.

På byrådets vegne vil jeg gerne takke Odense Universitet for, at dets historikere har påtaget sig at løse denne betydningsfulde opgave i samarbejde med andre historikere fra byen.

Værkets først udgivne bind, som her fremlægges, opfylder efter min mening i høj grad de ønsker, som byrådet har fremsat til værkets indhold. Det skildrer på en levende måde byen og dens borgeres liv i en vanskelig periode, som mange endnu husker.

Det er tanken i de kommende år at udsende bind om de øvrige faser i byens liv, så at vi i 1988 har en dybtgående samlet fremstilling af Odenses historie fra de ældste oldfund frem til vore dage til glæde for historisk interesserede nu og i fremtiden.

Odense i oktober 1979.

Borgmester

1 · Isvinter

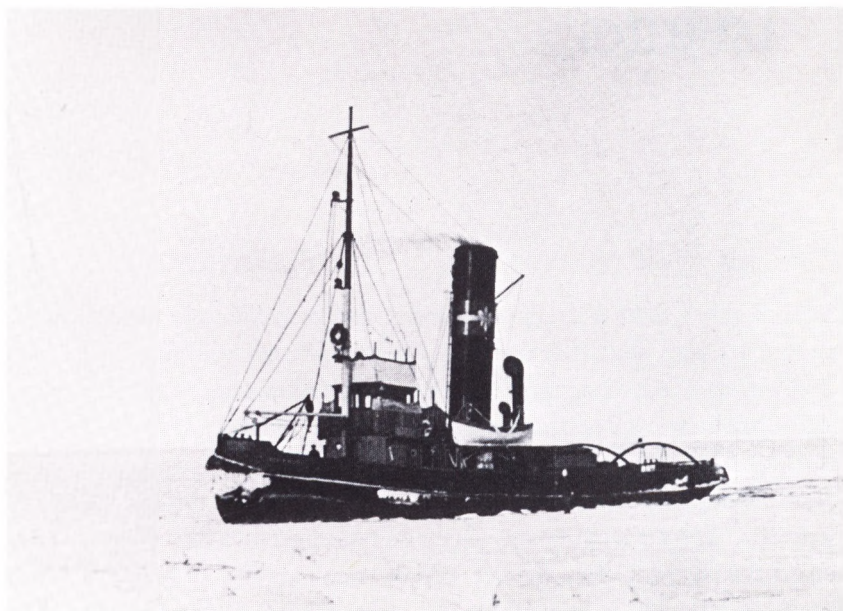
Vinteren ville i 1940 ikke slippe sit tag. Og den havde været både lang og streng. Den satte pludseligt ind midt i december med glitrende isblomster på ruden, og den bed sig fast. Uden væsentlige mildningsperioder fortsatte kulden julen og nytåret over for i det nye år at forstærke sit greb. Farvandede begyndte at fryse til omkring Fyn.

Ved Blangstedgård målttes den 20. februar en temperatur på $+22^{\circ}$, mens isen i kanalens bådehavn nåede en tykkelse på 42 cm. Havnens lille, bomsterke isbryder, »Sct. Knud«, gjorde med i alt 597 timers sejlads, fordelt på 74 sejldage, sit yderste for at holde sejløbet til Odense klart, men måtte i begyndelsen af februar blive i havn, fordi også Kattegat var islagt og al isbryderhjælp var indstillet her og i Samsø Bælt. Den 23. februar gjorde »Sct. Knud« et hårdnakket forsøg på at åbne for søværts trafik til en stærkt industrialiseret by, der ikke mindst i den herskende situation med krig i Europa måtte hungre efter tilførsler, og på syv dage brækkede isbryderen sig vej til Gabet. Men forgæves. Kattegat var stadig lukket for al trafik, statsisbryderne var i Store Bælt, og den lokale isbrydning måtte blive omsonst. Odense måtte vente, og både i hjem, virksomheder og værker ebbede det ud med lagrene af brændsel.

Især var situationen ved at blive kritisk for Odense Gasværk, og i marts måtte man af kulmangel skride til en gasrationering på 60% af normalforbruget, idet der samtidig indførtes et kontrolsystem med regelmæssig måleraflæsning. Samtidig hævedes gasprisen med 3,2 øre pr. m^3 – en stigning på ca. 20% – og det lykkedes at låne ca. 1.000 tons kul fra Haderslev. Også skolerne fik kulden at mærke. I februar standsedes al opvarmning af gymnastiksale samt al skolebadning, og skolebetjentene fik pålagt at drage omsorg for, at temperaturen i klasseværelserne højst måtte være 18° , 14° i sløjdlokaler.

Byen og hele øen var frosset inde med kun en tynd og sårbar forbindelse over Store Bælt, suppleret af nødflyvninger fra Marslevs lille, primitive flyveplads, der fik en travl periode. I tiden fra 20. januar til 3. marts blev der fløjet 451 dobbeltture med 5.720 passagerer og 476.385 kg post og lettere gods. Også lidt havde ret.

*Isbryderen »Sct. Knud« i aktion i is-
vinteren 1939-40.*

Men havnens lukning var det centrale problem, og den 13. marts måtte »Sct. Knud« på ny i gang med at gennembyrde isen. Ude ved Fyns Hoved lå damperen »Agnete« fast i isen med 2.100 tons kul til gasværket, og der var fare for, at rederiet med statsbryderassistance ville søge damperen omdirigeret til Nyborg. Altså måtte »Sct. Knud« ud til Gabet og undtagelsesvis uden for dette, og endelig lykkedes det efter 46 dages totalt stop for al sejlads på Odense havn at få »Agnete« og S/S »Paris« fri af isen, så de kunne forcere passagen ind gennem kanalen med de stærkt efterspurgte ladninger kul.

Endnu et par skibe slap igennem i sidste halvdel af marts, men endnu så sent som den 1. april måtte »Sct. Knud« ud på en sidste isbrydertur til Gabet. Da havde den populære isbryder forbrugt ca. 400 tons brændsel. De var hårdt tiltrængt til mere direkte produktive formål. Den bitre vinter havde tæret på beholdninger i virksomheder og hjem. Det kunne nu omsider være blevet forår, men blev det kun i klimatisk forstand.

Isslag blev endnu et kuldeproblem. På generalforsamlingen for Fyns kommunale Telefonselskab den 27. april kunne stiftamtmand Sv. Neumann gøre status over vinterens skader på telefonnettet. De var alvorlige og var kommet i flere omgange. I alt havde der været langvarige afbrydelser for ca. 9.000 abonnenter, 20 mellembys ledninger havde været afbrudt, ca. 1.000 telefonstænger knækket og 20 centraler sat helt ud af funktion. Da beretningen blev aflagt, var en 8-900 abonnenter endnu

*Svend
Neumann
(Nørmark fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

Fra flyvepladsen i Marslev vinteren 1939-40. (H. Th. Larsen fot.).

uden forbindelse. Men værst var det, at selskabet havde brugt hele sit reserverelager af ledningsmateriel. Man havde ment sig dækket godt ind med rigelige forsyninger, men de helt unormale vejrforhold og da især isslag havde kuldkastet alle beregninger.

Vinteren havde også bragt dynger af sne, og i en vis forstand havde sneen været en lindring. Den dækkede og skærmede mod den ubarmhjerlige frost, og de af byens borgere, der havde helbred, tid og lejlighed her til, kunne boltre sig i by og omegn på kælke og ski. Men Odense var en by med mange enfamilieshuse og lange gadestrækninger, og husejerne måtte efter hvert snefald i tusindvis ud med skovl og skraber for at bunke sneen op i høje volde langs fortove og kantsten. Byen måtte holdes farbar, og kommunens sneplove, suppleret af en talrig skare af håndfaste snekastere, magtede kun det groveste arbejde i de nødvendigste strøg, selv om udgifterne til snerydning satte rekord med 157.000 kr., næsten det firedobbelte af gennemsnittet for perioden 1929-39, skønt også dette tiår havde oplevet sine snevintre.

Med krig i Europa var den unormalt barske vinter mere end uvelkommen. Og krigen var ikke langt borte i disse kuldemåneder. Mens fronterne sydpå efter det tyske Polenfelttog lå hen i besynderlig ubevægelighed, var Finland i krig med Sovjetunionen og kæmpede i et langt hårdere klima end det fynske en desperat kamp mod en overmægtig fjende. Den finske tragedie var nærværende og bidrog til at påvirke den hvidgrå vinterstem-

VARMT STRIKKET TØJ

TIL MÆND PAA VAGT

UDGIVET AF DANSK RØDE KORS

MED STØTTE FRA

ODENSE KAMGARNSPINDERI A.S. - HJERTEGARNSPINDERIET

Forsiden af et hefte udgivet under vinterkrigen, hvor der blev strikket til finnerne i mange skoler.

ning. Krigen med dens realiteter kom så knugende nær ind på livet, når krigsskuepladsen var nordisk. Man fulgte, først med forbløffelse og ængstelse, siden med ængstelse og uhygge, de daglige frontreportager fra den iskolde og delvis arktiske krigsskueplads, og der blev i Odense som overalt i Danmark organiseret indsamlinger af tøj og penge til udrustning af en dansk ambulance. Finland blev med ét slag mere nordisk nærværende end på noget andet tidspunkt siden landets selvstændighed i 1918. Ganske brat kom så den 13. marts meddelelsen om den finsk-russiske fredsslutning. Trods de tunge fredsvilkår følte freden som en lettelse, og ved forårsjævn-døgn så man med bekymret fortrøstning frem mod det længe ventede tøbrud. Den lange vinter måtte i det mindste få en ende. Måske kom der så trods al uhygge løsninger til syne? I trange tider er håbet en stærk forbundsfælle.

Kulden, isen og sneen blev ikke byens eneste fjender i disse vintermåneder. Også ilden meldte sig som en fjende. Den 19. januar 1940 i knagende frost nedbrændte Fyens Sækkekompagni på Rugårdsvej totalt, og kun 12 dage senere, den 31. januar, nedbrændte Hastrup's Fabrikker på Tolderlundsvej. Skaderne ved de to storbrande androg henholdsvis ca. 1,4 mill. og ca. en mill. kr. – store beløb i en by, hvor de pålignede direkte skatter til sammenligning androg ca. 6,3 mill. kr., hvor en gennemsnitsvilla kunne erhverves for ca. 30.000 kr., og hvor en arbejders ugeløn ofte ikke oversteg 50-60 kr. Udbrændingen af de to virksomheder blev total, bl.a. fordi slukningsarbejdet hindredes af den strenge frost, der fik vandet til at fryse i slangerne, ligesom adskillige pumper og rørledninger var lukkede af ispropper.

Brandkatastroferne var på ingen måde de to virksomheders egen sag. For en by, der som Odense havde en betydelig levnedsmiddelindustri med behov for både sække og dåser, måtte de to storbrande få konsekvenser, der rakte ud over de nedbrændte fabriksarealer. De røgsværtede brandtomter var kun den mindre del af skaden. Løsøretabet var det største, henholdsvis ca. 1,1 mill. og 720.295 kr., og løsøret var overvejende dyrebare råvarer, blandt meget andet jute og hvidblik. Så længe isen bandt, var begge dele uerstattelige, og måske lod tabene sig under krig og blokade slet ikke erstatte. I så fald berørte katastrofen andre end de to fabrikker og deres ansatte. Foråret kunne måske bringe svaret. I efteråret var der trods krig og blokade sluppet enkelte tilførsler igennem.

Men svaret blev negativt og skæbnesvangert.

Det kom den 9. april.

2 · Tysk besættelse

Forspillet

Ulykken meldte sig med overrumplende pludselighed. For den odenseanske betragter syntes der i de første aprildage ikke at være specielle tegn på akut risiko for, at krigen skulle dreje nordover. Avisen var nok krigsdyster, men ikke direkte alarmerende, og radioen gav lige så lidt anledning til øjeblikkelig ængstelse af lokal karakter. Med Tyskland i åben, omend stillestående krig med Frankrig og Storbritannien og med erfaringerne fra den 1. verdenskrig in mente måtte det være den naturlige antagelse, at vestfronten ville blive den sandsynlige krigsskueplads – om parterne da ikke nåede til forståelse forinden. Selv efter det tyske Polenfelttog og den tysk-russiske forståelse tegnede udsigterne sig ikke udelukkende sort i sort.

For datidens mennesker – odenseanerne indbefattet – stod det nazistiske og frygtede Tyskland trods alt over for to af verdens stærkeste militærmagter, der nu i ½ år havde kunnet mobilisere og opmarchere i ly af verdens vældigste fæstningsværk, Maginotlinien. England havde herredømmet til søs og havde klart demonstreret dette ved nedkæmpningen i december af det tyske »lommeflagskib«, »Graf Spee«, ud for Montevideo. Og bag de to supermagter stod vel USA, ganske vist kun som velvillig neutral, endnu domineret af isolationistiske tendenser, men alligevel! USA havde jo inter-
veneret i den forrige krig.

En vurdering af udsigterne i de første aprildage i 1940 måtte adskille sig fundamentalt fra enhver efterkrigsbetragtning. Selv efter den tyske lynkrig i Polen var det i foråret 1940 umuligt at forestille sig en knusende tysk militær overvægt over for vestmagterne. Numerisk og materielt var den ikke til stede. En vurdering af magtforhold og strategiske muligheder måtte bygge på datidens erfaringer og information. Og ud fra datidens forudsætninger var det ikke urimeligt at kalkulere med, at Hitler gennem sin udfordring af de to vestlige imperier havde skaffet Tyskland større problemer på halsen, end landet ville kunne evne at bære. Tyskland var trods alt kun nyoprustet og havde svære forsyningsproblemer. Og hvor solidt hold havde regimet, når alt kom til alt, i befolkningen? Det var ikke ukendt, at der både i hæren og i befolkningen var oppositionelle kræfter, og så sent som i november 1939 havde Hitler været ude for et attentatforsøg. Var det kun lidt, man

vidste herom gennem datidens neddyssede aviser, gennem vestlige bog-reportager og gennem tyske flygtninge, var det dog nok til at nære en delvis ønsketænkt skepsis over for Tysklands chancer i en stormagtskrig. Men frygten bestod.

Endnu den 6. april var der i Odenses aviser intet decideret foruroligere i spalterne. Men derpå begyndte klokken at falde i slag. Den 7. april kunne en stort opsat pressemeddelelse berette om »stor ophidselse i Berlin« over udviklingen i nord. »Såfremt de skandinaviske landes neutralitet krænkes, vil Tyskland blive nødt til at træffe sine forholdsregler«. Men endnu var det hele med ordet »såfremt« hypotetisk. Hvem var det, der ville krænke Nordens neutralitet, og hvad lå der mon i udtrykket, at »Tyskland ville blive nødt til at træffe sine forholdsregler«? Hvilke forholdsregler – og i hvilken situation? En leder i *Fyens Stiftstidende* kunne endnu se tilbage og beskæftige sig med årsagerne til, at Sovjetunionens aktivitet i vintermånederne havde rettet sig mod Finland og ikke Rumænien, hvilket bladet mente at vide havde været den oprindelige hensigt.

Der blev mere grund til en gryende ængstelse den følgende dag. Med en ryddet forside kunne *Fyens Stiftstidende* i kæmpetyper berette om den engelske mineudlægning i norsk farvand, og dermed meldte sig også faren for, at der kunne forestå »tyske forholdsregler«, selv om det endnu måtte være rent gætværk, hvori disse ville komme til at bestå.

Avisens leder afstod fra enhver analyse af den storpolitiske situation og beskæftigede sig med det jordnære, men triste faktum, at arbejdsløshedstallet nu var oppe på 171.000 mand eller næsten 31% af de forsikrede arbejdere, at engrospristallet var hoppet fra 113 i august 1939 til 204 i marts 1940, mens eksportpristallet alene fra februar til marts var faldet fra 129 til 117. Hvordan skulle det med en sådan prisudvikling gå med landets økonomi og især med landbrugseksporten til England, der havde vist sig mere end karrig i de nylige prisforhandlinger? Så sent som den 8. april kunne den mest udbredte avis i byen endnu bekymre sig om en problemstilling, der mindre end 24 timer senere skulle vise sig at være fatalt uaktuel.

9. april

Inden næste avis var katastrofen over land og by. Mens livet i byen trods en spæd rygtedannelse endnu var normalt den 8. april om aftenen, vågnede odenseanerne den 9. april op til larmen af overflyvende tyske maskiner og kunne i de tidlige morgentimer overalt i byen opsamle det nedkastede tyske »oprop«, der i sin ubehjælpelige form i det mindste ikke lod tvivl om, at de »tyske forholdsregler« bl.a. indebar en besættelse af Danmark og

Tyske bombefly over Odense den 9. april om morgenen. I forgrunden ses Vestre Skole. (Erik Sinding fot.).

Norge med »tysk besiddelse af de vigtigste militære objekter i Danmark og Norge«. Om disse »objekter« så allerede var taget i besiddelse, hvilke »objekter« det drejede sig om, om der var krigstilstand mellem Danmark og Tyskland, om der blev kæmpet, og i så fald hvor kampene udspillede sig, eller hvordan regeringen stillede sig, herom og om talrige andre spørgsmål kunne »oprope« et intet melde.

Midt i chokvirkningen og under larmen af de overflyvende tyske maskiner med deres mulige bombelast gik byens liv i gang i en stemning af uvirkelighed, uvidenhed, dybe og kaotiske følelser. I en by, der endnu kun oplevede besættelsen i form af flagrende papirlapper og den stadige kredsen af de sorte bombefly, var der på ingen måde tale om panik, men om en mærkelig apatisk fortsættelse af byens rutine, i dag som i går. Fabrikker, kontorer, forretninger, skoler, sporveje og hjem fortsatte den dagligdag, der omringet af uhygge og nagende spørgsmål skulle leves til ende, denne dag som enhver anden og alligevel som ingen anden.

Den individuelle reaktion hos byområdet over 100.000 mennesker unddrager sig historisk viden, men blev gadebilledet tilsyneladende normalt, var der dybest set intet, der var normalt. Overalt blev situationen drøftet og endevendt, men al drøftelse måtte blive ørkesløs, når alle spurgte desperat, og ingen kunne svare. Rygtet i al sin upålidelighed fik gyldne timer. End ikke radioen kunne klargøre, hvad der var hændt, og hvilken situation man var havnet i.

Mindekors ved Hokkerup i Sønderjylland for en af de seks faldne fra Odense-garnisonen den 9. april.

Efter de gængse morgenudsendelser, morgengymnastik og andagt, udsendtes fra kl. 9 i forbindelse med andagten og oplæst af dansk speaker det tyske »oprop«, gentaget hver time med dræbende monoton, og hertil kom endelig fra kl. 12.30 en dansk regeringshenvendelse, affattet i ministemøde om morgenen og ud på dagen opslået på husmurene. Ordlyden var mildt sagt kryptisk:

»Tyske tropper har i nat overskredet den danske grænse og gjort landgang forskellige steder. Den danske regering har under protest besluttet at ordne landets forhold under hensyn til den besættelse, som har fundet sted, og i henhold hertil kundgøres følgende:

De tyske tropper, der befinder sig i landet, træder i forbindelse med den danske værnemagt, og det er befolkningens pligt at afholde sig fra enhver modstand over for disse tropper. Den danske regering vil forsøge at sikre det danske folk og vort land imod de af krigsforhold følgende ulykker og opfordrer derfor befolkningen til rolig og behersket holdning over for de forhold, som nu er opstået. Ro og orden må præge landet, og loyal optræden må udvises over for alle, som har en myndighed at udøve.

København den 9. april 1940. Christian R./Th. Stauning.«

Til henvendelsen havde kongen føjet en kort personlig udtalelse:

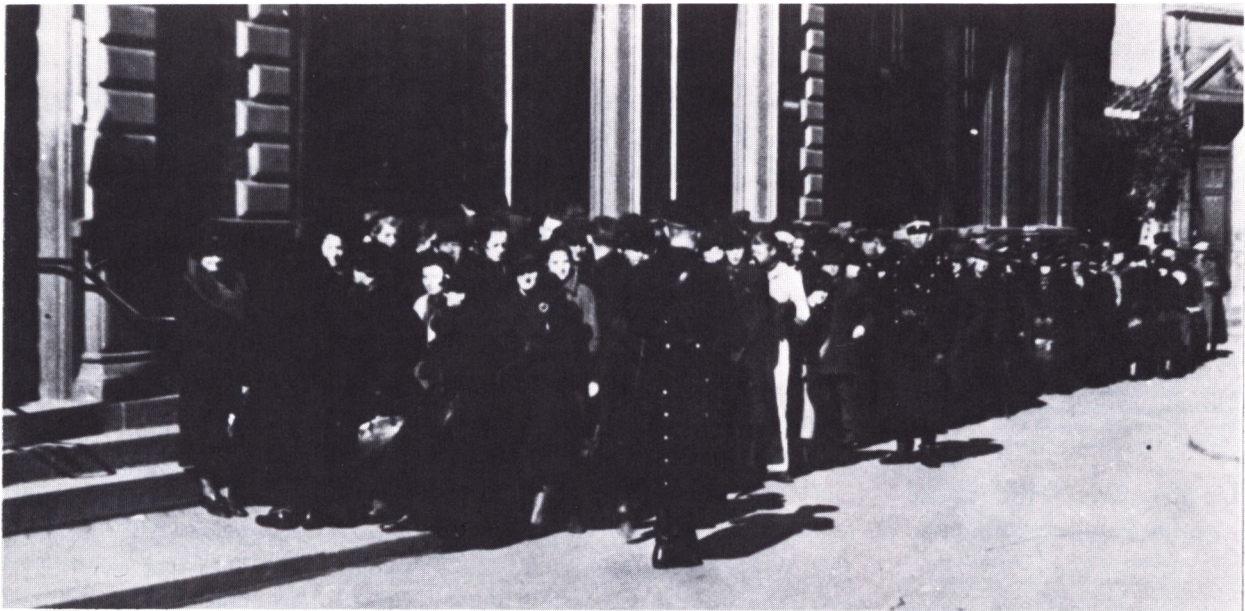
»Under de for vort land så alvorlige forhold opfordrer jeg alle i by og på land til at vise en fuldt ud korrekt og værdig optræden, da enhver uoverlagt handling eller ytring kan have de alvorligste følger.

Gud bevare Dem alle. Gud bevare Danmark.

Amalienborg den 9. april. Christian R.«

Heller ikke dette kunne klargøre situationen. Selv ikke den tætteste læsning kunne fravriste disse hastigt udarbejdede og vagt formulerede erklæringer præcise oplysninger. Dertil var de for spækkede med åbne spørgsmål. »Landgang forskellige steder« – hvor? »At ordne landets forhold under hensyn til den besættelse, som har fundet sted« – hvorledes? »De af krigsforhold følgende ulykker« – var der krig i landet? »Loyal optræden må udvises over for alle, som har en myndighed at udøve« – hvilke myndigheder og hvilken optræden? »Korrekt og værdig optræden« – hvad var korrekt, og hvad var værdigt? »De alvorligste følger« – hvilke følger og hvor alvorlige? De uldne ord blev vendt og drejet, og Odenseborgerne kunne spørge sig selv eller andre uden at få svar, og de kunne end ikke vide, at heller ikke regeringen kendte svarene.

Foreløbig var fortolkningen kastet ud til den enkeltes hvileløse spekulation.

Run på sparekassen på Fisketorvet den 9. april. (Frihedsmuseet).

Eftermiddagsavisen kom på gaden. Heller ikke den kunne bringe hjælp. I stort format bragte den regeringshenvendelsen og det tyske »oprof«, idet dettes bizarre kaudervælsk nu var oversat til jævnt dansk. Hertil en stærkt opsat, men helt alment holdt oplysning fra tysk kilde om, at besættelsen i Danmark og Norge gjorde hurtige fremskridt, uden at læseren fik orientering om, hvilke fremskridt der var tale om – og hvor?

Den eneste kontante nyhed var en meddelelse om, at total mørklægning skulle indføres over hele landet fra og med samme aften. Meddelelsen kom fra Indenrigsministeriet, men alle fornemmede det tyske krav bag den ministerielle ordre. Karakteristisk var det, at avisen kom på gaden uden den daglige leder. Hvordan skulle redaktionen kunne vejlede sine læsere, når den åbenbart selv var uden konkret viden. Og det måtte den vel være, når den tav? Eller var redaktionens mund lukket? Atter et par åbne spørgsmål!

En stump mere besked fik man om aftenen, da Rigsdagen kl. 21 trådte sammen, og statsminister Staunings knappe redegørelse for dagens begivenheder blev kendt over radioen. Men også herefter henstod utallige spørgsmål ubesvarede. Redegørelsen for en af de mest skæbnesvangre begivenheder i landets historie var fortvivlende ufyldstgørende. Den varede ca. 5 minutter og vidnede alene ved sin korthed, men også gennem sine tillukkede udtryk for, at ordet nu ikke længere var frit i Danmark.

Ganske kort nævnede Stauning, hvorledes kongen og medlemmer af

Mørkelægning fra Klokken 19 i Aften

Mørkelægningen gennemføres indtil Kl. 5
i Morgen tidlig. Blænd af eller sluk.

Civilbeskyttelsesmandskabet skal ikke møde

Indenrigsministeriet meddeler i Dag:
Indenrigsministeriet har udstedt følgende Bekendtgørelse:
Regeringen har beordret Mørkelægning over hele Landet fra og med Mørkets Frembrud i Aften og indtil videre.

De i Indenrigsministeriets Bekendtgørelse af 31. August 1939 givne Bestemmelser vil være at følge.

Det pålægges alle saavel i By som paa Land, private Personer, Virksomheder og Institutioner saavel som offentlige Myndigheder uforbeholdt at træffe Forholdsregler, saaledes at Mørkelægningen er gennemført fra i Aften enten ved Slukning af Lykklodserne eller ved virksomme Afblændinger eller Tilslukninger. Indtil videre skal Mørkelægningen hver Aften træde i Kraft fra Kl. 19 og vedvare til den paafølgende Morgen Kl. 5.

Det værnepåtlagte Civilbeskyttelsesmandskab skal ikke give Møde.

De offentlige Trafikmidler under Mørkelægningen

Omnibuselskabet standser, men Sporvognene kører

Som ovenfor bekendtgjort, træder Mørkelægningen altsaa i Kraft i Aften. Den gennemføres Kl. 19 og skal være i Kraft indtil Kl. 5 i Morgen tidlig.

Vi har undersøgt, hvorledes Spørgsmaalet med Hensyn til de offentlige Befordringsmidler ligger, og det viser sig, at Odense Omnibuselskab paa staaende Kørselen ved Mørkets Frembrud, medens Sporvognene fortsætter.

For Omnibuselskabets Vedkommende er Køreplanen i Aften saaledes: Sidste Vogn paa Ruterne Sdr. Boulevard—Flakhaven og Tarup-Nyborgvej er ved Endestationerne Kl. 19.20 og kører derfra i Garage Paa Ruterne Kalkkegaard—Hjallese og Bolbro—Touventvej ankommer sidste Vogn til Flakhaven Kl. 19.25 og kører derfra direkte til Gaderne.

Odense Omnibuselskab regner med at have Mørkelægningssmateriellet i Orden til i Morgen.

Spørgsøgene kører i Aften.

Vi forelægger Driftsbust Schumann Spørgsmaalet om, hvad Sporvognene gør, og han udtaler:

— Vi har vort Materiel i Orden, og det er Hensigten at køre med baade Sporvognene og Omnibuserne i Aften. Vi vil i hvert Fald forsøge at køre til den normale Afslutningstid, og vi haaber, at de Foranstaltninger, vi har truffet, vil være tilstrækkelige til at opfylde de opstillede Krav.

Taxa er klar til Mørkelægning.

Vognmand Lund, Taxa, udtaler:
— Vi har hele Tiden været forberedt saaledes, som Myndighederne har pålagt os, og vi har altsaa det fornødne Materiale ved Haanden.

Der skulde ikke være noget i Vejen for, at Taxa's Vogne kører i Aften.

Fra Fyens Stiftstidende den 9. april.

ministeriet tidligt om morgenen havde måttet tage stilling til den tyske indrykning, og han fortsatte:

»Vi valgte at søge landets forhold ordnet under denne besættelse i tillid til forsikringen om, at Tyskland ikke har den hensigt gennem de iværksatte foranstaltninger at antaste Danmarks territoriale integritet og politiske uafhængighed«.

Han nævnede, at regeringen havde ønsket at skåne landet for krigstilstanden og antydede alene indirekte, at der havde været kæmpet: »Vi må dybt beklage tabet af gode danske sønner i denne morgens første timer«. Dernæst omtalte han, at der var nedlagt protest, fastslog, at regeringen tog ansvaret for morgens afgang og endte efter at have udtrykt håb om forståelse for Danmarks vilkår med meddelelsen om, at regeringen ville blive udvidet, så den omfattede repræsentanter for de fire store partier.

Henvendelsen og regeringserklæringen var rettet til hele landet og altsaa også til befolkningen i Odenseområdet. Den skulle vise forståelse for landets vilkår, men endnu om eftermiddagen den 9. april, da folk havde travlt med at skaffe sig det nødtørftigste mørkelægningspapir, var netop kravet om mørkelægning det eneste konkrete, befolkningen vidste om disse vilkår.

Kravet var slet ikke så let at imødekomme. Det kunne gå for den private familie, der i første omgang kunne nøjes med mørkelægning af en enkelt stue. Langt større var problemerne naturligvis for forretninger, virksomheder og store institutioner. Sygehuset havde hundredvis af vinduer, der skulle trækkes i sort. Og hvad betød mørkelægningen for aftentrafikken? Ikke alle kunne holde sig hjemme, og netop denne aften hungrede alle efter at drøfte situationen med venner og bekendte. Den første mørkelægning måtte blive ineffektiv, og indtil folk vænnede sig til nattemørket som noget dagligdags, herskede der usikkerhed om mange ting som f.eks. lygteføring og trappebelysning m.m., og der skete selvsagt enkelte mindre skader som følge af de uvante forhold. Hvide armbind og hvide afstrøninger og først og fremmest tilvænnning bødede dog hurtigt på den første tids usikkerhed.

Men de øvrige og langt alvorligere vilkår? Da byens beboere for første gang gik i lag med at arrangere det sorte mørkelægningspapir i vinduerne og belavede sig på den første lange besættelsesnat, kendte de intet til disse vilkår. En spøgelsesstemning af uvirkelighed beherskede sindene, og tankerne flakkede i Odense som over det ganske land vildsomt omkring, født af stemning mere end af overvejelse. Man var berøvet alle enkeltheder og fattede i det forfærdede nu ikke ulykkens fulde omfang. Og dog var der vel landet over mærkbare forskelle i tanker og stemning. Byen var hårdere

ramt end landet. Den store by mere end den lille. Industribyen Odense måske mere end mange andre byer.

Byen havde endnu ikke set tyske tropper – men de kom vel? Hvad ville de og besættelsen bringe med sig? Hvordan ville det gå med liv og vel-færd? Med forsyninger? Med beskæftigelse? Hvis besættelsen blev lang-varig, hvordan ville det da gå for byens store virksomheder, de kommu-nale som de private? For den lille virksomhed? Men blev besættelsen fak-tisk langvarig? Ville den overmægtige engelske flåde ikke umuliggøre en besættelse af Norge, og var hele det tyske lynangreb ikke et desperat fore-tagende, der var dømt til undergang?

Midt i tragedien var der betingede optimister uden kendskab til, hvad der skulle komme. Historikeren har ingen adgang til mængdens tanker og følelser. Han kan registrere handlingsforløb og i bedste fald enkeltindi-viders udsagn om deres forestillingsverden og påståede bevæggrunde. Alli-gevel må han stillet over for en bys selvfølgelig reaktion i en yderst kritisk situation, der berørte hver eneste indbygger på udkomme og fremtid, pos-tulere tilstedeværelsen af mangeartede tanker og følelser, mange rådvilde og ængstelige, andre beslutsomme, men alle uden basis i viden og erfaring. Af de ca. 100.000 mennesker, der den 9. april 1940 boede og arbejdede i Odenseområdet, kan det kun have været de meget små, de alt for gamle og de åndeligt hjælpeløse, der den aften gik til ro med samme sind som afte-nen forinden. I løbet af et halvt døgn var tilværelsen på en eller anden måde kærtret. Den 10. april skulle man i færd med at erfare, hvad besæt-telsen ville komme til at indebære. Alt kunne tænkes, fra det værste til det tålelige.

Censuren nåede ikke at ramme denne vittighedstegning.

- Skrub af med dig, Knægt -!
- Æv, det er let nok at være kæphøj,
når man er bevæbnet -.

3 · De første konsekvenser

Censur og rygter

Erfaringen herom kom ikke væltende på én gang. Det blev udelukkende plukvis, man i de følgende dage, uger og måneder lærte den nye situations kendsgerninger at kende. I den forstand, men også kun i den forstand, var det minimalt, hvad der blev at hente for odenseanerne på den fuldbyrdede besættelses første dag, den glemte 10. april. Udadtil var ændringen ikke påfaldende, før aftenen faldt på, og byen mørklagdes. Selv sporvognene var mørklagte, men kørte i øvrigt tomme lidt ud på aftenen. De fleste holdt sig hjemme eller søgte tidligt hjem. Det var stemningen mere end de ydre vilkår, der var umiddelbart ændret.

Lidt anvisning på de ændrede vilkår fik man dog i en avisleder med titlen: *Samling i Danmark*:

»Meget af det, der indtil i går fandtes sædvanligt og naturligt, vil i dag ikke længere eksistere. Dette gælder bl.a. den offentlige meningsytring, som hidtil har været et træk i dansk demokratisk liv. Offentligheden bør gøre sig klart, at vi i dag skal leve under en myndighed, der på dette og andre områder dikterer os helt nye vilkår«.

Det blev formuleret sart. Ordet censur blev ikke anvendt, og besættelsesmagten – eller Tyskland – var blevet til »en myndighed«. Avisen må have håbet, at offentligheden fattede realiteten, at censur fra nu af var et af de »vilkår«, man måtte lære at leve med, og måske håbede den også på, at opmærksomme læsere bed mærke i, at alle dagens telegrammer om krigsudviklingen stammede fra tyske og italienske pressebureauer.

Mange, men ikke alle, opfangede budskabet, for otte dage senere måtte avisen for at imødegå en voksende kritik i en ny leder gøre omstændeligt rede for de ændrede vilkår for både presse og radio. Det blev stadig sagt blødt: Man måtte arbejde efter »retningslinier fra officiel side«, og der var en næsten bønfoldende tone om ikke at svigte avisen.

Det tog åbenbart tid for odenseanerne at tilpasse sig den nye informationssituation, og endnu havde den store by hverken lært at læse mellem linierne eller at indstille sig på situationens nødhjælp: At stille ind på svenske og snart også på engelske bølgelængder, da BBC fra den 26. maj udvi-

dede sin danske sendetid fra fem til 15 minutter. For aviserne var det svært at forklare sig, når de ikke kunne kalde tingene ved deres rette navn. Det var nu deres vilkår!

Hvor de tilvante nyhedskilder tørrede ind eller kom i miskredit, og inden bedre vaner var indarbejdet, greb man til rygter som den nærmeste og overordentlig velkomne nyhedskilde. Allerede den 9. april havde det svirret med rygter, og den 11. april havde rygteflommen antaget et sådant omfang, at *Fyens Stiftstidende* fandt det nødvendigt at dæmme op for rygtedannelsen. Formaningen kom i en leder, der i sin titel indrømmede, at *Livet skal leves*, men derpå vendte sig mod tilbøjeligheden til at leve på falske forestillinger.

Artiklen afspejler den dybe optagethed i byen af både hjemlige og udenlandske nyheder, når den nævner, at »sindene selvfølgelig optages med overvældende styrke af begivenhederne hjemme og ude. En følge heraf er det, at der mand og mand imellem opstår en naturlig trang til at udveksle tanker om de inden- og udenlandske begivenheder«.

Dette var netop øjeblikkets tilflugt. Når tvang af den ene eller den anden oprindelse stoppede for informationen, blev denne en sag mand og mand imellem. Dette kunne ingen censur kvæle. Man lærte at lytte sig frem, og måske begyndte man allerede nu at mærke sig meninger og holdninger blandt bekendte, naboer og arbejdskammerater, og som denne proces skred frem, rykkede man tættere sammen.

Også fra mere officielt hold faldt der formanende ord. På et byrådsmøde den 15. april appellerede borgmester I. Vilh. Werner til by og borgere om at vise resignation og ro og følge de anvisninger, der var givet og ville komme i måske langt strengere form, og derpå vendte han sig mod de påstået skadelige rygter, der kunne underminere den beordrede ro:

»Jeg advarer imod at udsprede ubekræftede rygter om dette eller hint, rygter, der i mange tilfælde viser sig at være usande og groet i en eller anden fantasifuld hjerne, og fremfor alt, lad os bevare den ro, der nu engang kendetegner det danske folk«.

Werner talte til byrådet, men gennem avisreferater især til borgerne, og når det var nødvendigt at advare mod rygter, og når rygter kunne tænkes at underminere den beordrede ro, hang dette naturligvis sammen med, at rygterne alle havde antitysk tendens. Havde dette ikke været tilfældet, ville advarsler lige så selvfølgelig have været overflødige. Men især rygter om store tyske tab under overførslerne til Norge var vedholdende og ud fra tidens bedømmelsesgrundlag forståelige, ligesom det var forståeligt, at de blev slugt med begærlighed og kritikløst. Alle ønskede, at de måtte være sande.

I. Vilh. Werner. (Kehlet fot.).

Hvor mager informationen var, især om ømtålelige emner, måtte man netop rygte sig til eller rekonstruere ad indirekte vej. Stauning havde den 9. april nævnt de faldne, men hvor mange var faldet, og under hvilke omstændigheder?

Odense var her direkte berørt. Det var Odensegarnisonens 4. bataljon, der den 9. april havde kæmpet i Sønderjylland. Dette blev ikke med ét ord meddelt offentligheden, men indirekte blev Odense informeret, da seks faldne fra bataljonen den 12. april var ført til byen og inden begravelsen blev mindet ved en højtidelighed på kasernen. Dødsannoncer var endnu en informationskilde.

Samme dag forelå en »foreløbig« meddelelse fra Forsvarsministeriet om antallet af døde og sårede den 9. april med den for hele den neddyssede situation sigende tilføjelse, at »de endelige tal vil sikkert ikke afvige væsentligt fra denne opgørelse«, i alt 12 dræbte og 29 sårede. Først den 15. april forelå de endelige tal: 13 dræbte og 29 sårede.

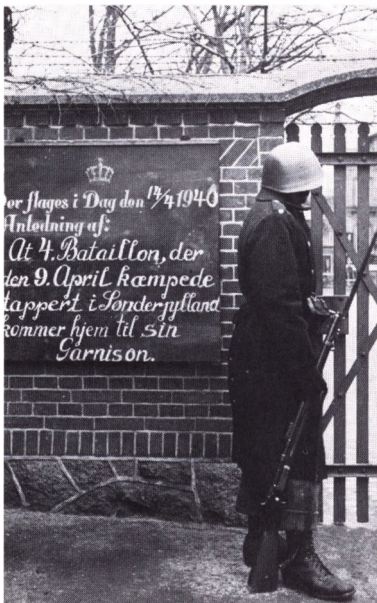
Nølende, diskret og uden redegørelse for handlingsforløbet kom denne blodige side af den fredelige besættelse til landets kundskab. En ubekvem episode, der respektfuldt, men så stilfærdigt som muligt blev båret til graven og foreløbig helst til politisk glemsel. En blot minimal omtale af de stedfundne træfninger ville belaste det dansk-tyske forhold. Et simpelt færdselsuheld fik mere omtale.

Efter mindehøjtideligheden på kasernen blev denne gjort klar til aflevering til de tyske tropper, en delvis hjemsendelse af de danske tropper fandt sted, og resterne af den odenseanske bataljon blev indkvarteret på garnisonssygehuset i Albanigade og i en pavillon i Fruens Bøge med et par kontorer spredt i byen.

Odense havde stadig en garnison, omend den var decimeret til det næsten symbolske og måtte arbejde i skyggen af den tyske værnemagt samt hulte sig igennem med miserable træningsvilkår. Alligevel skulle den lille styrke senere komme til at spille en vigtig rolle for udviklingen i byen. Bataljonens opgør med fjenden var endnu ikke slut, og de sidste skarpe skud var endnu ikke affyret.

Tilbage stod foreløbig et trivielt bureaukratisk slagsmål mellem kommune og stat om udgifterne ved den ekstra kaserering med skrivelser, der strakte sig langt ind i 1941, og hvor kommunen med føje gjorde gældende, at statsmagten her havde handlet hen over hovedet på kommunen. Kommunens standpunkt var stærkt: »Sagens kerne er, at statsmagten ikke uden overenskomst kan overlade det etablissement [kasernen på Sdr. Boulevard], som er stillet til rådighed. . . til andre og derpå rekvirere nye lokaliteter hos den samme kommune«. Eller endnu i maj 1941:

Fra kasernen på Sdr. Boulevard umiddelbart før den blev rømmet af det danske militær.

327 B.C. Poulsen,
faldet ved Bjergskov

72 C.G. Jørgensen,
faldet ved Lundtoftbjerg

410 F.G.K. Nielsen,
faldet ved Sdr. Hostrup

724 P. Søgaard,
faldet ved Bredevad

Sergent C.H. Vous,
faldet ved Hokkerup

731 P.J. Andersen,
faldet ved Bredevad

*De seks faldne soldater fra byens
garnison. (J.C. Christoffersen fot.).*

». . . [det] bemærkes, at Odense kommune ved at stille dette etablisement til rådighed for statsmagten har dækket sine forpligtelser efter indkvarteringsloven, og at disse pligter selvsagt ikke kan forøges, fordi statsmagten uden forhandling med kommunen disponerer over kasernen i andet øjemed end det, hvortil etablisementet er bestemt«.

Forhandling med kommunen havde situationen unægtelig ikke levnet tid til. Også dette var et vilkår, men Odense kommune, der var belemret med et uønsket fremmedelement, slog sig i tøjret.

Det uønskede fremmedelement kom i øvrigt først sent til byen, og odenseanerne hørte om de tyske tropper, længe før de så dem. Boghandler Aage Johansen, der som formand for byens konservative vælgerforening havde påtaget sig at orientere Christmas Møller om tilstandene i dens valgkreds, kunne imidlertid i et brev den 21. maj berette, at nu var det sket:

»Her i byen har befolkningen taget besættelsen forbavsende roligt, vi har jo heller ikke haft noget militær, før der den 18. maj rykkede syngende tyske tropper ind

*Aage
Johansen.
(Elfelt fot.).*

Kort tid efter de tyske troppers ankomst til byen afholdtes en større tysk parade på Albanitorv – endnu med mange odenseanere som nysgerrige tilskuere. (Henriksen fot., Frihedsmuseet).

gennem byens gader og hejste det tyske rigsslag over kasernen. Dette rystede unægtelig befolkningen meget».

Fra nu af blev de grønne uniformer i småklynger eller i syngende kolonner en del af gadebilledet. Hvor meget det så rystede befolkningen, får stå hen. Det var jo blot en synlig konsekvens blandt mange andre. På datoen for indmarchen var borgerne nok snarere rystet over begivenhederne i Nordfrankrig, hvor de tyske tropper var brudt gennem de allieredes linier og med panserkiler var på hurtig fremrykning mod kanalkysten. Da Johansen skrev sit brev var kanalbyen Abbéville på tyske hænder, og de allierede hære i Belgien og Nordfrankrig var afskåret.

Forbud og påbud

Kummerlig information og fremmede tropper i byen blev en af de mange konsekvenser, der i løbet af de første uger dråbevis viste sig i kølvandet på besættelsen. Selv om hverken de værste anelser eller de vildeste håb viste

sig begrundede, og selv om tingene udviklede sig fredeligere end frygtet, var der nok endda at bekymre sig om.

Fra ordren om mørklægning indløb nu næsten dagligt nye konsekvenser i form af bekendtgørelser, dekreter, appeller og politimeddelelser o.s.v., nogle yderst lempelige og bestemt til at leve med, andre mere drastiske og atter andre af livsvigtig betydning. Borgerne tog dem, som de kom, og lempede sig efter dem eller om muligt udenom dem. Det var til at bære, at lukketiderne måtte ændres. Her fandt brancheorganisationer og Handelsstandsforening efter lidt forvirring sammen i ønsket om ensartede regler, bl.a. lukketid kl. 19 fredag og lørdag, der blev det almindelige. Et midlertidigt spiritusforbud, ændrede spilletider i biografene med kun én aftenforestilling kl. 19.30, et truende varsel om forbud mod dans på offentlige steder, appeller til borgerne om ikke at kræve normal emballage, men medtage indkøbskurven samt indstille sig på indsamling af brugt emballage og midlertidig indstilling af al lystsejls hørte altsammen ind under det lempelige område.

Til det lempelige, med hældning mod det komiske, hørte også plakatforbud mod hamstring, kundgjort med store bogstaver i pressen. Ingen husstand måtte ligge inde med forbrugsartikler til mere end fire dages forbrug, hurtigt dog ændret til syv dages forbrug. Det komiske i sagen gik over i det groteske, når forbrugsartikler præciseredes til konserves, sæbe, garn, skotøj, sengeudstyr og undertøj m.m. Sko, sengeudstyr eller bare sæbe til fire eller syv dages forbrug! Det var lidt vanskeligt at efterleve.

Men baggrunden for forbudet og bekymringen for forsyningerne fremover var tydelig nok og manede til uro – eller til hamstring i det skjulte. Offentlige anvisninger virker ikke altid efter deres hensigt. Hvad dansen angår, blev det ved truslen. Kun kom den under streng kontrol, og den måtte ikke udarte til »uorden«, hvilket sidste begreb den 26. april blev nærmere defineret af politimester Seldorf: »Ved uorden forstås spektakler, slagsmål, fuldskab o.s.v. samt . . . fjant, intimiteter eller ligefrem uanstændighed«. Så vidste man det!

Langt alvorligere stillede det sig med meddelelse om forbud mod alle offentlige møder, privat bilkørsel, streng rationering af petroleum, krav om indretning af tilflugtsrum i alle lokaler, hvor mere end 25 personer var beskæftiget, øvelser i skolerne om samling i disses primitive tilflugtsrum i kælderetager og anlæg af syv løbegrave til hver 100 personer.

Det var forholdsregler, der fik vægt ved meddelelser om engelske luftangreb på Ålborg flyveplads og tætte på en række færgeeksplosioner på Store Bælt, færgen »Nyborg« den 14. april og færgerne »Odin« og »Christian IX« den 17. og 21. april, hvortil kom et tysk minefartøj den 16. april.

*H.M.V.
Seldorf.
(Nørmark fot.,
Det kgl. Bibliotek).*

*En betjent med sit »føle« på Albanitorv under en luftalarm.
(E. Christoffersen fot., Frihedsmuseet).*

Ingen kom til skade ved disse eksplosioner, der kun delvis blev omtalt i pressen, ligesom det forblev ukendt for offentligheden, at tyskerne i denne forbindelse foretog afhøringer og arrestationer for at sikre sig, at der ikke forelå sabotage. Men følgerne mærkedes naturligvis alligevel i Odense.

Eksplosionerne blev en advarsel om minefaren i bæltet, og de medførte omgående trafikstandsninger og en overgang totalt stop for overfarter til Sjælland og derpå betydelige nedskæringer af statsbanernes persontrafik mod både øst og vest. Godstransporterne måtte have forrang og fik det. Sydfyenske Jernbaner fulgte hurtigt efter med nedskæring af trafikken, og en overgang måtte telefonsamtaler med København reduceres til højst tre minutters taletid – ikke let at efterleve for erhvervs livet. Hertil kom usikkerheden. Hvad var det, der skete på bæltet, og hvorfor fik man ikke ordentlig besked. Hvor tæt på var englænderne? Her fik rygtet en ny chance, selv om disse minekastningsoverflyvninger ikke gav anledning til luftalarmer. Man skulle hen til den 28. juni, før byen oplevede sin første luftalarm i forbindelse med et engelsk angreb på benzinlagrene i Nyborg.

Men der var andet, der håndgribeligt kom byens borgere ind på livet. Elektricitetstildelingen blev som gassen skåret ned, en nedskæring der omgående gav resultat, idet elektricitetsværket kunne melde om en halvering af strømforbruget til belysning, mens kraftforbruget til industrien holdt sig uændret.

Gasrationeringen blev derimod lidt af en skuffelse, idet forbruget kun

viste sig at være dalet med ca. 20% mod de forventede ca. 40%. Her slog virkningen først igennem, da det omfattende kontrollørsystem med måleraflæsning, bøder og eventuelt afbrydelse af tilførslen var blevet indarbejdet. Så slog også det igennem.

Tidens alvor blev også understreget ved indkaldelsen den 10. april af det til polititjeneste uddannede civilbeskyttelsesmandskab. I alt indkaldte Statens civile Luftværn årgangene 1936-38 – ca. 6.000 mand – og CB-betjentene, hvoraf en del patruljerede gaderne i følge med en politibetjent – i folkemunde døbt »føl« – begyndte at vise sig på byens gader, hvor de fremtidig med deres blå uniformer skulle føje et nyt træk til gadebilledet med opgaver som mørklægningskontrol, kommandocentraltjeneste, bevogtning og patruljetjeneste.

Alt i alt blev der meget at vænne sig til og kun stærkt begrænsede muligheder for at danne sig et blot nogenlunde sikkert billede af, hvad der foregik i og omkring byen.

4 · Økonomiske konsekvenser

Uvisheden

Men alt det nævnte var endnu kun de overskuelige plager og ændringer. Det helt vitale problem for landet – og selvsagt også for Odense med dens mange store industrivirksomheder, betydelige handel og et landbrugs-vareproducerende opland – var spørgsmålet om landets samlede økonomi.

Ville man på det europæiske kontinent kunne finde afsætningsmuligheder for danske varer og dermed hel eller delvis erstatning for leverancer til de tabtgæede engelske og oversøiske markeder, og ville man – og det var utvivlsomt det alvorligste problem – kunne fremskaffe råvarer til landbrug og industri eller eventuelt erstatningsvarer til sikring af i det mindste en delvis opretholdt produktion?

Heraf afhang virksomhedernes skæbne, heraf afhang beskæftigelsen, og heraf afhang i den sidste ende den samlede befolknings tarv. Problemet var selvsagt ikke specielt odenseansk, men fælles for hele landet, og med helt negative svar ville ulykken for Odense by og befolkning blive helt uoverskuelig. Tusinder bjergede deres udkomme ved arbejde i byens stærkt differentierede industri, og megen industri og handel var afhængig af landbrugets produktionsvilkår.

I første omgang så man tiden an, og i de første måneder efter den 9. april herskede der dyb uvished om det økonomiske grundlag for byens eksistens, og dette mærkedes i tilbageholdenhed i mange dispositioner. Således måtte f.eks. litograffirmaet Hagen & Sørensen se en række ordrer på reklamemateriale annulleret, og stagnationen i byen blev også fremhævet, da Aage Johansen den 25. maj igen skrev til Christmas Møller: »Forretningslivet er i den sidste tid her i Odense stagneret en del, og jeg er af den bestemte opfattelse, at ingen ansvarlig forretningsmand i dag i nogen måde søger at udnytte situationen med hensyn til at tage for høje priser«.

Sandheden var vel, at ingen endnu kendte situationens realiteter og derfor tøvede med enhver disposition. På længere sigt kunne byens erhvervsliv

imidlertid ikke blot ligge underdrejet. Der måtte skaffes både råvarer og afsætning, og der måtte prøvede løsninger til, hvis ikke byens hjul skulle gå i stå.

Lad os blot til en rent foreløbig illustration af problemet aflægge besøg på et par af byens virksomheder, eksempelvis Wittenborgs Automatfabrik. Fabrikken beskæftigede i 1940 ca. 400 mand. Firmaets produkt, automater, gik for den helt overvejende dels vedkommende til eksport, ikke mindst til England og oversøiske markeder, kun en ringe del til hjemmemarkedet, og hvem ville i et blokeramt Europa eller et vareknapt Danmark købe automater? Måtte man lukke, eller lod der sig finde udvej? 400 husstandes skæbne stod på spil.

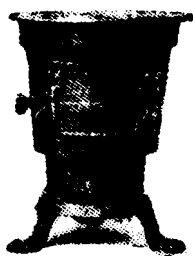
Wittenborg var blandt odenseanske virksomheder ikke alene med problemer. Kunne til eksempel Odense Eksportslagteri finde afsætning for sine varer – eller opretholde produktionen? Netop i april 1940 måtte man midlertidigt indskrænke produktionen og alligevel registrere lagerophobning.

For begge virksomheder var det i den helt øjeblikkelige situation eksporten, der stod i forgrunden, men for begge virksomheder meldte sig med lige så stor styrke problemet med fremskaffelse af råvarer, et problem de delte med praktisk talt alle byens industrier, skibsværft, jernstøberier, tekstilfabrikker, emballageindustri, konserverfabrikker, trælastfirmaer, Dalum Papirfabrik og talrige andre.

Med samme problem stod længere ude i erhvervskæden håndværkere og handlende og i den sidste ende hele byens befolkning. Alle som en var de komplet afhængige af samhandel inden for det tyskkontrollerede system, og det hvad enten det drejede sig om import eller eksport. Efterkrigstiden, der stod tilbage med regningen for besættelsen, har nok haft en forståelig tilbøjelighed til at se sig blind på etiketten »værnemagtsarbejder« på alt økonomisk samarbejde med Tyskland og dets partnere i og uden for det politiske aksearbejde.

Virkeligheden var mere kompliceret og kontant. I april 1940 måtte man af rene selvopholdelsesgrunde og uanset alle nationale og ideologiske holdninger operere med de muligheder for samhandel, der var at finde i Tyskland og hos dets partnere samt i et par enkelte neutrale »tredjelande«, inden længe stort set det europæiske kontinent.

Fra den ene dag til den anden var det slut med de oversøiske muligheder, og alternativet til uvilje mod samhandel inden for den givne ramme var ikke blot stagnation, men bundløs og katastrofal nød. Situationen levnede ikke mange muligheder for noget frit valg.

Kogehullets Diameter
26 cm
Højde 35 cm

Kr. 32,00

Kabysovn

som Tegning

Kan leveres snarest i den
Rækkefølge Ordren indgaar

A/s V. Rasmussen

Kongensgade 30

Telefon 1537-3375

Reklame fra Eyens Stiftstidende 25. april
1910.

Central styring

Men hvad var Tysklands hensigter, og hvad var Tysklands muligheder? De første tyske tilkendegivelser var arrogante og lidet lovende. De tyske tropper havde ikke behov for danske leverancer. De medførte selv det fornødne. Sådan lød grundakkorden i de første besættelsesdage. Skulle dette være tonen, eller var det propaganda eller blot oplæg til forhandling?

Foreløbig måtte man i alvorlig bekymring afvente udviklingen, og især landbrugsproduktionen begyndte at hobe sig op. Den 18. april måtte Landbrugsrådet meddele, at det endnu var ganske uklart, hvordan de erhvervmæssige forhold ville stille sig. Den 23. april var udsigterne en anelse lysere. I foreløbige dansk-tyske forhandlinger havde Tyskland givet tilsagn om at yde kulleleverancer, hvorimod det lå usikkert med hensyn til andre råstoffer. De kunne eventuelt skaffes fra Sovjetunionen og muligvis tredjelande. Forhandlingerne skulle fortsættes i Berlin. De rent foreløbige meddelelser herom blev efter 14 dage i dyb uvished modtaget med behersket lettelse. Måske ville der trods alt vise sig løsninger.

Det ligger uden for denne skildrings rammer at redegøre for de dansk-tyske forhandlinger om de generelle økonomiske forhold. Disse er indgående skildret i Sigurd Jensens bog, *Levevilkår under besættelsen*.

Her forekommer det kun nødvendigt forlods at fastslå et fundamentalt træk for det odenseanske erhvervsliv. Besættelsen medførte, at virksomhederne i vid udstrækning mistede eller gav afkald på den betingede dispositionsfrihed, de indtil 1940 havde været i besiddelse af. Handelsforhandlinger blev som politiske forhandlinger løftet op på centralplan og blev varetaget af ministerier, Nationalbank, Valutacentral – fra august

1940 Varedirektorat – de store erhvervsorganisationer, suppleret af store, landsomfattende brancheorganisationer.

Dette kom ikke mindst til at gælde importen og fordelingen af de importerede råvarer, hvor branchesammenslutningerne kom ind i billedet som retfærdighedens vogtere. I den mangelsituation, der ret omgående meldte sig, kunne ingen virksomhed helt være sin egen lykkes smed, men måtte dele kår med hele den pågældende branche og kunne endda, som det f.eks. skete for Odense Kamgarnsspinderi, komme ud for at måtte hjælpe mindre heldigt stillede firmaer med dele af sin lagerbeholdning.

Det stærkt centraliserede system udelukkede dog ikke talrige lokale og private initiativer inden for de rammer, de centrale forhandlinger fik trukket igennem. Initiativ og idérigdom fik endda, som vi skal få at se, uanede muligheder for udfoldelse i praktisk talt alle odenseanske virksomheder, ligesom gensidig hjælp de lokale firmaer imellem blev en positiv side af byens økonomiske liv.

I akutte mangelsituationer kunne Odense Glasværk låne tørv fra Thomas B. Thrige eller Dalum Papirfabrik. Odense Sukkerkøgeri kunne lejlighedsvis skaffe cinders til støberierne ved bytte med gasværkskoks, og firmaet kunne uden for den egentlige sæson oparbejde rå sukker af fodersukkerroer til f.eks. Albani Bryggerierne og byens konserverfabrikker. Wittenborgs Automatfabrik kunne hjælpe Smith & Co. med enkeltdele til cykel-fabrikationen, og tekstilmateriale, der var uanvendeligt på Odense Kamgarnsspinderi, lod sig anvende på Brandts Klædefabrik. Fraugde Plovfabrik hentede affaldsmateriale på Odense Stålskibsværft og lod sine rester gå videre til sømfabrikation i Ferritslev o.s.v. Produkthandlere kunne hjælpe til mange sider.

Situationen skabte en forøget nærhed mellem virksomhederne og en vigtig cirkelbevægelse i det lokale område. Men tendensen til central styring af alle forsyninger blev den dominerende tendens, og dette betød både en begrænsning og en styrke. Virksomhederne måtte affinde sig med de mulige tildelinger med chance for at argumentere egne krav igennem inden for den danske branche, men kunne på den anden side poste nærgående tyske krav opad i systemet, til brancheorganisationer, erhvervsorganisationer og i sidste instans ministerier med Udenrigsministeriet som yderste instans eller redningsplanke. Kom der besværlig kontrol med tingene, kom der også fastere styr på dem.

Lys og gas

Forsyningsituationen var kritisk, især med hensyn til mængdevarer, der krævede løbende leverancer. Her befandt man sig i en udsat marginalposi-

Gasbesparende køkkentøj var nok værd at overveje under gasrationeringen. Her en annonce fra Fyens Stiftstidende 11. maj 1940.

Hun holdt, hvad hun lovede!

Gasregningen blev alle søe stem!
Og Maden var stadig lige dejlig.
Men han var ogsaa gaaet ind paa hendes Betænkelse.
Hun havde faaet Lov at gaa til Køkkentøjet, igennem og supplere det op med

G&M EMAILLE

Resultet svarede til Forventningerne:
**Lille Gasregning
Let Opvask
Festligt Køkken**

Men det var ogsaa

G&M EMAILLE

Ernst Petersen.

tion. Det blev odenseanerne utvetydigt belært om, da magistraten den 24. april så sig tvunget til at advare om, at al gastilførsel antagelig ville blive stoppet ved midten af maj. Derfor rådede man borgerne til at anskaffe sig komfurer eller kabysovne, uden at magistraten dog gav anvisning på, hvad man i givet fald skulle fyre i ovnene med.

Selv om gaskompagniet gennem landsretssagfører Ernst Petersen få dage senere rykkede ud med et vredt dementi af, at det stod helt så alvorligt til, og at kun den lange vinter havde ansvaret for den øjeblikkelige mangelsituation, fastholdt den samlede magistrat i en omfattende redegørelse på et åbent byrådsmøde den 29. april, at advarslen til borgerne havde været påkrævet, og at ansvaret for krisesituationen lå hos gaskompagniet, der af borgmester Werner, som fremlagde redegørelsen, direkte blev beskyldt for ikke at have overholdt sine kontraktmæssige forpligtelser, og for at det havde ladet prisen på tonnage være afgørende for sine dispositioner.

Borgmester Werner kunne samtidig oplyse, at der nu ved kommunens hjælp var fremskaffet foreløbige leverancer af tyske stenkul, dels ved henvendelse til byens kulkompagnier, dels ved direkte henvendelse til kulsyndikatet i Essen og andre tyske myndigheder. Også elektricitetsværket havde stillet et parti kul, velegnede til gasproduktion, til rådighed. Men lettelsen var absolut kun foreløbig. Man kunne endnu kun se 1-1½ måned frem, og Werner understregede, at der formentlig ville komme yderligere rationeringer og prisstigninger på både elektricitet og gas. Indtil videre måtte man afvente det statslige brændselsnævns fordeling af de kommende kulleverancer, hvis omfang endnu var ukendt.

I den akutte form var affæren en konsekvens af den lange isvinter, og hele sagen mandede ud i en yderst bitter offentlig polemik mellem magistrat og gaskompagni. Det kunne være vanskeligt for borgerne at afgøre, hvor gaskompagniets ansvar endte, og hvor kommunens indsats begyndte. Men hvad alle umiddelbart kunne forstå, var, at man i hele spørgsmålet om byens kraftforsyning var ude i en situation, hvor der kun var en smal margin inden den totale krise. Svigtede forsyningerne blot nogle få uger, kunne byen være uden elektricitet og gas, hvad der ikke blot ville ramme hjemmene, men hele byens funktion.

Opfordringen til at anskaffe komfurer og kabysovne, som borgmesteren i øvrigt gentog på det åbne byrådsmøde, gav derfor anledning til en masseanskaffelse af især de små populære kabysovne, der både kunne være til rådighed i en eventuel krisesituation og samtidig supplere de sparsomme gasrationer. Komfurringe kom i mængdeproduktion på H. Rasmussens jernstøberi i Frederiksgade, og på værksteder rundt om i by og omegn

*Arbejdere i kamgarnsspinderiets tørve-
mose i Vendsyssel.*

blev der fremstillet ovne, der efter livlig annoncering fik rivende afsætning. Det blev i øvrigt et tidstypisk træk, at der rundt omkring opstod små virksomheder, som med opfindsomhed lukkede hullerne, hvor de normale leverancer svigtede.

5 · Brændsel

Forsyningsituationen

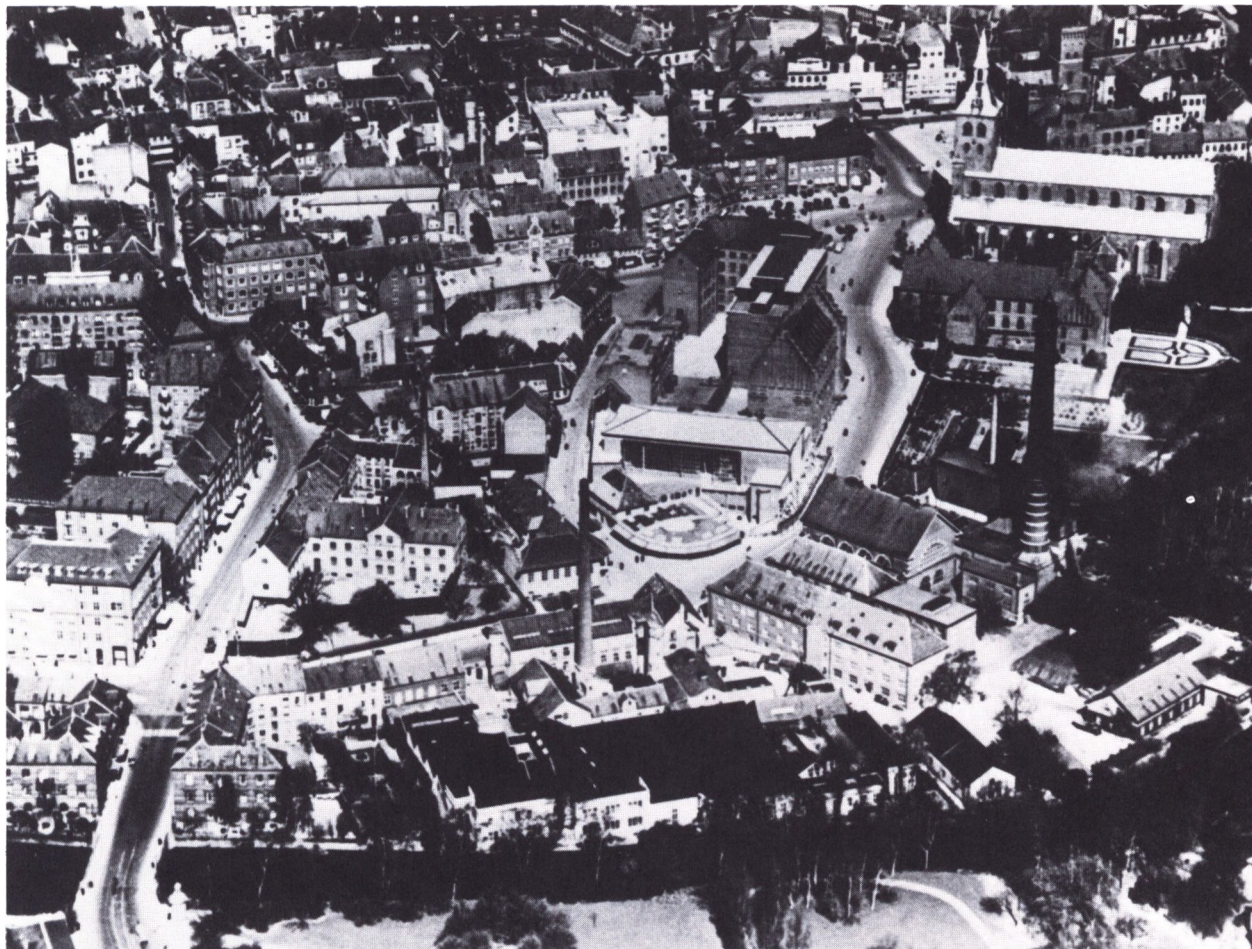
At netop brændselsforsyningen ville blive et af tidens og byens hovedproblemer var erkendt inden besættelsen. Denne skærpede kun problemet. Og overalt i hjem, virksomheder og kommunale værker var man i fuld gang med at skaffe sig indenlandske forsyninger af brunkul, tørv og brænde. Aviserne opfordrede kraftigt og vedholdende til at dække sig ind, hvor man kunne, og intet brændselsemne blev glemt i opfordringerne: Tørv, brunkul, kvas, grene, huggespåner og »stød«, d.v.s. opgravede trærodde. Det indenlandske brændsel skulle blive hele landets redning, hvor de tyske tilførsler ikke slog til – om de overhovedet kom?

I foråret 1940 følte man ingen sikkerhed for noget som helst, heller ikke tyske tilførsler. Men endnu var tørve- og brunkulproduktionen ikke så gennemorganiseret og indarbejdet, som det senere – og forbløffende hurtigt – skulle blive tilfældet, så de overvejende jyske leverancer var endnu ret beskedne i forhold til, hvad der i de følgende år skulle komme væltende, ligesom der skulle en omstilling til i arbejdsgang og maskinel udnyttelse af det hjemlige brændsel.

Alligevel var både firmaer og værker i fuld gang med at skaffe sig leverancer og langtidskontrakter. Et enkelt firma, Odense Kamgarnsspinderi, tog skridtet fuldt ud og købte ganske enkelt et moseareal ved Hulsig i Vendsyssel, hvorefter en gruppe medarbejdere tog permanent ophold i Jylland for at sikre fabrikken tørv og sig selv arbejde. Et andet firma, Albani Bryggerierne, forsøgte ligeledes at købe egen tørvemose nær Vorbasse, men opgav tanken og sikrede sig i stedet en langtidskontrakt på gode tørv fra området.

Men andre, og selvsagt alle private, kunne ikke på samme radikale måde hjælpe på situationen, men måtte til kulhandlere eller annoncører for at skaffe det fornødne. De sidste skortede det ikke på. Datidens tætte annonceringer om især tørv fortæller dag ud og dag ind om både tilbud og opfordringer til at sikre sig i tide. Og efter evne og mulighed søgte så private, firmaer og kommunale virksomheder at skaffe sig selv og byen det fornødne eller det opnåelige.

Et illustrerende og for byen og store dele af øen afgørende eksempel er

Luftfoto af centrum 1939. Bemærk bl.a. elektricitetsværket og KFUM-bygningen på Klosterbakken og de mange små huse omkring rådhuset. (Sylvest Jensen fot.).

elektricitetsværket, der i marts 1940 skaffede sig kontrakt med et brunkulsleje i Gejlbjerg vest for Brande med løfte om daglige jernbaneleverancer, så oplagring så vidt muligt blev undgået. Endvidere indkøbtes betydelige mængder tørv, der blev stakket på en plads ved havnecentralen til tørring og som reserve.

Værkets indkøbstal for de følgende år afspejler den udvikling, der nu stod for døren, ikke bare for elektricitetsværket, men for byen som helhed. Bortset fra koksgur, brunkoks, brunkulsbriketter, koksafharpning, som værket omend med besvær og med ændringer i arbejdsgang og maskinel behandling kunne anvende, og bortset fra en anelse dieselolie, som alene blev anvendt på havnecentralen, der med sit dieselanlæg blev holdt i reserve og kunne træde til i tilfælde af spidsbelastninger, kom tilførslerne af fast brændsel i de følgende år til at udvise følgende billede:

Tabel 5.1: Tilførsler af fast brændsel til elektricitetsværket i Odense.

Finansår	Stenkul Tons	Brunkul Tons	Tørv Tons	I alt Tons
1940-41	29.623	15.860	2.204 ¹	47.687
1941-42	33.584	17.163	9.235	59.982
1942-43	36.274	26.180	9.413	71.867
1943-44	25.264	22.067	3.889 ²	51.220
1944-45	20.971	23.234	5.579	49.784

¹⁾ Desuden indkøb af ca. 13.000 tons tørv til stakning og reserve.

²⁾ Desuden indkøb af ca. 25.000 tons tørv til beredskabslager.

Kilde: Beretninger for Odense kommunale Elektricitetsværk 1940-45.

Hertil kom en betydelig import af tyske brunkulsbriketter i 1943-44 samt et noget mindre kvantum af dette brændselsemne i 1944-45. De samlede tal for anvendelse af fast brændsel var stigende op til 1943 og holdt sig også i årene 1943-45 over 1940-niveauet. Bruttotallene for den femårige periode var:

Tabel 5.2: Forbrug af fast brændsel på elektricitetsværket i Odense.

Finansår	Tons
1940-41	50.086
1941-42	62.246
1942-43	74.352
1943-44	68.728
1944-45	60.896

Kilde: Beretninger for Odense kommunale Elektricitetsværk 1940-45.

Disse bruttotal skal ses i sammenhæng med nedlæggelse af en række dieselanlæg i oplandet og i fynske købstæder som f.eks. Svendborg og Fåborg, hvilket medførte en anelig stigning i elektricitetsalget uden for kommunen, efterhånden som mange udenbys anlæg tilsluttedes det odenseanske ledningsnet, samtidig med at en række odenseanske industrier stillede øgede krav til værket.

Den forcerede drift krævede en lang række forholdsregler, ændringer og udvidelser af de maskinelle anlæg, overenskomst med Sønderjyllands Højspændingsværk om samarbejde med hensyn til elektricitetsforsyningen, prisforhøjelser fra 30 øre til først 40 øre, senere 50 øre pr. kilowatttime og

Der samles stød i en af de fynske skove. (H.Th. Larsen fot.).

navnlig en omfattende ordning om belastningsudligning, så både industrier, landbrug og håndværk deltes i to grupper, hvoraf den ene havde formiddagsdrift, den anden eftermiddagsdrift. Lampestørrelserne reduceredes og blev for hjemmene reduceret til 25 eller 15 watt pr. fem m² gulvflade. Der måtte spares, og der *blev* både spinket og sparet.

De her anførte tal er i den forstand normgivende, at de angiver en tydelig tendens – fælles for byens hjem og virksomheder – i retning af utilstrækkelige tyske leverancer og tilsvarende overgang til hjemligt brændsel, og fordi de klart viser væksten i tilførsler af dette brændsel.

Kun brænde mangler i rækken af anførte brændselsemner. Dette var alene af praktiske grunde forbeholdt hjemmenes kakkellovne og centralfyr. Alligevel er det kun med forbehold, at tallene her anføres til foreløbig belysning af den kritiske situation. Helt alment kan det siges, at hvor de tyske tilførsler ikke rakte til, blev brunkullene den dominerende redningsplanke for mange af byens industrier og omegnens talrige gartnerier, mens tørvne blev hjemmenes bedste hjælper i mangelsituationen. Men der var vigtige afvigelser fra denne grove hovedregel.

Næsten alle industrier anvendte tørv til supplement, nogle som Smith & Co. med indretning af eget tørvegasanlæg, mens et firma som Odense Glasværk var helt afhængig af tørv til gasfremstilling med et dagligt forbrug af ca. 70 tons. Omvendt var flere virksomheder som f.eks. byens jernstøberier og Fraugde Plovfabrik stort set afhængige af tilførslen af uden-

landske cinders og kunne ikke falde tilbage på brunkul, som det var muligt for andre.

Et stort firma som Munke Mølle gik fra egen dieseldrift og uanset stærkt stigende omkostninger helt over til elektricitet, og atter andre virksomheder som Albani Bryggerierne og Brandts Klædefabrik indrettede sig med egne dampdrevne generatorer, tilsluttet byens ledningsnet, så man både kunne aftage og levere strøm efter behov og overskud.

Gasværket var helt afhængig af tilførslen af stenkul, og i løbet af 1941 viste det sig, at de tyske stenkul, hvad enten de kom fra Westfalen eller fra Schlesien, var uegnede til værkets retorteanlæg, hvorfor værket måtte skride til anskaffelse af et tysk anlæg, der dog først blev installeret med store forsinkelser. Endnu i 1943 var ovnen ikke taget i brug, så værket måtte konstant kæmpe med store reparationer.

Transport, opbevaring og forurening

Men hvad enten det drejede sig om brunkul eller tørv, forestod der en travl tid for godsbanegården i Odense. Det var statsbanerne, hvis godsvogne skulle sikre forsyningerne fra Jylland. Derpå trådte de lokale vognmænd til, og hvad enten det drejede sig om virksomheder, virksomhedsansatte eller husejere og lejere, blev der overalt i byen kikket langt efter de hestevogne eller generatordrevne biler, der læssede deres støvende indhold af på fabriksarealer eller på byens fortove – til omgående forbrug, stakning eller indslæbning til skure og kældre. Ikke alt, men det meste, og alt brunkul, kom fra Jylland, og jyske tørv var de foretrukne og bedst, når de var tørre, og en nådig skæbne tillod, at de kom tørt i stak eller hus. Det var langt fra altid tilfældet.

Det indenlandske brændsel blev en velsignelse, men en både besværlig, pladskrævende og forurenende velsignelse, som man måtte lære at leve med. Det kunne være vanskeligt at skaffe især i den ønskede kvalitet, det krævede omstilling af fyringsvaner og fyringsmetoder, ofte maskinel omstilling, og der måtte helst disponeres for hele vinteren, hvilket kunne være ugørligt for virksomheder uden tilstrækkelig lagerplads, for store ejendomme og tit også for små, ligesom kravet om langsigtet disponering var vanskeligt at opfylde for folk med små indkomster. Situationen tillod ikke den for mange normale praksis at sikre sig varme med indkøb af koks i småpartier.

Den 31. maj 1940 blev der for hele landet indført brændselsrationering, der med hensyn til udenlandsk brændsel alene kom byboerne til gode, men dels var rationerne knappe, dels var der ingen garanti for, at den

knapt tilmålte ration koks faktisk var til at få, når kulden nødvendiggjorde indkøb. De, der kunne sikre sig i tide med tørv, var bedst fjerne.

Forureningen var et andet problem. Den kunne melde sig i form af løbesod, der på få timer kunne brede sig og forårsage store ødelæggelser af skorstene og vægge med stank som bivirkning, og som i øvrigt også bidrog til en tydelig vækst i antallet af skorstensbrande, der i perioden 1939-45 registreredes af Odense brandvæsen med følgende årlige tal: 16, 18, 37, 52, 124 og 97, idet nedgangen i 1944-45 meget vel kan skyldes, at der da simpelt hen ikke var meget at fyre med.

I forhold til mangel, besvær, stigende udgifter og risiko var det så en mindre plage, at visse af byens kvarterer periodevis blev velsignet med kraftige nedfald af støv fra elektricitetsværket eller sukkerkogeriet, som det eksempelvis skete fra elektricitetsværket i de første dage af august 1940, hvor talrige klager talte om »en sand regn af kulstøv«.

Værkets bestyrer måtte rykke ud med en offentlig beklagelse af denne ulempe, der umuliggjorde vinduesåbning i sommervarmen, tilsvinede gardiner, indbo og vægge og fik »kulstøvet til at knase under fødderne«. Bestyrerens forsvar var let. Værket måtte uden hensyn til eventuelle ulemper fyre med, hvad der var for hånden, hvilket i de pågældende dage ville sige ikke mindre end syv forskellige brændselsemner, herunder støvkul og koksafharpning. Ville man have lys og kraft – og det ville man unægtelig gerne – var dette kun en ubetydelig gene, som man måtte tage med i købet. Det blev husmødre og rengøringsassistenter, der her som i talrige andre henseender i de kommende år måtte tage skrubbet – i det givne tilfælde i bogstaveligste forstand.

6 · Tyske sejre – grebet strammes

At flyvestøv over Odense overhovedet kunne give anledning til klage fortæller lidt om, at selv under tryk af store begivenheder og voldsomme omvæltninger gik dagligdagens fortrædeligheder ikke i forglemmelse for nogen og således heller ikke for den husmor, der måtte slås med støvet med viden om, at selv sæbe truede med at blive en mangelvare.

Men der var unægtelig andet og mere at bekymre sig om i byens første besættelses måneder: Krig, besættelse, forsyninger, forbud og dyb frygt for en fremtid, der netop nu truede med at blive af uoverskuelig længde. Først og fremmest var der krigen. De første dages betingede optimisme om en engelsk flådeindgriben i Skagerrak og et sviende tysk nederlag i Norge med eventuelle indenrigspolitiske konsekvenser i Tyskland forsvandt som dug for solen, og aldrig så snart havde choket i nord sat sig, før Holland, Belgien, ja selv Frankrig blev løbet over ende. Kun et stærkt svækket Storbritannien stod i vejen for en total tysk sejr.

Dag efter dag måtte aviserne rydde forsiderne, med rystende og uventede kæmpeoverskrifter, der tilsyneladende ikke levede plads for håb om lysere tider. Helt bortset fra de næsten daglige sensationer om nye tyske sejre og de tragedier, kampene og bomberegnen trak med sig, og den sorg og rædsel, alt dette udløste i sindene, dæmrede det uge for uge, at krigen og dermed besættelsen kunne trække i langdrag, og at udfaldet muligvis, ja måske sandsynligvis ville blive en fuldstændig tysk dominans over det europæiske kontinent.

Hvad ville i så fald blive Danmarks og dermed også Odenses lod? Ville hele Danmark få samme skæbne som Nordslesvig fra 1864 til 1920, kun under strengere herrer? De chokerende forsider kunne man intet gøre ved. Man måtte nøjes med en afmægtig registrering af kendsgerningerne, og endnu var der ingen, der mægtede at forestille sig, at Odense skulle kunne spille bare en yderst beskedne rolle i det store europæiske drama.

Begrebet modstandsbevægelse var endnu ikke født, end ikke som tanke-spind. Krigen var alene politikernes og militærets sag, og tanken om, at

En af de mange chokerende avisforsider fra forsommeren 1940.

civilbefolkningen kunne blande sig i det store opgør, hørte endnu fremtiden til.

Og alt imens haglede det uge efter uge ned med krigens og besættelsens konsekvenser, nogle større, andre bittesmå, men alle negative. Tilsammen summerede de sig op til en stadig vanskeligere og stadig mere beskåret tilværelse. De første besættelsesdages forbud og påbud blev i løbet af foråret og forsommeren fulgt op af endnu en stribe foranstaltninger.

Produktionen af margarine måtte stoppe, som råvarerne forsvandt. Petroleum blev rationeret med fare for fuldstændigt stop for levering. Benzin blev drastisk rationeret, hvilket ikke blot ramte al privat kørsel, men også ramte varetransport og den kollektive trafik. Det skønnedes ved udgangen af april, at antallet af benzindrevne køretøjer i byen ville gå ned fra ca. 7.000 til ca. 1.500, et skøn der viste sig alt for optimistisk. I august var tallet på benzindrevne biler i Odense nede på 540. Bilerne blev »klodset op«, som det hed.

Fra begyndelsen af maj 1940 måtte byens omnibusselskab indskrænke driften til 50% af det normale, og en måned senere måtte også sporvejene indskrænke driften og sætte taksterne op fra 15 til 20 øre. Statsbanernes rutebiler fulgte snart trop med stop for al landevejskørsel på søn- og helligdage, og antallet af droscher i byen måtte halveres fra 122 til 61. Der kom forbud mod anvendelse af varemotorcykler og små varevogne, og der kom takstforhøjelser. I juni måtte statsbanerne gennemføre forhøjelser på 25%, og også telefontaksterne måtte sættes i vejret.

Nedskæringerne i transport gik an indenbys, selv om byens største varehus, I. G. Jacobsen, markerede tidens tendens med avertering om, at vareudbringning måtte indskrænkes og henstille, at kunderne selv medtog varerne og så vidt gørligt medbragte emballage, men for landbrugerne og omegnens gartnere var transportbeskæringerne alvorlige nok og krævede betydelige omlægninger.

Men der var mere bedrøvelighed og flere forbud at affinde sig med. At byens ligningsprocent kun steg fra 5,8% til 6,8% skyldtes udelukkende en markant indkomstforøgelse fra det foregående år, fra 109 til 120 mill. kr. – en »kolossal stærk stigning« som ligningskommissionens formand udtrykte sig i en udtalelse til pressen, og en stigning, der delvis var betinget af, at antallet af skatteydere voksede fra 42.575 til 44.122. Her var bedrøveligheden dog betinget. Den moderate stigning på kun ca. 20% var jo udtryk for, at byen trods alt havde råd eller i det mindste havde haft råd.

Forbudene var derimod ubetingede. Forbud mod henstilling af cykler og biler om natten på offentlig vej. Forbud mod skydevåben, fyrværkeri, ja selv drengenes knaldperler og med risiko for, at al jagt ville blive forbudt.

Forbud mod fotografering af tyskere og tyske anlæg af enhver art. Forbud mod brevueflyvning. Forbud mod tilintetgørelse af brugt olie. Denne skulle opsamles og genraffineres. Forbud mod udskænkning af akvavit og cognac efter kl. 16 og forbud mod sankthansbål. Forbud mod at læger og sygeplejersker forlod byen uden opgivelse af adresse og telefonnummer. Gik turen uden for Fyn, skulle der særlig ansøgning og tilladelse fra amtslægen til.

Hertil kom landsdækkende forbud af økonomisk art som f.eks. forbud mod anvendelse af blik, kakaobønner og rågummi uden særlig tilladelse fra Handelsministeriet, samt hvad der berørte alle helt direkte: Brødet blev grovere. For møllerne betød besættelsen, at al import af udenlandsk korn hørte op, og da man af kvalitetsmæssige grunde kun havde brugt meget lidt dansk korn i blandingerne, medførte overgangen til 100% dansk korn ret store ændringer i formalingsprocedure og i maskineri. Hertil kom så nu en forhøjelse af formalingsprocenten fra ca. 70-75% til minimalt ca. 80% og noget senere – i september 1940 – en reduktion af det normale hvedemelsforbrug med ca. 33%. Brødet blev grovere, og dette berørte selvfølgelig alle, men besvær og omkostninger tilfaldt byens to store møllefirmaer, Munke Mølle og Dampmøllen Victoria, samt byens bagere.

Tiden havde også sine påbud. Påbud om at indrette tilflugtsrum i alle huse og ejendomme. Påbud til alle grundejere om at hvidte udvendige trapper, gelændere og kældernedgange, så disse dog kunne skimtes i mørklægningen. Påbud om at afholde sig fra havevanding for at spare på vandværkets elforbrug, et påbud der kom midt i en lang tørkeperiode med betydelige skadevirkninger for landbrugets afgrøder.

At rationerne på sukker, kaffe og the blev nedsat, at det allerede nu

De triste kendsgerninger: rationeringsmærkerne. Her et sammenklæbet eksemplar.

Rationeringskort for
BRØD
OKTOBER KVARTAL 1940

Navn: _____

Adresse: _____

Denne Del af Kortet opbevares til Brug ved eventuel Uddeling af nye Kort.

December 1940	November 1940	December 1940
1/4 groft Rugbrød	1/4 groft Rugbrød	1/4 groft Rugbrød
1 kg	1 kg	1 kg

*Der udleveres rationeringsmærker i Fyns Forum under politibeskyttelse.
(Frihedsmuseet).*

kneb med at skaffe tobaksvarer, og at det permanent begyndte at knibe med at skaffe cykeldæk var i den større sammenhæng bagateller, der ikke desto mindre bidrog til at gøre tilværelsen stadig mere grå.

Værre var det, at boligbyggeriet truede med at gå i stå. Bygningsinspektør Rix kunne i juli oplyse, at der i årets første seks måneder kun var opført 32 ejendomme med 358 lejligheder, mens der i den samme periode året forud var opført ejendomme med 503 lejligheder med yderligere 1.051 under opførelse. Og værre endnu: Under opførelse i Odense var nu kun 27 ejendomme med 171 lejligheder.

Usikkerheden om fremtiden og mangel på materialer begyndte at gøre sig gældende, og der var folk nok, der havde bekymringer, virksomhedsledere, vognmænd, chauffører, restauratører, småhandlende, der begyndte at lukke, og især alle byens arbejdere, der efter »Lov om fordeling og regulering af arbejdet« var ved at indrette sig med byens virksomheder om arbejdsfordeling efter vekslende skemaer, afhængig af virksomhedens situation og muligheder. Loven tilsigtede at holde beskæftigelsen, men det blev unægtelig en beskæftigelse på situationens vilkår, og de blev strenge. Og endda var der betydelig arbejdsløshed.

I maj lå arbejdsløsheden for provinsen som helhed på 18%, og Odense måtte registrere over 6.000 arbejdsløse. Lyspunkter i beskæftigelsessituationen var det i maj 1940 svært at få øje på. En markant omflytning fra større til mindre lejligheder kunne konstateres bl.a. gennem overopfyldning af byens møbelmagasiner. Byen var i månederne lige efter besættelsen på vej til at køre i tomgang.

*M. Rix.
(Nørmark
fot.).*

7 · De tidlige reaktioner

De små ting

Er det muligt at fastslå, hvordan odenseanerne reagerede på forårets og sommerens strøm af ulykker og ophobningen af restriktioner? Hvis det drejer sig om at lodde de enkeltes inderste tanker og følelser, er det ikke muligt. Men det er ret indlysende, at begivenhederne, både de storpolitiske, de landspolitiske og de lokale meldte sig så pludseligt og i så hastig rækkefølge, at få eller ingen mægtede stort andet end at registrere, hvad der skete, og indrette sig efter det fra dag til dag. De aktionsmuligheder for en besat befolkning, som en efterkrigstid er fortrolig med, var ukendte i 1940.

Hertil kom chokvirkningerne, den ene efter den anden, der måtte bidrage til en vis lammende apati. Man måtte først erfare, hvor især den storpolitiske udvikling førte hen, før man kunne sunde sig til spekulationer og beslutninger om fremtidens handlingsmønster.

Det kunne føjes til, at uanset hvad borgerne må have tænkt eller følt, så rugede der et stykke vej fremover en betydelig usikkerhed om, hvad det var rigtigt eller rådeligt at ytre sig om, i det mindste offentligt. Var avisen ikke under censur, og havde kongen ikke udtalt sig om risikoen for enhver uoverlagt ytring? Enhver! Hvor meget skulle man lægge i det, og hvor vidt var man overvåget?

Odenseborgerne skulle som alle andre vænne sig til, hvad det ville sige at være besat. Først ganske langsomt lirkede man sig viden til om de muligheder for åbenhjertig tale, der endnu bestod. De første uger efter besættelsen er tom for kilder til sikker viden om borgernes forestillingsverden. *Fyens Stiftstidende* havde et yderst varsomt udspil i en leder den 10. april, der refererede folketingsformandens ord fra den 9. april om, at nu var det Danmark og Danmark alene, det gjaldt. Sådan følte vel de fleste. Men spørgsmålet var unægteligt, hvordan den enkelte kunne og skulle reagere. Dette spørgsmål var i sjælden grad kastet ud til den enkeltes overvejelse og afgørelse. Offentligt lod spørgsmålet sig ikke drøfte. Vel kun i små kredse og da først, når man for alvor havde mærket sig holdningen hos nabo og arbejdskammerat.

Foreløbig gik dagligdagen videre. Det værste var sket, men det værste

rummede åbenbart, bortset fra de voksende restriktioner, ikke den umiddelbare gru, man kunne have forestillet sig. Tyskerne var i byen, men holdt sig stort set for sig selv, og ingen Odenseborgere blev direkte forulempet. Hvad der måtte være sket andre steder, hørte man kun om rygtesvis eller slet ikke.

På overfladen og med voksende besværligheder gik tilværelsen videre for byområdet ca. 115.000 indbyggere. Sportslivet fortsatte, omend med aflysninger på grund af rejseforholdene, og det blev udførligt refereret. Biograferne spillede – endnu med engelske og amerikanske film i programmerne. Restaurationslivet fortsatte i lavere gear.

Odense Teater gennemførte sin forårsoperette med den noget utidssvarende titel, *Hvordan bli'r jeg rig og lykkelig*, og Cirkus Miehe trodsede øjeblikkets genvordigheder og gennemførte så tidligt som den 11. april sin planlagte gallaforestilling, omend besøget var middelmådigt, og seks musikere ikke var nået frem på grund af rejsevanskeligheder. Med det rigtige forår kom der koncerter i Kongens Have.

På sådanne neutrale områder kunne man mødes, og man gjorde det. Og man mødtes i hjemmene. Der var forbud mod politiske møder, men der var ikke forbud mod private sammenkomster, og folk søgte sammen. De havde trang til at tale med hinanden – nu mere end nogen sinde.

Var besættelsen da sådan? Var besættelsen kun en kraftig justering af vilkårene for landets økonomiske liv, fastlagt i forhandlinger i København mellem overordnede danske og tyske myndigheder, og havde avisen ret, når den skrev, at »i fremtiden må vi søge vore glæder i de små ting, der ikke koster penge: Skovens blomster, en god bog, god musik og gode venner«?

Var man umyndiggjort, og var man indstillet på at være det? Lidt var der om det i besættelsens første famlende periode, og nogen ret havde avisen. I hvert fald på ét punkt. Selv om de tre af påstandene unddrager sig statistik og bevis, lader det sig påvise, at bogen fik gode kår. Odense Centralbibliotek kunne i 1938-39 registrere 13.866 lånere med et samlet udlån på 356.466 bøger. Året efter steg begge tal stærkt til 15.229 lånere med 377.619 udlån.

Biblioteket noterede sig i 1940 den pludselige stigning og fandt den forståelig:

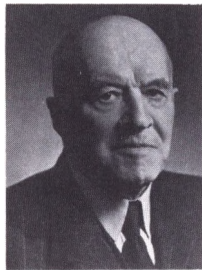
»Denne stigning falder udelukkende på tiden efter 15. september, begynder altså 14 dage efter krigens udbrud og er fortsat i voksende grad hele vinteren igennem. I alvorlige og vanskelige tider søger befolkningen i særlig grad til bibliotekerne for at hente midler til at afholde tankerne og til beskæftigelse og dygtiggørelse«.

Knud Hansen.

*Albert
Nielsen.
(Herluf Lykke
fot.).*

*Martin
Iversen.
(Herluf Lykke
fot.).*

*Chr.
Larsen.
(Nørmark fot.).*

At der også var tale om ønske om dygtiggørelse synes at fremgå af, at ikke mindre end ca. 35% af årets samlede udlån var faglitteratur.

Kolonihaver

Men kunne byen bidrage med praktiske foranstaltninger til imødegåelse af tidens vanskeligheder? Her er svaret ja! Ret snart meldte de lokale initiativer sig. Den 13. april stiftedes en Odenseafdeling af Danske Kvinders Beredskab. Det foreløbige formål var at uddanne instruktører i tilfælde af evakuering, til børne- og sygepleje og til rådgivning om almindelig husgerning i den forventede mangelsituation. Man vidste den 13. april ikke, hvad den nærmeste fremtid ville bringe, men man havde hørt om det finske lottekorps og dets indsats og hentet inspiration derfra.

Vigtigere blev et initiativ i slutningen af april om oprettelse af krigshaver. Byen havde i forvejen et anseligt antal kolonihaver, i alt 2.150 haver med en normalstørrelse på ca. 800 kvadratalen. Nu blev havernes daværende kredsformand, væver Knud Hansen, kaldt til møde med Odense markudvalg, repræsenteret af markforvalter Albert Nielsen og byrådsmedlemmerne Martin Iversen og Chr. Larsen.

Udvalget kunne meddele, at man havde besluttet sig for udlæg af foreløbig 1.450 krigshaver rundt om på byens arealer, og man bad Knud Hansen forestå udlodningen. En forudsætning var, at der i disse krigshaver udelukkende skulle dyrkes grønsager. Og det blev ikke ved de 1.450 haver. Senere udlagdes andre, så det samlede tal kom op på 2.125 nyudlagte haver.

Udlodningen blev en kolossal succes. Brugere strømmede til udlodningsstedet i byens – og landets – største kolonihaveanlæg, Haugstedsminde, og udlodningen fandt sted i den rækkefølge, brugerne meldte sig. På én dag var næsten alle 1.450 haver udloddet, et klart udtryk for tidens forsyningsfrygt.

I alt var således ca. 4.300 koloni- og krigshaver i drift i løbet af besættelsestiden, og værdien af dette initiativ var umådelig stor. Anslår man en gennemsnitsfamilie til fire personer, kom følgelig ca. 17.000 mennesker eller ca. 20% af det egentlige byområdes befolkning i berøring med disse haver.

Hertil kom villahaver og oplandsområdets haver, og alt i alt kom haver til at spille en vigtig rolle i byens tilværelse, både konkret ved det kosttilskud i grønsager og frugt, de tilførte området, og måske ikke mindre vigtigt ved det sammenhold, der ikke mindst i kolonihaverne opstod mellem brugerne.

For mange blev haverne tillige eneste feriemulighed. I 1940 udelukkede transportforholdene stort set ferierejser, helt bortset fra at de fleste helst ville blive hjemme under de usikre forhold. Skulle der endelig rejses, blev det for de fleste en rejse inden for Fyn. Pensionater og hoteller rundt om på øen og Langeland annoncerede i maj og juni livligt om ferieophold, mens annoncer fra Sjælland helt udeblev og kun et par enkelte annoncer fra vestkysten sneget sig ind i annoncestrommen.

Men havernes materielle betydning var selvsagt den grundlæggende idé bag initiativet til oprettelse af krigshaver, og i 1940 og årene fremover var der al grund til at skaffe det ud af haverne, de kunne bringe. Statens Hus-holdningsråd rykkede da også i juli ud med en kraftig opfordring til at sikre årets bærhøst. Sukker blev her den begrænsende faktor.

Det offentlige initiativ stoppede ikke her. Først og fremmest iværksatte kommunen en lang række beskæftigelsesarbejder, dels på egen økonomi, dels gennem formidling og supplerende af statstilskud. Det drejede sig om reparations- og ombygningsarbejder, hvor en begrænsende faktor imidlertid hurtigt blev materialesituationen. Men hvor det økonomisk og materialemæssigt var muligt, blev der sat ind, og i 1940 var langt det største projekt en række arbejder i forbindelse med en udvidelse af Odense havn, et arbejde vi skal vende tilbage til.

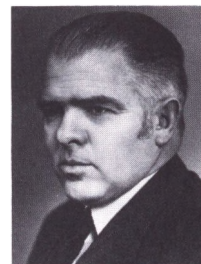
Skrald, skrot og genbrug

Men der var også private initiativer, ikke så få af dem afsmitninger fra statslige initiativer eller byggende på erfaringer fra andre byer. Ledetråden var dansk arbejde og bestrebelse på at finde frem til stoffer og produktioner, der kunne erstatte manglende udenlandske tilførsler. I en leder den 25. maj vendte *Fyens Stiftstidende* sig mod forestillingen om, at erstatningsvarer nødvendigvis var ringere end de tilvante.

Hvad enten folk nu kunne godtage denne filosofi eller ej, begyndte man at indstille sig på erstatningernes og genbrugets nødvendighed. Der tegnedes kontrakter om dyrkning af hør, spindehør som oliehør, cikorerødder og tobak, og fiskehandlerne samlede åle- og rødspætteskind sammen til garvning i Nyborg og senere forarbejdning til damesko og tasker, og man indstillede sig hurtigt på, at intet måtte gå til spilde.

Den 2. juni opfordrede Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse (LAB) til oprettelse af en lokalafdeling i Odense. Det skete med manér med et stort opsat opråb i byens aviser, rettet til alle Odenseborgere om at slutte op om arbejdet og underskrevet af 21 fremtrædende borgere med amtmænd og borgmestere i spidsen.

*Aage Jensen.
(Herluf Lykke fot.).*

SPILD
er Guld værd -
naar det
afleveres til

HUSMODERENS HUSKESEDDEL

KASSEREDE TING
Konservesdåser, Tuber, Mælkekapsler, gl. Jern, Metaller af enhver Art, Øl-kapsler, Grønmetalplader, Urtepotter, gamle Akkumulatorer, elektr. Sikringer m. m.

KORK
Propper og Korkaffald.

PAPIR
Aviser (bundtet), Blade og graat Papir.

FLASKER
(Ikke Mælkeflasker og Ølflasker).

GUMMI
Elastik, Bædehætte, Gummisko, Cykledekk, Slanger, Gummiboile o. a. Gummigeleje.

LÆDER
Gammelt Fodtøj.

KLUDE
Strikkede, uldne og linnede

HAAR
Alfredt Haar og Hundehaar.

MADRESTER
Ufordervede Levninger og Brad.

Kartoffelskræller og Gullerodsskræller.

Sur Mælk.

Æggeskaller.

Ben, Knogler og Skrog samles saavidt muligt for sig selv og leveres til Spildindsamlere.

GIFT FOR EN GRIS
Glas, Fiskeben, Sildelæge og Saltlage, Bly, BARBERBLADE og Metaldele.

HOMMEBO
LAB
ASYLGÅDE 22
RING TIL 8525

Plakat fra en af LABs indsamlings-kampagner.

I dette »opråb til vore medborgere« blev der bedt om indmeldelse, og det hed bl.a.: »Vi opfordrer vore medborgere til at vise initiativ, vovemod og uselvsk tankegang, hvor det drejer sig om at sætte arbejde i gang eller fortsætte med igangværende arbejde«.

Hurtigt herefter satte lokalafdelingen ind på en lang række felter. Den egentlige initiativtager var kreditforeningsdirektør Aage Jensen, og under hans ledelse holdt organisationens ledere ugentlige møder for at finde frem til oversete arbejdsmuligheder.

I første omgang samlede man sig om spildindsamling, og i juli kunne man starte en sådan, foreløbig med 12 mand på trehjulede ladcykler, hvorefter arbejdet udvidedes til en systematisk indsamling af madspild fra byens husholdninger med beskæftigelse i løbet af vinteren af 43 mand. På længere sigt kom man ind på at indsamle tørspild som arkiver, papir, metaller, klude, ben, urtepotter, mælkekapsler og hår m.m. Endvidere vildfrugter som hyben og rønnebær.

LAB blev en faktor i byens og øens besættelsestilværelse og blev udbygget med lokalafdelinger i hele amtet, hvorved man bl.a. opnåede at registrere de eksisterende beskæftigelsesmuligheder også i landsognene. Madspildet gik enten direkte eller efter ensilering til landbruget som svinefoder, og en overgang oprettede organisationen sin egen svinestald med ca. 200 grise. Andet affald gik videre til byens produkthandlere.

Der blev også taget andre utraditionelle initiativer: Oprettelse af en arbejdsteknisk skole, agitation over for byens husejere om at sætte arbejde i

gang, pileydrkning på et otte tdr. land stort areal på Bogø Strand med afsætning af kvistene til kurvefletning og tørvekurve, oprettelse af bevogtede parkeringspladser for cykler i Odenses bymidte, oprettelse af en tøjreparationscentral og opfindelse af begrebet »den vandrende vicevært«, der påtog sig alt forefaldende arbejde samt som et sidste eksempel organiseret »stød«-optagning rundt om i fynske skove.

Selv om det ikke lykkedes LAB at skaffe talrige arbejdspladser, fik organisationen stor psykologisk betydning, og den blev et symptom på tidens holdning og på det sammenhold, der under det øgede tryk slog igennem i meget brede kredse.

Helt selvfølgelig fik LAB nær kontakt med byens produkthandlere, der nu gik en travl tid i møde. I midten af juni kom en statslig henvendelse til landets produkthandlere om at iværksætte en landsomfattende indsamlingskampagne, specielt metaller som kobber, bly, messing og jern samt blandingsgoods, det såkaldte »rødgods«.

Henvendelsen støttedes af en handelsministeriel ordning, hvorefter kunder, der efterspurgte metalkrævende produkter, skulle levere et vist kvantum brugt metal af den ønskede art, hvorefter de fik et såkaldt »blåt bevis«, med hvilket de hos maskinfabrikker el. lign. kunne rekvirere det ønskede. Alene dette satte gang i indsamling af brugt metal, og ikke bare værksteder og professionelle klunsere, men også de enkelte hjem blev involveret.

Selv indsamling af øl-kapsler blev en nødvendighed og en forudsætning for fortsatte leverancer af øl og mineralvand. Den 1. juli bragte Crown Cork Fabrikkerne Materialeudvalg af 1940 i landets aviser en stærkt opsat »Anmodning til publikum« om indsamling af brugte øl-kapsler med betoning af, at ingen råstovfærdier måtte gå til spilde og fremhævelse af, at »et betydeligt antal arbejdere vil blive beskæftigede ved at befri de indsamlede kapsler for korkskiver og aluminiumsindlæg«. Selv propper og alt korkmateriale måtte tilbageleveres.

Der var både genbrug og beskæftigelse at hente her som i al indsamling, og produkthandlerne fik også uden for metalområdet hænderne fulde.

Også de små privatinitiativer kunne live op i en vemodig tid. Den 1. juni skabte vognmanden, der varetog persontransporten mellem Odense og Stige, furor i byen ved at dukke op med en hestetrukken omnibus, idet han samtidig frejdigt betroede *Stiftstidendes* interviewer, at turen såmænd ikke tog længere tid på den facon. Det var nu hans løsning på en manglende bevilling til en generatortrukket bil.

Disse »gengasbiler«, monteret med tromler til fremstilling af gas fra glødende træ, dukkede nu op i bybilledet, men de blev ikke hvermands

Det nye i tiden – her: genbrug af hår – kaldte på smilet. Tegningerne er fra Fyns Social-Demokrat 6. november 1940.

- Kan De klippe ham om til et Filttæppe, Hr. Frisør?

Prisen på et Kilo Damehår er for Tiden 90 Øre.

*Den hestetrukne Stigebus på
Nørrebro.
(E. Christoffersen,
Frihedsmuseet).*

eje. Der skulle bevilling til, og der var andre problemer. Dels var det kostbart at få dem installeret, dels var det begrænset, hvor mange og hvor gode generatorer der lod sig levere, og dels var det et problem, om der på længere sigt kunne skaffes brændsel nok til dem. Hugsten i skovene var allerede nu forøget, og pligthugst ud over skovens naturlige ydeevne blev i de kommende år et ubehageligt krav til alle skovejere. Så også her var der rationering i luften.

Nyt fra skolen

Der var ved at være langt mellem de positive nyheder. Nogle enkelte var at finde på skolefronten, og en af dem vakte forbløffelse og opstandelse i byen. Kort inden krigen havde en tilrejsende dame, fru Briand de Crevecoeur, ret pludseligt åbnet en privatskole på Hannerupgårdsvej og udvidet denne til at omfatte et Odense Studenterkursus med aftenundervisning baseret på lokale lærerkræfter fra byens to gymnasieskoler. I slutningen af maj 1940 foreslog hun dannelsen af en Odense Studenterforening og fulgte denne vision op med luftige planer om oprettelse af kursus til filosofi-kum samt manuduktion til 1. del af det juridiske og teologiske studium, idet der samtidig bebudedes manuduktion også til det medicinske studium.

Odense Studenterkursus blev en realitet. Ganske vist måtte fru Briand

allerede i januar 1941 opgive sin virksomhed som skolebestyrer, ude af stand til at finansiere skolens drift, men Odense Studenterkursus udskilte sig af fallitboet som en selvstændig institution med lektor M. Laursen som midlertidig skoleleder og med lokaler i Sct. Knuds Gymnasiums forladte og tomme bygning på Klostervej. Foreløbig ydede kommunen tilskud til og tilsyn med driften, indtil kurset i marts 1942 modtog statsanerkendelse og statstilskud.

Overgangen fra det ene regie til det andet gik ikke stille af. Da fru Briand i marts 1941 pludselig vendte tilbage til byen og med betydelige midler af uoplyst oprindelse krævede sig genindsat som skoleleder, gav dette anledning til et voldsomt røre og skarpe protester med betydelige politiske overtoner fra forældre og lærere.

Da det viste sig umuligt at få oplyst, hvor disse midler var kommet fra, og da der var almindelig mistillid til fru Briands ledelse og politiske forbindelser, nægtede lærerne med adjunkt Kaj Hasselmann som talsmand pure at fungere under hendes ledelse, og forældrene reagerede med masseudmeldelser af praktisk talt alle elever. Efter en serie stormende møder måtte fru Briand forlade byen med uforrettet sag. Men Odense Studenterkursus overlevede skolens ruin.

Vigtigere og uden gny var det, at der nu efter lange forhandlinger mellem skoledirektør Chr. Høirup og rektorerne Helga Lund og Poul Mogensen fra Sct. Knuds Gymnasium og Katedralskolen blev indgået en aftale om lettere adgang for kommuneskolernes elever til gymnasieskolerne, idet kommuneskolernes egne prøver fremover skulle danne grundlag for optagelse. Der var herved slået bro mellem de to skoleformer. For byens kommuneskoler var dette et stort skridt fremad og en opmuntring i en tid, hvor byens skolevæsen skulle få nok at slås med.

Allerede nu begyndte pladsmangel at gøre sig gældende, efter at værne­magten havde beslaglagt Vestre Skole med betydelige omflytninger til følge. Det hjalp lidt på presset, at det gamle Sct. Knuds Gymnasium netop stod for udflytning til en større, nyopført bygning i Læssøegade, og denne nybygning kunne højtideligt indvies den 15. august 1940 med taler af undervisningsminister, departementschef, borgmester og rektor. Samtidig udvidedes elevtallet, og skolen ændredes fra at være en ren pigeskole til en fællesskole. Lidt godt nyt i en grå tid.

Falske fredshåb

Mens byen var ved at omstille sig til besættelsen, var det stadig et spørgs-

*Kaj
Hasselmann.*

Chr. Høirup.

*Helga
Lund.
(Nørmark fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

mål, om denne blev kortvarig eller langvarig. Måske lader der sig i tidens annaler spore en vis fredsforventning i sommerens løb.

Da antallet af droscher blev skåret ned, og formanden for Taxa blev interviewet med henblik på en eventuel overgang til hestedroscher, var hans svar henholdende: »... hvem tør sætte så mange penge i en befordring, som måske er umoderne og ubrugelig om nogle få måneder. Der skal lang tid til at forrente et sådant køretøj«. Og ville man få den tid? Det var spørgsmålet.

Da Fyns Kulindkøbsforening den 16. juli holdt generalforsamling, anslog foreningens forretningsfører tilsvarende toner: »Vi håber, at krigen snart er forbi, men det betyder ikke, at der bliver masser af kul. Freden behøver lige så mange kul som krigen«.

Fred på dette tidspunkt! Det kunne kun betyde fred på tyske betingelser. Håbede mon nogen på det? Men det lå efter det franske sammenbrud og evakueringen af den engelsk-franske hær ved Dunkerque i luften, at dette meget vel kunne blive udfaldet. Alligevel håbede vel de fleste på en vending i krigen, selv om dette ville betyde en langvarig besættelse med alt, hvad dette indebar. Allerede nu havde man fået en bitter forsmag på konsekvenserne.

8 · National bølge

Alsang

Endnu et ekko fra tiden trænger sig frem, ord og begreber knyttet til det danske og det nationale slår igennem, til en begyndelse kun yderst spædt. Normal grundlovsdag kunne man ikke fejre. Men man kunne holde »national aften« i Fyns Forum, og man kunne holde »dansk aften« i Højskoleforeningen. Begge steder med nationalbetonet program.

I Fyns Forum sang Marie Jørgensens Pigeskoles kor danske folkesange, Emil Reesen dirigerede dansk musik af Gade, Lange Müller og Carl Nielsen, Aksel Schiøtz sang danske sange, og Poul Reumert reciterede digte af Aakjær og *Der er et yndigt land*. Recitation af et digt, alle kunne udenad! Det fortæller vel egentlig alt om tidens trang til dansk mæle. Til slut fællessang, *I Danmark er jeg født*. »For en gangs skyld sang folk med«, glædede referenten sig.

De nationale toner genlød få dage senere i forbindelse med rundskuedagen den 8. juni. En festforestilling på teatret fik med rød-hvide blomster, danske sange af Aksel Schiøtz, Emil Reesens improvisationer over danske melodier, Henrik Benzons recitation af *Guldhornene* og Betty Nansens recitation af *Mor Danmark* netop karakter af det, annoncen havde lovet, »Dansk aften i ord og toner«.

Også afsløringen af en række mindestene over de fynboer, der faldt den 9. april, gav den odenseanske presse anledning til at slå på de nationale strenge. Og når LAB henvendte sig til byens borgere om det prosaiske emne, der var dets anliggende, slog de samme toner igennem: »Skal dansk ånd, dansk tankegang og dansk kultur bevares, da må . . . arbejdsløsheden bekæmpes«.

Man var således ikke stemningsmæssigt uforberedt i Odense, da alsangsbølgen i august gik over landet. Tonen var allerede anslået, og alsangen blev kun sommerens kulmination. Den 22. august samledes ca. 25.000 odenseanere i Læseforeningens Have til alsang, og den 1. september var ca. 35.000 mødt op i Kongens Have for at deltage i det landsomfattende alsangsarrangement.

En række af byens sangkor havde taget initiativet til det rent lokale stævne den 22. august, og byrådet havde til lejligheden måttet tage stilling til en

9. april-mindestenen på kirkegården ved Sdr. Boulevard med relief af arkitekt Axel Jacobsen. (H.Th. Larsen fot.).

25.000 Odenseanere var til Folkesang i Læsehaven

Den største Menneskemængde samlet til Sangstævne i Odense. — Aftenen var truet, men begunstigedes af Vejret.

Et lille Udsnit af den mangtalle Menneskemasse i Læsehaven.

ODENSE.

— Det er jo først nu bagefter, vi véd, hvorfor vi kom her i Aften, sagde en ung Pige i Aften til sin Kæreste, da de 25.000 odenseanske Folkesangere gik hver til sit efter Sangen i Læseforeningens Have. Hun var halvvejs betuttet. Ligesom Tusinder andre havde hun vel i Forvejen med et lille gedulgt Smil i Mundvigene tænkt, at der ikke kom noget ud af dette her. Bagefter har alle haft den samme Tanke, som hun gav Udtryk.

Der var ikke Plads til alle de Tusinder i Læseforeningens Have og Klosterhaven, hvorfor Gaden maatte tages med. Skal der arrangeres en Folkesangaften til her i Byen — og det skal der vel, skønt saadanne Aftener ikke maa overdrives, saa taber de deres Karakter —, maa den benyttes til en anden Plads. Ad-

gangsforholdene til Læseforeningens Have er saa snævre, at en Gentagelse af Trængslen i Aften ikke kan til-lades. De 25.000 Mennesker, der var mødt frem i Aften, tog de snævre Forhold med godt Humør, men det kan ikke gentages.

Hvad kom vi der for?

Ikke i sin vildeste Fantasi havde man anset det for muligt, at der skulde komme saa mange. Vejret var jo aldeles ikke denne Aften venlig stemt paa Forhaand. Men hvad brød man sig om Vejret? Det fik Lov at passe sig, som det bedst kunde, og det artede sig altsaa nogenlunde og var næsten Junt, mens man var samlet. Stemningen gjorde ogsaa sit til at holde uvedkommende Enkeltheder borte.

Da først Sangen havde begyndt, vilde Øregnen ikke have kunnet skille Menneskemasserne ad. Her var man samlet om noget, der betød mere end en vaad Trøje. Man vidste det inderst inde. Skulde man have forklaret det mundtligt, er det ikke

Lov til at slippe den ud. Sangen, som vi 25.000 sang med paa, gav Luft for en fælles Fornemmelse, eet eneste Haab, der besjæler os. Det er en Fornemmelse, vi føler stærkest i vanskelige Tider. Vi vilde blot indrømme det overfor os selv. I Sangen i Aften syntes vi at skimte Haabet nærmere. Ogsaa fordi vi var fælles om det. Det betød meget, at 25.000 Struber var med til at befri sig og løfte sig. Det var som et Svar paa et Spørgsmaal: og danske rykkede ud med Sproget.

Alle som én.

Trængsel var der over hele Om-rædet, men ingen Skubben, ingen skarpe Bemærkninger eller Irette-sættelser. Arbejdere og velstaaende, Børn og gamle, unge og satte, en-somme og Grupper slog sig sammen i en næsten uoverskuelig Flok og blev stille. Lige fra Begyndelsen, da

følge.

Skoleinspektør Hørrup sagde:

— Landsmænd og Bybørn, vel-kommen i Hjerter af vor gamle By. Vi er samlet for i Sang at udtrykke Glæde over vor Land. Vi vil give vor Samfundsfølelse Udtryk i Sang. Vi har været utilbøjelige til at udtrykke vor Fædrelandskærlighed paa denne Maad, og det kan skyldes Skepsis eller være Blufærdighed. Vi vil ikke udforske det nærmere. Vi vil bekende Kærligheden til Fædrelandet og Modersmaalet. Vi er tilbøjelige til ikke at agte paa de selvføl-gelige Ting, ligesom ingen er taknem-lige over, at vi faar Luft og Vand. Men for Orkenvandrerens er Vandet en Livstingelse, og for Grube-arbejderen er Luften det. Vi agter end ikke paa Livet, men naar vi er i Færd med at miste det, klynger vi os dertil.

Saa er vi maaske ogsaa tilbøjelig til at betragte vort Modersmaal og vort Land som Selvfølgeligheder, men Historien viser os, at der ikke er Tale om Selvfølgeligheder. Glemmer man sit Sprog, gaar det til Grunde. Rejser man ud, længes man efter Fædrelandet, det bedste ved Rejsen er at vende hjem. Her har vi Rod, herfra vor Verden gaar. Det er Folkets Pligt at knytte Fortid og Nutid sammen. Danmark har i en-nem 1500 Aar været en statslig En-hed, og ingen europæisk Stat har en Historie saa lang som vor. Op og ned er det gaaet for Landet. Vi har været besejret, men aldrig under-tvunget.

Vor Generation staar overfor alvorlige Tider. Det Lød i Slægtternes Kræde, som vi skal smede, skal det bryde eller bære? Ingen af os til-stedeværende har enkeltvis Indfly-delse paa, hvor stærkt det skal være, men vi er dog alle medbestemmende herom.

Mange, ogsaa tilstedeværende her, er maaske inde paa, at vi har ikke gjort, hvad vi kunde for vor Land. Der kan være Unødværlighed om meget og derom. Det skal dog siges, at in-ter Polk er mere ensartet end endop det danske — trods Unødværligheder. Vi bevarer Enigheden i det væsentlige, og vi maa bevare den stadigvæk. Det gælder Danmarks Fremtid, for et enigt Folk er ogsaa stærkt.

Et Løve for et enigt Virke med Løfte om, at vi vil gøre alt for Dan-marks Fremtid!

Dansk Sang.

— Og saa sang man Moders Navn er en himmelsk Lyd, og derpaa Sang efter Sang, der steg i Tone-højde og mod den skyede Himmel.

Det lød ikke som et Kæmpebrus, mens man sang, og der var dog Kraft og Enstemmighed til Stede. Lidt paa Afstand klang det skønt under Aftenhimlen, stillerfærdigt, som naar en Familie en Aften hjemme i Stuen paa een Gang alle begynder at synge — ikke fordi det skal høres viden om. Det kommer af sig selv hos hver enkelt, der bevegtes af det samme som de andre. I saadan en

Kreds synger enhver med sit Nøb, det er ikke Sangbegavelsen, det kommer an paa. Saadan i Aften. Man hørte ikke de falske Stemmer eller de brummende. Det var mere end Stemmen, man hørte blandt disse klyngre og dybe, klare og mørke Røster, der strømmede fra opad-vænte Ansigter.

Kapelmeister Haars Ledelse af Sangen fortjener al den Anerkendelse, vi kan give. Han fik alle til at synge med, støttet af de hvidhuede Sangere, der havde spredt sig i Men-neskehavet. Det er ikke let at lede en saadan Sangaften med Ikke-Sangere, men han hjalp dem godt, og de hjalp ham godt og sang saa kønt allesammen. 25.000 Danske sang sig sammen.

Naar Arrangementet i Aften klappede saa monsterdyrdigt, saa skyldes det den energiske Indsats som Formanden for Haandværker-Sang-koret, Skrådermester Birckelund har udfoldet. Han har været utrættelig i sine Bestræbelser. Odenseaner-ne skylder ham Tak derfor.

BOGENSE

Ansvarlig: N. Fledelius

Betydningsfuld Forbedring paa Bogense Sygehus.

En lille Festlighed ved Arbej-dets Tilendebringelse.

For nogen Tid siden vedtog Amts-raadet og Bogense Byraad efter Forslag af Sygehusudvalget for Amt- og Bysygehuset i Bogense et Forslag til en mindre Udvidelse og Forbedring af Sygehuset, og Arbejdet blev overdraget til Murermester Vald. Jørgensen, Bogense.

Arbejdet er nu tilendebragt, og ved en lille Festlighed i Aften paa Sygehuset fejrede man Begivenhe-den. Sygehusudvalget samlede med forskellige indbudte, saaledes Amts-læge Heerup og Overlæge S. Müller, Odense, Borgmester Fledelius, Bogense, Murermester Vald. Jørgen-sen, Sygehusets Læger og Pressen Sygehusets Overlæge, Nicola J. Holm, redegjorde for Udvidelsen og de Fordele, den har medført — ikke alene for Patienterne, men ogsaa for Sygehusets Personale. Efter an-nel Overlægens som Oversygeplejer-sken, Frk. Larsens Udtalelser er der almindelig Tilfredshed med Udvidel-sen.

Ved en Tilbygning er der skabt langt bedre Betingelser for Lys- og Røntgenafdelingen, og samtidig er der skabt en bekvem Adgang til Lokalerne saa Patienterne slipper for den ubehagelige Transport ad den snævre Trappe.

Afdelingen for Røntgenfotografe-

Foto & Kino

ansøgning om tilskud til en »Alsangften« på 378,80 kr. Har der i byrådet været skepsis omkring denne pludseligt opståede måde at demonstrere nationalt sammenhold på? Eller har man følt, at andre opgaver kunne være mere påtrængende? I det mindste bevilgede man kun 228,80 kr. til formålet.

Men alsang blev der, trods regnvejr indtil ½ time før stævnets åbning kl. 19.30. Skoledirektør Høirup holdt åbningstalen og dvælede, som tidens ordvalg var, ved landets tusindårige statslige og nationale enhed. »Vil vi«, erklærede han, »så kan den idé, der har samlet os som folk, ikke forgå«, og han endte: »Fremtiden må ikke kunne sige om slægtledet fra 2. fjerdedel af det 20. århundrede, at det duede ikke«.

Slutbemærkningen, hentet fra H. C. Andersen, var manende ord, man gerne hørte og gerne troede på, men endnu var det kun ord – samt sang! Den blev til gengæld fuldtonende. »Folk var med fra starten. Ingen skyhed og ingen generthed«. Dette var, hvad aftenens referent med rette turde påstå. Måske fik han ikke det vigtigste med, at næsten en tredjedel af byens borgere var mødt op, at man var mange, og at man var i flok.

Og ved stævnet den 1. september, hvor Fyens Stifts Sparekasse, Fyens Disconto Kasse og Thomas B. Thrige havde sikret det økonomiske grundlag og sørget for masseuddeling af sanghæfter, nærmede fremmødet sig de 50% af byens beboere. Ser man bort fra de meget gamle, fra børnene og fra dem, der skulle passe dem, var dette ikke bare en klike af kongetro nationale. Det var en hel befolkning, der nu troppede op for at høre borgmester Werner, for at synge og for at være mange. Det var en stimulans, bare dette at være mange, selv om man endnu var usikker på, hvilke metoder folkemassen kunne tage i anvendelse.

Hvad slægtledet fra 2. fjerdedel af det 20. århundrede angår, var det et slægtled, der ikke var forvænt med gode tider og ikke uvant med hårde. De bærende årgange var født lidt før og under den 1. verdenskrig, og de var netop så småt ved at arbejde sig ud af 1930'ernes økonomiske krise, præget og trykket af optrækkende storpolitisk uvejr, da de i 1940 fik fjenden og de fjendeskabte problemer helt ind på livet. Det var et hærdet og uforknyt slægtled, og det skulle nu vise sig, hvordan det ville reagere i handling.

Ordene var blot signaler, og reaktionsmulighederne endnu ikke afklarede, endsige prøvet i praksis. Der var i 1940 ikke erfaring for, hvordan en provinsbys befolkning kunne blande sig i militære anliggender, konkret påvirke landets udenrigspolitik, endsige yde en skærv til den storpolitiske udvikling. Man levede endnu i den uskyldighedstilstand, hvor menigmand hverken havde ret eller pligt til – for ikke at sige mulighed for – at påvirke andet og mere end sin rent lokale og private situation.

Overfor: Artikel fra Fyns Social-Demokrat den 23. august 1940.

Vestergade på den store nationale fest-dag. (Nørmark fot., Møntergården).

Rådhusårnet flagsmykket den 26. september 1940. (Nørmark fot., Møntergården).

Og dog må der blandt de tusinder, der fylkede sig til alsang eller måske i foragt for sangberuselsen blev hjemme, have været dem, der fandt, at ord og sang ikke var nok. Natten mellem den 24. og 25. august blev værne-magtens telefonledninger mellem Vestre Skole og kasernen overklippet med en bidetang. Var det drengestreger, eller var det varsel om en øget alvor i holdning? Politiets undersøgelser gav intet resultat, og det måtte den 20. september udlove en dusør på 300 kr. for oplysninger, der kunne føre til opklaring. I den offentlige henvendelse herom dukkede et uvant ord op: Sabotage.

»Der rider en konge i sol og blæst«

Men foreløbig var det den almindelige og demonstrative samling omkring nationale stemninger og symboler, der prægede eftersommeren. Det store, midtsamlende symbol fandt man i september i forbindelse med Christian Xs 70-årige fødselsdag. Hovedbegivenhederne den dag måtte udspilles i København, men Odense forsømte unægtelig ikke den gode lejlighed.

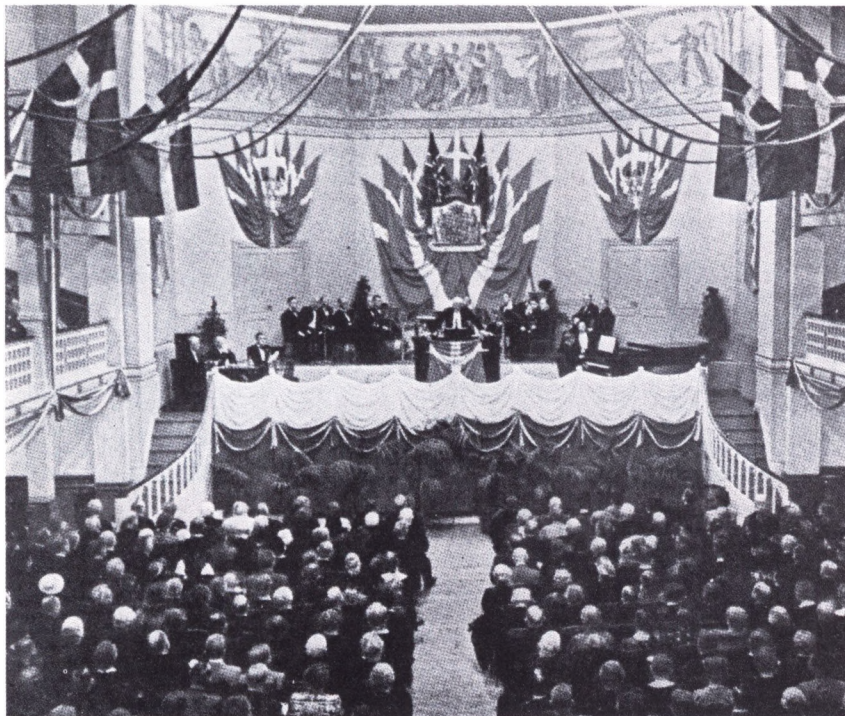
Uger forinden lagde man op til den helt store manifestation af dagen. Der var storsalg af flag i alle størrelser og indsamling til nationalgaven til kongen, der i Odense indbragte ca. 100.000 kr., og da dagen oprandt, stod dag og by helt i kongens tegn. Den 24. september bebudede en række butikker og kontorer lukning på fødselsdagen, ja selv Fyns Lægeforening

havde sin stiltfærdige annonce: »Kongens fødselsdag afholdes ingen kon-sultation«, og dagen efter var næsten en helside i bladene fyldt med stort opsatte annoncer om, at firmaer, forretninger, banker, advokatkontorer o.s.v. lukkede den 26. september. Byens normale liv blev sat i stå.

På selve dagen udkom *Fyens Stiftstidende* som formiddagsavis med dobbelt sidetal, hvoraf ca. halvdelen bestod af helsides kongeartikler samt naturligvis en leder om *Kongen*. Efter et halvt års forsidebombardement om krig og tyske sejre var der for en gangs skyld ingen storpolitisk forside, knap nok et ord om krigen.

Hele byen fra centrum til forstæder, kolonihaver og ud i oplandet var flagsmykket, butikkerne havde nationale udsmykninger, og tusinder strømmede mod centrum, ikke mindst børnene, der fra kl. 10 var indbudt til biografernes kongefilm, produceret til lejligheden og spillet non-stop dagen igennem. Ved dagens slutning regnede man i Paladsteatret med, at ca. 7.000 børn havde set filmen. At garnisonen havde kongeparade var en selvfølge, og at der var koncert i Kongens Have med nationale toner var en anden selvfølge.

Hertil sluttede sig om aftenen et orgie af fester i kongens tegn. Teatret spillede *Elverhøj*, Fyns Forsamlingshus havde »National aften« med profes-

Fra kongefesten på Fyns Forsamlingshus den 26. september 1940 om aftenen. Dannebrog savnedes ikke!

*En tobakshandlers vindue i Klaregade på kongens fødselsdag.
(Nørmark fot., Møntergården).*

*Der ventes uden for Paladsbiografen.
Kongefilmene blev et tilløbsstykke af
format. (Nørmark fot., Møntergården).*

sor Vilhelm Andersen og handelsminister Christmas Møller som talere. Røde Kors havde kongefest i Industripalæet, i Den nye Forsamlingsbygning var der kongefest for de gamle, soldaterforeningerne havde kongefest i restaurant Skoven, og Højskoleforeningen havde sin kongefest.

Overalt blev der af solister, kor og i fællessang sunget danske sange, og

alle bar det kongemærke, der var fremstillet i dagens anledning og i Odense solgt i et antal af foreløbigt 50.000.

Restauranterne glemte ikke dagen. Der var galla-souper med nationalt program på Grand Hotel, Bryggergården og Brockmanns Hotel og en række andre odenseanske restauranter, og med priser på op til 5,50 kr. pr. kuvert glemte man for en aften, at det var sparetider.

Til alt dette kom radioen, der ganske enkelt ikke havde andet end dansk musik, kongereportager og kongeforedrag på programmet. Dagen havde med en eksplosiv demonstration af danskhed fået alt, hvad den kunne bære, og borgerne havde fået afløb for mange indestængte følelser.

Det blev en fest uden tømmermænd. For nok havde festens genstand været et symbol, men dens egentlige indhold havde været konstateringen af et folkeligt sammenhold, der rakte længere frem end den konkrete lejlighed. Og så blev festen afholdt på et tidspunkt, hvor man kunne begynde at ane, at der var grænser for tysk militærs formåen. Selv i aviserne kunne man fornemme, at slaget om England ikke var gået helt som planlagt. Netop i denne situation benyttede man anledningen til at vise besættelsesmagten, at den befandt sig på dansk grund, og de mange flag vajede ikke blot til ære for kongen, men også til påmindelse for de tyske soldater.

Og ikke så få var i løbet af sommeren og eftersommeren begyndt at lytte til BBC, og deres viden på tværs af de officielle communicateer spredte sig hurtigt, indtil et flertal blev daglige lyttere, og alle blev informerede ud over de officielle fortolkninger af øjeblikkets situation. Der var mere end ord i vente – også i Odense og på dansk grund ikke mindst i Odense.

9 · Et vendepunkt

Krig i mange år?

Når invasionen i England udeblev, og hvis krigen og besættelsen trak i uoverskuelig langdrag, og det var der med eftersommerens og efterårets udvikling pludselig grund til at antage, indtrådte der også for det odenseanske lokalområde en helt ny situation. Muligheden af en måske årelang krig berørte selvfølgelig alle, men den berørte i særlig grad hele byens og oplandets erhvervsliv, landbrug, gartneri, håndværk og industri såvel som de handlende.

Uanset om man var begejstret, mistrøstig eller neutralt bekymret over Storbritanniens stædige fortsættelse af krigen og dermed udsigten til vedvarende besættelse, måtte der nu disponeres på langt sigt i det omfang, dispositioner overhovedet lod sig foretage. Vi har ingen meningsmålinger fra tiden, men selv uden dem er det med kendskab til den rådende nationale og antinazistiske stemning utvivlsomt, at det var glæden og en voksende fortrøstning til fremtiden, der langsomt begyndte at slå igennem for snart at blive den dominerende følelse, selv om håbet blev parret med stadig alvorligere bekymringer, foreløbig mest af materiel art. For alle, der var direkte involveret i byens erhvervsliv, måtte al glæde gå hånd i hånd med sorte udsigter og bange anelser. Nu tårnede problemerne sig for alvor op.

Endnu i sommeren og eftersommeren 1940 kunne man i en lang række af byens industrier og blandt de handlende trøste sig med store lagerbeholdninger, og med de indskrænkninger bl.a. i brændsel og transport, der allerede er berørt, lod der sig stort set opretholde en nogenlunde normal produktion, handel og beskæftigelse – så længe lagrene holdt. Men med udsigten til en langvarig krig ændredes dette billede totalt. I den henseende blev september 1940 en skelsættende måned, ikke blot storpolitisk, men også for den odenseanske provins.

Vi møder bl.a. tankegangen i Odense Handelsstandsforenings årsberetning for 1940. Formanden, grosserer Chr. Andersen, konstaterede da den øjeblikkelige situation og så samtidig tilbage på det forløbne år, og han udtalte bl.a.:

»Imidlertid lever vi jo i en vareknapheds-periode, som gælder praktisk talt alle varer, og den medfører for handelsstanden af sig selv en mindsket omsætning og

*Chr.
Andersen.
(Herluf Lykke
fot.).*

*Udsalg hos
I. G. Jacobsen.
(Nørmark fot.,
Møntergården).*

en svindende fortjeneste. . . De fleste brancher viser da mod årets slutning en svindende fortjeneste, og det kan ikke være andet, end at handelen ser det nye år i møde med store bekymringer, thi har året 1940 givet mange vanskeligheder, må der desværre regnes med, at 1941 vil blive langt vanskeligere at komme igennem«.

Ordet »desværre« går igen i mange firmaers henvendelse til kunder og rejssende, men det skal læses med henblik på cykeldæk eller tekstilvarer, ikke med henblik på krigen.

Ingen varer

Et strejftog gennem byen kan måske bidrage til at illustrere situationen. Det kan tage sin begyndelse i bymidten i august 1940, hvor de store manufakturforretninger traditionelt havde udsalg efter sommeren. Skulle der også være udsalg i 1940, og var der et overskud at sælge ud af, eller skulle man hæge om lagrene? Svaret blev udsalg, selv om annoncerne bekendtgjorde, at dette skete »trods alle vanskeligheder«. Et enkelt firma sagde det rent ud i en annonce med overskrift: »UDSALG eller ikke UDSALG«, hvorefter man forklarede sig direkte: »Således har vi talt frem og tilbage, og vi er blevet enige om ikke at skuffe kunderne«. Man forklarede derpå videre, at man havde frasorteret en del rester og restpartier samt forskellige usorterede kvaliteter.

Helt bortset fra, hvor oprigtig firmaets motivering om det overvejende kundehensyn må have været, belyser annoncen, at man befandt sig i en skal-skal ikke-situation. Endnu mente man altså, at man skulle, men fremover blev problemet mindre at skaffe kunder til huse end at skaffe varer til huse, og ét forretningsproblem slap de handlende nu stort set for: Indkøbsproblemet. Varerne blev overvejende tildelt gennem Varedirektorat og brancheforeninger, og kunne der derudover skaffes varer, og selvfølgelig helst ægte varer, kunne man trøstigt købe ind.

Med varemangel blev der kundetrængsel, og nu gled man ind i en situation med mangel og kvalitetsforringelse, hvor varen alene skaffede kunder, og hvor problemet mere blev, hvem man skulle betjene over eller under disken, stærkest tilspidset, når det var en tysk uniform, der meldte sig som køber. Ganske vist blev det i slutningen af maj gennem erhvervsorganisationerne meddelt de handlende, at den enkelte tyske kunde kun måtte købe ind til dækning af »øjeblikkelige personlige behov«.

Alligevel blev det hverken nemt eller behageligt at være ekspedient eller butiksindehaver, heller ikke over for danske kunder, der med rette eller urette kunne føle sig forfordelt. At det heller ikke kunne være nemt for borgerne at gå fra butikken med uforrettet sag hører med til tiden.

Heller ingen råvarer

Går vi fra bymidten ud til yderdistrikternes industrier, der fremfor nogen skulle sikre beskæftigelsen og skaffe de handlende nye varer på hylderne, tegner der sig et yderst broget billede. Herude afhang alt af produktionens art og indkøbs- og afsætningsvilkår. Og dog er der tre forhold, der helt skematisk lader sig udskille som almene træk. Det ene forhold er det, at alle virksomheder direkte eller indirekte var afhængig af tilførsel af råvarer, som for en stor dels vedkommende var kommet ind fra oversøiske leverandører. Nu måtte man klare sig enten med eventuelle kontinentale leverancer, for en stor del erstatningsprodukter, eller med hjemlige erstatningsvarer, mange af dem fremskaffet gennem nye produktioner eller gennem genbrug af de eksisterende materialer. Det siger sig selv, at dette måtte skabe driftsomlægninger og kæmpemæssige problemer. At det også måtte skabe kvalitetsforringelser og leveringsvanskeligheder, er lige så selvfølgelig.

Det andet forhold er det, at alle virksomheder lagde sig i selen for at fastholde beskæftigelsen, dels naturligvis i egen interesse, men i høj grad også af samfundsmæssige grunde. Bag produktionsindskrænkninger eller

måske produktionsstop lurede arbejdsløsheden, allerede stor nok i forvejen med 20,3% på landsbasis i maj 1940.

Hertil kom, at tyskerne under forårets handelsforhandlinger havde stillet som betingelse for tyske kulleleverancer, at dansk arbejdskraft i et vist omfang skulle stilles til rådighed for det tyske arbejdsmarked. Rekruttering hertil kom da også hurtigt i gang. I slutningen af juni 1940 blev et tysk arbejdsanvisningskontor åbnet i Fyns Forum.

Det var let nok at mene, at man ikke ville hjælpe besættelsesmagten, men det var en tom mening, hvis alternativet var trøstesløs arbejdsløshed eller simpel mangel på subsistensmuligheder. Og i den henseende tegnede 1940-billedet sort. Odense kommunes udbetaling af kommunehjælp toppede netop i regnskabsåret 1940-41 for derpå lykkeligvis og nok mod forventning at falde i de følgende år:

Tabel 9.1: Odense kommunes udbetaling af kommunehjælp.

Finansår	Kr.
1939-40	1.399.782
1940-41	1.948.182
1941-42	1.750.552
1942-43	1.393.706
1943-44	1.016.465
1944-45	761.693

Kilde: Beretning for Odense kommunes sociale forsorg 1945-46.

Da de udbetalte kronebeløb steg en smule i de sidste besættelsesår, er faldet endda stærkere end de nøgne tal angiver. Men denne gunstige udvikling var fremtid i det kulsorte 1940. Her lå truslen om arbejdsløshed i ukendt omfang som en skygge over alle dispositioner, og besættelse eller ikke besættelse: Landmanden og gartneren måtte så og høste, fiskeren fiske, håndværkeren bygge og reparere, og fabriksarbejderen gå til arbejde, hvor det var at få.

Om varen så delvis gik til tyske eller andre kontinentale markeder, var dette blot besættelsens ubønhørlige konsekvens og en forudsætning for de leverancer og den produktion, der dog i første række kom hjemmemarkedet til gode. Ganske særligt gælder dette for den odenseanske industri, der overvejende producerede for det hjemlige marked.

Et tredje forhold, der endnu i 1940 og for visse virksomheder et godt stykke ud i fremtiden spillede en afgørende rolle, var den omstændighed, at næsten alle bedrifter, der havde haft mulighed for det, havde skaffet sig store lagre, hvortil kom de leveringsmuligheder, der lå i engrosleddet eller

*C. V.
Jørgensen,
socialudvalgs-
formand i Odense
1937-1964.
(Nørmark fot.).*

i frihavnen i København. Men ikke alle havde kunnet dække sig ind, og variationerne er her mangfoldige.

Blot eksempelvis og til illustration kan nævnes yderpunkter som Tørrings Cigarfabrik, der lå inde med eller kunne skaffe sig råvarer for en periode af 2-2½ år, og Odense Stålskibsværft og byens jernstøberier og maskinfabrikker, der måtte arbejde med kontinuerlige og for skibsværftets vedkommende specificerede leverancer af brændsel og metal, og for hvem selv et stort lager højst kunne række nogle få måneder fremover.

Mellem disse yderpunkter finder vi en gruppe virksomheder, der i tide, delvis fra 1938, havde søgt at sikre sig bedst muligt med lagerbeholdninger, som i tilfælde af en kort besættelsesperiode ville have muliggjort nogenlunde normal produktion og leverance. I denne gruppe finder vi byens tekstilfabrikker, Brandts Klædefabrik, Mogensen & Dessau, Odense Kamgarnsspinderi og regnfrakkefabrikken Norden, Fyns Luftringefabrik, Odense Marcipanfabrik, Wittenborgs Automafabrik, Det fynske Trælastkompagni m.fl. For dem alle gælder det, at de, omend ramt af mangel-situation på visse områder, i det mindste kunne støtte sig et stykke vej på betydelige lagerbeholdninger.

En anden gruppe virksomheder arbejdede helt eller delvis på grundlag af danske produkter, overvejende landbrugsprodukter. Det gælder Albani Bryggerierne, Fyns Konservesfabrik, Odense Konservesfabrik, Plums Konservesfabrik, Odense Sukkergogeri, Odense Eksportslageri, byens to store møller, korn- og foderstoffirmaet Elias B. Muus, Odense Glasværk m.fl.

Ingen af de nævnte firmaer var på nogen måde uafhængige af oversøiske tilførsler, f.eks. med hensyn til brændsel og emballage samt indførsel af oversøiske korn- og foderstoffer m.m., men alle havde de dog en vis basis i indenlandsk produktion, for de fleste fortrinsvis dansk landbrugsproduktion, der igen var afhængig af gødnings- og foderstoffer – samt vejrforhold. Til gruppen kan føjes oplandets store gartnerierhverv, der nok havde jord og drivhuse i behold, men måtte se sig langt omkring efter gødningsmuligheder, varme og transport.

Helt særlige problemer meldte sig for de to fabrikker, der var nedbrændt i januar 1940, Haustrups Fabrikker og Fyens Sækkekompagni samt for Roulunds Fabrikker. Uden brandene ville de to førstnævnte bedrifter have været at finde blandt de virksomheder, der ved besættelsen lå inde med et betydeligt varelager, men efter brandene stillede tingene sig ganske anderledes kritisk med de konsekvenser, dette måtte få ikke bare for de to virksomheder, men for betydelige erhvervsområder, der var delvis afhængige af dem, herunder byens konservesindustri og alle, der som f.eks. møl-lerne og landbruget havde behov for sække.

Bortset fra genopførelserne af bygningerne, der måtte ske omgående, mildnede det for Haustrups Fabrikker på sagen, at et skib med hvidblik nåede i havn lige inden den 9. april, og hertil kom som det for firmaet afgørende lyspunkt, at direktør N. Johs. Hastrup havde sikret sig et stort lager af tin, der var uberørt af branden, så man i hast kunne udvikle og opstille et improviseret elektrolyse-anlæg, der muliggjorde indvendig for-tinning af det sortblik, man fra tysk side kunne levere, mens man udvendig kunne anvende zink, der ligeledes lod sig fremskaffe i begrænsede mængder. Anlægget blev i øvrigt stillet til disposition for de øvrige danske blik-varefabrikker, ligesom ideen blev overført til Sverige, hvor lignende anlæg blev bragt i funktion på licens.

Mens Haustrups Fabrikker således fik afbødet sin akutte mangelsituation ved anløb af et skib lige inden den totale aflukning af oversøiske forbindelser, var Roulunds Fabrikker mindre heldig. Et skib på vej til Danmark med remdug fra England nåede lige netop ikke frem, men måtte gå i havn på Færøerne, just som engelske tropper besatte øerne. For Fyens Sækkekompagni var situationen den, at man gik ind i besættelsen helt uden friske råvarer, men firmaet havde i tusindvis af sække ude til udlejning, og da disses holdbarhed var ret stor, kunne firmaet indtil videre klare sig med reparation og genbrug af de udlejede sække samt med fremskaffelse af sækkemateriale, der befandt sig i landet, som f.eks. kaffesække.

Også detailhandelen havde i vid udstrækning dækket sig ind. På repræsentantskabsmøde den 18. juli 1940 i Centralorganisationen af Købmandsforeninger i Fyens Stift kunne formanden, købmand Martin Iversen, med tilfredshed konstatere, at købmandsstanden som helhed havde været forudseende og sikret rigelige forsyninger i det mindste nogen tid fremover. Butikkerne var altså på ingen måde tomme, da besættelsen kom, og et stykke endnu var der ægte varer på hylderne.

Men med langvarig besættelse fik alle virksomheder nu problemer af vidt forskellig art ind på livet, på kortere sigt en afmatning af produktion og ordreindgang, på længere sigt problemer med fremskaffelse af råvarer, ægte varer som erstatningsvarer. Afmatningen sporedes overalt, men med vekslende styrke. På bestyrelsesmøde i Thomas B. Thrige den 12. oktober 1940 måtte man konstatere en ordreindgang for årets første ni måneder på 9,2 mill. kr. mod 15,1 mill. kr. for den tilsvarende periode året forud, og man måtte konstatere vanskeligheder med fremskaffelse af kobber og kravet om fremskaffelse af kompensationskobber som forudsætning for tilde-ling, ligesom man måtte overveje anvendelse af aluminium som erstatning for kobber – hvor aluminium lod sig anvende, og såfremt det kunne fremskaffes.

*N. Johs.
Hastrup.
(Ditlev Jensen
fot.).*

Andre havde færre og mindre følelige problemer som f.eks. Dalum Papirfabrik, der takket være skandinaviske leverancer – samt brunkul – formåede at opretholde produktionen frem til 1943, men også her blev der hurtigt visse mangler på marginalområder som f.eks. problemer med fremskaffelse af harpiksemulsion og kaolin.

På trods af al kontinental samhandel, al genbrug og anvendelse af alt erstatningsmateriale blev det fælles for samtlige virksomheder, at der med en langvarig besættelse og uanset større eller mindre lagerbeholdninger hurtigt satte en mangelsituation ind, som måtte klares på lige så mange måder, som der var virksomheder, med improvisationer, med produktionsomlægninger, med indskrænkninger – næsten overalt i forbindelse med arbejdsfordeling i vekslende former – med overgang til erstatningsvarer og ikke mindst med opfindsomhed.

Processen lettedes betydeligt af den omstændighed, at alle var i samme båd, og at der rundt om på virksomhederne opstod et betydeligt sammenhold og en kraftig vilje til dels at finde løsninger, dels at affinde sig med besvær, afsavn og ringere arbejdsvilkår. Problemerne herom skulle løses i årene efter 1940. Indtil september 1940 fægtede man sig stort set igennem på traditionel vis, omend i lavere gear, men da besættelsen viste sig at trække ud, antagelig i årevis, måtte der utraditionelle midler til, og industrierne måtte i egen og i samfundets interesse tilpasse sig eller trodse vilkårene.

Dette var meget groft og meget skematisk det odenseanske erhvervslivs situation, da man gik ind i efteråret 1940 med voksende bevidsthed om, at det værste lå forude og ikke bagude. Løsningerne må skildres, som firmaerne – ledere som medarbejdere på alle niveauer – dag for dag og punkt for punkt fandt frem til dem.

10 · Transport

Heste og biler med kakkellovn

Uhyre meget afhæng af transportmulighederne. Indenbys kunne det endda gå an. Sporveje og omnibusser kørte, omend med indskrænkninger. Fra den 1. oktober 1940 fik trolleybussen i Skibhuskvarteret en vendesløjfe ved Fredens Kirke, så beboerne i det svagt befolkede yderkvarter uden for sløjfen måtte affinde sig med at gå det sidste stykke fra og til uden busbetjening, og i den anden ende af byen begyndte hveranden sporvogn at vende om ved Bülowsvej.

Derudover måtte man gå. Og i øvrigt kunne man jo cykle. At cyklen fik en blomstringstid, siger sig selv, ikke bare til personbefordring, men også til lettere varekørsel. Den trehjulede transportcykel kom stærkere end tidligere til at præge gadebilledet.

Vigtigere og vanskeligere at klare var transporterne mellem by og opland og de mellemby transporten inden for Fynsområdet og længere ude i registret af transportproblemer de stærkt øgede jysk-fynske transpor-

Cykeltrafik gennem Nørrebrotunnelen. Bemærk de hvidmalede bagskærme og ladcyklens brede dæk. (Nørmark fot., Møntergården).

*Gengaslastbil.
(Nørmark fot., Møntergården).*

ter af især brændsel samt naturligvis de udenlandske transporter – i det omfang udenlandske leverancer kunne opnås.

Hvad transporterne fra opland og det øvrige Fyn angår, gik man nu med udsigt til langvarig besættelse i rask tempo over til hestevogne og til anskaffelse af gengasbiler. Albani Bryggerierne fordoblede med det samme sit hestehold til 42 heste. Det fynske Trælastkompagni udvidede sin hestestald med nye spand, og ikke mindst oplandets gartnere måtte udvide hesteholdet. Adskillige vognmænd gjorde det samme og kunne påtage sig øget kørsel indenbys og mellem by og opland.

Men for længere transporter blev lastbiler forsynet med gasgeneratorer den uundgåelige løsning. Endnu i sommeren 1940 havde anskaffelsen været vanskelig og tvivlsom. Systemet var nyt og uprøvet; der dukkede flere modeller, ikke alle lige gode, frem på markedet, og med udsigt til en snarlig krigsafslutning måtte man kvie sig ved de ret store investeringer. Men fra efteråret 1940 var der ingen vej udenom. Byens mange firmaer og vognmænd måtte nødvendigvis anskaffe sig det kostbare generatorudstyr til bilerne og gjorde det i det omfang, de kunne opnå indkøbstilladelser.

Nu kom der også lidt bedre styr på produktion og salg. Mens der i overgangsfasen var blevet fremstillet generatorer af utilfredsstillende konstruktion, kom der nu en rationel produktion af anerkendte typer i gang, og den 10. oktober kunne en ekspert fra General Motors Fabrikker i

København holde instruktionskursus og demonstration i Fyns Forsamlingshus for 3-400 vognmænd og chauffører.

Stærkt transportafhængige virksomheder som f.eks. konservesfabrikkerne, møllerne, slagterierne og produktfirmaet H.J. Hansen samt store vognmandsforretninger disponerede inden længe over op til seks sådanne biler. Mange mellemhandlere ud over øen havde også deres gengasbiler. Den sure lugt af svedent træ fra de talrige gengasbiler blev et velkendt fænomen for byområdet beboere og ikke ganske uskadelig for chaufførerne. Men gasgeneratoren var eneste tænkelige løsning.

Benzintilførslerne, der i 1939 havde været oppe på 844.000 tons på landsbasis, faldt drastigt til 65.000 tons i 1941 og derpå yderligere for i 1944 at være nede på 34.000 tons. De få dråber, der kunne blive Odense til del – efter en tommelfingerregel ca. 1/30 – måtte reserveres livsvigtig kørsel. Enkelte industrier som f.eks. Odense Sukkerkøgeri fik en beskedent tildeling, men det forsløg ikke.

Godsvogn ønskes

I byen og inden for det fynske område måtte kørslen opretholdes bedst muligt med gengasbiler. Uden for Fyn var det anderledes. Her måtte statsbanerne træde til, ligesom de sammen med de fynske privatbaner måtte klare talrige transporter til stationsbyer og kystbyer. Men selv om banerne, statsbanerne såvel som privatbanerne, blev ryggraden i transportnettet, skulle der køres både til og fra bane, og der skulle køres lokalkørsel og oplandskørsel, tit også kørsel mellem Odense og kystbyerne. Det var en lettelse i situationen, at en stor del af industrien havde egne banespor.

Alle var afhængige af, at transporten blev opretholdt, men der var naturligvis i det daglige nogle, der fik problemerne tættere ind på livet end andre. Det gjaldt i første række personalet på godsbanen, der fik hænderne fulde med rangering og ekspedition af vogne og vogntog, og det gjaldt for vognmændene, der skulle sørge for hurtig losning og læsning. Banevogne kunne ikke stå ubenyttede hen.

Det gjaldt gartnerne, der havde den daglige kørsel til auktionshallen, og som i øvrigt måtte aflyse en traditionel sommerudstilling på grund af transportvanskeligheder, det gjaldt kornfirmaer og møllerne, det gjaldt slagterierne, der skulle have daglige leverancer tilført fra det fynske område, og det gjaldt fra oktober Odense Sukkerkøgeri.

Odense Eksportslagteri var normalt indstillet på at hjælpe producenterne med transport af svin og slagtekvæg, men selv med lidt benzintildeling og seks gengasbiler lod dette sig ikke længere praktisere. Formanden måtte

på generalforsamlingen i 1941 tilbageskuende appellere til producenternes egen indsats:

»Vi har haft store vanskeligheder med selve svinetransporten, og at denne ikke har virket tilfredsstillende hverken for andelshaverne eller os, er vi ganske klare over, men her må vi hjælpes ad. Grundet på benzinmangel og ganske særligt gummi-manglen, der er stor og bliver større, har der været visse vanskeligheder med at transportere svinene fra andelshaverne til banerne. Jeg skal derfor henstille til andelshaverne, at de, så længe vi har disse vanskelige forhold, i videst muligt omfang selv foretager kørslen til nærmeste jernbanestation«.

Dertil føjedes en appel om at hjælpe naboen.

Sukkerkogeriet havde nøjagtig samme problem. I 1939 blev 37% af roerne leveret pr. lastbil, mens resten kom pr. bane leveret fra dyrker til bane med lastbil, men allerede i 1940 dalede denne procentsats trods begyndende indsats af gengasbiler til 29% for senere at komme ned på 26%. Men selv om banerne overtog en voksende del af transporten, blev det også her dyrkernes sag at få roerne bragt til nærmeste station, oftest løst med hestetrukne køretøjer. Men dette var ikke det hele problem. Både banerne og sukkerkogeriet havde i sukkerkampagnens måneder, hvor der skulle køres i døgndrift, store vanskeligheder med de natlige rangeringer, der i mørklægning måtte foregå med betydelig risiko for rangeringsmandskabet. Driftsbestyrerne på Nordfynske Jernbaner og på sukkerkogeriet var enige i den sag og kunne citeres for ensartede bekymringer:

»Når transporten skal foregå i bælgmørke, kan selv ikke-fagfolk forstå, at rangeringen på stationerne vil være et farefuldt arbejde« og

»det er jo givet, at det vil rumme ikke så få vanskeligheder at få det hele til at glide, som det skal, når vi skal køre med lokomotiver natten igennem over en plads fyldt med sporskifter. Både på Sydfynske Jernbaner og på statsbanerne har de udtalt, at de ikke kan begribe, hvordan vi skal kunne klare os, men vi håber, det går. Vi udstyrer vore folk med lygter til at hænge på maven, og så kører lokomotiverne i skridtgang«.

Men endnu lykkedes det at få tilførslerne så regelmæssigt igennem, at kampagnen i 1940 kunne gennemføres uden stop over længere perioder. Det blev værre senere hen.

Så længe det imidlertid drejede sig om den lokale og den fynske transport, lod problemerne sig dog både overse og løse. Hvor det drejede sig om transporter fra det øvrige land – især fra Jylland – blev en stigende byrde lagt over på statsbanerne.

Mængdemæssigt blev det transporterne fra Jylland, der vejede tungest,

men også transporterne fra Sjælland gav besvær. For hver vogn, der skulle over Store Bælt, måtte der indhentes særlig tilladelse til overførsel fra 2. distrikt i Århus, og det var ikke altid, tilladelsen kunne gives. Færgekapaciteten rakte langtfra altid til transportbehovet.

Hele problemet hang sammen med forholdet mellem havn og bane. Under normale forhold fik byen sine forsyninger tilført over havn og med bane. Men med besættelsen skete der en betydelig forskydning i forholdet mellem havn og bane. Mens havneaktiviteten daledede, blev statsbanernes aktivitet forøget betydeligt. Dette var en af de logiske konsekvenser af hele situationen.

Med stop for alle oversøiske leverancer udeblev stort set alle skibe uden for det skandinaviske og baltiske område, idet dog enkelte hollandske skibe sneg sig kystlangs til Odense, mens omvendt kontinentale leverancer overvejende blev ført frem pr. bane. Statsbanernes tal for godstransport under besættelsen taler da også deres umiskendelige sprog om denne forøgelse af aktiviteten:

Tabel 10.1: Statsbanernes godstransport.

Finansår	I alt 1.000 tons	Heraf danske transporter
1938-39	4.891	4.891
1939-40	5.848	5.848
1940-41	7.705	ca. 6.500
1941-42	8.867	ca. 7.500
1942-43	11.522	ca. 9.000
1943-44	13.479	ca. 10.400

Kilde: DSBs statistiksektion.

idet der således i de samlede tal var tale om en stigning til stærkt op imod det tredobbelte af sidste normalår.

Tallene lader sig dog ikke umiddelbart anvende til belysning af den civile godstransport, fordi der i dem også indgår tyske transporter af gods til bl.a. militære formål. Statsbanernes driftsregnskab har imidlertid en sondring mellem danske og tyske transporter, angivet i faste tal og procenter, og procentangivelsen tillader en korrigeret af tallene, der nok ændrer billedet væsentligt, men ikke ændrer tendensen; for de danske transporters vedkommende en stigning til lidt over det dobbelte.

Præcise og detaljerede tal for godstransporterne fra og til Odense er ikke bevaret, men der er næppe tvivl om, at de generelle tal direkte lader

Ophobning af cykler på statsbanegården. (H.E. Hansen fot.).

sig overføre på Odense blot med den tilføjelse, at en forstærkning af tendensen er mere sandsynlig end det modsatte. Bortset fra, at hovedvægten af de militære tyske transportere lå i Jylland, måtte Odense som stor handels- og industriby have betydelige tilførsler, og ikke mindst de store leverancer af tørv og brunkul, der alene kom frem pr. bane, måtte tælle tungt i godsbanens regnskab.

Der blev travlhed på Odense Godsbanegård med dens komplicerede net af forbindelsesspor til Sydfyenske, Nordfynske og Nordvestfynske Jernbaner, til havnens spornet og til de private virksomheder, der havde egne spor. Med mere end en tredobling af den godsmængde, der skulle ekspederes, og hvor der bl.a. blev tale om ankomst af hele vogntog med brunkul og tørv, blev der ikke plads nok på de eksisterende sporarealer, så der måtte anlægges fire nye rangerspor, ligesom antallet af rangermaskiner måtte fordobles og endda suppleres med almindelige lokomotiver, normalt fyret med brunkul.

Men selv med disse forøgelse rakte kapaciteten ikke til, og det blev nødvendigt mod sædvane at foretage rangeringer og kørsler om natten, hvilket både var besværligt og farligt og også medførte enkelte uheld. Yderligere medførte den store aktivitet stor mangel på godsvogne, så banerne måtte kræve hurtig aflæsning og i den forbindelse indføre forhøjede takster i tilfælde af for sen aflæsning.

*På vej til Ubberud kirke.
(E. Christoffersen, Frihedsmuseet).*

Et betydeligt pres skyldtes også masseindskrivning af cykler som rejsegods, så statsbanestationen måtte ansætte ekstra mandskab til at tage sig af denne særlige opgave, ligesom banerne i det hele taget måtte udvide mandskabsstyrken – bl.a. med flere lokomotivførere – og gøre udstrakt brug af overarbejde. Med alle tidens vanskeligheder måtte banerne dække byen ind, hvor havnen blev ladt i stikken.

Ud vil jeg – men hvordan?

Det er også klart, at med stop for bilkørsel blev banerne eneste middel til personbefordring over længere afstande. Situationen udtrykkes i jubilæumsskriftet *De danske Statsbaner 1847-1947* med ordene:

»For banerne var krigsårene praktisk taget ensbetydende med generhvervelsen af tidligere tiders monopol på befordringen. Allerede i april 1940 blev der udstedt forbud mod kørsel med private personautomobiler, og benzintildelingerne til lastbiler blev betydeligt nedsat. Kun ca. 20% af de 162.500 biler, der fandtes i landet ved krigens begyndelse, blev i drift. Bilkonkurrencens bortfald, den indenlandske brændselsproduktion og pengeregigheden i forbindelse med takstforhøjelser for personer og gods i juli 1940 bragte en meget stærk tilvækst i statsbanernes befordringsmængde og indtægter«.

Også dette fremgår af besættelsesårenes faktiske og korrigerede tal:

Tabel 10.3: Statsbanernes personbefordring.

Finansår	I alt	Heraf danske rejser
	1.000 rejser	
1938-39	52.014	52.014
1939-40	53.507	53.507
1940-41	44.464	ca. 40.000
1941-42	54.304	ca. 47.000
1942-43	70.274	ca. 58.000
1943-44	79.214	ca. 62.000

Kilde: DSBs statistiksektion.

Billet til en Store Bælts-tur. Sådanne billetter blev brugt i forskellige farver på forskellige dage for at undgå forfalskning. Det lykkedes dog den odenseanske Frit Danmark-gruppe at komme undervejs med de rigtige farver til de rigtige dage og derpå at lave illegale billetter.

Det fremgår, at der i de første besættelsesår var en brat nedgang i antallet af rejser. Så længe besættelsen var ny og vilkårene ukendte og uvante, blev folk hjemme, og rejselysten var ringe. Men dels var der jo helt nødvendige rejser, dels vænnede man sig til situationen, og dels var det psykologisk begrænset, hvor længe man kunne affinde sig med de første års relative isolation i det hjemlige, og trods stadig ringere befordringsmuligheder med færre afgange, overfyldte tog og kolde kupeer måtte der rejses, og rejst blev der.

I 1942-43 var man oppe på førkrigstillene, og derefter fulgte en voldsom stigning, der alene forklares ved den totale mangel på anden transport og ved en enorm overfyldning af de relativt få persontog. Mens man før krigen havde kørt med moderat og ofte svag belægning, var der nu proppet rejsende ind, overalt hvor der kunne findes plads. Kupeerne var overfyldte, alle gange var stuvende fulde af rejsende med pik og pak, ja selv toiletterne kunne tjene til ophold for de rejsende. Hertil kom særtog især til jyske arbejdspladser, værnemagtsarbejder eller brunkulslejer.

Rejsetider og ventetider blev lange, og hver perron var proppet med folk, der var tilfreds med bare at klemme sig en ståplads til. Odenseanere med ærinde i København måtte med ventetid, langsom kørsel, visitation ved Store Bælt, langsom overfart og derpå på ny sneglefart indstille sig på de ubekvemme rejseforhold. Store Bælt blev en snæver flaskehals. Ofte kunne rejsende fra Jylland-Fyn strande i Nyborg eller Odense eller på tilbageturen i Korsør, og med døgnlang ventetid blev hotellerne da overfyldt – hvis hotelplads overhovedet var at opdrive. Men rejses skulle der, og banerne holdt til det sidste til presset.

I de samlede skildringer af den danske situation under besættelsen er

der forbavsende lidt om de danske baner, statsbanerne som privatbanerne. Der findes oversigtsmæssige skildringer af handel, industri og skibsfart ved siden af det nævnte værk om den samlede danske økonomi. Men hvad banerne angår, nævnes de kun forbigående. De var der bare!

Og dog var banerne den transportmæssige ryggrad bag al anden økonomisk og samfundsmæssig aktivitet. Det er både rimeligt og umagen værd at forestille sig, hvordan situationen ville have været, om banerne ikke havde været der, og om de ikke havde kunne fungere. Hvad Odense angår, kan deres betydning ikke lades uomtalt.

Trafik på havnen

For Odense havn blev først krigen, siden besættelsen årsag til en kritisk nedgangstid. Også her taler tallene deres tydelige sprog:

Tabel 10.4: Varetrafik på Odense havn.

Finansår	Import	Eksport Tons	I alt
1938-39	627.800	83.900	711.700
1939-40	509.700	76.300	586.000
1940-41	296.800	59.900	356.700
1941-42	279.100	36.500	315.600
1942-43	284.300	46.800	331.100
1943-44	324.300	51.800	376.100
1944-45	296.800	37.400	334.200

Kilde: Beretning om Odense havn, kanal og fjord 1938-45.

Som det vil fremgå af disse oversigtstal, var Odense havn som de fleste danske havne helt overvejende en importhavn, et forhold der dels afspejler det tidligere nævnte, at den odenseanske industri overvejende var en hjemmemarkedsindustri, dels hænger sammen med havnens funktion som formidler af betydelige varetilførsler til det odenseanske handelsliv og til det fynske landbrug.

Nedgangen i havneaktiviteten viser sig på næsten alle områder. Antallet af indgående og udgående skibe blev stort set halveret med kun få variationer fra år til år. Mens der i regnskabsåret 1938-39 var indgået 2.413 skibe og udgået 2.432, faldt de tilsvarende tal for 1939-40 til 2.171 og 2.188 – her spillede den lange isvinter ind – for derpå at falde drastigt til 1.251 og 1.249 i 1940-41. Hermed var lavpunktet ikke nået. I 1941-42 var havnen nede på 1.011 og 1.029, hvorefter tallet stort set stabiliserede sig.

*Odense havn 1939 – før den store
udvidelse under krigen.
(P. Andersen fot.).*

Ser man på de vareposter, der ekspederedes over havnen, fremtræder et lige så mørkt billede. Næsten alle vareposter viser stærkt faldende tendens. Det gælder dyr, foderstoffer, korn, brændsel, smør, saltet flæsk, sukker, tømmer, æg, metaller, olie og cement, hvor tilbagegangen er markant, mest for foderstoffer, der fra 60.700 tons i 1938-39 er faldet til 1.100 tons i 1941-42 for derpå at fæstne sig på dette niveau. Her er man altså nede på ca. 2% af førkrigsniveauet.

Men også vareposter som korn, metaller og olieprodukter viser drastiske fald. Udenlandsk brændsel faldt groft sagt til det halve, og en svag fremgang findes kun for gødningsstoffer, papir og sten. En mindre stigning i 1943-44 skyldes bl.a. tilførslen af sten og grus til byggeriet på Beldringe flyveplads.

Og hvor kom så de skibe fra, der endnu løb i havn? Fra april 1940 udeblev naturligvis alle fartøjer fra oversøiske områder, og tilbage blev skandinaviske, tyske og selvfølgelig danske skibe samt indtil 1941 enkelte skibe fra de baltiske lande. Så faldt også de bort.

Men også tallene for anløb af skandinaviske skibe svandt. Ser man på

anløbstallene for svenske skibe i seksåret 1938-39 til 1943-44 er tallene 177, 152, 33, 39, 44 og 4, og de tilsvarende tal for finske og norske skibe er henholdsvis 35, 27, 13, 18, 20 og 29 og 32, 20, 1, 5, 6 og 12. Lidt, men alt for lidt tømmer og lidt gødningsstof nåede således frem, og mens byens tømmerlagre i april 1940 bugnede, blev der hurtigt knaphed på tømmer som på næsten alle byggematerialer.

Alt dette måtte mærkes på havnens økonomi. Mens havnen i 1938-39 havde et driftsoverskud på ca. 94.000 kr. og endnu i 1939-40 et beskedent overskud, måtte den i årene 1941-44 registrere underskud på ca. 396.000, 680.000, 681.000 og 490.000 kr. I et forsøg på at bøde på havnens svigtende økonomi indførtes fra september 1940 – på linie med andre havne – en forhøjelse af havnetaksterne på 33%, ligesom man indførte en særlig takst for af- og pålæsning af jernbanevogne på havnesporene på 5 kr. pr. jernbanevogn.

Ingen af delene var populære i de odenseanske erhvervskredse, og især den sidste takst førte til langstrakte forhandlinger mellem havnen og Odense Handelsstandsforening, indtil der gennem magistratsmægling nåedes et kompromis ved et møde på rådhuset. Taksten blev fastholdt, men kun for varer fra udlandet, og enkelte firmaer fastholdt en principiel protest.

Det hjalp ikke på havnens besværligheder, at vintrene 1940-41 og 1941-42 blev isvintre, hvor isbryderen »Sct. Knud« måtte i aktion i henholdsvis 39 og 63 dage. Enkelte skibe valgte under de omstændigheder anden anløbshavn end Odense.

Alt i alt gik konjunkturerne Odense havn imod.

11 · Havnebyggeri trods ydre vilkår

Med skovl og spade

Med den svindende besejling kunne Odense havn være blevet en stillestående arbejdsplads.

Det modsatte skete. Der blev tværtimod travlere i havneområdet end nogen sinde siden havnens anlæg. En af årsagerne var en stor og kompliceret udvidelse af havnen med anlæg af et bredt svajebassin samt en udvidelse af vestre havnebassin. I forbindelse hermed skete en omlægning af hele vejsystemet i havneområdet med bortgravning af den gamle Kanalvej og forskydning af denne til en vestligere linieføring. Samtidig anlagdes Næsbyvej som en ny udfaldsvej fra Odense nordpå til Sletten og Bogense landeveje og med opfyldning af de udgravede jordmasser til store områder af Åløkkeengen. Endvidere forlængedes Åløkke Allé til udmunding i den nyanlagte Næsbyvej samtidig med en forlængelse af Toldbodgade til havnens toldbod og en regulering af gadesystemet omkring denne.

Der var flere formål bag det omfattende projekt. Bortset fra selve havneudvidelsen blev der skabt bedre forbindelse mellem byens nordøstlige kvarterer og områderne Åløkke, Tarup og Middelfartvej, og der blev for hele byen skabt bedre udfaldsveje mod nord. Hertil kom som en stærkt medvirkende faktor til arbejdets iværksættelse hensynet til beskæftigelsen. Både havneudvidelsen og gadeanlæg ville skaffe arbejde til mange ledige hænder.

Der var også ulemper. Det blev således nødvendigt at gennemskære Åløkkeskoven med to brede gadespor, en ulempe man under hensyn til fredsskovspligten måtte kompensere for ved nyplantning dels i tilstødende arealer, dels i Åsum.

Planen var ældre end besættelsen. I realistisk form gik den tilbage til en lov af 13. april 1938 om statstilskud til beskæftigelse af arbejdsløse. Hermed var et væsentligt økonomisk grundlag for realisering af et længe næret ønske tilvejebragt, og i sommeren 1940 gennemførtes jordbundsundersøgelser for at fastslå mulighederne for udgravning under tørlægning, idet det udgravede materiale skulle anvendes som fast fyld til den nye Kanalvej

Den gamle Kanalvej, der måtte vige for havneudvidelsen. (H. Th. Larsen fot.).

samt til opfyldning af de fremtidige havnearealer på engene mellem denne og Næsbyvej.

På grundlag af jordbundsundersøgelserne besluttede havneudvalget at udgrave så meget som muligt under tørlægning og med håndkraft, og en række indledende arbejder blev udliciteret og arbejdet indledt i oktober 1939. Under isvinteren og frem til den 1. april 1940 lå arbejdet imidlertid stille, så hele det samlede projekt var klart, men stort set ikke iværksat, da besættelsen kom.

Nogen grund til at stoppe det var der ikke, måske snarere tværtimod. Langt den største del af arbejdet lod sig udføre med håndkraft, og alene af beskæftigelsesmæssige årsager var der al mulig grund til at fremme arbejdet. Man både fortsatte og forcerede arbejdet. I juli 1940 var strækningen gennem Åløkke Skov og langs Næsbyhoved Skov færdig, og i august 1940 var en bassinudgravning på 30.000 m³ færdig, hvorpå entreprisen blev udvidet med udgravning med håndkraft af yderligere 120.000 m³ fast og blødt fyld.

Netop i de trange tider med stor arbejdsløshed og truslen om en endnu større var det vigtigt at holde mændene i udgravningen og langs tipvognssporene i arbejde så længe som muligt, især i et arbejde som dette, der ikke var råstofkrævende.

Det faste fyld blev dels anvendt til opfyldning af dele af arealet mellem Åløkkeskoven og Næsbyhoved Skov, hvor den nye Kanalvej var under bygning. Det blev påkørt med en overhøjde på en å to meter for at trykke

den bløde undergrund sammen, mens andet fyld blev kørt til oplagspladser vest for den nye Kanalvej og vest for Næsbyvej. Alt i alt begyndte det store område at skifte karakter.

På ny kom så en isvinter, og arbejdet måtte standses fra den 4. december til langt ind i marts 1941. Et yderligere problem meldte sig i foråret 1941, da Stavisåen under et voldsomt tøbrud gik over sine bredder og oversvømmede udgravning og enge med ca. en meter vand i engene og ca. 4½ meter vand i udgravningen. Der måtte opsættes nye og større pumpeværker, og der opstod andre vanskeligheder som f.eks. udskridning af kørebanen på den kun halvfærdige, nye Kanalvej lige syd for svinget ved Næsbyhoved Skov.

Først da disse kalamiteter var overstået, kunne arbejdet genoptages, og den 5. september 1941 blev den gamle Kanalvej spærret og færdslen ledt om ad den nye Kanalvej. Samtidig fortsatte man udgravningen af bassinet med yderligere 100.000 m³, og pr. 1. marts 1942 var der efter endnu et isvinterstop i alt udgravet ca. 225.000 m³ med en samlet arbejds løn på ca. 419.000 kr. Håndgravningen fortsatte, men måtte fra begyndelsen af juli suppleres med maskingravning, og der gravedes nu vinteren over.

I 1943 fortsatte arbejdet med selve bassinudgravningen samt med bortgravning af en del af den fangedæmning, bag hvilken arbejdet var foregået. Den 30. juli 1943 var selve udgravningsarbejdet afsluttet med en samlet udgravning af ca. 370.000 m³, deraf ca. 75.000 m³ med maskine. Statstilskuddet til arbejds løn til henviste arbejdere androg da ca. 648.000 kr. og de samlede udgifter eksklusive arealerhvervelser ca. 1.396.000 kr.

Fra februar 1943 var arbejdet så vidt fremskredet, at man kunne påbegynde bolværksarbejdet med ramning af spunsvæg, bærepæle og ankerbukke, og den 1. oktober var spunsvæggen så vidt færdigrammet og tættet, at man den 7. oktober kunne begynde at lukke vandet ind i det udgravede bassin gennem et 125 cm bredt betonrør. Tilbage blev herefter »kun« bortgravning af ca. 125.000 m³ fyld i fangedæmning og opkørselsrampe fra de anvendte tipvognsspor samt uddybning af det gamle svajebassin og havnebassin.

Arbejdet herpå blev påbegyndt i 1944, efter at en del forsøg med anvendelse af brunkulsbriketter i stedet for kul til de fornødne maskiner var faldet heldigt ud. Kul til dette formål var der på dette tidspunkt ikke tale om at fremskaffe. I slutningen af 1943 var også arbejdet med Næsbyvej så vidt færdigt, at vejen kunne åbnes for trafik.

Under hele dette arbejde, der vendte op og ned på et af odenseanernes yndede mål for udflugter og søndagsture, var de store grave- og anlægsarbejder naturligvis blevet fulgt med betydelig interesse af tusinder af

Vandet fosser ind i det nye havnebassin. (E. Christoffersen fot.).

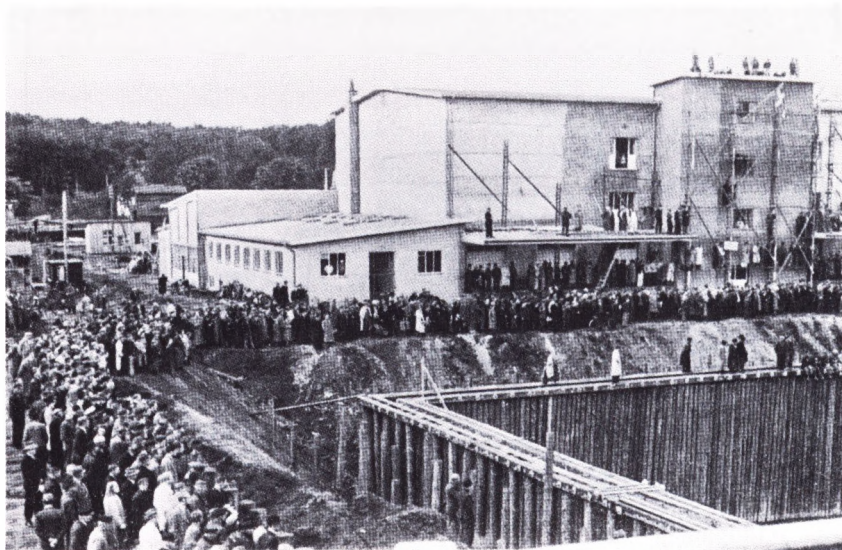
*Fra havneudgravningen.
(H. Th. Larsen fot.).*

byens borgere. Her var en helt usædvanlig arbejdsplads, hvor man måned for måned kunne følge og også forstå, hvad det var, der foregik.

Da vandet den 7. oktober blev ledet ind i det dybe bassin, havde begivenheden samlet en talrig tilskuerskare, og på fangedæmningen var flage-
ne oppe. Nogen dramatisk begivenhed var der dog ikke tale om. Tilløbet gennem det brede betonrør skete kun langsomt, omend vandet fossede lystigt ud af røret, men bassinet var stort, og den tykke vandstråle måtte i timevis styrte ned ad fangedæmningens skråning, inden bare bassinbunden var dækket. I øvrigt blev tilløbet midlertidigt stoppet, da vandstanden nåede op på 1,3 meter under havnens vandstand. Bolværksarbejdet skulle færdiggøres, inden bassinet kunne fyldes helt op. I tilgift kunne tilskuerne til begivenheden bese det nye kølehus, der var under opførelse. Stilladserne var velegnede som tilskuerpladser.

Havneudvidelsen viste sig at indebære en ikke uvigtig tillægsgevinst. En del af det udgravede materiale var tørvemasse, der viste sig anvendelig til brændsel, og de udgravede tørv blev oplagt på engene øst for Næsbyvej. I 1940 blev der i alt fremstillet ca. 700 tons af arbejdets entreprenør, mens havnevæsenet til eget brug fremstillede ca. 20 tons. Endelig fik havnevæsenets arbejdere og byens arbejdsløse tilladelse til at producere tørv til eget forbrug. I 1940 benyttede ca. 135 sig af denne tilladelse med en produktion på ca. 90 tons. I 1941 fremstilledes ca. 770 tons tørv, mens havnevæsenet forestod fremstilling af ca. 610 tons med håndkraft af folk, der anvistes af socialudvalget.

*De mange tilskuere omkring det nye kølehus ved havnebassinet 7. oktober 1943.
(Weisholt fot.).*

Inddæmningsarbejder

Med udvidelsen var havnens bestræbelser på at skaffe arbejde ikke udtømt. Efter statslige opfordringer om at sætte arbejde i gang fremsatte havneingeniørens kontor i februar 1941 ikke mindre end fem projekter. De to første omhandlede forlægning af Odense å samt inddæmning og tørlægning af mindre eller større dele af Seden Strand, projekter til henholdsvis 1.850.000 kr. og 4.500.000 kr.

Det tredje og største projekt omhandlede et nyt lige sejløb mellem Stige og Gabet i forbindelse med den nævnte forlægning af Odense å og en omfattende inddæmning af Seden Strand på ca. 1.000 ha.

Endelig fremlagdes to mindre projekter, det ene en forlængelse af Tolderlundsvej til Egebæksvej og af Gøteborggade til Hedvigslundsvej til 115.000 kr. med en arbejdsløn på 39.000 kr. og det andet en forlængelse af Havnegade med diverse afgravninger til 647.000 kr. med en arbejdsløn på 351.000 kr.

Her kom økonomien unægtelig i vejen for visionerne. Det blev de to sidste – og mindre – projekter, der i september 1941 blev godkendt som beskæftigelsesforanstaltninger. De blev begge påbegyndt i november 1941, men blev derpå midlertidigt stoppet af vintervejr for at blive genoptaget i april 1942. Det første arbejde blev afsluttet i oktober 1942, det andet arbejdet blev standset uafsluttet i december 1942 på grund af den mangel på arbejdskraft, der fra nu af periodevis indtrådte og gjorde beskæftigelsesarbejder mindre påkrævede.

Men hermed var det på ingen måde slut med havneaktiviteten. Bortset fra rutinemæssige arbejder med opmudring, udgrøftning af lave arealer og vedligeholdelse af sejløb og bolværker m.m. – arbejder der øgedes af tre strenge isvintre og voldsomme tøbrud – fik havnen yderligere væsentlig andel i endnu en stor opgave: Inddæmningen af Lumby Strand. Også her var der tale om en plan af ældre dato, og også her var det hensynet til beskæftigelsen, der bidrog til at gøre plan til virkelighed.

Forhistorien var lang. I 1901 søgte havnen koncession på inddæmning af stranden, men opgav dengang sagen på grund af modstand fra lodsejerne under en række møder i en landvæsenskommission. I 1919 rejste havnen på ny sagen, idet både havn og lodseri var bekymrede over, at strømmen fra Lumby Strand på tværs af sejløbet dels var til gene for sejladsen dels mentes at øge havnens oprensning udgifter på strækningen fra enden af kanalen til Klintebjerg.

Sagen blev da behandlet i en ny landvæsenskommission, der i 1923 anbefalede, at havnen fik koncessionen, men utilfredse lodsejere i Lumby indbragte derpå sagen for Højesteret, der i 1925 dømte, at stranden ikke kunne inddæmnes mod en række lodsejeres protest, begrundet bl.a. med jagt- og fiskeriinteresser. Lodsejerne var imidlertid langt fra enige, og i årene fra 1928 til 1940 blev sagen med mellemrum atter bragt på bane af lodsejere både nord og syd for området.

Ikke mindst gartnerne i Stige var positivt interesserede i en inddæmning, der ville beskytte gartneriområderne mod gentagne oversvømmelser, og de tilbagevendende bestræbelser for at få sagen genoptaget fik konstant støtte fra de odenseanske havnemyndigheder.

I 1940 kom der skred i sagen. Baggrunden var dels en lov af 14. november 1940 om landvinding, hvorefter staten af beskæftigelsesmæssige grunde stillede et tilskud på 67% af arbejdsomkostningerne i udsigt, dels havnens og dermed også Odense bys interesse for projektet og endelig et konkret projekt, udarbejdet efter initiativ af en kreds af lodsejere, civilingeniør L. Damgaard og Det danske Hedeselskab.

Planen gik ud på en inddæmning og tørlægning af et ca. 500 ha. stort areal, og arbejdet var anslået til at ville koste ca. 1.575.000 kr. Interessen var nu stor, og på møder den 3. februar 1941 i Otterup og Stige gik i alt 101 lodsejere ind for sagen, og få dage senere, den 6. februar, var repræsentanter for Statens Landvindingsudvalg og for Statens Vandbygningsdirektorat på Fyn for at se på en række landvindingsmuligheder i det fynske område, eventuelt ved Lumby, eventuelt ved Seden Strand og eventuelt andre steder.

På et møde, hvor både lodsejere, fiskere, projektets fædre og de kom-

munale myndigheder var repræsenteret, blev Lumbyprojektet gennemgået for derpå hurtigt at blive fremmet, afhængig kun af byrådets stilling.

På et byrådsmøde den 17. marts vedtog byrådet at støtte planen med et kontant tilskud på 75.000 kr. Det besluttedes også, at havnen som lodsejer deltog i projektet, og at havnevæsenet vederlagsfrit stillede dæmningen langs kanalens vestlige bred samt arealer på Hasselø til disposition, ligesom havnevæsenet efter den planlagte opførelse af vestre kanaldæmning påtog sig vedligeholdelse af denne fra Stige og til et punkt 300 meter nord for Hasselø. Det var dog en betingelse fra kommunens side, at de ved arbejdet beskæftigede arbejdere skulle fordeles mellem de berørte kommuner, som det fremgår af tabellen:

Tabel 11.1: Tilstræbt fordeling af arbejdspladser ved inddæmningen af Lumby Strand.

Kommune	%
Odense	25
Lumby	35
Otterup	15
Østrup	15
Lunde	10

Kilde: Odense byråds forhandlinger 1940-41, s. 248.

L. Dangaard.

*H. Fischer-Hansen.
(Ditlev Jensen fot.).*

Kravet herom understreger den betydning, man på dette tidspunkt med god grund tillagde den beskæftigelsesmæssige side af sagen. Netop nu var man med stor arbejdsløshed i Odense i fuld gang med at skaffe merbeskæftigelse i byen, bl.a. med støtte i beskæftigelsesloven af 31. oktober 1940, der ydede tilskud og støtte til bl.a. isolering og reparationsarbejder, og hvor kommunen i foråret 1941 havde fremmet 4.167 sådanne sager med et samlet tilskudsbeløb på 1.972.000 kr. og et samlet lånebeløb på 615.000 kr.

Hvad Lumbyprojektet angår, viste det sig i realiteten, at landsognene på længere sigt ikke var i stand til at fremskaffe den betydelige arbejdskraft, der skulle til, og at det blev det arbejdsløshedshærgede Odense, der fik arbejdspladser udover de anslåede 25%. Problemet blev da transporten til den fjerne arbejdsplads, et problem der voksede med vanskeligheden af at fremskaffe cykeldæk, og på et senere tidspunkt måtte Odense kommune træde til med sikring af lastbiltransport til arbejdspladsen.

Men da Odense efter den nævnte byrådsbeslutning havde ydet projektet sin støtte udarbejdede Statens Landvindingsudvalg en arbejdsplan, og den

Fra inddæmningsarbejderne ved Lumby Strand. (H. Fischer-Hansen fot.).

17. september godkendte Landbrugsministeriet planerne og antog havneingeniør H. Fischer-Hansen til som teknisk sagkyndig at forestå arbejdet sammen med ingeniør Damgaard og Hedeselskabet.

Der fulgte nu en lang stribe møder og skrivelser mellem de mange berørte parter med visse tekniske ændringer og udvidelser af de oprindelige planer. I 1942 gik arbejdet for alvor i gang, bl.a. med opførelse af vestre kanaldæmnings forlængelse og forstærkning fra Stige til Hasselø, og i 1943 kunne havneingeniøren i sin årsberetning meddele, at »som følge af Lumby Strands inddæmning strækker vestre kanaldæmning sig nu uafbrudt fra »Nordkap« over Hasselø til Gudskov, hvorved den generende strøm fra Lumby Strand tværs over sejløbet er stoppet«.

Det opførte dige, der havde en længde på godt 4 km. var en væsentlig forudsætning for det samlede projekt, og samtidig arbejdede man bag diget på opkastninger af de nødvendige landdæmninger, gravning af afvandingskanaler samt på udgravningen af en afvandingskanal, der bl.a. skulle føre Lunde å ud i Odense Fjord syd for Klintebjerg.

Arbejdet herpå var færdiggjort i maj 1943, og omtrent samtidig var en elektrisk pumpestation på Hasselø færdig, så man i juli 1943 kunne begynde udpumpningen af områdets vandmasser. Mangel på arbejdskraft og vintervejr sinkede arbejdet i vinteren 1943-44, men i april-maj 1944 kunne der foretages de første vellykkede forsøg med forskellige kulturplanter.

Det bidrog til frugtbargørelsen af området, at havnevæsenet i perioden fra juli 1942 til februar 1943 foretog en kraftig oprensning af sejløbet i

En sejltur på kanalen – her fra en Thrige-skovtur i juni 1943.

Borgmester I. Vilh. Werner døber en af roklubbens nye både tidligt på foråret. (H. Th. Larsen fot.).

kanalen og i inderfjorden og i alt kunne belægge et areal på adskillige hektar af den inddæmmede strand med et dyndlag, skyllet ind med sugepresser. I alt blev der på denne måde tilført de inddæmmede områder ca. 132.000 m³ frugtbart dynd.

I 1944 var man nået så vidt, at ca. 100 tdr. land kunne tilsås med gul sennep, og forsøg viste, at der på det tørlagte areal var gode vækstbetingelser for kulturplanter, selv om jordboniteten selvfølgelig vekslede med områdets placering. Samtidig begyndte Hedeselskabet beplantning af området med læplanter og buske, der stort set viste sig at slå godt an.

Mens Odenseborgerne havde kunnet følge havneudvidelsen – og mange lagde søndagsturen om ad Åløkke-Næsbykvarteret – foregik inddæmningen i Lumby uden anden offentlig opmærksomhed end den, aviserne skænkede arbejdet.

Men muligheden var der. I sommeren 1941 dannedes selskabet Odense Kanal-Rutefart, der opretholdt en rute Odense-Stige-Klintebjerg-Munkebo. Selskabet disponerede over en gengasmotorbåd med plads til 130 passagerer. Ruten blev i en tid med få udflugtsmuligheder en succes, og i sommeren 1943 blev der anskaffet endnu en båd med plads til 85 passagerer.

For byen var havnen andet og mere end en arbejdsplads. Stige ø var udlejet til Odense Sejlklub, og i 1941 stiftedes Odense Yachtklub og stiftelsen Den danske Sejlerskole. Kanalen var også hjemstedet for en del af byens fritidsliv, begrænset som dette måtte være under besættelsens trange vilkår.

12 · Den første besættelsesvinter

Kulde og mørklægning

Både tidsmæssigt og geografisk har vi hermed bevæget os midlertidigt noget bort fra det Odense, der i efteråret 1940 gik ind til sin første vinter under besættelsen.

Den vinter, der stod for døren, skulle blive helt usædvanlig streng og lang. Den satte ind med hård kulde allerede i begyndelsen af december, og så tidligt som lillejuleaften måtte »Sct. Knud« ud på isbrydningssejlads, og kun med besvær lykkedes det at holde kanalen åben til henimod slutningen af januar. Så måtte isbryderen indstille, da de ydre farvande som vinteren forud var frosset til.

Fra den 29. januar til den 14. marts 1941 var al sejlads på havnen afbrudt, og det første skib udefra nåede ikke i havn før jævndøgn i marts. Istykkelsen i bådehavnen nåede med en minimumstemperatur på $\pm 21^\circ$ op på 48 cm. Sne og isslag med store skader på telefonledningerne øgede plagerne, og årets snerydning blev med forbud mod anvendelse af motor-køretøjer besværligere, men skaffede til gengæld arbejde til mange hænder, husejere som kommunalt ansatte. Omkostningerne blev som året forud abnormt høje, i alt 156.839 kr.

Hertil kom så den 2. marts et pludseligt og voldsomt tøbrud, der medførte store oversvømmelser. Vandmasser fossede gennem Odense å med en vandstandsstigning på to meter, og overalt langs åløbet og på mange lavtliggende arealer blev store områder sat under vand. Zoologisk Have blev hårdt ramt, og Læseforeningens Have forsvandt komplet. Kun træerne ragede op over vandspejlet og vidnede om, at her lå en park.

De materielle skader blev store med talrige vandfyldte kældre, der måtte pumpes ud for smeltevand og kloakvand og ikke uden skader for det dyrebare brændsel, og flere virksomheder som f.eks. Odense Kamgarnsspinderi og Dalum Papirfabrik fik hastværk med at sikre værdifulde lagre og maskiner.

Men kulden i en brændselsfattig tid var ikke eneste svøbe. Mørket var endnu et alvorligt problem, som det i løbet af efteråret sænkede sig tidlige-

*Odense å gik over sine bredder ved det voldsomme tøbrud i marts 1941.
(H. Th. Larsen fot.).*

re og tidligere over byen. Mørklægning kendte man fra foråret, men den var trods alt indført, da det i april var nogenlunde længe lyst, og det gik mod lysere tider.

Nu meldte mørklægningen sig med de virkelige vanskeligheder, ikke så galt for private, der blot havde få vinduer at afskærme og allerede var væbnet med sort papir i ruderne, som for forretninger, virksomheder og al trafik. Det var ikke nogen enkel eller billig sag at mørklægge store vinduesflader mod gade eller gård. Alligevel besluttede byens forretninger sig efter en del forhandling til at mørklægge og holde forretningerne åbne til kl. 18 samt til søndagsåbning de to sidste søndage inden jul.

For adskillige virksomheder i døgndrift var det ikke blot et spørgsmål om at lukke lyset ude. Indeklimaet kunne mange steder som f.eks. på Odense Glasværk eller på Dalum Papirfabrik blive utålelig hedt og støvet, når mørklægningen hindrede normal udluftning. Også skolerne måtte bøje sig for mørket og lægge skoletiderne om med gradvis senere skolegang og stærkt forskudte skoletider – mere end en ulempe for de tilreisende »togbørn« – og private og offentlige kontorer måtte skubbe åbnings-tiderne hen til døgnets nogenlunde lyse timer.

Trafikken havde også sine problemer og sine eksperimenter med lysføringen, og med vanen kom sløseriet og de uundgåelige advarsler fra politiet. Alt i alt blev det bedste middel mod mørket at vænne sig til det og affinde sig med dets mange gener. Fuldmåne blev en velsignelse og stjernehimmelen blev for mange byfolk en nyopdagelse.

Fritidsglæder

Havde man ikke uopsætteligt ærinde ude i byen, kunne man jo blive hjemme, og hjemmelivet fik en opblomstring, hvor bogen og radioen blev en trøst. Som nævnt steg bogudlånene, og i løbet af 1940 steg landets lyttartal med 43.000 fra 820.000 til 863.000. Radiobranchen annoncerede livligt, og i annoncer kunne man læse sig til, at man kunne få en radio, der kunne tage »de vigtigste stationer«, ligesom et flertal af annoncer reklamerede med et effektivt kortbølgeområde som bedste salgsargument eller »stadig flere ombytter den gamle radio med en kortbølge-super«.

Det var fra nu af, man for alvor lærte sig at stille ind på svensk eller engelsk radio, i Odense mest det sidste. Med tyske støjsendere i gang var det lettest, om man forstod engelsk, da de rent engelske programmer var knap så støjplagede. Men i øvrigt gik der sport i at lytte sig igennem på efterhånden mange bølgelængder. Stort set blev alle særdeles velinformerede om krigsforløbet, og nyheder udefra blev et stående samtaleemne, ofte det eneste samtaleemne, når verdensbegivenhederne kom væltende ind, men oftere endnu snak om de nære ting, knyttet til familie, venner, lokale begivenheder og morgendagens gøremål.

Bylivet gik således på ingen måde i stå, selv om alting blev mere besværligt og ubehageligt og mange muligheder for livsudfoldelse var udelukket i den indestængte tilværelse, besættelsen medførte. Det er værd at erindre, at krig, besættelse og praktiske vanskeligheder satte snævre grænser for, hvad byens borgere kunne planlægge og virkeliggøre.

Men bortset fra, at det daglige arbejde skulle passes og hjemmelivet dyrkes, blev der dog alligevel for dem, der havde tid og råd, plads til de fritidsglæder, der netop i trykkede tider fik en særlig betydning. I al historisk tilbageskuen glider den hverdag, der dog lagde beslag på langt de fleste timer og gav langt det største livsindhold, let i baggrunden for de afgørende begivenheder og de skelsættende datoer.

Læsning, samtale, spadsereture, havesyssel, leg og spekulationer, indkøb og måltider, vrede og lystighed, regn og solskin – intet af dette nedfældes i historiske aktstykker for at indgå i eftertidens forståelse af, hvad der skete. Men både det og mangan fritidssyssel fandt sted, uberørt af krig og besættelse og fyldte dagene, som byen bevægede sig frem mod sine dramatiske og kritiske øjeblikke.

Hverken sport, kortspil, musikudøvelse, dans og flirt eller almindelig bysnak om stort og småt var kvalt af restriktioner, og midt i forløbet af daglige begivenheder – gode som onde – fandt folk så plads til de fritidsglæder, selv en besat by kunne skabe husly for. Det kunne være små private

*Radioannonce fra Fyns Venstreblad
20. oktober 1940.*

HARIO

Kadet 40

En lille pragtfuld Universal-Modtager, som med stor Styrke tager alle de vigtigste Stationer i Europa, samt en lang Række Kortbølge-Sendere. Modtageren, der er af sidste Aars Model, bortsælges til gammel Pris

Kr. 185,00

Th. Hansen Radio ^{A/S}

Søndergade 7. Odense. Tlf. 1874.

sammenkomster på de traktementer, der nu engang var tilgængelige, det kunne være foreningssammenkomster, og det kunne være friluftaktivitet eller det forlystelseliv, der fægtede sig igennem med de muligheder, tiden nu engang bød på.

Restaurationer kappedes under rationering om at lokke med underholdningsarrangementer, og teatre og biografer fortsatte uanfægtet af mørklægning og andre problemer. Teaterrepertoiret kan måske afspejle en trang i tiden til for en stund at koble fra i strømmen af sorte nyheder. Både på Odense Teater og i Folketeatret dominerede lystspil, familiestykker, operetter og revuer.

Biograferne fik begrænset valgfrihed, hvad repertoire angik. Fra efteråret 1940 begyndte beholdningen af amerikanske film at tynde ud, og det blev gradvis danske, svenske, franske, italienske og efterhånden også tyske film, der nu gik over lærredet. Søndag aften blev den foretrukne biograf-aften. I det nye udvalg blev det overvejende danske film, der fik den længste levetid og bedst, når det drejede sig om lystspil eller film, der an slog nationale temaer. *Sørensen og Rasmussen*, der handlede om kong Frederik VII og grevinde Danner, blev et stort trækplaster, og det samme blev tilfældet med den nostalgiske *Jeg har elsket og levet*, bygget over Weyses liv og sange og med Aksel Schiøtz og Edith Oldrup som hovedkræfterne.

Hvad tyske film angik, kom de til landet i skønsomt udvalg, tilpasset markedet. De mest harske propagandafilme blev – bortset fra ugerevuer – filtreret fra, og det blev overvejende film omkring nogenlunde neutrale emner som musikfilm, operettefilm og rene underholdningsfilm, der blev sendt nordpå. I øvrigt holdt biografbesøget sig påfaldende konstant besættelsen igennem.

Genbrug

På overfladen gik livet således videre uden voldsomme ændringer. Byens hovedproblem var beskæftigelsen og mulighederne for at fremskaffe erstatninger for råvarer, der nu udeblev. Her kunne selv det mindste initiativ finde sin plads, som da ca. 300 børn i løbet af efteråret samlede olden i byens randskove med et smukt samlet resultat af 3.747 kg., et lille led i en mere professionel og landsomfattende indsamling til gavn for landets oliemøller og svineavlerne.

Til de små, men vigtige initiativer hørte en opfordring fra Velgørenhedskontoret om pulterkammerrydning, hvor man efterlyste alt tøj, ikke mindst børnetøj og især barnevogne. Også på dette sidste punkt mærkedes hurtigt trafikproblemer. Men alle lagde sig i selen, først og fremmest idé-

rige hjerner ude i virksomheder og i statslige og kommunale organer. Da borgmester Werner i de første dage af 1941 åbnede årets byrådsmøder, blev det med en stærk appel til på enhver måde at bekæmpe arbejdsløsheden, bl.a. ved at benytte statens beskæftigelseslove.

I de samme dage holdt Dansk Arbejde udstilling i Fyns Forum under mottoet »Mere ud af lidt«. Interessen var stor. På udstillingens første dag blev den besøgt af 3.000 mennesker, og mange husmødre kunne allerede nu nikke genkendende til farver Kahles stand, der illustrerende forklarede, hvordan »gamle kjoler kan blive nye og smukke, gamle duge farves i moderne farver o.s.v. og ved at trævle en gammel jumper op kan man få nyt garn gennem farvning og strikke på ny«. Optrævlingen og strikkepinde var da allerede i fuld gang, og megen omsorg blev i denne vinter som i de følgende lagt på husmødrenes skuldre.

»Danmark i 1000 år«

Oveni og på trods af alle økonomiske spekulationer meldte sig imidlertid et forunderligt fænomen, der fundamentalt bidrog til at skille denne vinter ud fra alle tidligere og delvis også kommende vintre. I kølvandet på alsangen skuldede en bølge af nationale møder og sammenkomster ind over byen. Kunne man ikke direkte bekæmpe besættelsesmagten, og det drømte kun få om i denne tidlige fase af besættelsen, kunne man i det mindste bekende sig til sin danskhed, som det hed i tidens sprogbrug.

Og så bekendte man sig i skarer, der taltes i tusinder og atter tusinder. Selv det mest banale emne, hentet fra dansk historie, ofte middelalderhistorie, evnede at samle forbløffende store tilhørerskarer, og møder, der måske året forinden havde kunnet samle en snes specielt interesserede, kunne nu fylde Fyns Forum. Mødeaktiviteten markerede en dybtgående holdningsændring. Man ikke bare flokkedes om talerstolene og tog del i den uundgåelige fællessang. Man lyttede på en anden måde.

Når man vidste, at taleren ikke kunne tale frit fra leveren, vænnede man sig lynsnart til at lytte sig frem til, hvad der måtte findes bag ordene, i pauser og betoning. Det blev taknemmeligt at tale om Valdemar den Store og hans afvisning af at aflægge lensed til den tyske kejser, og det blev taknemmeligt at tale om Grundtvig eller om Sønderjylland og overhovedet alt, hvad der på en eller anden måde kunne opfattes som et nej til tyskhed og et ja til demokratiske frihedsbegreber. Da friheden gik fløjten, blev den genopdaget og bragt i erindring med en skærpet intensitet.

En eftertid kan have let spil med hensyn til overbærende ironi over for tidens umådelige og ordrige danskhed, men historisk er det mere frugt-

bart og kritisk korrekt at tage fænomenet til efterretning som det symptom, der var på en trang til samvær i en situation, hvor ingen endnu kunne se, hvad man ellers kunne gøre.

Historikeren udelåder ikke en kildegruppe, blot fordi den måske forekommer en senere tid ubegribelig og i det givne tilfælde uhåndgribelig. Stemninger dør, men selv om de dør og ikke lader sig fastholde, kræver de alligevel historisk respekt som vidnesbyrd om et faktisk forløb.

Der blev i hele vinteren ikke en måned og knap en uge, hvor der ikke blev trommet sammen til nationale møder af den ene eller den anden art. Udviklingen satte ind i oktober, hvor der den 6. oktober blev dannet en lokalafdeling af Dansk Ungdomssamvirke, og det egentlige startskud blev derpå et kæmpemøde i Fyns Forum med Christmas Møller som hovedtaler.

Mødet var det første offentlige politiske møde siden 9. april, og det var så som så med offentligheden. Kun medlemmer af de fem samarbejdende partier og deres ungdomsorganisationer havde adgang, og alligevel blev adgangskortene revet væk til en fyldt sal med ca. 2.500 mennesker. Christmas Møllers tale var ikke sensationel. Han appellerede i ret almene vendinger til »det danske« og beskæftigede sig i øvrigt som netop afgået handelsminister med de økonomiske problemer med særlig vægt lagt på bekæmpelsen af arbejdsløsheden. Et demonstrativt og stormende bifald kom han til at dele med praktisk talt alle talere i denne vinter.

Samme aften indledte de kristelige ungdomsforeninger i Fyns Forsamlingshus en møderække, der med seks »stævner« skulle fortsætte vinteren igennem. Ca. 2.000 var mødt op for at høre et foredrag om *Modersmålet* og for at synge fællessang. Fra nu af blev møde afløst af møde, undertiden med udenbys talere, undertiden baseret på kræfter, hentet fra byen selv. Aviserne holdt sig ikke tilbage. Hvert eneste møde fik fra starten sin store foromtale og sit fyldige referat, og de flerspaltede overskrifter dæmpede ikke ned. »Storslået national aften« var en mild og neutral overskrift.

Alle, der normalt havde adkomst til at arrangere møder som f.eks. politiske og religiøse foreninger, Dansk Ungdomssamvirke, Højskoleforeningen, Foreningen Norden, Sønderjysk Forening, et nystiftet Akademisk Samvirke og en ligeledes nystiftet Odense Terrænsportsforening, soldaterforeninger og flere arrangerede møder, ofte i serier, og der var finske, svenske og nordiske aftener og studiekredse om nordiske og danske emner.

Centralbiblioteket arrangerede aftener med oplæsning af danske digtere, og i rent faglige og erhvervsmæssige møder blev det god skik at anslå nationale toner og blande fællessang ind i forhandlingerne. Centralbiblio-

J. Christmas Møller. (Det kgl. Bibliotek).

tekets studiekredsemner er talende: Til de traditionelle emner føjedes nye, påvirkede af tiden og dens stil og stemning: *Danmark i 1000 år* (tre hold), *Danmark og danskhed* (to hold), *Danmark 1864 – nu* (to hold), *Nordisk nyorientering* (et hold), *Dansk grænselære* (tre hold), *Koloni- og raceproblemer* (et hold).

Det nationale grundtema slog igennem overalt. Da Teknisk Skole den 27. oktober 1940 kunne indvi en ny bygning under festlige former med dansk musik og taler, var den nyudnævnte handelsminister, Halfdan Hendriksen, hovedtaler. Han talte til skolens elever om de gamle håndværkeridealer som »duelighed, retsindighed, hæderlighed, nøjsomhed« og fortsatte derpå som noget nær en selvfølge, »...men først og sidst danskhed skal leve videre gennem jer«. Samme tema med stærkere vægt blev anslået af direktør H. V. Haugsted, der talte på statstilsynets vegne.

Også bøger bidrog til den ophedede nationale stemning. I løbet af efteråret udkom ikke mindre end tre bøger om kampene i Sønderjylland den 9. april. De blev revet væk og måtte ud i nye oplag. Teatret opførte i slutningen af november Kaj Munks nyudkomne stykke, *Egeløkke*, der blev hilst velkommen som et nationalt stykke. En »kongeutdage« af *Dansk Folkesangbog*, der var blevet udsendt til alle danske hjem i forbindelse med kongens fødselsdag måtte genoptrykkes med forord af Axel Juel om fædrelandskærlighed.

Det vil være både for vidtløftigt og monotont at gøre rede for hele vintrens møderække. Indhold og form var i vid udstrækning det samme: Fællessang med eller uden orkester, nationale taler, nationale tableauer, flag og faner, oplæsning af danske digtere og overalt spændt lytten også til det banale, fordi det banale oftest rummede de antydninger, man var kommet for at opfange.

Nogle ganske enkelte højdepunkter kan nævnes til illustration. Den 4. november kunne Kirkens Korshær fylde Fyns Forum med Kaj Munk som taler. KFUM og KFUK måtte med et fremmøde på ca. 4.000 til deres stævner med temaet »Ungdommen kalder« gå over til at dele stævnet i to afdelinger, et eftermiddagsstævne og et aftenstævne. Dansk Ungdomssamvirke kunne i november og igen i februar fylde Fyns Forum med henholdsvis skoledirektør Høirup og professor Hal Koch som talere, i sidste tilfælde med over 3.000 tilhørere foruden de talrige, der måtte gå forgæves.

De politiske partier kunne i januar 1941 mønstre ca. 4.500 tilhørere til et eftermiddagsmøde i Fyns Forum med Stauning, Jørgen Jørgensen og Ole Bjørn Kraft som talere, og samme aften kunne Jørgen Jørgensen mønstre en fuld sal i Fyns Forsamlingshus. Den dag var således over 6.000 mennesker på bænken.

Det forbløffende ved denne side af byens liv i den første besættelsesvin-

Kaj Munk. (Det kgl. Bibliotek).

Th. Stauning.

Forsiden af Dansk Folkesangbog, udgivet af Flenstedts forlag. Bogen blev uddelt til alle danske husstande.

ter lå ikke så meget i, hvad der blev sagt. Det meste var efter bogstaven ret uangribeligt. Tættest på gik måske Kaj Munk, da han med udgangspunkt i de danske kalkmaleriers billedskildring af fanden fremhævede det værdifulde i det samfund, der gjorde sig fandens eksistens bevidst, så denne kunne bekæmpes, også når han gemte sig i ideologisk klædebon. Slig tale blev let forstået. Ordene var rettet til en kristelig forsamling, men blev uden vanskelighed opfattet både i sin kristelige og nationale mening.

Men ellers var det oftest landets 1000-årige historie, der måtte holde for. Det forbløffende og det, der bedre end noget andet illustrerer tidens stemning, var det enorme fremmøde, der lod sig registrere på ret enstonige temaer. Selv hvor møderne lå tæt, var der ingen mangel på tilslutning. Den 5. februar 1941 kunne som nævnt Hal Koch med et foredrag om Valdemarernes storhedstid fylde Fyns Forum udover, hvad brandvæsenet normalt tillod, mens mange gik forgæves.

Bare to dage senere var salen atter proppet til alsang og fremvisning af en »Danmarksfilm«, der netop da blev lanceret landet over. Da borgmester Werner bød velkommen, var byens største sal fyldt for anden gang i løbet af to døgn. Til forståelse af tiden er det værd at mærke sig, at der ikke var tale om en simpel forlængelse af noget tilvant. Både flag, fædrelands-sange og landets historie blev pakket ud af mølposen og erhvervede en frejdig friskhed uden enhver mindelse om sentimental patriotisme.

Med foråret ebbede mødebegejstringen ud. Den følgende vinter og langt ind i 1942 blev der på ny kaldt til foredragsaftener med nationale emner, men de store skarer lod sig nu ikke længere mobilisere. Bevægelsen blev til facon og mistede gradvis sin appel og dermed også sin karakter af demonstration. Det var fremmødet mere end ord og symboler, der gav bevægelsen mening og styrke. Tilbageskuende må det forekomme en umulighed at fange den første vinters stemning. Det er muligt at referere tal, talere og ydre form og at registrere den kendsgerning, at det i vinteren 1940-41 for tusinder af mennesker var et væsentligt livsindhold blot at synge om modersmålet, der var dejligt, og om friheden, der var det bedste guld.

Det bliver så simpelt gætteri, hvilken effekt de mange ord og toner fik for den efterfølgende udvikling. Måske meget, måske lidt. Måske meget for nogle, måske lidt eller ingenting for andre.

13 · Lukkede møder

Dagligstuen i brug

En ting var imidlertid de store offentlige møder, hvor talerne kunne udtrykke sig mere eller mindre djærvt i symboler og historiske lignelser – og blive forstået. Et andet og måske vigtigere fænomen, der dukkede op fra 1941, var arrangementet af små lukkede møder i fortroligt sluttede kredse, ofte i form af dagligstuemøder. Med stækket presse og radio måtte der supplerende informationskanaler til.

Det kunne være politikere, erhvervsfolk og organisationsfolk, der kom tilrejsende for at referere, hvad der passerede på tinge, i dansk-tyske forhandlinger og senere i illegale kredse, og det kunne være lokale grupper, der fandt sammen for at overveje, hvad man kunne foretage sig for enten at afstive den danske front, bekæmpe enhver nazistisk indflydelse eller – længere ude i fremtiden – imødegå besættelsesmagten på den ene eller den anden måde.

Metoderne til det sidste var endnu ikke fundne, og erfaringsmæssigt var man på bar bund, men på lukkede møder, mand og mand imellem, i vennekredse og på arbejdspladser kunne man uhindret af censur drøfte situationen igennem, viderebefordre viden og hengive sig til spekulationer.

På overfladen var der politisk stilstand og en tilsyneladende godkendelse af tingenes tilstand, men under overfladen banede politiske understrømme sig vej fra sted til sted, og byen blev mere politisk bevidst end nogen sinde. I august 1940 cirkulerede dupliserede redegørelser for de dansk-tyske forhandlinger om en told- og møntunion og i samme måned måtte undervisningsinspektør A.C. Højberg Christensen i forbindelse med indvielsen af Sct. Knuds Gymnasiums nye bygning forklare sig over for en gruppe lærere om baggrunden for dannelsen af den dansk-tyske forening.

Møder af denne art, tilfældige eller organiserede, blev hyppige, og viden herfra blev hvisket videre og kunne give anledning til konkrete reaktioner. Ofte hang et lokalt initiativ sammen med en landsomfattende bevægelse.

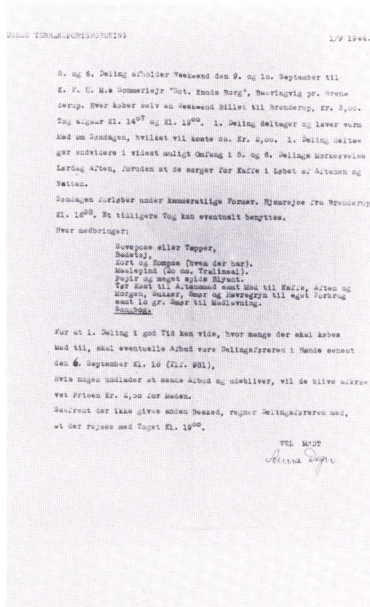
Ulykkeligtvis er denne side af tidens mødeaktivitet historisk invalideret af det forhold, at den enten ikke har efterladt sig gnist af arkivalske spor, eller at disse er ufuldstændige og derfor vildledende. Gerninger uden finger-

aftryk eller andet bevismateriale. Her kun et kort eksempel fra den odenseanske lokalafdeling af partiet Dansk Samlings aktivitet: »I løbet af sommeren 1942 afholdtes der en del dagligstuemøder med D.S.s rejsesekretær«.

Dette er, hvad der historisk er overleveret om lokalafdelingens møder med partiets rejsesekretær, Børge Eriksen, der på dette tidspunkt var i intimt samarbejde med den engelske faldskærmsorganisations, SOEs daværende leder i Danmark, Chr. Mich. Rottbøll, og som netop i sommeren 1942 var på Fyn for at forberede en våbenmodtagelse i nærheden af Wedellsborg med kontakt til pastor Løgstrup i Sandager og pastor Knud Hansen i Assens. Men hvad Børge Eriksen måtte have sagt i dagligstuen i Odense – eller fortiet – og hvad man eventuelt besluttede eller blot blev indviet i, fortaber sig i total glemsel. Man har næppe snakket om vejret.

De lukkede møder efterlod sig ingen referater, og i bedste fald kan man falde over en dato. Den 9. april 1940 rejste den senere chef for den danske afdeling af SOE, R. C. Hollingworth, i hast fra Langeland til København. I Odense stoppede han op og havde et møde med byens engelske konsul, Thorbjørn Muus og dennes søn, Hans Muus. Eneste overleverede erindring: Et vagt håb om en senere dansk-britisk kontakt, trods alt. At Hans Muus tre år senere skulle indtræde i en illegal Fynsledelse i nært samarbejde med SOE, lod sig i 1940 ikke forudse.

Et terrænsportsbrev.

Terrænsport

Men undtagelsen findes, især hvor et lukket møde gav anledning til konkret handling.

Den 17. oktober indeholdt byens aviser et tospaltet og iøjnefaldende »Opråb fra Odense Terrænsportsforening«. I *Fyens Stiftstidende* fyldte det næsten halvdelen af bladets lederside, og sagen blev yderligere fulgt op med et interview af opråbets ophavsmand, landsretssagfører Ernst Petersen, hvori denne slog til lyd for oprettelsen af en terrænsportsforening i Odense med meddelelse om, at der var 30 ledere til rådighed.

Opråbet indledtes med en længere redegørelse for, hvorledes de nordiske lande »i det uvejr, der er gået over Europa« i terrænsporten havde fundet et middel til at lære hjemstavnen at kende, til at »erobre deres eget land«, og hvorledes denne trang havde »ført til en samling på en national linie, hvor alle klasser og partier har været forenede i den opgave at gøre folkene stærkere fysisk og karaktermæssigt«. Derpå hed det om formålet, at dette var

»at uddanne ungdommen således, at den såvel fysisk som åndeligt er stærk nok til at kunne løse de opgaver, der til enhver tid og ganske særligt i vor tid tilfalder ungdommen. Terrænporten skal give ungdommen kraft og udholdenhed, initiativ, beslutsomhed og dristighed. Den skal udvikle ungdommens selvtillid og ansvarsbevidsthed. . . styrke fædrelandskærligheden og hjemstavnsfølelsen«.

Tonen i opråbet var umiskendeligt tidens, men både i ordvalg og fremtræden skilte det sig alligevel ud fra det gængse. Det var underskrevet af en bestyrelse, der foruden Ernst Petersen, to gymnastiklærerinder og en premierløjtnant talte kendte navne som borgmester Werner, skoledirektør Hørup, redaktør Qvist fra *Fyns Tidende* og rektor Poul Mogensen fra Katedralskolen, og til yderligere støtte underskrevet af et tilsynsråd på ikke mindre end 27 medlemmer, omfattende formændene for byens største idrætsforeninger og -forbund, formanden for byens lokalafdeling af Dansk Ungdomssamvirke, sparekassekasserer Rudi Lundbech, redaktørerne Poul Dreyer og Chr. Brixtofte, forstander Johs. Petersen-Dalum samt en række lærere m.fl.

Dette var den ydre facade. Lad det straks være sagt, at bestyrelsen aldrig kom til at bestyre, at tilsynsrådet aldrig førte tilsyn, at foreningen aldrig fik generalforsamling, valg, kasserer og regnskaber, eller hvad der ellers hører et normalt foreningsliv til. Der var i opråbet nævnt et kontingent på en krone årligt for dem, der kunne betale, men det blev aldrig opkrævet. Foreningen var Ernst Petersens værk og i en vis forstand hans ejendom indtil hans arrestation i december 1942. Derpå blev den efter hans ønske videreført af de faglige ledere uden nogen form for foreningsformalisme.

Opråbet var et kald en gang for alle, politisk og nationalt støttet fra alle tænkelige sider – også de mest usportslige – og siden hen optrådte foreningen kun i ny og næ i offentlighed som arrangør af nationale aftener. Dens egentlige virke foregik ubemærket i terrænet omkring Odense, og al senere rekruttering skete gennem omtale fra mand til mand.

Bag opråbet lå en forhistorie. Sagen startede, da Ernst Petersen i september 1940 indkaldte en broget forsamling af en 20-30 lærere, idrætsledere og yngre officerer til et møde på sit kontor. Han redegjorde her for en viden, han besad, om at en større gruppe danske nazister var under uddannelse i Klagenfurt i Østrig, og at disse inden længe ville vende tilbage til Danmark for at infiltrere i danske sports- og ungdomsorganisationer med bl.a. indførelse af terrænport som brækjern for deres aktivitet.

Det var altså i Odense som over hele landet nødvendigt at tage vinden ud af deres sejl ved at lancere denne sport inden den forventede hjemkomst. Hvorfra han havde sin viden, oplyste han ikke hverken da eller siden, og ingen af mødedeltagerne hverken spurgte eller gav på stedet

*S.P. Qvist.
(Nørmark fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

*Rudi
Lundbech.*

*Poul Dreyer.
(Graham fot.).*

*Chr. Brixtofte.
(Nørmark fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

*Johs. Petersen-
Dalum.
(Nørmark fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

*Fra Odense Terrænsportsforenings virke:
2. deling på øvelse i efteråret 1942.*

nogen mening til kende. Allerede her var to træk, der skulle blive typiske for besættelsestiden, tydelige: Undergrundsinformation og forståelse for tavshedens værdi. Efter denne halvkvædede vise gav en af de yngre officerer, premierløjtnant Poul Bork Andersen, en kort orientering om terrænsportens faglige indhold, og derpå skiltes man.

En af de deltagende lærere, gymnasielærer Jørgen Hæstrup, der ikke fandt, at den blandede forsamling, hvor mange ikke kendte hinanden, var det rette forum for en realistisk drøftelse, fulgte imidlertid efter Bork Andersen ned på gaden, stoppede ham på Flakhaven og foreslog ham at gå op til Ernst Petersen for på tremandshånd at få realisme ind i sagen. Dette skete. Læreren påtog sig med otte dages varsel at skaffe en snes ledere, Bork Andersen gav tilsagn om en hurtig instruktion af dem, og Ernst Petersen påtog sig at fremskaffe garantier for sagen og at lancere tanken udadtil.

Med noget besvær lykkedes det gennem Sct. Georgs Gildet og personlige bekendte at håndplukke en lille gruppe ledere, og en søndag ca. 10 dage senere modtog gruppen på eksercermarken den første nødtørftige instruktion, så der kunne gives Ernst Petersen klarmelding. Kortmateriale blev fremskaffet, og søndag den 20. oktober fandt derpå den første udrykning sted med samling om morgenen kl. 8 på Bolbro Bakke. Ca. 200 var mødt frem, og fra nu af og frem til 1944, hvor alle fynske terrænsportsledere måtte gå under jorden, var der udrykning hver 14. dag.

*P. Bork
Andersen.*

Med tilgang og afgang deltog mange hundrede unge i de følgende år i terrænøvelser, der ofte fik et halvmilitært tilsnit. En kvindeafdeling under ledelse af fru Gudrun Hæstrup blev dannet umiddelbart efter den første udrykning, og foreningen tog initiativ til dannelse af andre fynske terrænsportsforeninger.

Formelt og udadtil var der tale om en idrætsforening som enhver anden, men indadtil forholdt det sig lidt anderledes. Fra foreningens start holdt Ernst Petersen regelmæssige dagligstuemøder med Bork Andersen og et par ledere, ligesom der hver 14. dag blev holdt møder på kasernen i Albanigade mellem foreningens delingsførere. På disse møder drøftedes foreningens egentlige formål: At være afværgeforanstaltning over for enhver nazistisk indflydelse og forberedelse til et eller andet endnu i 1940 helt udefineret fremtidsformål, udtrykt af Ernst Petersen med ordene: »Det så ud som om det var en organisation, der bare skulle drive denne terrænport, men det var i virkeligheden noget helt andet, for det var en forberedelsesskole til modstandsbevægelsen«.

I en tid, hvor begreber som modstandsbevægelse og illegalitet endnu var ulødte og ukendte, blev drøftelserne på disse møder ikke desto mindre forlenet med en kraftig antitysk atmosfære, der som en selvfølge forplantede sig ned gennem delinger og grupper. Selve udrykningerne var i sig selv en art lukkede møder, hvor deltagerne kunne udveksle information og efter omstændighederne konspirere. Et tæt samarbejde med byens garnison blev en selvfølge, og fordeling af illegale blade blev fra 1942 endnu en selvfølge. Ved starten kunne ingen øjne de konkrete opgaver, men alle anede sigtet med medlemsskabet.

Således blev foreningen, som Ernst Petersen havde tilsigtet det, et egnet instrument for en antitysk aktivitet, og uden at foreningen som organisation nogen sinde blev tilsluttet modstandsbevægelsen, da denne begyndte at forme sig, blev en lang række af foreningens medlemmer fra 1943 ledende modstandsfolk, og talrige blev fra samme tidspunkt tilsluttet modstandsbevægelsens 6-mandsgrupper.

Det skete gradvis, men det er et tidstypisk træk, at der trods al fortrolighed mellem medlemmerne – og mellem lederne – kunne opstå fortrydelighed, hvis en leder forlod arbejdet under henvisning til tidnød el. lign. At den pågældendes egentlige motiv var engagement i konkret illegalt arbejde, der ikke måtte belastes med medlemsskab, måtte forties selv i foreningens inderste kredse.

Det gjorde sig også gældende i forholdet mellem Ernst Petersen og de faglige ledere. Disse sidste kunne ikke være uvidende om, at Ernst Petersen havde udenbys kontakter, men stillede ingen spørgsmål og ville næppe

Forsiden af første nummer af medlemsbladet for Terrænsportsforeningen.

*Henrik
Hansen.*

*Martin N.
Hansen. (H.
Lønborg fot.).*

heller have fået noget svar. Alle kunne ane, at andre var involveret, men ingen kunne vide, hvordan eller hvor dybt de måtte være involveret.

Et feriehjem

Et enkelt lukket møde fik en direkte fynsk konsekvens og lader sig derfor tidsfæste. I midten af marts 1941 var den socialdemokratiske folketingsmand J.P. Nielsen, Dynt, taler ved et lukket møde, arrangeret af den såkaldte Oktoberkreds, en fynsk aflægger af De ældres Råd, den politisk indflydelsesrige styringsgruppe bag Dansk Ungdomssamvirke. Oktoberkredsen talte pastor Johannes Mønrad, Kølstrup, amtsrådsmedlem, gård-ejer Anders Andersen, Tommerup, skolebestyrer J.P. Skriver, Glamsbjerg, samt i selve Odense overlærer Henrik Hansen og bibliotekar Martin N. Hansen og arbejdede især i grundtvigske kredse på Fyn, men havde altså nu sammenkaldt til et lukket møde på Odense ny Missionshotel.

Den kendte sønderjyske folketingsmand redegjorde for de særlige vanskeligheder, Sønderjylland var ude for under besættelsen og nævnedede i flæng med en række andre problemer den tyske beslaglæggelse af Kronprinsesse Ingrid's Feriehjem for sønderjyske børn, idet han ganske kort strejfede den økonomiske umulighed af inden sommerferien at lå rejst en erstatningsbygning, selv om en grund ved Bøgebjerg Strand var til rådighed. Samtidig antydede han, at der formentlig ved beslaglæggelsen var tale om tysk chikane.

Fra opførelsen af Sct. Knuds Gymnasiums skoleopera Den danske stil.

Efter foredraget henvendte en mødedeltager sig til foredragsholderen i enrum og bad ham oplyse minimumsbeløb og maksimumsfrist. J.P. Nielsens svar var 40.000 kr. og højst en uge. På denne basis blev sagen rejst. Sct. Knuds Gymnasium havde netop haft skolefest med opførelse af en skoleopera med organist Kai Senstius som komponist. Denne blev nu omgående genopført i Industrilæet til groft opskruede billetpriser, hvorfor billetterne også først lod sig afsætte, da skolens ældste elever havde fået underhåndsmeddelelse om formålet. Så gik de også som varmt brød.

Samtidig blev der taget kontakt til byens Sct. Georgs Gilde, hvorefter direktør Børge Davidsen resolut tog den videre finansiering i sin hånd og på et mere realistisk plan, idet han dels fremskaffede væsentlige beløb lokalt, dels fik mobiliseret Sct. Georgs Gilderne i København.

I løbet af få dage var samarbejdet en realitet, og man kunne telefonisk bekræfte over for J.P. Nielsen, at beløbet ville blive fremskaffet, så arbejdet kunne sættes i gang. Et hasarderet tilsagn efter et lukket møde blev således indfriet. Den 5. juli indviedes det nye feriehus officielt af kronprinsparret ved en festlighed med deltagelse af lokale og tilrejsende gæster, heriblandt dagens hovedtaler, J.P. Nielsen. Da var de sønderjyske børn allerede rykket ind.

Lukkede møder med og uden foredrag blev allerede inden fremkomsten af illegale blade en vigtig informationskanal, men normalt fortaber deres konkrete virkninger sig i det dunkle.

*J.P. Nielsen.
(Det kgl.
Bibliotek).*

*Kai Senstius.
(Ellen Hagen
fot.).*

*Børge David-
sen. (Nørmark
fot.).*

14 · Træk af byens kulturliv

Bogens verden

Besættelsen påvirkede alt.

Også byens kulturelle liv var påvirket.

Først og fremmest var det slut med alt internationalt samkvem, og at dette måtte ramme al kulturudfoldelse og kulturformidling, siger sig selv. Det var slut med at hente inspiration uden for landets grænser, slut med andre udenlandske impulser end de politiske og slut med inspirerende udenlandske kulturforbindelser. Det var slut med rejser til udlandet. Selv indenlands var der begrænsede rejsemuligheder. Folden var lukket.

I besættelsens første måneder fik nogle få heldige fingre i svenske aviser, men fra november 1940 klappede fælden også i her.

Isolationen fra omverdenen måtte få virkninger for bogverdenen, der mere end noget andet var overvåget af tyske argusøjne og en bekymret dansk administration, men den fik også virkning for teatre og biografer, for hvem situationen satte grænser for repertoirevalg og repertoiremuligheder. Men også billedkunst, musikliv og sport var berørt.

Alligevel gik kulturlivet langtfra i stå. På vigtige områder gav situationen incitament til øget aktivitet.

Man kunne læse, og det gjorde man. Læseforeningen fik efter lang tids stagnation i løbet af 1940 en medlemsfremgang på ca. 100 og et stigende udlån, og Centralbiblioteket fik læselysten at mærke. Tallene for lånere og udlån taler her deres tydelige sprog:

Tabel 14.1: Centralbibliotekets låner- og udlånstal.

Finansår	Antal lånere	Udlån Antal bind
1938-39	13.866	356.466
1939-40	15.229	377.619
1940-41	19.015	480.923
1941-42	20.386	533.769
1942-43	20.927	557.804
1943-44	21.612	541.201

Kilde: Beretning om Odense Centralbibliotek 1938-44.

*Læseforeningens bygning på Albanitorv.
Bygningen blev revet ned kort efter
krigens afslutning. (Møntergården).*

Selv når tilflytningen tages i betragtning, er stigningen påfaldende.

Men tal er her ikke den hele sag. De siger intet om den kendsgerning, at al ny angelsaksisk litteratur og i det hele taget al litteratur produceret uden for det europæiske kontinent udgik af anskaffelserne, og at al litteratur inden for dette kontinent var afhængig af den tyske censurs nåde. Dette gjaldt også dansk litteratur, både skønlitteratur og faglitteratur. Vel kunne man læse, men forfatterne havde vingerne stækket, og en del måtte blive i skrivebordsskuffen til bedre tider eller trodse censuren.

Da Kaj Munk i april 1942 udgav dramaet *Niels Ebbesen* blev bogen beslaglagt samme morgen, den udkom, i øvrigt en tom censurforanstaltning, da bogen da enten var leveret over disken eller senere blev leveret under disken. Her som i tidens foredrag viste dansk historie sig velegnet som medium for forbudte tanker.

Hvad man gik glip af med hensyn til udenlandsk litteratur, kunne man ikke vide, da al omtale af værker fra den frie verden var forbudt, men at behovet for litteratur uden for det tilladte var stort, hvad enten det drejede sig om skønlitteratur eller politisk litteratur, viste sig, da værker af f.eks. Ilja Erenburg, Nordahl Grieg, Harold Laski, Walter Lippmann, Hermann Rauschning, John Steinbeck og Wendell Willkie begyndte at cirkulere illegalt. Disse og talrige andre illegale bøger blev trods store priser og primitive tryk revet bort, i Odense som over hele landet.

Odense Teater med den manende opfordring til en flugt fra den grå virkelighed. (Fyns Presse Foto).

»Søg tilflugt i komediens smil og alvor«

At både censur og besættelsesforhold måtte gribe ind i biografernes og teatrenes tilværelse siger sig selv. Biograferne klarede sig som nævnt ret helskindet igennem med et efterhånden overvejende dansk-svensk-fransk-tysk underholdningsrepertoire, selv om man endnu ind i 1941 kunne klynge sig til de sidste amerikanske film i landet. I situationen fik dansk film og især folkelige film og film med nationalt islæt en særlig chance.

Af byens teatre havde Folketeatret færrest problemer. Her fremførte skiftende turneer et let folkeligt repertoire, overvejende farcer og operetter, der hverken litterært eller politisk frembød de store belastninger. Forsøg fra teatrets side på at hæve niveauet op over det folkelige og uforpligtende blev mødt med indsigelse fra Odense Teater, der med bekymring så på den konkurrence, der hermed kunne påføres teatret, ligesom det protesterede til Justitsministeriet over tournéforestillinger i Fyns Forum, kædet sammen med bal og servering. Indsigelsen fik dog kun den virkning, at Folketeatret fik et tilhold om ikke at opføre forestillinger, der faldt inden for Odense Teaters fastlagte eller planlagte repertoire.

Men Odense Teater fik under direktør Helge Rungwalds ledelse tungere problemer at bakse med. Repertoiret var kun det ene problem, udgangsforbud, rejsevanskeligheder og direkte anslag mod personalet blev endnu alvorligere problemer og udslag af tidens ondskab. Et mordforsøg mod

Helge Rungwald tvang ham i 1944 til at forlade byen, og den 29. december 1944 blev den unge skuespiller Bent von Müllen, skudt ned uden for teatret.

Men allerede fra 1940 og længe inden disse tragiske begivenheder måtte teatret indrette sig på besættelsessituationen. Man kunne ikke spille, hvad man ville, men måtte spille, hvad man kunne. En kæmpemæssig plakat uden for teatret, der i 1941 strakte sig langs hele teaterfacaden, næsten som en forport til teatret, indeholder nok i kort begreb hele institutionens besættelsesfilosofi med ordene: »Søg tilflugt i komediens smil og alvor«. Det blev teatrets tilbud til byen, at man her kunne søge tilflugt fra dagens genvordigheder, og det blev fortrinsvis med smil, dette skete.

Repertoiret blev overvejende lyst med sangspil, lystspil, familiestykker og operetter, og det blev netop komedien og ikke tragedien, der med Rungwalds sikre sans for tidens behov kom til at præge programmerne. Skuespil med politiske overtoner var udelukket. Også det klassiske danske repertoire var med Heiberg, Holberg og Hostrup mærket af denne tendens, og ind imellem blev der så plads til lidt nyere dansk dramatik, dels Kaj Munks *Egeløkke* og dels nogle dramatiske arbejder af Soya.

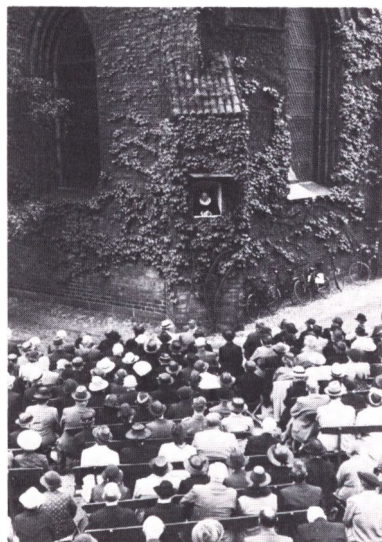
At repertoirevalget ikke var frit, lå ikke alene i manglen på import af ny dramatik, det lå også i tidens situation, som da skolescenen i 1943 besluttede at stryge *Genboerne* umiddelbart efter den tyske aktion mod de danske jøder, og da teatercensuren samtidig forbød opførelsen af *Der var engang!* Og til de indre genvordigheder knyttede sig de ydre, når man af hensyn til udgangsforbud periodevis måtte flytte spilletiden til kl. 18.15 eller en kort overgang endda til kl. 16.15. Det blev så svært at fastholde et publikum og dermed sikre teatrets anstrengte økonomi. Også rejseproblemer meldte sig, både for publikum, der skulle ind fra Fynsområdet, og for teatret, der skulle ud i området.

Musiklivet blev uundgåeligt ramt. Det drejede sig ganske vist her om et neutralt område, men neutraliteten strakte sig kun til noderne, ikke til engagement af udenlandske kunstnere, når disse alene kunne hentes syd-fra. Odense Musikforening klarede sig gennem besættelsesårene med lutter danske kunstnere.

Men selv med danske kunstnere kunne det i de sidste besættelsesår komme til at knibe med at afvikle sæsonens programmer. I 1943 lagde rejseforbud sten i vejen for et gæstespil af kunstnere fra Det kgl. Teater, og i 1944 kom aflysninger og programændringer til at høre til dagens orden. I slutningen af 1944 måtte kgl. kammersangerinde, fru Tenna Kraft, i brev til foreningens formand, stadsingeniør Rygner, afslå en koncertrejse til Odense: ». . . men tilgiv mig, under de nuværende forhold er min mand

Helge
Rungwald.

*Friluftsgudstjeneste ved Sct. Hans kirke i sommeren 1912.
(Nørmark fot., Møntergården).*

Husgemingsundervisning i skolekøkkenet på den nye Korsløkkeskole.

og jeg enige om ikke at bevæge os uden for vort hus efter kl. 18«. Man henvendte sig da til pianistinden Galina Werschenska og cellisten Louis Jensen, men også dette arrangement glippede. Fru Werschenska skrev: »Jeg har nu fået meddelelse fra Louis Jensen, at vanskelighederne ved at rejse med cello og anden bagage afskrækker ham, så han ikke kan tage mod Deres venlige tilbud«. En cello, især et kostbart Amati-instrument, lod sig ikke presse ind i de da sammenstuede tog, og løsningen blev sangerinden Else Jena, der kunne rejse uden bagage, men selv her var der problemer. Et slutbrev fra fru Werschenska, der varetog den københavnske side af ekspeditionen, belyser problemet: »Jeg kan meddele Dem, at vi begge har fået færgebilletter, så den side af sagen er i orden«. På foreningens generalforsamling i 1946 sammenfattede Rygner besættelsesårenes vanskeligheder med ordene: »Trods alt har vi kunnet gennemføre vore koncerter, omend ikke altid til den sædvanlige tid og med de medvirkende kræfter, som vi først havde tænkt os«.

I 1940 og et stykke fremover slog den danske tone stærkt igennem og førte bl.a. til styrkelse af korsang. Endnu i september 1941 kunne seks mandskor slå sig sammen til et sangstævne i Læseforeningens Have med nationale sange og fællessang på programmet, men de 25.000 fra året forinden var nu skrumpet ind til ca. 1.500. Den nationale korsang og fællessang blegedes i den flittige brug, og da denne tidsbegrænsede sangbølge var ovre, kom også musiklivet til at føle tidens indelukke.

Fra en fodboldkamp mellem personale fra Fyens Disconto Kasse og Odense kommune 20. juni 1941.

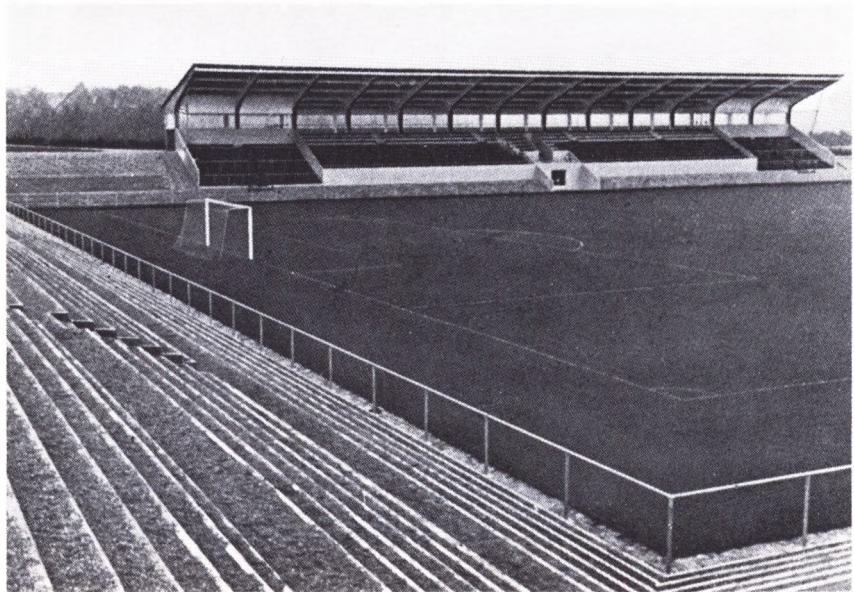
Også for kunstmalerne meldte der sig problemer. De, der ikke havde sikret sig i tide, opdagede hurtigt, at det blev svært og efterhånden umuligt at fremskaffe lærred og oliefarver. Den sidste tube måtte så presses til sidste dråbe, og erstatningsfarver på basis af sildeolie blev kun en nødløsning, som malerne nødigt indlod sig med. Men kunstinteressen bestod, udstillinger blev fortsat med stædighed, og vareknaphed parret med en tiltagende pengerigelighed betød salgsmuligheder for de heldigst stillede.

Nyt stadion

Sporten blev voldsomt berørt. Kun må udsagnet herom ikke læses som en påstand om stagnation for sportslivet. Tværtimod udfoldede det sig i alle idrætsgrene med uformindsket og endda eksplosivt øget aktivitet, og dengang som nu kunne aviserne boltre sig med lange og udførlige referater omkring dette neutrale emne, et af tidens journalistiske åndehuller. Ikke mindst fik de odenseanske og fynske fodboldklubber voldsom tilgang, bl.a. fordi Dansk Boldspil Union ved krigens begyndelse gav sig i lag med at uddanne drengetrænere. Fyns Boldspil Unions jubilæumsskrift giver dette tidsbillede fra 1940:

»Da instruktørerne kom hjem, fandt de en villig og trofast skare drenge, som forældrene hellere end gerne betroede dem, fordi det i krigens tid gjaldt om at få børnene beskæftiget med noget sundt. I disse år i begyndelsen af fyrrerne var hverdageftermiddagene i Odense og senere over hele Fyn fyldt op af drenge på veje og gader med fodboldstøvler i hånden på vej til træning, og det var dagens

Fodboldstadion i Bolbro omkring indvielsestidspunktet.

sikre billede, at grupper på helt op til 25 nye purke stod parat. . . Det kom som et skred, og klubber, der før havde haft svært ved at stille bare et juniorhold, vidste nu ikke deres levende råd for, hvordan de skulle bære sig ad med at skaffe plads og trænere til den stadig voksende drengeskare, der for de største klubbers vedkommende gik helt op til 500«.

Når sporten alligevel blev følelig berørt, skyldtes det dels bortfald af alt internationalt samkvem, dels de besværlige og efterhånden fortvivlende rejsemuligheder. Man kunne træne på et stigende antal baner, men så såre behovet meldte sig for mellembys konkurrence, meldte også problemerne sig med voksende styrke op gennem besættelsesårene. Og alligevel var der forskel. Den enkelte kunne rejse, men når der var tale om hold øgedes problemerne i takt med afstandene for til sidst at blive uløselige.

Allerede i 1940 måtte man i Dansk Boldspil Union i gang med improvisationer for fodboldklubbernes vedkommende. I sommeren 1940 oprettedes en pokalturnering med seks hold i en særlig Fynskreds, og fra efteråret 1940 blev Danmarksturneringen splittet op i tre kredse, den ene omfattende Jylland-Fyn med syv og senere ti hold. Kun de tre tophold spillede så om årets mesterskab. Allerede nu begyndte Store Bælt at blive et rejseskel. Senere tvang forholdene lederne til at lave kredsene endnu mindre, så afstandene mellem klubberne blev mindst mulig, og til sidst havnede man i en nødtturnering med talrige afflysninger.

Men bragte besættelsesårene problemer for odenseansk idræt især for klubholdene, og blev det ofte svært at fremskaffe det fornødne udstyr, bragte årene til gengæld vældige lyspunkter, først og fremmest den stigende interesse for aktiv deltagelse, men dernæst også de mange nye baner, og i tilgift fik byen nu sit stadion.

Siden 1925 havde der været planer fremme om anlæg af et odenseansk stadion, og forskellige forslag havde været fremsat om placeringen, men i 1937 havde byrådet samlet sig om en placering i Bolbro, og fra slutningen af 1930'erne var man i gang med at opføre det længe savnede stadion med anlæg for både fodbold, atletik, cricket og hockey samt en kastegård og med plads til alle de tilskuere, som tidligere små idrætsanlæg ikke havde kunnet rumme. I 1938 var man i fuld gang med planering, opsætning af hegn, dræning, tilsåning af baner og den første beplantning, og året efter var løbebaner og springbaner anlagt, mens man i løbet af 1940 tog fat på de afsluttende opgaver, opførelse af tribuner, toiletter, klubhus, kontorbygninger, cykelparkering til 3.400 cykler m.m.

I 1941 var anlægget færdigt, og den 17. august kunne atletikstadion indvies med danmarksmesterskaberne i atletik, indledt med en radiotransmitteret festlighed med taler af borgmester Werner, viceborgmester Niels Jørgensen og Dansk Idræts Forbunds formand, generalmajor Holten Castenschiold. Begejstringen over det nye stadion var stor, både hos de sagkyndige og hos de ca. 7.000 mennesker, der overværede stævnet, og begejstringen blev ikke mindre af, at en odenseansk politibetjent, Gunnar Christensen, fornåede at vinde mesterskabet i 400 m løb i ny dansk rekordtid: 49,0 sekunder.

Men vigtigst var det naturligvis, at de tilrejsende sagkyndige fra f.eks. Dansk Boldspil Union og Danmarks olympiske Komité kunne erklære, at hele anlægget var ideelt og måtte få »selv en forvænt københavner« til at spærre øjnene op. Den 7. september kunne også fodboldstadion indvies med en kamp mellem danmarksmestrene fra den københavnske klub Frem og et sammensat odenseansk hold. Trods en Frem-sejr på 6-2 var begejstringen stor hos de ca. 7.000 tilskuere, der var mødt frem. Odense havde endelig fået sit stadion.

Midt i den idrætslige begejstring sneg tidens nationale tone sig ind. Få dage efter atletikmesterskaberne interviewede *Fyens Stiftstidende* den 22-årige hækkeløbsmester, Ole Dorph Jensen. Han afviste, at idrætten i sig selv indeholdt noget livsgrundlag og fortsatte:

»I dag er der for mig ikke den ringeste tvivl om, at hvis idrætten ikke finder sin plads i det nationale arbejde, der for tiden gøres ud over vort land, mister vi vor

*Niels
Jørgensen.
(Stella Nova
fot.).*

*Gunnar
Christensen.*

Møntergården før og efter indretningen til museum. (Møntergården).

evne til en dag at kunne opfylde dens internationale mission. . . Vi har intet som helst at give dansk ungdom, hvis vi ikke ejer noget at give af, og kun ved at udfylde en del af vort lands positive indsats har vi ret til at kalde os en samfundsnyttig

bevægelse. . . Vi må passe på, at Danmark ikke går til grunde, mens vi dyrker sport«.

Netop en tankegang som denne slog igennem, da Dansk Ungdomssamvirke den 8. juni 1941 holdt stævne på Frøbjerg Bavnehøj med deltagelse af 3-4.000 gymnaster og i overværelse af ca. 10.000 tilskuere. Nationale taler og fællessang blev her et lige så stærkt indslag i stævnet som de mange opvisninger.

Nyt museum

For museumsvæsenet blev besættelsesårene rige på begivenheder. Man måtte undvære turiststrømmen, der alene i H.C. Andersens Hus faldt fra 30.821 i 1939-40 til 11.099 i 1940-41, men bygningsmæssigt og bevillingsmæssigt blev forholdene væsentligt forbedrede. Helt bortset fra, at planerne om en fynsk landsby i 1940 var ved at komme i skred, og at ikke mindst tørvegravning i de følgende år gav nye og rige oldtidsfund, kunne man den 19. juni 1941 indvi Møntergården og Eiler Rønnows Gård med plads til museets samlinger vedrørende købstadskulturen fra middelalderen til ca. 1800.

Ved indvielsen kunne museumsinspektør Svend Larsen se ud over en sal, der var fyldt med en række museumsfolk fra hele landet. Begivenheden var kædet sammen med afholdelsen af Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde, der åbnedes den 20. juni og strakte sig over tre dage. »Vi ved«, udtalte lensbaron H.H.A. Berner-Schilden-Holsten i sin åbningstale, »at trods dyb nød og modgang kommer der atter lyse og glade dage. Selv fra de mest skæbnetunge tilstande har folket rejst sig igen«.

To dage senere fik byen og dens fortidshistorisk orienterede gæster samtidshistoriske begivenheder ind på livet.

*Svend
Larsen. (Det
kgl. Bibliotek).*

15 · Begyndende illegalisering

Sovjetunionen i krig

Søndag den 22. juni 1941 var en strålende sommerdag, af mange beregnet til ferie, udflugt eller kolonihave. Men al sommerstemning fordampede under indtryk af dagens alt overskyggende begivenhed og samtaleemne, det pludselige tyske overfald på Sovjetunionen. Meddelelsen herom gik som en løbeild over hele øen i løbet af de første morgentimer, men al viden måtte skaffes over radio.

Aviserne blev taget på sengen. Den mest udbredte avis i Odense, *Fyens Stiftstidende*, nåede end ikke at få den blotte kendsgerning med i en simpel overskrift. Den kunne kun berette om »livlig diplomatisk aktivitet i Moskva og Berlin«. Så meget intensere blev der den dag stillet ind på BBC. I grupper hang man om aftenen over den støjhærgede radio. Hvad var Tysklands hensigter? Hvordan ville dette gigantiske felttog forløbe? Hvordan ville England stille sig? Eller USA?

Der havde været rygter fremme om et forværret tysk-russisk forhold, men et kategorisk Tass-dementi kun få dage forinden havde dæmpet spekulationerne. Meget få kunne tro på rigtigheden af tyske angrebsplaner mod giganten i øst. Men var det nu også en gigant eller blot en kolos på lerfødder?

Der er grund til at minde om, at for den tids mennesker, odenseanere som alle andre, var Sovjetunionen på ingen måde opfattet som en supermagt. Man havde for kun 1½ år siden oplevet, at Finland i tre måneder havde kunnet modstå et massivt russisk angreb og endda trænge ind på russisk territorium, og man havde hørt om de store masseudrensninger i den russiske hær i 1930'erne. Den tanke, der i juni 1941 trængte sig umiddelbart på, var ikke tanken om et sejrende Sovjetunionen, men sandsynligheden af endnu en tysk lynsejr som året forinden i Frankrig, og den gennemgående stemning over for Sovjetunionen og kommunismen var efter den tysk-russiske pagt og den finske vinterkrig på et nulpunkt.

Nu skiftede stemning og holdning, i Odense som over hele landet. Hvor hurtigt og hvor omfattende stemningsomslaget kom, lader sig ikke fastslå, men med landet under tysk åg blev enhver modstander af Tyskland et nyskabt håb. For mange blev det Churchills tale om aftenen den 22. juni

med tilsagn om Storbritanniens støtte til det kæmpende russiske folk, der næsten fra dag til anden bidrog til stemningsomslaget.

For talrige blev det en almindelig medfølelse med det russiske folk, der efterhånden fik tidligere anskuelse til at visne, og for alle uden for den lille klan af danske nazister, der som en selvfølge måtte håbe på en tysk sejr, skabtes sympatien af håbet om, at den russiske modstand ville vise sig stærk nok til at udtømme den tyske militærmagts kræfter, til vestmagterne havde nået fuld mobilisering af deres militære ressourcer. Meget få, måske ingen, forestillede sig, at de kommende år skulle bringe overvældende russiske sejre. Helt frem til december 1941 og langt ind i 1942 tydede meget på en tysk sejr.

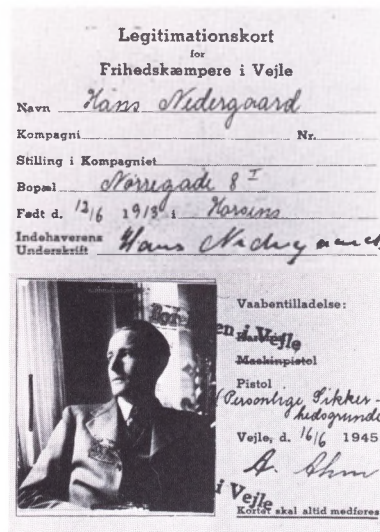
På overfladen gik tilværelsen videre med årsafslutning på byens skoler, ferie for dem, der havde mulighed for ferie, gratis besøg i Zoologisk Have for hundreder af børn, der ikke kom på ferie, repræsentantskabsmøde for de fynske købmænds centralorganisation, åbningen af Fyns Stifts landemode, ferie for Odense byråd og alskens hverdag. Men opmærksomheden var rettet mod den engelske radios reportager. Rygter fløj som ingen sinde før, og ønsketænkning var i høj kurs.

Kun blev samtlige frontberetninger efteråret igennem så dystre, at de var egnede til at slå alle forhåbninger ned. De tyske hære syntes på ny uovervindelige, og der blev få notitser og få gode nyheder at klamre ønsketænkningen til. Sommerstemningen blev på én gang mat, spændt og ængstelig. Den nationale stemning fra 1940 lod sig ikke koge op på de efterhånden nedslidte midler, og et forsøg på at genoplive dem med at starte algang i Odense blev med ret få deltagere kun en betinget succes.

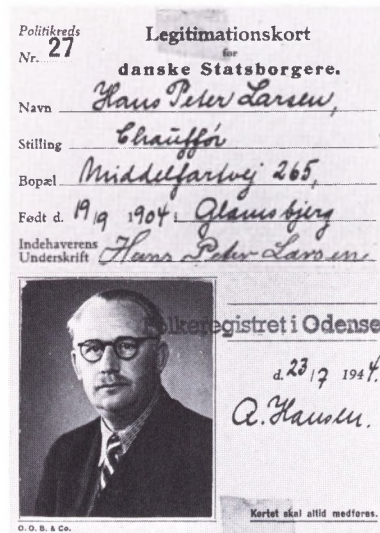
Visse øjeblikkelige virkninger blev synlige og kendt for alle. Den 10. juli meddeltes et forbud mod at folk, der på en eller anden måde var knyttet til civilbeskyttelsen forlod byen. Det gjaldt bestyrerne af de tekniske værker, læger, alle i sanitetstjenesten, stationschefer, byens brandkorps, CB-pligtige i tjeneste eller under uddannelse, ja selv de, der var uddannede til gasporingstjeneste. Myndighederne syntes at frygte og forberede sig på det værste.

Kommunisterne interneres

Hvad der derimod kun rygtevis og ufuldstændigt kom til befolkningens kundskab var den skæbne, der overgik byens kommunistiske ledere. Om denne beskæmmende konsekvens af situationen fremkom ingen offentlig meddelelse. Men det tyske krav om arrestation og internering af et stort

Hans Nedergaard.

Svend Hansen.
Legitimationskortet er forfalsket.

*Knudåge
Larsen. (Mogens
Knudsen fot.).*

*Petra Petersen.
(Folketingets
Bibliotek).*

*Aage
Pedersen.*

Chr. Nielsen.

*Hans Peder
Poulsen.*

antal kommunister ramte også Odense. Umiddelbart efter krigsudbruddet den 22. juni blev otte kommunister i Odense arresteret, heraf de fire, der udgjorde den lokale ledelse.

De fire arresterede ledere var kunstmaler Knudåge Larsen, maskinarbejder Hans Nedergaard, maskinarbejder Svend Hansen og fru Petra Petersen, der først blev ført til byens arrest, mens de tre førstnævnte snart blev sendt til interneringslejren i Horserød. Fru Petra Petersen blev efter godt tre ugers forløb løsladt sammen med et par andre af de nævnte otte arrestanter. Hans Nedergaard blev senere løsladt fra Horserød og fik siden et betydeligt virke som illegal organisator i Sydjylland.

Men var det tyske overfald kommet overrumplende for befolkningen, kom det ikke ganske bag på det kommunistiske parti, omend de gennemførte arrestationer vidner om, at muligheden for et sammenbrud af den tysk-russiske pagt kun var forudset som en sandsynlig eventualitet, ikke som en fuldbyrdet kendsgerning netop den 22. juni. Byledelsen blev overrumplet, som byen, Sovjetregeringen og hele verden blev det. At partiet imidlertid havde været forberedt på den nu indtrufne situation, fremgår dels af efterkrigsberetninger, men navnlig af den omstændighed, at arbejdet trods arrestationen af lederne ikke gik i stå, idet der var sørget for etableringen af en reserveledelse, der i givet fald kunne træde til og straks gjorde det den 24. juni.

Det drejede sig om maskinarbejder Aage Pedersen, murer Chr. Nielsen og malersvend Hans Peder Poulsen, og på mødet den 24. juni blev byen delt i tre distrikter med hver sine kontaktmænd til partimedlemmer og arbejdspladser. Også partiets kartotek var skaffet af vejen og anbragt på Åløkkeskolen af lærer Aksel Andersen, ligesom der var sørget for dækadresser i en nødsituation som den, der nu forelå.

I første omgang var det kun lidt, der lod sig udrette, stort set kun opretholdelse af kontakt til partimedlemmer på fri fod og sympatisører. Da Petra Petersen omkring midten af juli blev løsladt og opsøgte Chr. Nielsen, havde byens ledelse endnu ikke opnået kontakt med centralledelsen i København, men et par uger senere meldte en af partiets rejsesekretærer, matros Holger Vivike, sig i byen som kurér fra partiets centralledelse og opsøgte bl.a. Petra Petersen med besked om, at man foreløbig skulle reorganisere partiapparatet i byen og indtil videre indskrænke sig til organisationsarbejdet.

Dette skete bl.a. med en gennemgang af kartoteket med henblik på at udelukke folk, der måtte skønnes uegnede til et egentlig illegalt arbejde og tilføjelse af andre, der omvendt kunne vise sig værdifulde i et sådant arbejde. Partiet var ikke større, end at man kendte hinanden og derfor kunne

skønne ret sikkert om, hvem der kunne aktiveres og hvilke opgaver, der måtte egne sig for de enkelte i den lokale organisation. Samtidig opløste man byens ungdomsforbund.

Efter rekonstruktionen havde en gruppe borgere således organiseret sig illegalt som et forvarsel om, hvad der senere skulle blive hverdag for mange andre også uden for de kommunistiske kredse, og nu nåede også de første illegale blade frem til byen i form af *Politiske Månedsbreve*, produceret i København og modtaget i Odense i sensommeren til uddeling på byens arbejdspladser.

Snart fulgte de første tilløb til sabotagehandlinger i byen, planlagt og gennemført af kommunistiske pionerer og sympatisører på dette felt, maskinarbejder Erik Olsen og malersvend Hans Peder Poulsen. Let var dette ikke. Partiet lagde sig ikke fast på en sabotagelinie før i foråret 1942. Man manglede erfaringer, materiel og støtte til sabotagen. Selv i kommunistiske arbejderkredse var der en forståelig bekymring for, at sabotage kunne ramme arbejdspladserne og dermed beskæftigelsen.

Aksel Andersen.

Erik Olsen.

*Holger
Vivike. (Det
kgl. Bibliotek).*

Novemberkredsen

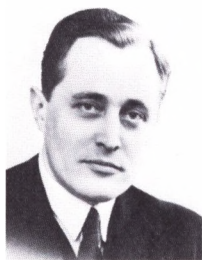
Men også for andre end kommunisterne gik udviklingen nu i retning af en skærpet kurs, først og fremmest markeret med en stigende utilfredshed med regeringens holdning og et krav om en fastere politisk optræden over for de stadigt voksende tyske krav. Arrestationen af danske kommunister og forsøget på legalisering af denne grundlovsstridige handling, opstillingen af Frikorps Danmark og – som dråben, der fik bægeret til at flyde over – den danske tilslutning til Antikomintern-pagten i november 1941 bidrog til en udvikling, der førte videre end til afholdelse af nationale møder og afsyngelse af fædrelandssange.

Oktoberkredsen havde siden efteråret 1940 været virksom med afholdelse af en lang række lukkede møder, hvortil kun folk med anbefaling fik adgang. Proceduren beskrives af Henrik Hansen med ordene: »Det gik ofte til på den måde, at en eller anden (af inderkredsen) kom og sagde: »Må jeg have lov at tage N. N. med?«. »Garanterer du for ham?«. Jo det gjorde de jo. »Ja, det skal du altså vide. Det er jo ikke meningen at få så mange med som muligt«.«

En række talere som f.eks. cand. polit. K.B. Andersen, professor Hal Koch, afdelingschef Jens Rosenkjær, cand. polit. P. Nyboe Andersen, sekretær Knud Gedde, journalist P. de Hemmer Gudme, landstingsmand Henrik Hauch og minister Jørgen Jørgensen foruden den tidligere nævnte

Erik Scheibel.

*Henning Hoffmann.
(Nørmark fot.).*

Sven Krosgaard.

Hans Øllgaard. (Det kgl. Bibliotek).

J.P. Nielsen kom på denne måde til byen, og møderne havde oprindelig udelukkende til formål at orientere en indviet kreds om de politiske beslutninger og baggrunden for dem.

Endnu i 1941 blev alle vigtige politiske beslutninger truffet i København og et godt stykke tid efter den 9. april levede provinsbyen endnu i den uskyldighedstilstand og i den opfattelse, at man måtte tage udviklingen til efterretning. Mødekredsen var oprindelig lille – 25-30 personer – udvalgt af de fem oprindelige arrangører, og ved det ovenfor omtalte møde med J. P. Nielsen havde mødetallet netop ligget på dette niveau.

Men gradvis voksede antallet af indbudte til undertiden op imod ca. 200, og mens deltagerne oprindelig havde indskrænket sig til at tage de givne informationer til efterretning og videregivning, meldte der sig fra efteråret 1941 kritik af mødeindholdet. Der dannedes en art opposition inden for deltagerkredsen, ført an af bl.a. Ernst Petersen, direktør Erik Scheibel, bankdirektør Henning Hoffmann, landsretssagfører Sven Krosgaard, biskop Hans Øllgaard m.fl. og med forgreninger ud til kolleger og bekendte i byen.

Misfornøjelsen skyldtes i første række, at i det mindste flere af talerne forventede, at mødedeltagerne blot passivt skulle tage de givne informationer til efterretning trods direkte uvilje over for regeringens beslutninger, som de f.eks. blev fremført og forsvaret af Jørgen Jørgensen. »Det foredrag var vi meget misfornøjede med. Det var nærmest en agitation for, at man skulle forholde sig passiv og alene lade regeringen bestemme, hvad der skulle ske herhjemme«, har Ernst Petersen udtrykt gruppens stemning i et båndoptaget interview i 1960. Ordene faldt mange år senere, men svarer ganske til, hvad han hævdede ved talrige private og lukkede møder under krigen.

I det forhandlingssystem, der blev en konsekvens af besættelsen, lå tyngdepunktet i København, og blandt politikere og i regeringen var der nok en tilbøjelighed til at tage provinsens tilslutning for givet. Men provinsen skulle ret hurtigt få egen stemme med udslagsgivende indflydelse på udviklingen.

Et første odenseansk signal i den retning kom, da regeringen i november 1941 besluttede at give efter for et tysk pres om at tilslutte sig Antikomintern-pagten, omend med ikke-offentliggjorte modifikationer. Beslutningen skabte røre i byen, og ud af Oktoberkredsen udskilte sig en Novemberkreds, dannet ganske uformelt og i første omgang med kun en opgave, udarbejdelsen i bispegården af en henvendelse til de odenseanske rigsdagsmænd og overrakt på Christiansborg af en deputation med Ernst Petersen som ordfører. I alt 36 odenseanere, repræsenterende 27 forskelli-

ge professioner, stod bag henvendelsen. En enkelt fra Oktoberkredsen, overlærer Henrik Hansen, var medunderskriver. Indholdet lød:

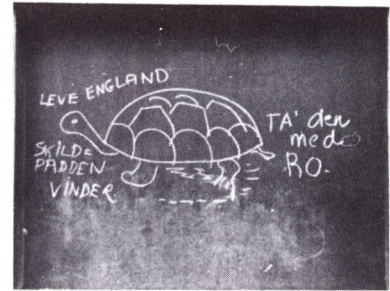
»I anledning af den seneste tids hændelser ønsker vi at udtale, at den danske regering efter vor faste overbevisning kan være forvisset om, at den danske befolkning vil stå bag regeringen, selv i det tilfælde, at der fra dennes side skulle blive truffet afgørelser af en sådan art, at der som følge heraf vil kunne forventes en afgørende ændring i de vilkår, hvorunder folket har levet siden den 9. april, og at man hellere vil bære de byrder, der måtte følge heraf, end at hensynet til dansk livssyn, frihed og ære tilsidesættes. Vi, der er til stede her i dag, blev opfordret til at rejse ind og give de odenseanske rigsdagsmænd meddelelse om mødets forløb og anmode dem om at lade meddelelsen gå videre til regeringen. Vi kan endvidere oplyse, at det er os bekendt, at der andre steder på Fyn er den samme trang til at give lignende udtryk som det, der i dag er fremkommet«.

Henrik Hansen, der var med til det indledende møde i Fyns Forsamlingshus forud for affattelsen og med, da den endelige redaktion fandt sted i bispegården samt med, da deputationen afleverede henvendelsen i København, har kort refereret, hvordan den blev modtaget. Mens modtagelsen var positiv for så vidt angår rigsdagsmændene fra Venstre og Konservative, var den yderst negativ fra socialdemokratisk side, og Henrik Hansen erindrings, at »vores ordvalg var ret skarpt. Vi sagde rent ud, at vi ville ud til aktiv modstand, hvis den slags ting skete oftere«.

Henvendelsen indeholdt ikke noget krav om »norske tilstande«, men en påstand om, at betydelige kredse på Fyn i givet fald ville være rede til at bære konsekvenserne af en stejlere kurs i forhandlingerne med de tyske myndigheder. Kredsen og de grupper i Odense og på Fyn, den havde føling med, havde hermed markeret, at den almindelige dvælen i fortidens danskhed nu ikke længere var tilstrækkelig, men at ønsket om nutidig handling var ved at bane sig vej ud af alsang og uforpligtende tale om national samling om fælles åndelige værdier. Men hvor langt ud rakte disse anskuelser? Vi kender kun kredsens sammensætning.

Den omfattede: to læger, en biskop, en bankdirektør, en arbejdsmand, to ekspedienter, en oberst, tre civilingeniører, en boghandler, en portier, en overlærer, en skotøjshandler, en kedelpasser, en gas- og vandmester, en museumsinspektør, en købmand, en malersvend, en fabriksarbejder, en dommer, en præst, en blikkenslager, en revisor, en kommunal bestillingsmand, fire landsretssagførere, en prokurist, en overpakkemester, to adjunkter, to direktører for industrielle foretagender. Kredsen var således bred med overrepræsentation for mellem- og overklassen.

Men hvor langt ud i byen stemninger af denne art forplantede sig, lader

Tegning på Paladsteatrets mur i Poge-stræde i september 1941.
(Frihedsmuseet).

Elias
Bredsdorff.
(Det kgl.
Bibliotek).

sig naturligvis ikke fastslå, men henvendelsen viser dog, at der i byens borgerskab var indflydelsesrige personer, der følte sig berettigede til at tale på byens vegne i protest mod yderligere vidtgående indrømmelser over for tyske krav, hvilket de næppe ville have gjort uden i det mindste en nogenlunde sikker fornemmelse for, at deres synspunkter deltes i vide kredse.

Fornemmelsen behøvede på ingen måde at være vag. Samtalen i byen om tidens begivenheder var intens, og det var trods en stækket presse og belastet mødevirksomhed ikke ugørligt at skaffe sig viden om de rådende holdninger. Mange af personerne havde brede kontaktflader. Var det borgerskabet i Christmas Møllers valgby, der var et skridt længere fremme end borgerskabet i andre byer, eller var det blot en hård kerne i borgerskabet, der begyndte at gøre sig gældende?

Henvendelsen er i alt fald tidstypisk i en meget vigtig henseende. Den var udformet af en selvbestaltet gruppe, og netop selvbestaltede initiativer begyndte nu at gøre sig gældende i et land uden fri offentlig meddelelse og dermed fri debat om fælles beslutninger. Typisk for tiden er også den omstændighed, at først løsningen af konkrete opgaver som f.eks. den omtalte knyttede de oppositionelle kræfter sammen, og at selv den lille opgave blev organisationsskabende og dermed bidrog til at kanalisere spredte viljer ind i mere sammentømrede grupper med periodiske eller permanente opgaver.

Odense begyndte i efteråret 1941 at blive oppositionel, og de to oppositionelle poler fik nu en spæd kontakt med hinanden. Efter sin løsladelse opsøgte Petra Petersen Ernst Petersen for at bede ham være behjælpelig med udbetaling af privat indsamlet pengehjælp til de internerede kommunisters pårørende, hvilket han påtog sig. Da en første sending af bladet *Frit Danmark* i april 1942 blev sendt til Odense af den kommunistiske kreds i København, der stod for det organisatoriske arbejde med bladet, var det naturligt, at denne forsendelse ad omveje gik til Ernst Petersen, som påtog sig videre distribution. I sommeren 1942 blev ringen sluttet tættere. Seminarlærer Elias Bredsdorff kom som repræsentant for *Frit Danmark* til Odense og opsøgte Ernst Petersen, der nu direkte gik ind i organisationen som bladets og organisationens kontaktmænd i Odense. Byens illegalisering var så småt på vej.

Inden årets udgang skiftede krigen karakter. Med det japanske overfald på Pearl Harbor i december 1941 kom USA direkte ind i krigen, der dermed skiftede karakter fra at være en europæisk krig til at være en verdenskrig.

16 · Krigen på nærmere hold

De binder os på mund og hånd, men. . .

Hver dag havde borgerne krigen inde på livet. Målt med europæiske alen var Danmark ganske vist en oase, Odense og Fyn foreløbig også. Men alligevel var alt selvfølgelig præget af krigen. Uge ud og uge ind måtte aviserne forsider ryddes for at give spalteplads til krigsbegivenhederne, oftest med kæmpeoverskrifter. Kun sjældent kæmpede lokalt stof sig frem til den famøse forside. Og hvis avisen var læst, var der radioen, den afblegede danske eller den sobre og realistiske engelske. Også her drejede det vigtigste sig om krig, fordi alt afhang af krig.

Og hvad kunne så aviserne bringe? Frem til udgangen af 1941, hvor Tyskland med arrogance kunne sole sig i sejr efter sejr, slet ikke så lidt. Man kunne faktisk i store træk følge krigsudviklingen med ret stor nøjagtighed på grundlag af de tilladte bureaux meddelelser, også de allieredes foranstaltninger og modtræk. Det krævede blot lidt eftertanke, når f.eks. en overskrift meddelte, at der nu blev kæmpet i Leningrads gader, og meddelelsen om byens fald så alligevel udeblev, eller når korte tyske communiqueer meddelte, at britiske flyvere uden at gøre skade havde været over Tyskland med store tab for angriberne. I vid udstrækning var dette sidste i øvrigt ofte rigtigt – i 1941.

Men var meget stof farvet nazibrunt, var meget andet stof stort set korrekt, ikke mindst en tæt omtale af USAs voksende indgriben i Atlanterhavet og øgede støtte til Storbritanniens krigsførelse. Alt i alt klarede aviserne sig slet ikke så dårligt med de muligheder, der nu engang var dem beskåret. Overskrifter og stofplacering kunne bøde på censurens bindinger.

Værst gik det ud over kommentaren. Her delte journalisterne kår med tidens talere. Men nu og da kunne selv en kommentar afsløre, at ikke alle kløer var slebet stumpet. I efteråret 1940 kunne *Fyns Social-Demokrat* ikke nære sig for følgende udbrud i forbindelse med landets økonomiske problemer:

»At vi har mistet et tusind mill. kr. i eksportindtægt, er kun den ene side af sagen. Samtidig har vi på clearingkonto og besættelseskonto indtil dato fået et udlæg på ca. 500 mill. kr. Det er altsammen et sådant afbræk i Danmarks økonomi, at virkningen vil ramme alle med ubønhørlig kraft, og efter alt at dømmes bliver det værre endnu«.

På et tidligt tidspunkt så avisen her frem til besættelsens økonomiske status: Et tab – »mistet« – en tvivlsom fordring – »udlæg« – et ødelæggende indgreb – »afbræk« – og en virkning – »ramme alle«. Tydeligere kunne det ikke siges, at Danmark troligt ville ende som den ufyldstgjorte panthaver til et milliardbeløb. Den modsatte tanke, at der kunne være tale om et bidrag til en positiv betalingsbalance, så skribenten helt åbenbart bort fra.

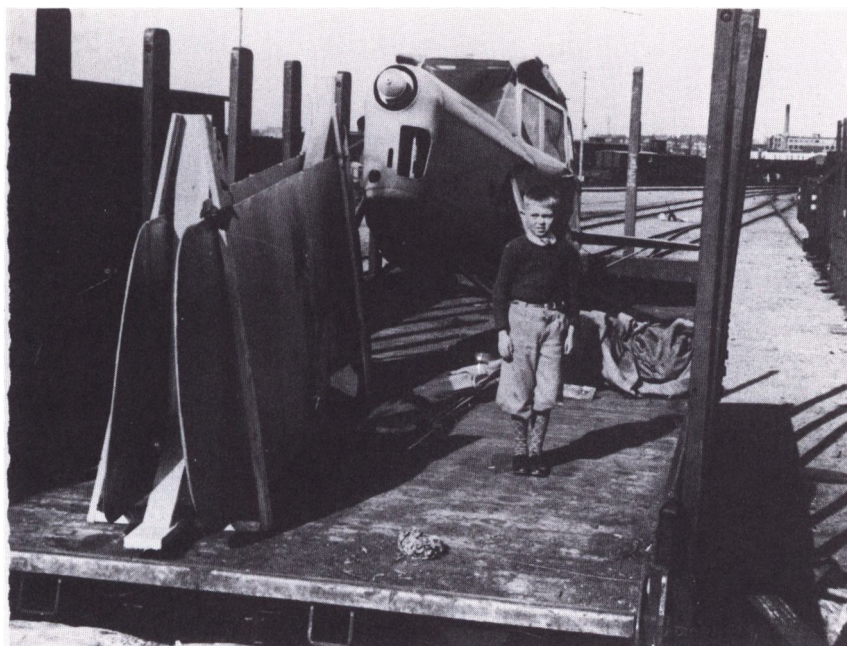
Men også selve krigen kunne give anledning til kommentar, der nærmede sig det frispregede. Så tidligt som den 16. september 1941 kunne *Fyens Stiftstidende* bringe en artikel om *Krigen og dens varighed*, i hvilken det bl.a. hed: »Imidlertid ser det nu ud til, at en krigsvinter på østfronten er uundgåelig. . . Så meget kan dog siges på nuværende tidspunkt, at de, der havde håbet på krigens afslutning inden vinterens komme, vil komme til at opleve endnu en krigsvinter«.

Dette var så tæt på, som den frimodige og optimistiske journalist kunne gå, hvis han ville sige, at forsidenes tyske sejrbulletiner og selvsikre profetier om et kort og næsten afsluttet felttog i Rusland var uholdbare.

Hvad indenrigspolitikken angår, var der jo politisk borgfred, og de fleste kommentarer var regeringsvenlige og af forklarende indhold om tidens vilkår. Meget stof var neutralt fyldstof om vejr og vind, talrige råd til betrængte forbrugere, historisk stof, dyrskuer og udstillinger, sportsnyt, kuriositeter og anmeldelser samt lokalt stof, når blot dette ikke berørte ømtålelige emner. Alt i alt stred dagspressen tappert for at holde humøret oppe og appellere til den individuelle og kollektive energi. Men forsiderne var og blev præget af dyster krigsreportage.

Sneums flugt

Helt bortset fra den daglige dosis krig i aviser og radio kom krigsbegivenhederne gradvis på nærmere hold selv i den fynske oase i det formelt neutrale Danmark. Der skete sære ting, som ingen anede noget om, og der skete ting, der varslede om, at krigen var over hovedet på byen og når som helst kunne ramme den direkte. Krigen var ikke og skulle ikke blive kun en sag om tryksvæerte og mikrofon, en tragedie man kunne følge som passiv tilskuer.

Sportsflyvemaskinen, der blev benyttet ved Sneums flugt, havde tilhørt trafikminister Gunnar Larsen. Den er her fotograferet ved ankomsten til Odense i 1940.

Til det sære hører en episode, der fandt sted i juni 1941. Flyverløjtnant Thomas Sneum hørte til de danske officerer, for hvem kapitulationen den 9. april var en utålelig fornedrelse, nationalt som personligt. Han gik straks i gang med at fremskaffe militært efterretningsstof til brug for England – bl.a. fotografier af tyske radaranlæg på Fanø – og hans hovedproblem blev derefter at få dette ekspederet til London samt selv at nå England for at melde sig som frivillig. Sammen med et par ligesindede, løjtnant Kjeld Petersen og den senere faldskærmschef i Danmark, Chr. Mich. Rottbøll, lagde han gennem årene 1940-41 flere planer om at komme afsted.

Det blev en plan, knyttet til Odense, der mod al sund fornuft lykkedes. I foråret 1941 fik Sneum opsporet, at der i en lade ved Elsesminde ved Sanderum stod en ikke monteret sportsflyvemaskine, tilhørende inspektør Povel Andersen, Elsesminde, og det kom til en stiltiende forståelse mellem de to om, at inspektør Andersen officielt intet ville vide, hvis maskinen en skønne dag forsvandt.

I løbet af nogle uger lykkedes det at udpakke og samle maskinen inde i laden, samle brændstof og reservebrændstof i dunke, anbragt hvor i maskinen det overhovedet lod sig gøre, og at klargøre en maskine, der normalt ikke havde en jordisk chance for at klare distancen over Nord-søen, og hvis flyveegenskaber Sneum kun teoretisk havde kendskab til

*Thomas Sneum.
(Frihedsmuseet).*

Kjeld Petersen.

Povel Andersen.

bortset fra, at der inde i laden ingen chance var for at teste, om maskinen var i trim, og at en startbane ikke lod sig klargøre.

Da de mange dages og nætters arbejde var overstået, var man klar til den hasarderede flugt med en kort og skæv græsmark som startbane. Kjeld Petersen og Rottbøll trak lod om ekstrasedet, og Kjeld Petersen vandt, og den 21. juni om aftenen, da skumringen faldt på, åbnedes ladeporten, maskinen rullede ud, tog kort tilløb og flaksede så i vejret i voldsomme svaj for at undgå elektriske ledninger forude. Men maskinen kom i luften, satte kurs vestover, blev beskudt af tysk flakskyts over Fanø og landede mod al sandsynlighed og efter enorme anstrengelser for pilot og ledsager næste morgen på en engelsk græsmark, straks omringet af en måbende skare engelske »home-guard«-folk, der først nægtede at tro, at maskinen kom fra Danmark. »En fantastisk flyvning« er den engelske Commander Staggs karakteristik.

Hele denne utrolige episode var odenseanerne, bortset fra inspektør Andersen, lykkeligt uvidende om, men det skete altså lige uden for eksercermarken, og ganske enkelte tilfældige beboere i Rikkesmindekarveret fik lejlighed til at iagttage maskinens vibeagtige flugt lige efter starten uden dog at vide, hvad de overværede.

Inspektør Andersen kom som maskinens ejer straks i tysk forhør, men vidste selvfølgelig ikke andet, end at han havde mistet sin plomberede maskine. At han havde aflagt folkene derinde i laden natlige besøg og forsynet dem med mad, drikke og gode råd, behøvede han jo ikke at oplyse, men kunne forurettet optræde i rollen som den groft bestjålne.

Bomberne falder

Der var imidlertid megen anden luftaktivitet, der ikke kunne være ubekendt for odenseanerne. Med mellemrum drev engelske spærreballoner ind over øen og forårsagede stor ravage på elnettet. Flere nåede ind over Odenseområdet i løbet af efteråret 1940, og ballonerne kunne være forsynede med sprænglegemer, så politiet måtte advare mod, at folk selv bjærgede dem. Skaderne kunne være omfattende med afbrydelse af op til 15 transformerselskaber og mange dages strømsvigt.

Overflyvninger og flyvervarslinger var næste påmindelse, og endnu i 1941 var sirenehylene sjældne og ikke blot rutine, som man havde vænnet sig til at negligere. Man kunne jo især i begyndelsen af besættelsen ikke vide, om varslingen blot betød overflyvning eller om mål i Odense var i fare, og rent faktisk faldt der nu og da bomber på dansk grund, enten i direkte angreb eller på må og få. I sommeren 1940 var således Ålborg

Skaderne besigtiges efter bombenedslag i Kræmmermarken natten til den 26. februar 1942.

flyveplads og olielagre ved Nyborg blevet angrebet. Og varslingerne blev hyppigere. I 1940 var der to varslinger, i 1941 tre og i 1942 fem. Krigen ud kom man i Odense ud for 83 varslinger, langt de fleste i 1944, da varslingen var blevet rutine og blev negligeret.

Men varslingen kunne jo være af en sådan art, at den måtte tages alvorligt. Natten til den 18. april 1941 faldt en brandbombe i St. Gråbrødrestræde, antændte et tagværelse, så Falcks Redningskorps måtte til for at få slukket en brand, der var ved at brede sig. Samme nat faldt en sprængbombe på Åsumvej, dog uden at eksplodere. Værre gik det den 12. september 1941, hvor fire sprængbomber ramte bagbygningen til Vestergade 43, og alle sprængtes med stor materiel skade. Mirakuløst blev ingen dræbt, men et ældre ægtepar styrtede helskindet ned fra 2. sal, og alt deres indbo blev ødelagt. Samme nat faldt der tre sprængbomber ved Skallebølle.

En varsling kunne altså betyde fare, og selv om det var overvejende sandsynligt, at der var tale om tilfældige og utilsigtede bombenedkast, blev utrygheden ikke mindre af den grund. Bomber kunne åbenbart falde hvor som helst og når som helst, og med alvorlige ord pålagde luftværnschefen da også borgerne at tage varslingerne alvorligt og søge tilflugtsrum.

Få dage senere var det galt igen, og mens de tidligere varslinger havde været nattevarslinger, kom varslingen den 20. september allerede kl. 23.14. Det var en lørdag aften, restauranterne var fulde, og der var mange mennesker på gaden. Folk tog det trods advarslen få dage forinden roligt.

Ødelæggelser i Hunderupkvarteret efter bomberegnen. Huset til venstre er Bülowssvej 18, til højre Platanvej 5. (Nørmark fot., Møntergården).

Nogle søgte beskyttelsesrum, andre ikke. Sporvognene kørte omgående og uden stop til nærmeste beskyttelsesrum og beordrede passagererne i sikkerhed, og i restauranterne gik det lidt op og ned. Nogle søgte i kælderen, andre ikke.

I Den nye Forsamlingsbygning, hvor der var dans, stod man lidt usikre over for den uvante situation. Musikken stoppede midt i en tango, pianisten forsvandt, da han var husvagt, nogle søgte kælderen, mens andre dansede videre, da musikken tog fat igen uden pianist. Varslingen varede dog kun kort, og det blev ved varslingen. Alligevel gav aftenen politikommisær Mogens Frost anledning til fornyede alvorsord om misforstået dristighed hos dem, der ikke havde søgt tilflugt.

Byen skulle nogle måneder senere blive belært om, at det kunne blive blodig alvor. Den 26. februar 1942 gik det galt. Natten til den 26. faldt der tre sprængbomber i havekolonien Kræmmermarken, hvor en mængde lysthuse blev beskadiget, ligesom talrige ruder blev sprængt i omegnen, og der skete materiel skade på mange ejendomme. Værre blev det samme aften hen under midnat. Syv sprængbomber faldt i Hunderupkvarteret, en bombe på Hannerupgårdsvej, to bomber på Bülowssvej, to bomber på Platanvej, en bombe i Grønningen og en bombe på Fasanvej.

Alle bomber sprængtes, en seks-syv mennesker såredes og en kvinde døde af chok. Tre ejendomme blev totalt knust, og i tusindvis af ruder og tagsten blev blæst ud. Natten efter var det galt igen. En sprængbombe

Mogens Frost.

faldt på Åløkkegårdens mark, tre sprængbomber faldt ved Stegsted og en sprængbombe ved Korupgård. Her var nedfaldene heldige og lå uden for bebyggede områder.

Den tætte overflyvning, der efterhånden blev tale om, bragte også på anden vis krigen tættere ind på livet. Den 11. december 1941 blev en engelsk flyver på minelægningsoperation over Kiel Bugt skudt ned ved Sanderum, og hele besætningen på fire mand omkom. Flyverne blev den 15. december begravet i Odense.

Begravelsen blev en anledning for den danske garnison til at demonstrere sympati med de dræbte og deres sag, men demonstrationen blev skarpt tilbagevist af de tyske myndigheder og bragte garnisonens kommandant, oberst R. Mikkelsen, i miskredit i den tyske lejr. Men dansk deltagelse i den tyske militærbegravelse blev der:

»Fra dansk side deltog borgmester I.V. Werner og politimester H.M.V. Seldorf, mens den danske garnisonskommandant, oberst Mikkelsen, og ca. 30 danske officerer og officianter, der var kommet uanmeldt til højtideligheden, på tysk ordre måtte afinarchere en snes minutter, før begravelsen begyndte. Bisættelsen fandt sted fra kapellet, hvor de fire kister henstod med en tysk aresvagt. Herfra førtes kisterne til graven, båret af tyske soldater og med et tysk areskompagni i spidsen. Ved graven talte en tysk feltpræst, og efter at han havde foretaget jordpåkastelsen, sænkedes kisterne under trommehvirvler og hornkoraller. Derpå affyredes en æressalut over graven. Efter tysk skik deltog derpå tyske officerer, de to danske embedsmænd og byrådsmedlem, ingeniør Jørgen Christensen, i jordpåkastelsen. Både fra dansk og tysk side nedlagdes krans med signerede bånd. Da højtideligheden var forbi, fik den store menneskemængde, der på afstand havde overværet begravelsen, adgang til kirkegården«.

Endnu på dette tidspunkt blev nedskudte allierede flyvere begravet med militær honnør. Senere blev det anderledes.

Kort tid senere – den 26. februar 1942 – blev endnu en engelsk maskine, en Wellington-bombemaskine, skudt ned over Odense og nødlandede ved Neder Holluf. Her overlevede besætningen på seks mand, blev taget til fange og udleveret til de tyske myndigheder. Nedskydningen forklarer bombekastene over Odense samme nat. Inden nødlandingen har den anskudte maskine måttet lette sig for sin bombelast.

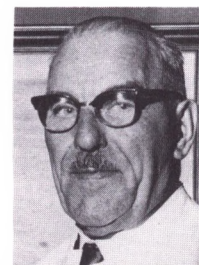
Fra 1942 og helt frem til april 1945 slap Odense for yderligere bombenedkast, men varslingerne tiltog, og nat efter nat kunne man høre den dumpe, surende lyd, der tiere og tiere hang over byens tage. Fra 1944 kunne man tillige om dagen se armadaerne af sølvglinsende flyvere på vej ind over landet på deres færd sydover.

*Engelsk flyvergrav på kirkegården.
(H.Th. Larsen fot.).*

*R. Mikkelsen.
(J.C. Christoffersen fot.).*

*Jørgen
Christensen.*

Var byen forberedt på bomber? Spørgsmålet deler sig i to. Var man forberedt på, at Danmark under besættelsen kunne blive udsat for bombeangreb, og var man forberedt med hensyn til de bomber, der faktisk kom? Hvad det første angår, må svaret være, at landet og dermed også byen efter kapitulationen og tysk anvendelse af dansk territorium måtte indregne engelske bombeangreb på landet som en af kapitulationens mulige konsekvenser. Man kunne håbe på, at sådanne angreb ikke kom, men kom de alligevel, kunne man hverken kny eller protestere med fjerneste vægt.

Nogen bitterhed skabte de britiske bombekast over byen da heller ikke, derimod en del frugtesløs spekulation over, hvad årsagen til de helt tilfældige nedkast kunne være. Var de britiske maskiner i vildrede med, hvor de befandt sig, eller var der faktisk bombemål i byen, der var udsat, og hvorfor faldt bomberne i så fald så meningsløst tilfældigt?

Psykologisk virkede de tilfældige nedkast forstemmende. Havde tyskerne ret, når de hævdede de britiske flyveres ineffektivitet? I slutningen af februar 1942 var der efter tre nætter en del usikkerhed i byen, men den fortog sig hurtigt, da bombekastene nu ophørte, og byen frem til 1945 slap for yderligere nedkast.

Hvad de tilfældige bomber i 1941 og 1942 angår, var beredskabet i orden. Efter retningslinier fra Statens civile Luftværn var man i foråret 1940 i gang med at træffe foranstaltninger til oprettelse af en luftbeskyttelsesordning, og besættelsen satte fart i arbejdet. Der blev indkaldt og uddannet ekstra CB-personel til hjælp for politi og brandvæsen og anskaffet ekstra materiel til brandvæsenet, der blev oprettet delvis sprængstofsikrede kredsstationer fem steder i byen, sanitets- og sorteringsstationer på fem af byens skoler, to afvaskningsstationer til brug i tilfælde af gaskrig, indrettet fabriksluftværn samt etableret en husvagtordning med et kort instruktionskursus i Fyns Forum for ca. 10.000 husvagter.

Men vigtigst var indretning af 24 offentlige tilflugtsrum med plads til i alt 3.350 personer, spredt over hele byen, mens man overlod indretningen af beskyttelsesrum i private ejendomme til beboerne, der overvejende veg tilbage fra omkostningerne og klarede sig med en nødtørftig indretning af tilflugtsrum, der blev påbudt i en ministeriel bekendtgørelse af 11. april 1940.

Søndag den 5. oktober blev der i overværelse af eksperter fra hele landet afholdt en storstilet luftværnsøvelse med deltagelse af ca. 3.000 personer og afprøvning af alt materiel til konstatering af, om alt ville fungere i en virke-

Tilflugtsrum på hjørnet af Ansgargade og Vesterbro.

lig krisesituation. Var man ikke forberedt, havde man i det mindste forberedt sig.

Som det gik, var dette tilstrækkeligt, og år efter år kunne bygnings- og brandvæsenet i byen i sine årsberetninger stort set repetere en redegørelse for de nævnte foranstaltninger samt indberette, at man tilså og vedligeholdt anlæg og materiel. Hvordan borgerne privat havde indrettet sig rundt om i byens tusinder af ejendomme, varierede fra hus til hus.

Stort set negligerede man faren, og en formel bestemmelse om, at politiet havde tilsynspligt blev netop kun en formel bestemmelse om en uoverkommelig opgave. De færreste ofrede afstivning af kælderlofter, og de obligatoriske sandsække for kældervinduer og lignende fik for det meste lov til at rådne uden fornyelse.

I besættelsens første faser kunne der efter flyvervarsling være en tilbøjelighed til at søge kælderen. Især i tiden lige efter februar 1942, hvor tre nætters bombenedslag mindede om den reelle risiko, øgedes tilbøjeligheden for en kort tid. Men da varslingerne især fra 1944 blev hyppige med i alt 44 i 1944 og 16 i 1945, lod det store flertal varsling være varsling og blev i sengene eller – hvis varslingen kom om dagen – gik udendørs for at betragte metalglimtene og de hvide tågehaler fra de overflyvende maskiner.

Det hører med til tidens psykologi, at selv om man nok så meget vidste,

Farvehandler Balslevs vindue foråret 1942. (Nørmark fot., Møntergården).

at maskinerne var på vej sydover for at sprede død og ødelæggelse, fik de talrige gode ønsker med på vej.

Med de nævnte undtagelser blev det ikke eksplosioner fra nedkastede bomber, der kom til at arve byen. Det blev ganske andre eksplosioner, der fra 1943 skulle komme til at give byen store og synlige skrammer.

Civile tab

Men også andet end overflyvninger bragte krigens tragiske realiteter frem til byens borgere. Med kun alt for korte mellemrum måtte aviserne bringe ukommenterede, men altid stort opsatte meddelelser om, at det eller det danske skib fra det og det rederi var gået ned, nu og da med en liste over de omkomne, men ligeså ofte med tavshed om besætningens skæbne, fordi denne var ukendt. For de pårørende, og mange af dem var fra det fynske område, var det sidste måske værre end det første.

Uanset at Danmark ikke var krigsførende, og uanset at land og regering klamrede sig til fiktionen om landets neutralitet, kunne borgerne alligevel få krigen og dens konsekvenser helt ind på livet. Den 2. verdenskrig skulle også blive civilbefolkningens sag, ikke blot på grund af dens materielle og økonomiske konsekvenser, men også fordi fronten var alle vegne, og fordi borgerne, også i Odense og efter dansk målestok i høj grad netop i Oden-

se, efter evne og mulighed begyndte at tage aktiv del i, hvem der skulle vinde, og hvem der skulle tabe. Også i den henseende skulle den påståede neutralitet blive en hul påstand.

Var det ikke det, der var ved at ske, når et radiofirma efter BBCs lancering af V-kampagnen kunne indrykke en annonce med overskriften »Vi Vil Vinde« og med fortsættelsen »vore kunders tillid ved. . .« Eller når en farvehandel i foråret 1942 pyntede sit vindue med plakater med påskriften: »Maleren har begyndt forårsoffensiven. Vi har pensler med russiske børster endnu«.

Det første firma slap helskindet fra at bekende kulør, det sidste fik tyskerne på halsen. Hentydningen til den tyske førers fortid som mislykket maler i Wien var for tydelig, og de tyske nerver var i 1942 ikke, hvad de havde været.

17 · Vinteren 1941-42

Vente og se

På intet tidspunkt under besættelsen var Odense præget af stilstand. Situationen krævede aktivitet på alle planer og langt ud over det normale. Og kravene blev oftest honoreret, som de meldte sig, i de kommunale organer, i organisationer, private som offentlige, i foreninger, i virksomheder, de store som de små, og i hjemmene. Overalt var der beslutsom aktivitet for at imødegå de stadigt øgede vanskeligheder.

Alle måtte lægge sig i selen og indrette sig bedst muligt under tidens vilkår eller på trods af dem, og under pres af situationen og i bevidstheden om en fælles fjende opstod der et sammenhold og et fællesskab, der gennemsyrede byen på trods af alle modsætninger og alle modstridende interesser. Dette havde intet med idyl at gøre, for der var meget lidt idyl at finde i tiden. Det betød heller ikke, at der ikke kunne herske stor uenighed og divergerende opfattelser og slet ikke, at alle var ramt lige hårdt.

Trods alle statslige, kommunale og private foranstaltninger var det de lavest lønnede arbejdere og arbejdere på arbejdsfordeling, der måtte tåle de største afsavn. Men det betød, at det store flertal var forenet i et overordnet ønske og en overordnet vrede og derfor kittedes sammen i en fælles følelse af enighed om det væsentligste, ønsket om besættelsesmagtens nederlag. Alle kunne ikke møde alle, og ingen kunne vide, hvad alle andre tænkte og følte, og alligevel fornemmedes fællesskabet på tværs af alle traditionelle skel og uanset meningsbrydninger om veje og midler, og i foreninger, organisationer, skoler, på arbejdspladser og i hjemmene blev der talt frit ud. De få, der ikke var med i den fælles vrede, blev isolerede.

Tager man tidens problemer i betragtning kunne man have forventet en gennemgående mistrøstig og opgivende stemning i byen, men den stadige strøm af problemer og jobposter skabte tværtimod en trodsig vilje til lys-syn og et mylder af initiativer, langt de fleste uønsede og kun betydningsfulde for de hjem eller grupper af hjem, de direkte berørte, men mange også åbenlyse for alle og af værdi for mange. Hvor det normale forsvandt, blev der sat ind med improvisationer, og skal tidens stemning og holdning udtrykkes i en kort formel må det blive med en konstatering af, at man

fandt på råd og udvej, enten hver for sig eller sammen med andre. Det var uundgåeligt, at der kunne lyde pessimistiske toner, men overtonen blev optimistisk. Jammer hjalp ingen, det gjorde kun trods, og når en negativ foranstaltning eller endnu en jobspost blev bekendtgjort, skete det som oftest med udtryk for, at også dette kunne man leve med.

Alligevel lå Odense mærkbart underdrejet i vinteren 1941-42. Der var uvejr verden over, og der blev lokalt en hård vinter at slide sig igennem, og med opmærksomheden rettet mod de vældige verdensbegivenheder, der ville blive bestemmende for landets og byens skæbne, ventede man åndeløst på, hvad den næste dag eller uge ville bringe.

Fra nu af skulle man dog ikke hente sin information om krigsskuepladserne fra aviserne. Den russiske modoffensiv på Moskvafronten var totalt uomtalt, det kolossale amerikanske oprustningsprogram blev ikke nævnt. Alligevel vidste man god besked og kunne nu begynde at skimte muligheden for et nederlag for aksemagterne. Der var altså håb forude, selv om situationen lige nu var yderst kritisk for de allierede, der endnu måtte indkassere nederlag på nederlag.

I en anspændt vent-og-se-holdning søgte man at holde liv i det foregående års ophedede nationale stemning. Endnu engang blev der kongefest i Fyns Forsamlingshus, endnu engang arrangerede KFUM og KFUK vellykkede stævner under mottoet »Ungdommen kalder«, og endnu engang kaldte Dansk Ungdomssamvirke til nationale møder og studiekredse, men det var mærkbart, at denne form for national hævde og protest var ved at have opslidt sin appelkraft.

Der kom stadig folk, men der kom også stadig færre, og endnu havde man ikke fundet veje og midler til at kanalisere den ægte stemning fra 1940-41 over i mere konkret handling. Problemet var, om man kunne gøre andet, og hvad man i så fald kunne gøre, og ingen havde endnu sikre svar på et spørgsmål, der reelt ikke var stillet. Dansk Ungdomssamvirke fik åbnet et fritidshjem for unge i en villa på Hunderupvej med premierløjtnant Bork Andersen som leder. Åbningen var i tidens stil med sang og nationale taler, og ved festligheden i foråret 1942 kunne ingen ane, at hjemmet et år senere ville blive hjemsted for en yderst konkret illegal aktivitet.

Modstandskamp, baseret på civilbefolkningens deltagelse og med allieret støtte, var et helt ukendt begreb endnu i 1942, og næppe mange, om overhovedet nogen, hæftede sig ved det, da landets aviser den 12. februar 1942 bragte en kryptisk meddelelse om, at to ukendte personer natten til den 28. december 1941 var sprunget ud med faldskærm i nærheden af Haslev, at den ene var dræbt i faldet og den anden forsvundet og nu blev efterlyst med en dusør på 5.000 kr.

Det drejede sig om det første forsøg fra britisk side om at komme i kontakt med modstandsorienterede kredse i Danmark. Forsøget fik et tragisk forløb, da lederen, Carl Johan Bruhn, blev dræbt i faldet, mens hans medhjælper og telegrafist, Mogens Hammer, nåede København i et umuligt forsøg på at løse lederens opgaver.

At dette var starten til en udvikling, der godt et år senere skulle komme til at berøre Odense og Fyn dybt, var der endnu i februar 1942 ingen i Odense, der havde fantasi til at forestille sig. Endnu i denne vinter koncentrerede fantasien sig fortrinsvis om de nære ting, byen og dens øjeblikkelige livtag med hverdagens trælse problemer. At byen som by eller blot nogle af dens borgere skulle blive direkte indviklet i verdensdramaet, faldt næppe mange ind.

En eventyrhave

En enkelt idé skulle komme til at spille en vigtig rolle for udformningen af bymidtens fremtid. Den 26. oktober 1941 blev det offentliggjort, at arkitekten for en planlagt ombygning af Odense rådhus, Bendt Helweg-Møller, havde udviklet og forhandlet til mange sider om en storstilet plan, der kort fortalt indebar en kommunal erhvervelse og nedrivning af Fyens Stifts Læseforenings ejendom på Albanitorv, således at Læseforeningens Have i forbindelse med Klosterhaven kom til at ligge frit som et grønt parkområde for hele byen med åben passage op forbi korpartiet af Sct. Knuds Kirke og op til rådhuset.

Planen forudsatte en flytning af Læseforeningen til mindre lokaler i en ombygget villa i Kronprinsensgade, anlæg af en bred trappe ned til parkområdet og bygning af to broer, så øen i Læseforeningens Have, der af arkitekten var tænkt hævet ved opfyldning og omskabt til en såkaldt eventyrhave, fik organisk forbindelse med bymidten til den ene side og til Læseforeningens nye lokaler til den anden side. Allerede fra starten stod det klart, at dette ikke blot var en flyvetanke, men at den lod sig realisere gennem et samarbejde mellem kommunen, Læseforeningen, Håndværker- og Industriforeningen og Sct. Knuds sogns menighedsråd, og at alle implicerede parter var positivt stemt for planen.

Helweg-Møllers plan rummede også store fordele for dem alle. Kommunen fik med en relativt beskedne økonomisk indsats åbnet en stor park for borgerne lige midt i byen og fik yderligere et mindre areal til rådighed til en stærkt tiltrængt udvidelse af elektricitetsværkets slaggeplads, hvortil kom, at arbejdet lod sig udføre som beskæftigelsesarbejde med udsigt til statslig refusion af en del af udgifterne.

Bendt Helweg-Møller. (Det kgl. Bibliotek).

Læseforeningen, der trods medlemsfremgang kæmpede med alvorlige økonomiske problemer, fik ved overflytning sin økonomi saneret, og domkirken fik frilagt hele sit smukke korparti, så kirken i langt højere grad end hidtil kom til at fremtræde i sin arkitektoniske helhed, og samtidig kom Industripalæets haveanlæg til at indgå som en naturlig del af det samlede anlæg. Endelig ville en iværksættelse af planen ikke være materialekrævende, og på et byrådsmøde den 2. november godkendte byrådet en færdig plan, udarbejdet af Helweg-Møller i samarbejde med havearkitekterne C.Th. Sørensen og P. Wad.

I løbet af vinteren førtes forhandlingerne igennem, så arbejdet kunne gå i gang. Dette var frugtbar fantasi, helt løsrevet fra tidens materielle genfordigheder, men lige så frugtbar omend knap så iøjnefaldende var den fantasi, der rundt om i virksomheder og private og offentlige kontorer udfoldede sig for at bakke med de dynger af prosaiske problemer, der nu for alvor begyndte at gøre skår i byens materielle hverdag.

Surrogaternes sejr

Et hovedproblem var bekæmpelsen af arbejdsløsheden, men dette problem var uløseligt knyttet sammen med fremskaffelsen af råvarer, og dette var igen knyttet sammen med indarbejdelse af erstatningsprodukter, i høj grad gennem udvikling af hjemlige ressourcer.

Nytænkning, omstilling, improvisation og tilpasning blev tidens løsen. Netop nu ebbede det ud med de sidste rester af de normale varelagre, hvor dette ikke allerede var sket forlængst, og der blev ingen mangel på meddelelser om bortfald eller indskrænkninger. Så kneb det med sko og læder til forsåling, og træsko og træskostøvler dukkede frem, så kneb det med tøj, og begrebet »standardtøj« eller »maksimaltøj«, undertøj, sokker, klæde, fabrikeret på basis af lidt dansk uld, noget cellulid og opkradsede klude, dukkede frem.

Så kneb det med cykeldæk og bildæk, med sæbe og sygarn, med træ, jern, søm og beslag, med værktøj, kasseroller, maling, sejlgarn, børstevare og måtter. Så kunne det pludselig knibe med mælk og kød, og der blev kødannelser uden for slagterbutikker og indførelse af en »kødløs« dag. Så blev der indført »standardpålæg« med mindre fedtindhold, »folkeleverpostej«, »standardmedister« og »standardfars«, og så måtte bagerne lukke en gang om ugen på grund af for små tildelinger af mel, sukker og smør.

At vinen forsvandt, at snaps blev vanskelig at få fat i, og at bryggerierne måtte gå over til en frivillig rationering af øl, kom oveni, og oveni kom

*C.Th. Sørensen.
(Det kgl.
Bibliotek).*

P. Wad.

selvfølgelig også bortfaldet af luksusvarer som kaffe, the, kakao, chokolade, krydderier og tørrede frugter samt citroner og appelsiner m.m. Den sidste kaffe blev solgt til de heldigste kunder i sidste kvartal af 1941. Så var også det slut.

Slut blev det også med den sidste benzintildeling til byens få taxaer. Fra nu af blev det generatorkørsel for et dusin vogne, og fra april 1942 blev buskørsel og trolleykørsel skåret ned til det halve af det i forvejen reducerede. Borgernes forsyning med mælk blev efter en lang række forhandlinger rationaliseret for Odense, Dalum og Pårup kommuner, så antallet af mejeriudsalg fra juli 1941 blev begrænset fra 168 til 90, mens antallet af vognruter blev skåret ned fra 143 til 66. Rationaliseringen, der forudsatte store erstatningsbeløb til de bortrationaliserede virksomheder og forhandlere, medførte, at detailprisen på mælk kunne nedsættes betragteligt.

Altsammen var det småtterier i forhold til rædsler og trængsler andre steder, og altsammen var det til at leve med, især for dem, der havde reserver at falde tilbage på, men psykologisk virkede de stadige meddelelser om bortfald og mangel og profeti om kommende vanskeligheder af måske uoverskueligt omfang beklemmende både i hjemmene, hvor husmødrene fik en stadig større ansvarsbyrde, og ude i virksomheder og forretninger, hvor man havde ansvaret for, at det hele trods alt kom til at løbe rundt.

Til syvende og sidst vidste jo ingen, hvor længe det skulle vare, eller hvor galt det kunne gå. Meget afhang af landbruget, og her var tallene ikke lyse. Kornhøsten i 1940 havde været noget mindre end i de foregående år med kun 38,3 mill. afgrødeenheder, og i 1941 blev den endnu ringere med kun 32,7 mill. afgrødeenheder, og dette i forbindelse med bortfald af indførte foderstoffer slog hårdt igennem i form af en voldsom reduktion i tilførslen af svin og slagtekvæg.

Alt i alt blev vinteren 1941-42 vinteren, hvor man definitivt måtte se den lange krig i øjnene, og hvor det ikke længere nyttede at hælde sig til bevidstheden om gode varelagre. Et par udtalelser af købmand Martin Iversen belyser skredet mellem 1940 og 1941. Endnu i juli 1940 kunne han på det årlige repræsentantskabsmøde i Centralorganisationen af Købmandsforeninger i Fyens Stift udtale sig med behersket optimisme:

»Havde købmændene ikke været vågne og forudseende, havde det været småt med mange af de nødvendige varer i dag. Købmændene har takket være deres fagindsigt og handelserfaring ikke alene disponeret i rette tid, men også sikret sig de rette varer. Købmændenes klare og nøgterne stilling til forholdene blev regeringens bedste bolværk mod run og hamstring«.

Piben havde en anden lyd 1½ år senere i en nytårsudtalelse til *Fyens Stiftstidende*. Nu var der ikke længere noget bolværk:

»I hvert fald er varelageret af langt ringere kvalitet end i fjor. Det har jo været således, at når vi f.eks. solgte et stykke 80% sæbe, fik vi 60% i stedet, og når dette solgtes, kunne vi kun købe 40%, og hvad får vi næste gang, og på den måde er det gået med mange andre varer. Og det som særlig prægede købmandsforretningen, som gav den duft og karakter, kaffe, chokolade, vanille, ris, sago og tobaksvarer eller konsumartikler som margarine og tørrede frugter findes slet ikke mere eller i så små kvanta, at det ikke har nogen betydning. Ganske vist har vi fået mange og til dels udmærkede erstatningsvarer, men det forslår jo ikke meget og tilfredsstillende ikke, hverken kvantitativt eller kvalitativt. . . Vi står altså nu med en mængde surrogater, vort gode lager er borte«.

Det blev fra nu af, at virksomhedsledere og forretningsdrivende måtte spejle i øst og vest og rejse land og rige rundt for at opdrive varer, og det var fra nu af, at erstatningsstoffer og genbrugsmaterialer for alvor holdt deres indtog samtidig med, at optrevlinger, omsyninger, reparationer og erhvervelse af brugte genstande af enhver art blev redning i talrige mangelsituationer.

»Anton køber alt«, »Johansen køber alt«, »Pax Jernhandel køber alt kontant«, »Skulkenborg Jernhandel køber alt«, »Dyner købes«, »Jeg køber kontant«, »Frederiksbroens Produkthandel køber alt«, »Flasker og klude købes, hentes overalt«, »Aviser, klude, flasker, metaller købes« – udpluk fra bare én avisside. Ordet »alt« går igen, fordi alt kunne afsættes og anvendes.

Vinteren igennem havde byens største produkthandel, H. J. Hansen, fortløbende og enslydende store annoncer med overskrift: »Industrien savner råvarer« og med opremsning af, hvad man ønskede fremskaffet: Metal, klude, uld, gummi, jern, papiraffald, ben, tovværk og hår. Firmaet havde forbindelse med ca. 50 opkøbere, der i hestevogne eller på anden måde kørte rundt til private, mindre værksteder, smedjer o.lign. og købte ind, hvad der var at få, og hertil kom »klunsere«, der arbejdede på lossepladser og ofte specialiserede sig i enten jern, klude eller ben samt de talrige private, der reagerede på annoncerne.

Ikke mindst metal var vigtigt til supplerende af de utilstrækkelige tyske leverancer. En handelsministeriel ordning pålagde kunder, der ønskede leverance af varer, hvori der indgik metal, at levere et vist kvantum metal, der i vægt og helst også karakter svarede til den genstand – mindre maskine el. lign. – der var ønsket. De fik som nævnt et såkaldt »blåt bevis« på

Sæt nye Hæle i Sokkerne

Det er ikke svært, naar De bærer Dem saaledes ad :

EN Søl, hvis Hæl er overbrodet med Strømper, er ikke noget umålt Styk. Prøv derfor at stryke et nyt Stryke sed over Hællen. — Et såkaldt Stryke klippes ud under Svingen som vist paa Tegningen; en Række Masker lægges lige over det såkaldte Sted ved at strække en Tråd ud. Disse Masker sættes med en Tråd, optrettes fra Svingen, til en Række Masker paa det udlappede Stryke. Ben derunder er som al Kram og ved Siden af og kan fås med til Strømper. Kan ben fremdeles og klippes det gamle Stryke bort fra Vragten. Får en glædeligt hævret Søl kan De klippe et Stryke ud og lægge det over Hællen under Svingen.

Det gamle skal holdes til nyt kan strækkes af

LØVEGARN

Announce i *Fyens Stiftstidende*
5. november 1944.

ydelsen, hvorefter de kunne bestille det ønskede hos producenten. Alene dette satte fart i indsamlingen af gamle metaller, og Fyn blev støvsuget for metaller. En vældig hjælp blev fra 1942 igangsættelsen af stålvalseværket i Frederiksværk, der blev storaftager af gammelt jern og storleverandør til bl.a. landets værfter.

Men på alle områder begyndte nu erstatningsvarer og genbrug at holde deres ufestlige indtog, urtethe, kaffeerstatning, sejlgarn af papir, syntetisk krydderi, sildeoliemaling, lervarer i stedet for porcelæn, fiskeskind og træ i stedet for læder, måtter af gamle bildæk, lyngkoste, besynderlige forsøg på at lave erstatninger for cykeldæk som trædæk eller dæk med springfjedre, ja endog dæk fyldt med sener fra slagteriaffald.

Opfindsomheden var stor, og rækken kunne forlænges helt frem til senere perioder, hvor lagener, tæpper og gardiner af papir lod sig sælge. De gamle varelagre var væk, og man måtte indstille sig på den kendsgerning, som *Fyens Stiftstidende* fastslog i en nytårsartikel på den sidste dag i 1941: »Over hele verden indstiller man sig på en lang krig, og hvis afgørelsen skal være rent militært betonet, er der ingen udsigt til, at den falder i 1942«.

Indsamling, sortering og bearbejdning af gamle varer skabte nogen beskæftigelse, og mange små virksomheder dukkede op i opfindsomme forsøg på at fylde hullerne i tidens mangelsituation, og rundt om på virksomhederne gjorde man, hvad man kunne for at holde beskæftigelsen, de fleste steder ved hjælp af arbejdsfordeling. Men også Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse (LAB) fik en travl vinter i et forsøg – eller mange forsøg – på at finde beskæftigelse og især beskæftigelse, der ikke var materialekrævende.

Et spørgeskema gik ud til de fynske landmænd med anmodning om, hvor disse kunne finde arbejde med grundforbedring, nydyrkning eller plantning, opdyrkning af eng, mose el. lign., dræning og mergling, reparation af bygninger, anlæg af ensilage- og ajlebeholdere samt alle andre tænkelige beskæftigelsesarbejder. Og i et vist omfang kunne landbruget hjælpe. Mens byerhvervene i almindelighed og byarbejderne i særdeleshed blev hårdest ramt og stærkest påvirket af besættelsen, havde landbruget efter de magre år i 1930'erne en relativ fremgang, om ikke i produktion så i priser.

En tilsvarende henvendelse om at skaffe beskæftigelse gik fra LAB ud til 30.000 husstande i Odense med appel om iværksættelse af reparationsarbejder, ligesom spildindsamlingen blev udbygget til at omfatte 25.000 husstande, og selv om LAB kun kunne blive et supplement til masseaktiviteten ude i virksomhederne, fik organisationens virke både praktisk betydning og stor psykologisk virkning.

Gennem gentagne appeller i de fynske blade kunne man følge, at der blev gjort en indsats, og at indsatsen gav bonus i form af store indsamlinger og skub til initiativer. I foråret 1942 kunne organisationen opgøre vinterens resultat af sin husstandsindsamling i tørre tal: 1,8 mill. kg køkkenaffald, 60 tons papir, 82 tons jern, 2 tons ølkapsler, 1½ tons gummi, 14 tons ben og 20 tons slam, hvortil kom organisationens mange andre gøremål og incitamenter.

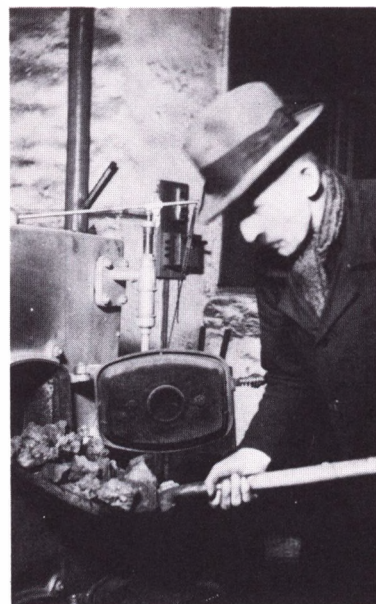
Endnu en isvinter

Oven i tidens gru og oven i dens større og mindre hjemlige kalamiteter kom så endnu en isvinter, den værste, den længste og den mest ubarmhertige i en serie på tre isvintre. Den begyndte tidligt, men bed sig for alvor fast i januar med tiden fra 6. januar til 9. marts 1942 som en eneste lang frostperiode, i den første måned nådeløs barfrost, derpå både streng frost og dynger af sne, der bragte årets udgifter til snerydning op på et rekordtal, 168.587 kr. Fra den 23. januar til den 7. april 1942, i alt 75 dage, kom intet skib hverken ind eller ud af havnen, og alle farvande omkring Fyn frøs til med kuldegrader ned til $\div 26^\circ$ og med en istykkelse ved Stige \varnothing på 51 cm.

I slutningen af januar var det helt galt. Gengasbilerne nægtede at starte, vandrør sprængtes i hundredvis, mange småbrande opstod under forsøg på at tømme op, mange besvime af kulde, og adskillige måtte indlægges med forfrysninger. I Dalum løb vandværket tomt, da folk lod vandet løbe for at slippe for frosne vandrør, og på kirkegården måtte man sprænge nye grave med aerolit, da jorden var frosset til en dybde af 85 cm.

Værst blev det dog, da isen i Store Bælt pakkede så tæt, at selv isbryderne måtte give op, og færgefarten periodevis helt måtte indstilles efter overfarter på op til 17 timer – når det overhovedet lykkedes. I hundredvis af rejsende måtte vente forgæves på overfart, og hoteller i Nyborg og Odense måtte flere gange give op over for tilstrømningen af strandede rejsende. Mange måtte overnatte i ventesale, og mange måtte søge til andre fynske byer.

Og frosten blev ved, afbrudt i marts af korte tømbrud med regnskyl, som den frosne jord umuligt kunne tage imod. I slutningen af marts var Store Bælt-situationen helt håbløs, og man måtte ty til postflyvninger mellem Marslev og Kastруп, og den 19. marts kom hertil et så voldsomt isslag, at elledninger og telefonledninger knækkede under vægten af centimetertykke ispanse. 80% af de fynske transformerstationer og ca. 200 telefoncentraler landet over var ude af drift i flere dage, og problemet var ikke blot

Fra Gråbrødre Kloster: Der fyres med de sidste dyrebare koks. (Torben Ritsing fot.).

den øjeblikkelige afbrydelse, men nok så meget umuligheden af at fremskaffe erstatningstråd til i alt 50.000 afbrudte ledninger.

Hele denne næsten sibiriske vinter havde naturligvis alvorlige konsekvenser langt ud over det nævnte. Først og fremmest udeblev masser af stærkt påkrævede leverancer, og allerede i februar måtte elektricitetsværket advare mod risikoen for strømsvigt, hvis der ikke nåede udenlandske kul frem. Man kunne spæde op med dansk brændsel, men man kunne ikke klare forsyningen på dansk brændsel alene. Og elektricitetsværket var ikke ene om at sukke efter forsyninger. Virksomheder og hjem måtte se vinteren tære på alle beholdninger. Mange steder slap de op, og inde som ude måtte man mange steder knagfryse.

Sjældent er en hård vinter kommet mere ubelejligt, og endnu kendte man ikke alle konsekvenser. Bl.a. vidste man endnu ikke, at barfrosten havde ødelagt vinterhveden, så markerne måtte pløjes og sås om, og at befolkningen frem til høsten 1943 måtte affinde sig med at undvære alt hvedemel. Det korn, der havde overlevet vinteren, skulle reserveres til såsæd.

Et møllerfirma som Munke Mølle, der i normale tider overvejende var indstillet på formaling af hvedemel, fik problemet tæt ind på livet: »Høst-året 1942-43 var det skrækkelige år, hvor al dansk hvede var blevet ødelagt af den hårde vinter. Af sigtet mel kunne der kun fremstilles et såkaldt rug-sigtemel, bestående af 70% rug og 30% byg – samt rent bygsigtemel«. Da ydermere byg var svær at formale på grund af kærnernes hårdhed, og da al formaling i forhold til formaling af hvede gav mindre mel og mere klid, gik der stærkt slid på et maskineri, der ikke lod sig forny. At fremstilling af rugsigtemel så var en dårlig forretning, blev kun den overskuelige skade.

Men selv denne vinter kunne ikke vare ved. I april var det værste overstået – klimatisk!

18 · Boliger og byggeri

Fald i nybyggeriet

Den 1. januar 1942 lod borgmester Werner sig interviewe af *Fyens Stiftstidende*. Efter udvidelsen af krigen og med udsigt til en lang krig var det selvfølgelig ikke uden bekymring, han så fremtiden i møde. Trods en ligevægtig overtone af fortrøstning udtrykte han sig med ængstelse for byens forsyninger og beskæftigelsen, og med hensyn til det sidste tænkte han ikke blot på beskæftigelsesmulighederne i byens industri og ved beskæftigelsesarbejderne, men også på håndværket og i særdeleshed byggeriet.

Direkte spurgt, hvordan han så på byggeriet, var hans svar: »Med ikke ringe bekymring – det skal ikke være nogen hemmelighed. Jeg håber inderligt, at vi skal få noget mere privat byggeri i 1942 – det er et af mine store nytårønsker.« Derpå begrundede han sin bekymring med tørre tal: I november 1940 havde der i Odense været 671 ledige lejligheder, et tal der i november 1941 var dalet til 272 lejligheder, og han sluttede: »Det er en nedgang, der åbner mulighed for boligmangel i det år, der kommer«.

Werner fik ret. I 1942 satte bolig manglen ind, og i slutningen af marts meldte de første husvilde sig på socialkontoret. De 272 ledige lejligheder var for lille en reserve, når byggeriet, der allerede i 1940 havde vist stærkt faldende tendens, i 1941 næsten helt var gået i stå.

Det var kendskab til denne realitet, der var baggrunden for Werners bekymring. For mens byggeriet i 1941 var nede på mindre end 10% af 1939-niveauet, var tilvæksten i byområdet befolkning ikke gået i stå, selv om besættelsesårene dæmpede tendensen til tilflytning mærkbart.

Befolkningstilvæksten for Odense og de nærmestliggende forstæder, Dalum, Tarup, Dyrup, Fåborgvej, Sanderum Tørvehave, Anderup huse og Sletten landevej havde i femåret 1930-35 været 10.445 og var i femåret 1935-40 steget til 11.713, og selv om besættelsesårene med deres ringere beskæftigelsesmuligheder i byområdet og bedre beskæftigelsesmuligheder i landdistrikterne bidrog til at formindske takten i tilflytningen, androg befolkningstilvæksten i årene 1940-45 dog 5.692 personer.

For hele storbyområdet, omfattende de i 1970 indlemmede områder,

androg befolkningstilvæksten i årene 1940-45 i alt 5.153 personer med en befolkningsmasse i henholdsvis 1940 og 1945 på 114.616 og 119.769. Et stigende fødselstal bidrog til tilvæksten, men modsvarede på den anden side af en lettere stigning i dødeligheden. I de seks år 1939-44 udgjorde fødselspromillen henholdsvis 17,4 – 17,1 – 17,2 – 19,5 – 20,7 – 22,3, mens den tilsvarende dødelighedspromille udgjorde 13,4 – 13,5 – 13,3 – 17,8 – 13,7 – 15,1.

Et voksende antal mennesker skulle således have tag over hovedet, og som vi har set det, var der indtil 1941 endnu et overskud af ledige lejligheder og huse, tilvejebragt af det rigelige nybyggeri i årene 1935-40, idet dog året 1937 havde præsenteret sig med underproduktion.

I disse år havde det årlige byggeri ligget på mellem 1.000 og 1.200 nyindrettede lejligheder og var i 1939 helt oppe på 1.407 lejligheder, en væsentlig del heraf – ca. 40% – parcelhuse. Men derpå gik det hastigt ned ad bakke. I 1940 blev der tale om 545 opførte lejligheder, overvejende færdiggørelse af byggeri, der var indledt inden besættelsen, og 1941 opviste en bundrekord med kun 98 lejligheder. Tallene på opførte ejendomme var i de tre år 1939-41 henholdsvis 240, 58 og 20, hvoraf op imod halvdelen var parcelhuse. 20 ejendomme i 1941 – det var så nær et totalt byggestop, man næsten kunne komme.

Afmatningen blev følelig for byens håndværkere, for trælastkompagnerne og for teglværkerne. På Det fynske Trælastkompagni måtte man fra 1940 og gennem 1941 konstatere stærkt stagnerende byggeri i byen, og byområdets eneste teglværk, Ejby Teglværk, måtte gøre den samme erfaring. Mens der i 1939 var produceret 2.861.000 mursten, faldt dette tal i 1940 til 1.103.000, mens der i 1941 produceredes 2.064.000 sten, hvoraf dog kun en mindre del gik til Odense.

Tallene for leverancer til Odense taler deres tydelige sprog. Mens teglstensleverancer direkte til Odense i 1939 havde andraget 726.000 kr., faldt dette tal i 1940 og 1941 til henholdsvis 225.838 og 301.287 kr.

Det drastiske fald i nybyggeriet, fremkaldt af dyb usikkerhed om fremtiden og fra 1941 tillige af begyndende mangel på byggematerialer og i øvrigt forstærket af de hårde vintre, der umuliggjorde byggeriet i flere måneder, ville have ramt byens håndværkere katastrofalt, hvis ikke det var blevet modsvaret af den tidligere nævnte kraftige agitation for at sætte reparationsarbejder og mindre istandsættelser i gang.

Dette kunne bl.a. ske med støtte i en lov af 31. oktober 1940 om statsstøtte til bygningsistandsættelse og varmeisoleringsarbejder m.m., udvidet med en lovbekendtgørelse af 17. februar 1941, der henstillede til kommunerne at yde deres bistand til, at loven blev udnyttet mest muligt. Det blev

da også i årene 1940-41 de mindre byggeføretagender, der kom til at mildne situationen i hele byggesektoren.

For regnskabsårene 1940-41 og 1941-42 blev det samlede antal anmeldte byggeføretagender opgjort til henholdsvis 1.482 og 1.699, der fordelte sig således:

Tabel 18.1: Anmeldte byggeføretagender i Odense kommune 1940-42.

Finansår	Opførelse af bygninger på hidtil ubegygede grunde	Opførelse af bygninger på hidtil bebyggede grunde	Om- og tilbygninger	Større ombygninger	Mindre byggeføretagender	I alt
	%					
1940-41	3,3	5,0	6,0	1,7	84,0	100,0
1941-42	1,7	3,6	12,0	1,0	81,7	100,0

Kilde: Beretning om bygnings- og brandvæsenet i Odense 1940-42.

For begge årene er det de »mindre byggeføretagender«, der helt dominerer, mens nybyggeriet kun tegner sig for meget små procenttal.

Etagejendomme

Men på længere sigt var det klart, at det ikke var nok at reparere og istandsætte. Der måtte nybyggeri til. Et af problemerne blev her, at jo mere nødvendigt nybyggeri blev, jo sværere blev det at skaffe byggematerialer frem, træ, jern, cement, tagpap, tjære, maling, ja selv en så helt selvfølgelig ting som søm blev en udpræget mangelvare og en konstant hovedpine for både leverandører og håndværkere. Og blokeringerne blev talrige. Når der ikke kunne skaffes træ nok frem gennem en stærkt beskåret og helt uregelmæssig import fra Sverige og Finland, kunne man ganske vist til en vis grad falde tilbage på dansk træ, men selv her kunne problemerne tårne sig op. Hvad hjalp det, at kævlerne lå ude i skoven, når transporten af kævler til savværk eller videre til trælastfirma og ud til byggepladserne hæmmedes af mangel på lastvogne. Alene besigtigelsen kunne rumme besvær. Et stort firma som Det fynske Trælastkompagni var ude af stand til at opnå tilladelse til en generator til en personbil.

Cementleverancerne blev skåret drastigt ned i begyndelsen af 1942. Her var det kulmangel og påtvungne leverancer til den tyske værnemagt, der gjorde sig gældende. At jern og alle arter af beslag var en mangelvare, er omtalt, og generelt var alt byggeri underkastet en række restriktioner, der dels sigtede mod besparelser på mangelområderne, dels havde til formål

at reservere de eksisterende ressourcer til det mest nødvendige byggeri. Endelig var mangel på materialer ikke den hele sag. Betydelige prisstigninger på alle byggematerialer kunne kun bidrage til at hæmme et ønskeligt byggeri.

Og byggeriet var nøglen til megen anden aktivitet. Gik byggeriet i stå, havde det afsmittende virkning i andre grene af erhvervslivet. På generalforsamlingen i Odense Handelsstandsforening i marts 1941 var formanden i sin årsberetning inde på dette problem:

»De mange ledige penge får – under de herskende forhold – heller ingen anvendelse i byggeindustrien, som for nybygningers vedkommende er gået helt i stå og har skabt en meget stor og meget beklagelig arbejdsløshed inden for byggefagene, hvorfra den, som når man kaster en sten i vandet, i ringe har bredt sig til en række andre erhverv«.

Trods alt bragte året 1942 en ændring af udviklingen, ikke til løsning af problemet, men til en mærkbar forbedring af byens boligsituation. Også her gjorde tidens hårdnakkede vilje til at komme igennem vanskelighederne sig gældende. Den 11. april 1942 holdt byrådet ekstraordinært møde om boligsituationen. Udvalget for kommunale bygninger havde fremsendt en redegørelse for boligbyggeriet, der hejste et tydeligt faresignal. Hvis der ikke i løbet af sommeren blev indrettet adskillige nye lejligheder, måtte man forudse et betydeligt udækket boligbehov til efteråret, og for at fremme interessen for bygning af parcelhuse foreslog udvalget derfor, at der blev udskrevet en arkitektkonkurrence om det bedste forslag til et parcelhus med statslån.

Byrådet tiltrådte forslaget og udskrev konkurrencen samt bevilgede 8-10.000 kr. til formålet, dels til præmier, dels til propaganda for byggeri. Man appellerede her til den private foretagsomhed, og typisk for byen med de mange enfamiliehuse var det parcelhusbyggeriet, man havde i tankerne, selv om også boligblokke og kommunal støtte til opførelse af sådanne blev drøftet.

Men allerede inden den 11. april havde andre hejst faresignal og taget indledende skridt til i det mindste at få gang i noget byggeri. Den 30. marts 1942 fremdrog bankdirektør Georg Jacobsen problemet på Fyens Diskontokasses generalforsamling:

»Boligbyggeriet er nu nede på et lavmål, så vi snart kan tale om boligmangel. Foruden rådhusbyggeriet samt hvad derom grupperer sig, er der planer fra Det borgerlige Boligselskab om på ny at gøre en indsats, ligesom der fra forskellig side arbejdes på at sætte byggeri i gang i form af enfamiliehuse. Da byggeomkostningerne som bekendt er steget med 40%, vil det i hvert fald ikke være muligt at gen-

Georg Jacobsen.
(Nørmark fot.).

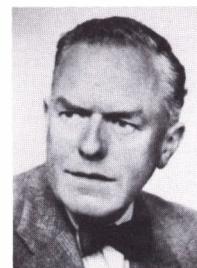

*Nybyggeriet på Snapindvej
(nu: Stadionvej).
(Axel Jacobsen fot.).*

nemføre sidstnævnte tanke uden støtte fra stat og kommune. Om alle disse planer realiseres, vil de skabe en ikke ringe beskæftigelse».

Planerne blev realiserede. Allerede den 4. april kunne Det borgerlige Byggeselskab meddele, at selskabet havde færdige planer – udarbejdet af arkitekt Axel Jacobsen – om opførelse af fire lejlighedsblokke på Snapindvej (det nuværende Stadionvej) med i alt 49 lejligheder, og på byrådsmødet den 11. april godkendte byrådet et salg af det nødvendige areal til favørpris, ligesom kommunen ydede et rentefrit lån til byggeriet, og senere samme år kunne selskabet efter aktietegning til et datterselskab udvide sin byggeaktivitet med opførelse af endnu fire lejlighedsblokke på atter 49 lejligheder i Færøgade, byggende på de samme tegninger som dem, der lå til grund for byggeriet på Snapindvej, og også her med bistand og støtte fra kommunens side.

Det borgerlige Byggeselskab, der var stiftet under den 1. verdenskrig for at imødegå den tids boligmangel, og hvis formål var det sociale at skaffe boliger til rimelige priser gennem aktietegning blandt byens borgere, fortsatte her under vanskelige forhold sin tradition for socialt boligbyggeri i tæt samarbejde med kommunen. Selskabets tilbud til byen om i den kritiske situation at gå ind i det nævnte byggeri tjente et dobbelt formål, dels at bidrage til afværgelsen af en truende boligmangel og dels at skaffe arbejde til håndværkere i Odense, og tilbuddet rejste naturligvis betydelige problemer for selskabets ledelse.

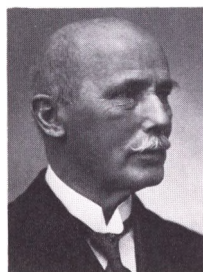
*Axel Jacobsen.
(Nørmark fot.).*

*Jens Weimann.
(Herluf Lykke
fot., Det kgl.
Bibliotek).*

*A.P. Henriksen.
(Nørmark fot.).*

*Eigil Jørgensen.
(Herluf Lykke
fot.).*

*Olaf Chr.
Bøg-Jensen.*

*Ove Emil
Jensen.*

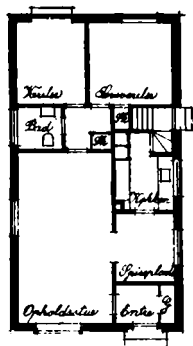
Bl.a. var der materialevanskelighederne at slås med, og dernæst skulle der skaffes likvid kapital. Dette sidste skete delvis derved, at kommunen overtog fire aldersrenteboliger fra selskabet, bygget i 1930'erne, men som nævnt også gennem aktietegning blandt socialt bevidste borgere. Hovedmændene bag selskabet var fabrikant Jens Weimann, landsretssagfører A. P. Henriksen og kaptajn Eigil Jørgensen med Weimann som den drivende kraft bag arbejdet, og selskabets initiativ endte ikke med 1942-byggerierne. I 1943 stiftedes datterselskabet Borgernes Boligselskab, der efter aktietegning og uden kommunal støtte påtog sig at opføre seks lejlighedsblokke på Snapindvej med i alt 71 lejligheder.

Folkebo

Men Det borgerlige Byggeselskab var ikke den eneste initiativtager, der nu satte ind mod truslen om boligmangel. Lidt rækkehusbyggeri kom også i gang, og omtrent samtidig med offentliggørelsen den 4. april af byggeselskabets planer stiftedes den 10. april 1942 aktieselskabet Folkebo til realisering af de planer om enfamiliehuse, som Georg Jacobsen ti dage forinden havde omtalt. Bag stiftelsen stod tømrermester Olaf Chr. Bøg-Jensen, direktør Børge Davidsen og sagfører Ove Emil Jensen, og i den stiftelsesoverenskomst, der fremlagdes på den stiftende generalforsamling, hed det bl.a., at det var formålet »i samfundsmæssigt øjemed at arbejde for et tidsvarende og økonomisk byggeri«, samt at »selskabet vil fremme sit formål ved at planlægge og gennemføre almennyttigt byggeri. . . idet boligerne opføres til udleje på rimelige vilkår eller til videresalg«. Endvidere hed det, at selskabet ville »bistå med afslutning af entrepriser, finansiering og forhandlinger med myndighederne«.

Projektet var særdeles omfattende. Få dage senere blev det kendt, at selskabet havde sikret sig et areal ved Hjallesevej på 70.000 m², og at det var tanken at opføre foreløbig 130 parcelhuse, der så vidt muligt skulle stå færdige til indflytning inden efteråret. Selskabet afviste alene af denne grund at afvente resultatet af kommunens arkitektkonkurrence og meddelte, at tegninger til husene i dette nye boligkvarter allerede var udarbejdede, og at man forestillede sig arbejdet gennemført gennem samlede entrepriser for klynger af huse, men med mulighed for individuelle udformninger inden for visse fælles moduler.

I løbet af få uger havde mere end 300 liebhavere meldt sig. En del faldt dog hurtigt fra, og det nye boligkvarter måtte en overgang kæmpe med betydelig skepsis over for dette modulbyggeri. Men som husene skød op, kom der fart i udlejningen, indtil der til sidst blev købstrængsel. Og bygge-

FOLKEBO'S

velbyggede og velindrettede Een-Familie-Huse ved Hjallesøvej — 2 Minuter til Omnibus og 6 Minutter til Sporvogn, er til Leje til Indflytning straks.

Indeholder stor Opholdstue — ca. 30 m² — Spisekrog, Soveværelse, Kammer, Køkken, Brusebad, Toilet og god Kælder.

Centralvarme og varmt Vand fra Kamin (meget økonomisk), Bøgeparketgulve overalt.

Bebygget Areal 88 Kvadratmeter.

Aarlig Leje 1020—1100 Kroner. — Indskud ca. 1200 Kr.

Førevises daglig ved Henvendelse til Folkebo's Kontor, Vestergade 8, Telefon Nr. 9277 mellem 12—17.

Announce for den nye bebyggelse i Fyns Social-Demokrat 20. juni 1943.

riet på det store areal fra Ingemannsvej til Skovgyden, der tidligere havde været forsøgsmark for frøfirmaet L. Dæhnfeldt, kom hurtigt i gang. Allerede i de første dage af maj 1942 blev de første huse udbudt i licitation, så de første indflyttere i oktober samme år kunne rykke ind i Folkebo, navngivet således af bankdirektør Jacobsen i en impulsiv kritisk bemærkning til det oprindelig tænkte Hunderuphøj.

Husvilde

Så vidt rakte det private initiativ, som borgmester Werner i sin nytårsudtalelse havde efterlyst, men også kommunen gik nu direkte ind i arbejdet på med statsstøtte at skabe boliger. Det skete med opførelse i 1942 af to ejendomme i Færøgade med 16 lejligheder og med opførelse af seks ejendomme på Snapindvej med 36 lejligheder, og i 1943-44 fortsatte kommunen sin byggeaktivitet med to ejendomme i Danmarksgade, tre ejendomme på Snapindvej og en ejendom i Langelandsgade, hvorved der skabtes yderligere 48 lejligheder.

Den bratte nedgangslinie for byggeri i 1940-41 blev gennem disse initiativer brudt, selv om man langtfra nåede op på højde med det rigelige byggeri, der havde præget slutningen af 1930'erne. Tidens vilkår udelukkede et byggeri af dette omfang, og luksusbyggeri blev der unægtelig ikke tale om, hverken hvor det drejede sig om bygning af lejligheder på 2-2½ værelse til

bl.a. børnerige familier, eller hvor det drejede sig om tidens parcelhusbyggeri.

Men tallene steg mærkbart. Hvor man i 1941 havde været nede på 20 opførte ejendomme og 98 lejligheder, blev de tilsvarende tal for 1942 166 og 299, for 1943 112 og 472 og for 1944 76 og 184. Den tydelige tilbagegang i 1944 afspejler de stadigt øgede vanskeligheder med at skaffe byggematerialer. Nybyggeriet i 1942 og 1943 afspejler sig også i opgørelserne over anmeldte byggeforetagender. De samlede tal gik tilbage, men nybyggeriet udgjorde nu en væsentlig større andel af den samlede aktivitet. For 1942-43 blev antallet af anmeldte byggeforetagender kun 1.066 mod 1.699 året forinden, men procentuelt tegnede nybyggeriet sig for en større andel, mens reparationer og istandsættelser viste vigende tendens; i 1943-44 faldt antallet af anmeldte byggeforetagender yderligere, til 815. Fordelingen i de to år var denne:

Tabel 18.2: Anmeldte byggeforetagender i Odense kommune 1942-44.

Finansår	Opførelse af bygninger på hidtil ubebyggede grunde	Opførelse af bygninger på hidtil bebyggede grunde	Om- og tilbygninger	Større ombygninger	Mindre byggeforetagender	I alt
	%					
1942-43	22,2	3,5	9,3	1,6	63,4	100,0
1943-44	18,9	13,3	9,0	0,6	58,2	100,0

Kilde: Beretning om bygnings- og brandvæsenet i Odense 1942-44.

Det her omtalte byggeri var datidens nøgterne svar på en af de udfordringer, besættelsens vilkår konfronterede byen og dens borgere med. Men selv med dette ikke uanselige byggeri slap Odense ikke for et husvildeproblem, omend dette aldrig blev så grelt, som man i betragtning af tidens sparsomme ressourcer kunne have befrygtet. Allerede i foråret 1942 havde som nævnt de første husvilde meldt sig, og bygnings- og brandinspektør M. Rix måtte i sin beretning for året konstatere, at »grundet på den fortvivlede boligsituation har det været nødvendigt at indkvartere husvilde familier i Odense Vandrehjem, Hunderupskolen og mellembygningen til Overgade 32«, hvorved der skabtes nødtørftig plads for henholdsvis seks, 14 og fem familier.

Hertil kom indretning af otte husvildeboliger i Kræmmermarken og i 1943 indretning af plads til syv husvilde familier i Læseforeningens tomme ejendom på Albanitorv. Byggeriet i 1942-43 lattede lidt på situationen,

En af husvildebarakkerne i Kræmmermarken.

men i 1944 blev det for alvor galt. Brandinspektør Rix skildrer i sin årsberetning for 1944-45 situationen med ordene:

»Boligsituationen blev i løbet af året efterhånden så katastrofal, at det blev nødvendigt at rydde en skolebygning til brug for husvilde familier, som det ikke var muligt at skaffe anden bolig. Der blev i den anledning indkvarteret 13 familier i skolebygningen mod Egebæksvej på Sct. Hans Skole. Den 23. maj 1944 blev Sct. Hans Skole imidlertid beslægt af den tyske værnemagt til lazaret, hvorfor det blev nødvendigt igen at flytte de her installerede husvilde familier. Valget faldt på Østre Skole/Pigeskolen. Da husvildesituationen i den forløbne tid yderligere var forværret, blev der ved en deling af klasseværelserne plads til i alt 24 familier. . . Albanitorv 1. I denne ejendom er der i årets løb i tagetagen i bygningen mod H. C. Andersenhaven blevet indrettet tre lejligheder med fælles køkken til brug for husvilde«.

Hertil kom kommunens husvildelejligheder i Ejlskovsgade, i brug allerede inden 1939.

19 · En landsby i byen

Ned med rådhusstårnet

Beskedent, tildels nødtørfigt byggeri og midlertidige nødløsninger – det var, hvad man trods uhyre ydre hindringer fik presset igennem i en tid, hvor alt syntes at sammensværge sig om at gøre tilværelsen grå. Og byen blev vel efterhånden lidt luvslidt i det ydre, huse, klæder, køretøjer, butiksvinduer udendørs, inventar og maskiner indendørs. Hvad der lå ud over et skrabet behov og en løsning af et øjeblikkeligt problem, måtte stort set vente til bedre tider.

Georg Jacobsens ord om »rådhusbyggeriet og hvad derom grupperer sig« måtte foreløbig forblive ord og forberedelser som alt andet, der ikke var piskende nødvendigt. Hvad planerne om rådhusbyggeri angår, var der mere realitet i de år efter år gentagne bemærkninger i bygnings- og brandvæsenets beretninger om, at »grundet på materialesituationen har arbejdet med opførelsen dog i det væsentlige ligget stille i det forløbne år«. Man måtte i den kommunale forvaltning klare sig, som man bedst kunne, og midlertidigt og typisk for tidens grå kendsgerninger indrette ekspeditionslokale for skattevæsen og folkeregister i rådhusets festsal samt foretage andre lokalemæssige improvisationer.

Foreløbig rev man rådhusstårnet ned – under betydelig protest – og tårnets tilhængere kunne så trøste sig med arkitektens forsikring om, at alt var opmålt, så et tårn teoretisk kunne rejse sig igen, eventuelt endnu højere end det gamle. Men også på rådhuset rykkede man tættere sammen – bogstaveligt og symbolsk for tiden.

Opfattede odenseanerne, at deres by trods alle anstrengelser var ved at falme? Opfattede de det, inden deres by for alvor fik skrammer? Formentlig ikke! Hvad der måtte skalle af, skallede af gradvis, og byens borgere målte i den daglige tilvænnning til et nyt gadebillede hverken deres by med en fortid, der umærkeligt blegnede i erindringen, eller med en fremtid, der var ukendt. Var der kun lidt kulør på tilværelsen i det ydre, var der endnu heller ingen tragedie som ude i den store verden, hvorfra alle beretninger meldte om sorg og ulykke, og kunne dagligdagen være besværlig, var den ikke mindre besværlig for nabo eller arbejdskammerat. Man var fælles om fortrædeligheder og afhængig af hinanden, og blev tilværelsen

Møllen fra Maderup i Særlev sogn blev rejst i Den fynske Landsby under besættelsen.

dag for dag lidt mere farveløs med goder, der forsvandt, og nyheder, der stort set var påtvungne nødløsninger, var også dette fælles for alle.

Den fynske Landsby

Midt i alt det nøgterne og prosaiske var der så alligevel på et helt specielt byggeområde en udvikling i gang, der rakte ud over dagen og vejen. Der kom skred i en plan om at indrette en fynsk museumslandsby på et af kommunens arealer i Hjallesø. Det første tilløb blev taget på et byrådsmøde den 17. februar 1941.

Kommunen ejede en smukt beliggende ubebygget mark langs Odense å, og på mødet den 17. februar besluttede byrådet nu at stille denne mark til rådighed for opførelsen af, hvad man i en skrivelse til Indenrigsministeriet kaldte »en gammel fynsk landsby«. Samtidig vedtog rådet at erhverve de tilstødende arealer op mod Sejerskovvej for at sikre disse mod en uønsket bebyggelse, ligesom man bevilgede et beløb på 4.000 kr. til byens museumsvesen til de nødvendige arbejder ved projektering af det landsbymuseum, man – foreløbig kun i vag form – forestillede sig. Der var tale om en plan, der tidligere havde været fremme, og når man netop nu trak planen frem, hang det sammen med de beskæftigelsesmæssige muligheder, den rummede.

Fastere form fik planen, da der den 26. maj 1941 blev holdt et møde på Fyns Forsamlingshus, hvortil man havde indbudt amtsrådsmedlemmer,

*Georg Jørgensen.
(Ditlev Jensen
fot.).*

rigsdagsmænd og repræsentanter for en række institutioner og virksomheder. Museet skulle ligge i Odense, men anliggendet var fælles fynsk. Her redegjorde det nedsatte byggeudvalgs formand, kontorbestyrer Georg Jørgensen, for de foreløbige planer, og kgl. bygningsinspektør Knud Lehn Petersen illustrerede med et lysbilledforedrag nærmere de muligheder, der forelå, og efter at der var konstateret bred tilslutning til tanken, blev det nu opgaven at finde ud af, om der på Fyn endnu var egnede bygninger, der lod sig erhverve, samt om der kunne skaffes de nødvendige midler.

Den første opgave blev løst i løbet af 1941 gennem en række rejser. I juli berejste museumsinspektør Svend Larsen og Knud Lehn Petersen Tåsinge og Ærø, og i september deltog museumsinspektør Kai Uldall, leder af Nationalmuseets frilandsmuseum i Lyngby og en intim kender af fynske landboejendomme, i en ny serie rejser til Hindsholm, Nordfyn, Nordvestfyn, Vestfyn, Tåsinge og Drejø, og endelig blev der efter henvendelser fra interesserede, der gennem dagspressen havde erfaret om planerne, foretaget endnu en besigtigelsesrejse i begyndelsen af december. Ved årets udgang stod det klart, at der rundt om på Fyn ville være rigeligt materiale til opførelse af en smuk og alsidig museumslandsby.

Samtidig blev der ført forhandlinger med både stat og kommune om de nødvendige bevillinger, idet man netop her kunne henvise til de beskæftigelsesmæssige aspekter i sagen, og da disse forhandlinger med kraftig støtte fra Nationalmuseet førte til et gunstigt resultat, og da interesserede odenseanske firmaer gav tilsagn om en garantisum på 100.000 kr., kunne man i løbet af vinteren 1941-42 med et samlet rådighedsbeløb på 500.000 kr. afslutte køb af en række ejendomme, der efter opmåling og nedbrydning skulle genopføres på det udpegede areal.

Byen havde allerede inden 1941 fået skænket en stor renæssancelade fra godset Brahesborg, foreløbig opmagasineret, og hertil kom nu køb af Davinde Vandmølle, Sortebro Kro fra Gudbjerg sogn, Hulegården fra Marstal landsogn, et væverhus fra Lunde sogn samt en vindmølle fra Særsløv sogn. Året efter fulgte så køb af et trelænget hus fra Turup, et hus fra Vigerslev, et hus fra Lunge Bjerge i Gelsted sogn, en stor firlænget sulegård fra Fjeldsted samt et hospitalshus fra Katterød og endelig som en gave fra godset Wedellsborg en lukket hestegang fra Brandsø.

På dette grundlag gik de indledende arbejder i gang i foråret 1942, og allerede den 13. september 1942 kunne grundstenen til Den fynske Landsby nedlægges ved en lille højtidelighed. Den første bygning, og den eneste der endnu i september 1942 var under opførelse, var den store toetages bindingsværkslade fra Brahesborg, men ellers var arbejdet med opmåling og delvis nedbrydning og tilkørsel af de indkøbte huse i fuld gang, ligesom nødvendige jordarbejder og beplantninger blev foretaget. I løbet af 1943 opførtes Davinde Vandmølle, væverhuset fra Lunde og den stråttækte vind-

mølle fra Særslev, og i 1944 påbegyndtes opførelsen af sulegården fra Fjeldsted.

En overgang kneb det med fremskaffelse af arbejdskraft, da der ved det særlige byggeri, der her var tale om, krævedes højt kvalificerede folk og et intimt samarbejde mellem håndværkere og arkitekter, når hver sten og hver bjælke skulle placeres nøjagtigt så vindt og skævt, som opmålingerne angav. Karakteristisk for tiden var et andet problem, tilkørslen til museets magasiner af de opmålte og nedtagne bygningsdele. En enkelt flytning blev udskudt, flytningen af hospitalshuset i Katterød, idet denne bygning var af kampesten, der ganske enkelt skønnedes for tunge til flytning under besættelsesårenes transportforhold.

Men trods alle afbræk skred arbejdet støt og sikkert fremad, støttet af stadige bidrag fra firmaer, organisationer og private, og i 1944 kunne man på søndage åbne arbejdspladsen for publikum og straks notere levende interesse for det usædvanlige byggeri. Under arbejdet viste det sig ønskeligt at udvide arealet med et område nord for byggepladsen, hvor kommunens gartneri havde til huse, og kommunen imødekom dette ønske, så det ny erhvervede areal kunne benyttes til en tiltrængt udvidelse af mølledammen til Davindemøllen, og således at denne dam tillige kom til at tjene som branddam for hele komplekset.

Således kom besættelsesårene til at efterlade sig et smukt arkitektonisk monument, omend dette var stråttækt. At det også var rejst ved genbrug, kan forekomme næsten symbolsk.

*Knud Lehn
Petersen.*

20 · 1942 – et angstens år

Nerverne slides

Hvis det ikke havde været klart før, så blev det klart i de første måneder af 1942, at der uden tvivl ville blive tale om en meget lang krig. Frontberetningerne gennem 1942 var mørke for en by under tysk besættelse. Enorme allierede tilbageslag i det fjerne østen, en ny tysk storoffensiv i Sovjetunionen, rettet mod Stalingrad og Kaukasus, og foreløbig intet tegn på en aflastende anden front i vest. De, der måtte have håbet på en brat ændring af krigskonjunkturerne efter USAs indtræden i krigen, måtte indtil videre konstatere, at dette ikke betød nogen øjeblikkelig lysning på den europæiske krigsskueplads.

Endnu et langt år kunne Tyskland forstærke og udvide sit greb om det europæiske kontinent. Håbet forsvandt ikke af den grund, men man måtte overalt i de besatte områder og altså også i Odense spørge sig selv, hvor længe den ulykkelige krig endnu skulle vare. En tysktilladt pressemeddelelse refererede i september 1942 en udtalelse i *Sunday Times* af et medlem af den britiske regering, Lord Hankey, i hvilken det hed, at krigen kunne vare ti år endnu og sandsynligvis ville gøre det. Læseren kunne så gøre op med sig selv, og han ville læste udtalelsen pessimistisk, at man endnu i årevis måtte slæbe med besættelsesbyrden, eller optimistisk, at Tyskland nu ikke længere kunne stå ved sine tidligere påstande om, at krigen allerede var vundet for Tyskland.

Men hvad enten en sådan profeti nu var realistisk eller ikke, så var der realiteter nok til at kølne stemningen. En vis mathed efter to års besættelse var en naturlig reaktion. Selvfølgelig fejrede man da endnu kongen, både i anledning af hans 30-årige regeringsjubileum i maj 1942 og i anledning af hans fødselsdag i september, og selvfølgelig var det endnu god tone at synge og tale om fædrelandet og den nationale egenart ved enhver tænkelig lejlighed, men ordene var nu blevet fade i den idelige gentagelse og virkeligt begreb om, hvordan man lokalt kunne gøre noget ved trøstesløsheden og få afløb for en opsamlet og indestængt forbitrelse, havde man endnu ikke fundet frem til.

Hvad gjorde man så? Man levede fra dag til dag, bandede imellem over tilværelsen i almindelighed og tyskerne og deres danske tilhængere i særdeleshed og lagde sig i ventetiden tungt i selen for med stadigt svindende ressourcer at få det hele til at løbe rundt – trods alt. En vis modvægt mod sortsyn kunne man hente i de illegale blade, der nu så småt begyndte at cirkulere, og i aflytningen af BBC, der dagligt dementerede avisens version af krigsforløbet, og hvor Christmas Møller nu talte øpildnende ord til en befolkning, der ikke uden grund var ved at køre træt i stadige vanskeligheder, katastrofemeldinger fra krigsskuepladserne og mangel på synlige veje til selv at gøre en indsats udover den, der måtte øves på arbejdsplads og i hjem.

Landets lyttortal steg støt, og det er nok meget sigende, at firmaet Bang & Olufsen på toårsdagen for besættelsen kunne annoncere om en radio med »den patentanmeldte luksusindikator, der tydeliggør indstillingsmaskeringen selv ved svage stationer«. Det var hverken Kalundborg radio eller kontinentets stationer, dette sigtede til. De gik igennem også uden luksusindikator. Borgerne lyttede over Nordsøen efter godt nyt eller i det mindste forklaringer på, hvorfor det foreløbig gik så skidt. Dårlige nyheder var der rigeligt af, og det kunne knibe med humøret.

I september 1942 kunne nervelæge J. Wendelboe-Jørgensen i et interview bekræfte udsagn fra københavnske kolleger om, at der var en stigning af nervetilfælde, og han forklarede det med de stadigt forringede økonomiske vilkår og den almindelige utryghed, og en odenseansk virksomhedsleder bekræftede på grundlag af sin erfaring Wendelboe-Jørgensens udsagn: Folk var forståeligt nok lidt pirrelige, sagde han, og han tilføjede den bemærkning, at »man snerrer ad hinanden«.

Ord som stress og frustration var endnu ikke i anvendelse, men fænomenerne udeblev ikke af den grund, og stemningsmæssigt kom 1942 til at tegne sig for et lavpunkt. Det skulle ikke hjælpe på humøret, at sommeren blev kølig og regnfuld, og det var nok heller ikke uden betydning, at man nu i mere end to år stort set havde været muret inde i byen uden normale rejsemuligheder. At alt udland var et lukket område for alle andre end ganske enkelte erhvervsfolk, var kun den mindre side af sagen, selv om selve tanken herom måtte skabe en art fængselspsykose, men man havde jo da både familie og venner, man gerne ville besøge, og man ville i det hele taget gerne se andet og mere end de egne gader og stuer, i bedste fald egen have.

Men af nød og trang måtte så banerne indskrænke og rykke ud med stadige opfordringer til folk og fæ om at holde sig hjemme. Banerne kunne simpelthen ikke imødekomme 1942s rejselyst, og da især ikke hvis rejsen

*J. Wendelboe-Jørgensen.
(Nørmark fot.).*

gik over Store Bælt, der nu for alvor blev en barriere, ikke alene for personbefordringen, men også for gods.

Den 8. juli kom en officiel meddelelse om, at statsbanerne måtte standse al transport over bæltet af sukker, mel, gryn, kartofler, jern, cement, sten, tømmer m.m. Personbefordringen på ruten Århus-Kalundborg var allerede da indstillet på grund af minefaren, og Store Bælt blev i stigende grad flaskehalsen til lige fortvivelse for både baner og rejsende. For overfart over bæltet måtte der periodevis og til sidst permanent indføres særlige adgangsbilletter, og antallet af disse blev efterhånden så begrænset, at der blev lange kødannelser af folk, der håbede på at tilkæmpe sig en billet – hvis en billet da ikke skulle erhverves på den sorte børs.

For borgerne i Odense blev dette naturligvis mere end en gene. Var der ikke tale om noget forbud, følte besvær og usikkerhed alligevel som en forhindring.

Ud at se med DSB, men hvordan?

Og efter et par år med dæmpet rejseaktivitet begyndte folk så alligevel at rejse trods indskrænkede køreplaner, tætpakkede personvogne og langsommelig kørsel på erstatningsbrændsel og trods alle tænkelige muligheder for forsinkelser i driften. Det gik ikke altid gnidningsløst af. Den 4. juli 1942 var der tumulter på Københavns Hovedbanegård, hvor alle vogne blev stoppet, og hvor politiet måtte rydde toget inden afgang, og hvor ca. 300 mennesker, som der ikke kunne skaffes plads til, måtte se toget dampe af med et bristet feriehåb eller det, der var værre.

En lignende episode forekom i Odense den 25. juli. Et tog østfra ankom med stærk forsinkelse og tætpakket med rejsende til Jylland, og de ca. 500 odenseanere, der stod ventende på perronen, måtte bedst muligt kæmpe sig vej ind til ståpladser i mylderet i togets gange eller toiletter. De sidste fik plads i godsvogne. »Jeg har aldrig oplevet en tilsvarende situation i de 35 år, jeg har haft med jernbanevæsen at gøre«, var den vagthavendes kommentar. Med den stigende rejselyst og banernes svindende kapacitet medførte tilstopningen, at det ikke alene blev almindeligt, men ofte nødvendigt at anvende vinduerne ved ind- og udstigning, når sidegangene var så tætproppede, at ingen kunne bane sig vej til togdørene.

Det kunne bidrage til trængsel og forsinkelser, at der i samme togstamme kunne være både person- og godsvogne, og at på- og aflæsning af gods, ikke mindst cykler som rejsegods, kunne være tidrøvende. Når videtransport fra endestationen var utænkelig, måtte man have cyklen med. En rejse med Sydfyenske Jernbaner til Fåborg kunne med langvarige

aflæsningsstop på mellemstationer vare op til fire timer, og var der småbørn med, kunne det være praktisk at medbringe en potte. Sidegangene kunne være og var oftest ufremkommelige.

Det var imidlertid ikke alene byflugt og udlængsel, der gav sig udslag i rejsestimme. Det var også trang til at se andet end brosten, der fik folk til at storme togene, de almindelige tog eller de særlige badetog til Nyborg og Kerteminde, som banerne i sommertiden søgte at afbøde situationen med. Og her spillede tillige hensynet til børnene og deres helbred og trivsel ind og foranledigede i foråret 1942 en opfordring gennem dagspressen til landboerne om at åbne deres hjem for bybørnene i sommerferien, ikke blot som sædvanligt københavnerbørn, men også Odensebørn, der trængte til landluft og til for en tid at komme bort fra byens besværligheder. Dette var indholdet af en appel til landboerne og til Odenses skolemyndigheder.

Odense kommune havde i forvejen svagbørns- og feriekolonien Opad ved Hasmark, og denne åbnede sommersæsonen i 1942 den 8. maj og fortsatte sin virksomhed til den 18. september, så i alt 304 drenge og 231 piger her fik et tiltrængt ferieophold, fordelt på tre hold, men netop denne sommer blev koloniens drift ikke uden komplikationer, da der udbrød skarlagensfeber, så sommerens andet hold måtte aflyses, idet dog en del børn fra første hold fik tilladelse til et forlænget ophold.

Den omtalte appel drejede sig imidlertid ikke om svagbørn, men blot om børn, der måske ikke viste direkte tegn på svaghed, men alligevel trængte til et landophold, og motiveringen var let at finde. Flere læger havde offentligt ytret sig pessimistisk om børnenes almene sundhedstilstand, Odense kommune reagerede da også. Da tilbudene fra landboerne ikke rakte, og da det viste sig, at en del børn, der trængte stærkt til at komme på landet, ikke havde nogen steder at komme hen, bevilgede byrådet 5.000 kr. til en ferielejr på Statens Ungdomslejr i Tommerup. I alt syv hold kom af sted for en uge ad gangen med tilsammen 300 børn.

Baggrunden bag både appellen og byrådets reaktion var ikke alene den, at tilværelsen i den mørklagte og krisepregede by med mange kolde stuer, flyvervarslinger og uforklarlige bombenedkast ikke var den bedste for børnenes trivsel, men også den, at foråret 1942 ikke havde været fri for tilløb til epidemier, dels difteritis, dels influenza og halsbetændelse og endelig en lang række børnesygdomme.

Tallene var ikke alarmerende, men borgere og læger stillede sig alligevel det spørgsmål, om tidens ernæring og andre vanskeligheder måske kunne spille ind, og der derfor var god grund til særlig vagtsomhed. Med udsigt til endnu en vinter med rationeringer og brændselsknaphed og måske

endnu en isvinter var det en ren selvfølge, at alle drømte om et landophold eller i det mindste en udflugt eller to til skov og strand, så da det i august pludselig blev sommervejr efter to måneders overvejende regn og kølighed, strømmede odenseanerne søndag d. 2. august i tusindvis ud af byen.

Badetogene til Nyborg og Kerteminde var propfulde, og på vejene til Hasmark og Kerteminde var der sort af cykler. Alene Kerteminde mente at kunne tegne sig for ca. 10.000 cyklende gæster, og strandene ved Nyborg omdannedes til et langt fluepapir, mens 7-800 tog turen med rutebåden til Klintebjerg. De, der blev i byen eller måtte blive i byen, søgte til byens grønne områder, sportspladserne, friluftsbadet med ca. 2.500 besøgende, Zoologisk Have med ca. 3.500 og væddeløbsbanen med ca. 5.000.

For en dags skyld lod man østfront være østfront og vestmagterne være vestmagter. Midt under krig og krise var der denne dag som enhver anden dag under besættelsen en daglig tilværelse at tage vare på og en glæde at indfange, og selv i en sort tid var de lyse stunder nok de fleste – og de hurtigst glemte. På denne søndag var trangen til at komme bort fra by og besvær åbenbar.

Men en ting var ferierejser, noget ganske andet var forretningsrejser for dem, der nødvendigvis måtte rejse, og det ville for mange odenseaneres vedkommende sige rejse til København, hovedsædet for en centralstyret økonomi. Dette betød i bedste fald besværlighed, ventetider og overnatning. De reducerede køreplaner var ikke Odensevenlige.

Et enkelt eksprestog med kun to timers kørsel over Sjælland afgik lidt over kl. 8 fra Korsør, men havde ingen forbindelse med Fyn, så også her meldte der sig vanskeligheder. Et par bemærkninger fra odenseanske forretningsfolk rækker ganske vist ind i en noget senere periode, men vanskelighederne satte allerede med de stærkt reducerede køreplaner ind i 1942:

»Vi måtte jo for at supplere vore beholdninger jævnlig til København. Helst ugenligt et par dage, hvor man for trappe op og trappe ned 2. – 4. sal, ingen elevator, grundet krig. Og lidt fik man som regel. Det kunne ofte knibe med transport til København – ingen togforbindelse – så slog vi os sammen, som regel 4-5 kolleger – bil til Nyborg – med færge – stor diskussion og visitation af tyskerne for at komme med – og så bil fra Korsør – det foregik i bil med generatortræ – så ofte måtte vi ud og skubbe, når vi kom til bakken ved Slagelse. Nå frem kom vi og altid tilbage«.

Eller det korte: »Hvis man ville have varer på hylderne, måtte man selv på farten. . . Personligt tog jeg fra fabrik til fabrik og grossister i hovedstaden for at få behovet dækket«. De tider, hvor den handelsrejsende mødte op i butikken for at tale godt for sit brede varesortiment, var for længst forbi.

Havde foråret og sommeren 1942 under indtryk af de stadige dystre frontberetninger og de stigende vanskeligheder i det daglige været præget af et lavt stemningsleje, skulle efteråret ikke bringe nogen lindring. I slutningen af september meldte »telegramkrisen« sig: Hitlers angivelige vrede over et kort svarteleggram fra kongen på en fødselsdagshilsen – »Spreche meinen besten Dank aus« – og den faktiske afbrydelse af normale diplomatiske forbindelser mellem København og Berlin, og midt i den månedlange nervekrise, der nu fulgte, kom så meddelelsen den 19. oktober om kongens fald med hesten og livstruende sygdom.

Direkte angik alt dette vel ikke Odense, men alligevel! Det var let at se det komiske i telegramaffæren, og dette undslap ikke odenseanerne, men det undslap dem heller ikke, at affæren kunne rumme dystre perspektiver. Usikkerheden bredte sig side om side med følelsen af magtesløshed. Hvilke forholdsregler kunne man nu vente sig fra Berlin? Næppe noget godt! Måske en nazistisk marionetregering? Man måtte fatalistisk vente og se, og imens var man på vej ind i endnu en problematisk vinter.

Mon ikke en odenseansk typograf har fanget i det mindste en flig af byens stemning i sin dagbog for den 8. november, samme dag som vestmagterne tog offensiven med en landgang i Fransk Nordvestafrika og dagen inden dannelsen af ministeriet Scavenius og afslutningen på »telegramkrisen«:

»Det er vist den koldeste november, jeg kan mindes som voksen. Da man var barn, var vintrene koldere og somrene varmere, end de siden har været, men det er vel følsomheden, der går tabt. Nu søger man nærmere kakkellovnen og tænker med bekymring på det dyre brændsel. Man spår os en hård vinter. Jægerne siger, at dyrene er gået i hi langt tidligere end ellers, og det er ikke gode tegn. Det husker jeg godt fra min barndom, men man har jo efterhånden næsten mistet forbindelsen med naturen herinde på asfalten. . . I eftermiddags var jeg en tur i skoven, og jeg traf flere med små bunker brændsel på bagagebæreren. Det vil jeg dog vente med, til det kniber endnu mere. Byerne bombes, og verden synes at brænde. Men nu fryser jeg om benene. Det er bedst at komme i seng, selv om verden skal ødelægges«.

Notitsen blev skrevet af en typograf, der et år senere var i færd med at trykke illegale blade, men i november 1942 var den tanke, at man i Odense kunne have en skærv at yde i verdensopgøret, endnu ufødt, og det stod i det mindste for menigmand uklart, hvor og hvordan han eller hun eventuelt kunne yde. Byens kommunister var her en undtagelse. De havde nu deres lokale organisation med byledelse, tre distriktsledelser og kontakt-

Frode Jensen.
(Iwa Studio
fot.).

Harry Petersen.
(Nellemann-
Andersen fot.).

Gustav
Weidekamp.

Thyge Thygesen.

folk til arbejdspladserne i orden, ligesom en spirende sabotage var i gang med to brande i juli, én i september og én i december, men midler og erfaring var fattige, og endnu i 1942 havde propaganda og påvirkning af arbejdspladserne forrang i partiets aktivitet.

Sabotagehandlingerne i 1942 måtte indskrænke sig til brandstiftelser, hvoraf en enkelt, en brand i en lagerbygning i Havnegade, hvor der opbevaredes dele til u-både, blev særdeles vellykket. Denne tidlige sabotageaktivitet blev udført af en gruppe ledet af maskinarbejder Erik Olsen, der i 1941 blev kontaktet af den lokale kommunistorganisation og på dennes opfordring påtog sig ledelsen af partiets sabotageaktivitet.

Men der var en lang vej at gå og meget træls arbejde at udføre, inden partiet for alvor fik tilkæmpet sig gehør for sine modstandsbevidste synspunkter i fagforeninger og på arbejdspladser.

De tre distrikter lededes af henholdsvis cigarmager Frode Jensen i nordre distrikt, cigarsorterer Harry Petersen i vestre distrikt og cigarmager Gustav Weidekamp i østre distrikt.

Opgaverne blev mangfoldige: At opbygge fraktioner i alle fagforeninger, at indsamle penge til arbejdet og til støtte for de interneredes pårørende, at skaffe dækadresser og sikre pålidelige kontaktfolk, bl.a. med henblik på en rationel fordeling af de illegale blade, der nåede byen udefra, eller som på et tidligt tidspunkt, muligvis allerede fra efteråret 1941, blev fremstillet lokalt, i første omgang i form af løbesedler, skrivelser, småopråb m.m. Fra juli 1942 trykte partiet månedligt sit eget blad, *Trods alt*. Byens første illegale trykkeri blev etableret i en kælder på Palnatokesvej. Det arbejdede med en duplikator og med stencils, skrevet af Petra Petersen. En ledende skikkelse i det indledende arbejde blev lærer Aksel Andersen, Åløkkeskolen, der dog i februar 1943 måtte gå under jorden og af partiet blev sendt til Esbjerg for at fortsætte sit illegale arbejde der.

Det kommunistiske arbejde i byen, det faglige som det modstandspolitiske – om de to ting overhovedet lod sig adskille – var på ingen måde isoleret. Dels havde man god kontakt med hovedledelsen i København gennem matros Holger Vivike, der var hovedledelsens kontaktperson til partiets arbejde på Fyn og i Sydjylland. Dels havde man ret hurtigt kontakt til ikke-kommunistiske kredse i byen som f.eks. landsretssagfører Ernst Petersen, boghandler Aage Johansen, købmand Thyge Thygesen og direktør Erik Scheibel og gennem dem til adskillige andre, mange af dem knyttet til Odense Terrænsportsforening, og dermed førte tråde ud til adskillige grupper i byen, sagførere, bankfolk, lærere, ingeniører, forretningsfolk og yngre officerer m.fl.

For også uden for de kommunistiske kredse var der hos mange god vilje

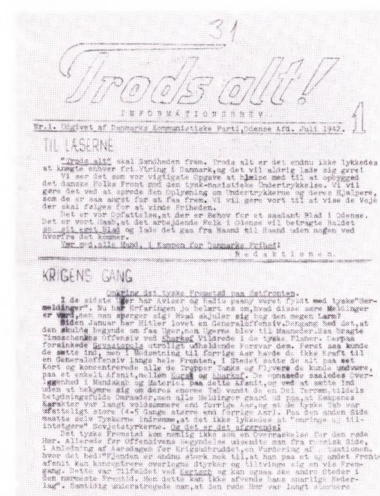
*Fra den tidlige sabotage ses her en enkel brandbombe. Den blev fundet i en tysk lastbil, der var parkeret ved Fehr & Co. i Slotsgade i juli 1942.
(Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).*

til at gøre et eller andet og komme ud af den almindelige tale om national samling og demokratisk holdning. Forholdet var blot det, at ingen i 1942 havde evnet at danne sig nogen helt konkret forestilling om de begreber og metoder, der knytter sig til ordet modstandsbevægelse.

Det stiller store krav til fantasien at tænke sig tilbage til en tid, hvor begrebet »en modstandsbevægelse« var ukendt, hvor et udtryk som »at gå under jorden« ikke kendtes, hvor ordet sabotage endnu var yderst vagt og negativt ladet, hvor det at være illegal kun havde mening for de kommunister, der var tvunget ud i illegaliteten, og hvor begreber som faldskærmsfolk, våbenmodtagelser, illegal telegrafi, illegale ruter og dannelse af modstandsgrupper endnu hørte fremtiden til.

I bedste fald var alt dette noget, der uklart var ved at dæmre for en normalt lovlydig befolkning i 1942. Selv i kommunistiske kredse skulle der endnu i 1942 drøftes taktik og fremgangsmåder. Illustrerende er en kronik i *Fyens Stiftstidende* i sommeren 1942, der beskæftigede sig med begrebet partisaner. Kronikken tog sit udgangspunkt i spredte meddelelser om begyndende partisanaktivitet i Rusland, skildrede kort begrebet frikorps og disses forpligtelser og rettigheder efter Haag-konventionen fra 1907, omtalte spredte tilfælde af tidligere tiders guerillavirksomhed, bl.a. de franske »franc-tireurs« i den tysk-franske krig 1870-71 og kom derpå ind på en veritabel og altså i 1942 nødvendig forklaring af ordet »partisan« !:

*Første nummer af det illegale kommunistiske blad Trods alt – endnu i ringe tryk-kvalitet.
(Det kgl. Bibliotek).*

»Selve navnet »partisan« virker mærkeligt gammeldags. Det oversættes ofte som »partigænger«, hvilket ikke siger væsentligt mere. En partisan er, som bekendt, navnet på et stikvåben, der var i brug for nogle århundreder siden, men man må nærmest sidestille partisanen med det tidligere anvendte »franc-tireur«, d.v.s. civilklædte personer, der i det *besatte* område, altså i ryggen på besættelseshærene, enkeltvis eller i flok søger at genere denne mest muligt«.

Sprog og begreber ændrer sig unægtelig med historiens gang, og både historiker og læser må prøve at genkalde sig en tid, hvor ordet »partisan« kun var velkendt som navnet på et stikvåben. Ellers fatter man ikke tidens famlen efter konkrete muligheder for oppositionel aktivitet.

Kronikøren søgte naturligt nok ikke at overføre forestillingen om, at civilklædte personer kunne genere fjenden mest muligt til også at gælde for det fynske eller odenseanske område. Hans artikel holdt sig strengt til de umådelige russiske skove og sletter og de »mærkeligt gammeldags« muligheder, der åbenbart fandtes der. Eller havde han alligevel dansk territorium i tankerne, når han satte ordet »besatte« i kursiv?

Kronikken kan have givet en og anden anledning til spekulationer, men tilbage står som det helt overordnede, at læseren selv med god vilje måtte stå hjælpeløs og erfaringsfattig over for dette fænomen, hvis dets indhold på en eller anden måde skulle overføres til de odenseanske realiteter. Meget få var endnu indstillet på andet end en efterlevn af regeringens anvisninger, og de få, der spekulerede videre, var endnu ikke kommet stort videre end til duplikatoren og protesten. Byen var ganske godt gennemsyret af antinazisme og antityskhed, men problemet var, hvordan sådanne stemninger lod sig omstætte i konkret handling.

Og dog meldte der sig nu de første tegn på, at grupper i den odenseanske befolkning var indstillet på andet og mere end den rene fredelighed. De tyske soldater blev foreløbig ikke forulempet, men da der i slutningen af september blev holdt hvervemøde for Frikorps Danmark i Fyns Forum, kom det trods politiets mellemkomst til spektakler:

»Politiet var i forvejen opmærksom på, at der kunne blive tale om sammensimlen, og der foretoges en afspærring af kvarteret omkring Fyns Forum. Alligevel var nogle mennesker kommet ind på pladsen omkring Forum, og da en henstilling om at gå hjem ikke frugtede, var det nødvendigt for politiet at trække kniplerne og rydde Sortebrødretorv og de tilstødende gader. Senere på aftenen måtte også Vestergade ryddes, og gaden spærredes en overgang. Der foretoges nogle afhøringer på politistationen, men der var ingen arrestationer. Nogle ruder knustes i aftenens løb«.

Byens illegale blad, *Trods alt*, havde en noget anden og mere optimistisk vurdering af aftenens forløb:

»Der er ikke tale om tilfældige »småepisoder«, som den presse, der har bøjet sig for den tyske censur, skrev. Nej, det var vældige folkelige manifestationer af hidtil uset omfang, sådan som vi også så det i Odense den 22. september. Det var et røre, der tjente det danske folk til ære«.

Dagen efter kunne politimester Seldorf bagatellisere det skete med beroligende ord om »yngre mennesker og løse eksistenser«, men realiteten var, at der nu var ved at være uro i gaden, og at episoden mere var et symptom end en bagatel.

Også på anden måde fik byen nu tidens hårdere kurs at mærke. I forbindelse med en optrevling af den københavnske Frit Danmark-gruppe blev Ernst Petersen arresteret og ført til Vestre Fængsel. Både kommunister og ikke-kommunister var altså klart for alle engagerede i illegal aktivitet. Kort efter spredtes Mogens Fogs første illegale brev i byen. Fog redegjorde her for sin opfattelse af, at der nu måtte sættes ind med aktiv handling mod regering og besættelsesmagt, og han brugte her udtrykket »min forsvinden«. Udtrykket »at gå under jorden« var endnu ikke skabt. Der var så meget, der endnu i 1942 kun var i sin vorden.

Det tunge og trælse 1942 med den noget matte stemning endte med de tyske nederlag ved Stalingrad og i Afrika. Hermed var der også skabt en stimulans for den folkelige aktivitet, der i 1943 skulle komme til at sætte sit præg på Odense by og gøre byen til en af landets førende provokationsbyer.

21 · Et ændret gadebillede

Lavere løn

Til alt held var der midt i krigens tragedie og besættelsens lede en hverdag, der skulle passes. Ingen kunne dag ud og dag ind leve i intens spænding eller evig bekymring, og det daglige arbejde blev da den bedste hjælper mod nytteløse grublerier og ufrugtbar ønsketænkning.

Først og fremmest skulle hjemmene og børnene passes inden for rammerne af tidens økonomi og varemuligheder, og her tilfaldt der husmødrene et stærkt forøget arbejdspress med indkøb af nyt eller gammelt, ikke sjældent i kø og altid på udkig efter en eller anden mangelvare, hvortil kom omsyning, reparationer, syltning, saltning, rengøring med forringede midler og i langt de fleste hjem anstrengte forsøg på at få de små penge til at slå til.

Forholdene varierede naturligvis fra hjem til hjem. Der var på den ene side de relativt få, der tjente gode penge eller fandt støtte i gode forbindelser, og der var på den anden side det overvejende flertal, der måtte stå besættelsen igennem med forringede indkomster til fordyrede og forringede varer. Værst var det for arbejderklassen og inden for denne klasse igen den betydelige gruppe, der var uden arbejde eller måtte klare sig igennem på arbejdsfordeling.

Varemanglen måtte trods maksimalpriser og trods indgreb fra Pris-kontrolrådet nødvendigvis medføre varefordyrelser, især mærkbare i 1940-41, hvor arbejdernes realløn faldt fra et indekstal på 157 i 1939 til 130 i 1941. Derefter gik det noget fremad i de følgende år. En mindre opskrivning af kronen og nye lønftaler forbedrede kårene lidt. Men med de lave lønninger blev der ikke meget at slå til søren med, og den bedste trøst var måske den, at der heller ikke var så mange muligheder for andet og mere end fremskaffelsen af de daglige fornødenheder.

For det store flertal havde forbrugsmønstret i 1930'erne været beskedent. Det blev nu yderligere skrabet til det mest nødvendige. Relativt set var de offentligt ansatte ikke stort bedre stillede, og for en by som Odense var det en spinkel trøst med kun indirekte virkninger, at landbrugere, gartnere, fiskere, enkelte håndværkere og vognmænd kunne notere indtægtsfrem-

gang. Vinteren var værst, ikke mindst for de beboere, der i mørklægning og kulde måtte rykke ud til arbejde i de årle morgentimer eller vende hjem i de sene aftentimer.

Flere i arbejde

Men en ting var lønniveau og varepriser, noget ganske andet var om det overhovedet var muligt at skaffe arbejde. Her så det unægteligt sort ud lige efter besættelsen og i løbet af den periode, hvor varelagerne løb ud og omstillingen til nye produktioner og nye varetyper stod på. Det gik imidlertid bedre end frygtet.

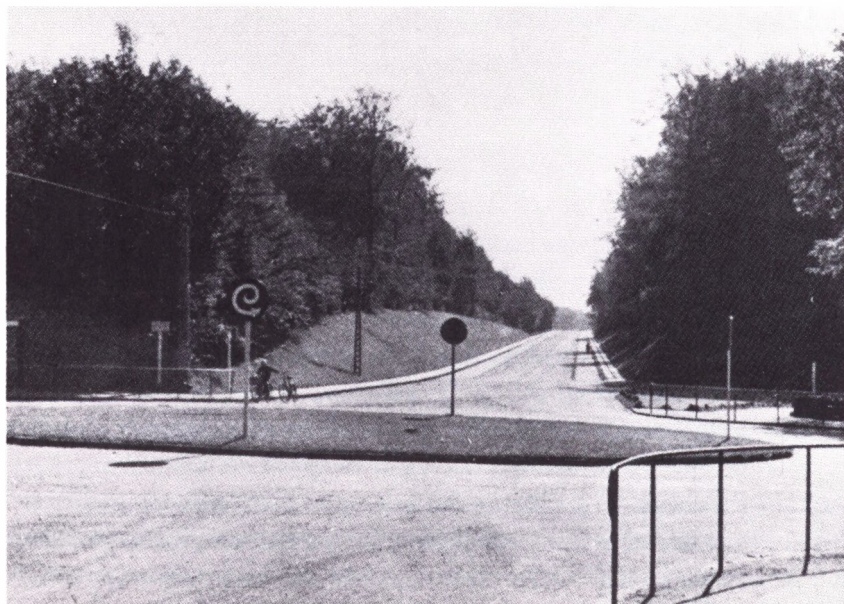
Forunderligt nok og helt uventet kom flere og flere i arbejde i løbet af besættelsesårene, og her spillede mange forhold ind: Forøget efterspørgsel efter arbejdskraft i forbindelse med overgang til hjemligt brændsel, både i de jyske lejer og ude i de virksomheder, der transporterede eller anvendte det nye brændsel, efterhånden væsentlige arbejder for værnemagten, især i Jylland, en vis midlertidig udvandring af danske arbejdere til Tyskland, en behjertet indsats på langt de fleste virksomheder for at fastholde størst mulig beskæftigelse, opblomstring af små virksomheder, der med opfindsomhed søgte at dække hullerne i mangelsituationen og endelig en betydelig indsats fra det offentlige side i form af igangsættelse af beskæftigelsesarbejder, helst arbejder der ikke krævede materialeforbrug eller i det mindste kun begrænset forbrug og helst forbrug af hjemlige materialer.

Her kom også gade- og kloakbygning ind i billedet, og støt og stille udvidedes da byens gadenet i løbet af besættelsen, ligesom kloaksystemet fik fornyelser og forbedringer. Mens byens samlede gadelængde i 1940 var 138 km, var denne i 1945 forøget til 144 km, og heri indgik bl.a. de meget omfattende gadeanlæg, der var en konsekvens af den store havneudvidelse.

Men herudover blev der tale om nyanlæg af gader og forlængelse af allerede eksisterende gader samt selvfølgelig en lang række gadeudvidelser og årlige reparationer. Det drejede sig f.eks. om forlængelse af Windelsvej og Toldbodgade samt nyanlæg af Højstrupvej, om forlængelse af Victoria-gade, Lollandsgade og Fynsgade, ligesom det nævnte boligbyggeri dels krævede vejudvidelser og -forbedringer i Færøgade og på Snapindvej samt nyanlæg af Gotersvej. I 1941-43 kom hertil større vejarbejder på Middel-fartvej og ikke mindst en omlægning og underføring af hovedvej 1 til Nyborg under en ny jernbanebro, som statsbanerne lod bygge.

Store dele af disse og andre vejarbejder modtog betydelig statsstøtte og blev delvis iværksat som beskæftigelsesarbejder, men her som ved så meget andet arbejde under krigen indtrådte der forsinkelser på grund af materi-

Den nyanlagte Sejerskovvej fotograferet mod syd fra rundkørslen ved restaurant Skoven 1941.

alemangel. Dette var således tilfældet med bygningen af jernbanebroen over hovedvej 1, da en alvorlig cementmangel i 1942 satte ind, dels som følge af kulmangel på cementfabrikkerne og dels som følge af store tyske krav om cementleverancer. Rationering af tjæreprодукter blev endnu en knaphed, som gadeanlæg og reparationer måtte indrettes efter.

Af det nævnte ændrede især de store gadeanlæg omkring havneområdet byens profil. Det samme gjorde dog også anlægget i 1940-41 af Sejerskovvej, der med en gennemskæring af Hunderup Skov fra Læssøgade til Hjallesø skabte byen en ny udfaldsvej mod syd. Her som ved anlægget af vejene i forbindelse med havneudvidelsen blev det nødvendigt at gøre skår i de småskove, der i syd og nord indrammede byen, og borgerne kunne så enten glæde sig over de nye udfaldsveje, byen fik, eller græmme sig over de sår, det var nødvendigt at tilføje byens lystskove. De 4-5.000 borgere, der i 1944 aflagde besøg på byggepladsen ved Den fynske Landsby kunne i det mindste glæde sig over bekvem adgang til det nye museum.

Statstilskud til beskæftigelsesarbejder fik også betydning for udvidelser og forbedringer af byens kloaksystem. Besættelsen igennem videreførtes omfattende arbejder med udbygning af byens renseanlæg ved Ejby Mølle, og et større kloakarbejde blandt flere andre blev rørlægningen af den såkaldte Vinkælderrende, der tjente til kloakering af større dele af Skibhuskvarteret. Også dette arbejde kom imidlertid på grund af cementmangel ud for forsinkelser.

Alt i alt ændrede Odenses topografi sig slet ikke så lidt i løbet af besættelsesårene, ikke mindst i yderkvartererne.

Cykel og hest

Men hvordan så gadebilledet ud midt i besættelsestiden, og inden de sidste års omfattende rydninger i den indre by flåede bymidten itu? Hvad gader og huse i centrum angår, var der, bortset fra nedrivningen af rådhusårnet, ikke mærkbare ændringer, men trafikbilledet kom unægtelig til at afspejle den ændrede situation.

Personbiler og mindre lastbiler forsvandt stort set fra gaderne. Ejerne lod bilerne opklodse i garagerne, og de biler, der stadig kunne ses, blev helt overvejende generatorbiler med deres ejendommelige kakkellovns-lignende gevækster hægtet på bilerne. En enkelt færdselstælling, foretaget i Nørrebros tunnel i september 1943, kan være illustrerende. Færdslen fra centrum til havnen og industrikvartererne omkring havnen gik for en stor del denne vej. Mens tunnelen ved en færdselstælling i september 1938 dagligt blev passeret af 2.180 personbiler og mindre lastbiler, var det tilsvarende tal i 1943 176 eller kun ca. 8% af førkrigsniveauet.

Og hvad kom så i stedet? Det gjorde hestevogne, trækvogne og især cykler. To færdselstællinger, foretaget i august 1939 og august 1940 på otte af byens vigtigste gadekryds, fortæller om en fordobling af cykliststrømmen med 31.940 cykler i 1939 og 61.384 i 1940, og heraf var ikke mindre end 1.112 tre- og firehjulede ladcykler. De almindelige, rutinemæssige tællinger af færdselstæthed og færdselskarakter blev på grund af de særlige forhold delvis indstillet, men den nævnte tælling fra 1943 i Nørrebros tunnel kan alligevel være vejledende sammenholdt med tællingen i 1938.

Bortset fra det nævnte fald i antallet af personvogne viste den stigning i hestekørslen og fald i lastbilkørslen. Antallet af vogne med to heste steg i forhold til 1938 fra 149 til 194, og antallet af hestevogne med en hest steg fra 73 til 145, mens lastbiler på tre tons faldt fra 1.776 til 1.204 og lastbiler på 4,5 tons faldt fra 44 til 12. Så godt som alle lastbiler var generatorbiler. Herefter beregnes den samlede færdselsmængde i tons til 50,7% af førkrigsniveauet.

De her anførte tal kræver imidlertid en væsentlig tilføjelse. Cykliststrømmen begyndte allerede fra 1942 at vise vigende tendens. En tælling i tre af byens vigtigste gadekryds i henholdsvis august 1942 og august 1943 gav til resultat, at der i 1942 passerede i alt 49.997 cykler, mens tallet i 1943 var dalet til 37.147. Vejr og tilfælde kan have spillet ind – tællingen fandt sted inden udbruddet af de store strejker – men stadsingeniørens kommentar,

at »nedgangen i antallet af cykler skyldes formentlig knapheden på cykelgummi«, er nok alligevel holdbar.

Under alle omstændigheder drejer det sig om en samtidsvurdering. Manglen på cykeldæk blev følelig allerede fra 1941 og skyldtes både problemer med gummi og lærred. Fra april 1941 skulle alt gammelt gummi afleveres til regenerering, og fra juni 1941 måtte udlevering af nye dæk ifølge en ministeriel bekendtgørelse kun finde sted mod udlevering af brugte dæk.

Også her kom både erstatningsvarer og genbrug i anvendelse. Cellulud kom i brug ved fabrikation af lærred til cykeldæk, og kunstproduktet buna, fyldt op med regenerat af affaldsgummi, måtte anvendes til pålægning af slidbaner. Men de nye celluldsdæk var ikke populære hos brugerne, der kun alt for ofte erfarede, at et celluldsdæk når som helst kunne svigte, og der blev eksperimenteret på alle måder, bl.a. med pålægning af slidbaner på gamle dæk. Men oven i disse problemer kom så den stærkt begrænsede produktion, der medførte streng rationering, således at forhandlere kun fik leverancer i forhold til tidligere køb.

Bedre blev det ikke af, at tyskerne var stærkt interesserede i gammelt gummi, så en del heraf gik sydpå over den uundgåelige sorte børs. Et sprængt dæk – og dem blev der mange af – blev under disse forhold lidt af en katastrofe, når cyklen var eneste mulighed for at nå frem til arbejde. Og manglen på dæk blev ikke det eneste problem for de mange, for hvem cyklen var uundværlig.

Også produktionen af cykler blev ramt af tidens kroniske mangelsygdom. Odenses – og Fyns – største producent af cykler, firmaet Smith & Co. kunne i 1940 notere sig for en produktion af 71.000 cykler. Men derpå gik det hastigt ned ad bakke. I 1941 faldt tallet til 56.000 og i 1942 til 17.000, hvorpå tallet stabiliserede sig og endda viste en mindre stigning, og hvad der gjaldt for Smith & Co., gjaldt for andre cykelfirmaer. Til gengæld steg produktionen af ladcykler i årene 1940-42. Her kunne man anvende motorcykeldæk, der med ophør af motorkørsel lå i lager ude hos forhandlere og grossister – samt i garagerne.

Med den nedslidning af cykelparken, der var den selvfølgelig konsekvens af en fordobling af transportbehovet på cykel, var en sådan produktion alt for lille, og værre endnu var det, at reservedele også blev en mangelvare. Den gamle cykel kunne være god nok temmelig længe, men blot kæden sprang, en pedal faldt af, eller navet var slidt, kunne cyklisten komme til at stå midt i en problemfyldt situation, helt bortset fra det evige problem om pålidelige dæk. En banal punktering blev en affære, når lappegrej ikke kunne fremskaffes.

Cykeldæk var altså et problem. Dæk til lastbiler var et andet og lige så alvorligt. Mens dæk til personbiler lod sig fremskaffe fra opklodsede biler, blev det hurtigt vanskeligt at fremskaffe dæk til de livsvigtige lastbiler. En vigtig del af fabrikationen på Fyns Luftringefabrik kom til at bestå i at lægge nye slidbaner på gamle dæk ved vulkanisering, men for hver slidbane måtte ejeren stille med en særlig kørseltilladelse, og problemerne blev store for alle virksomheder, der var afhængige af lastbilkørsel. »Bilernes gummi var nu så elendigt, at det gav en mængde standsninger i leveringen«, noterer en redegørelse for sukkerkogeriet i Odense med henblik på situationen i 1944.

I 1942, efter 2½ års stop for friske råvarer, var problemet om den daglige nærtransport endnu ikke blevet helt akut, men bevidstheden om, at hver dag sled på den ægte vare, og at erstatningsvaren, hvis man kunne få den, kunne vise sig upålidelig, skabte spekulation for alle, der var afhængige af cyklen som det uundværlige redskab på vej til arbejdspladsen. Jo længere vejen var, jo større blev problemet.

For en fabrik i byområdet yderdistrikt kunne det blive et overordnet problem:

»Da arbejderne boede ret spredt, blev det et særligt problem for dem at nå frem på cykel, efterhånden som cykeldækkene slap op. Det samme var tilfældet med firmaets lærlinge på teknisk aftenskole i Odense. Her søgte firmaet at fremskaffe cykler og dæk gennem en række landsbysmedjer, der handlede med cykler og som i kompensation fik leveret plove«.

Bemærkningen afspejler også sammen med mange andre tilsvarende bemærkninger den gensidige afhængighed, der prægede årenes situation, hvad enten man så vil tale om sammenhold, tuskhandel eller grå børs. Man hjalp sig, som man bedst kunne, og man hjalp hinanden.

Problemet om cykeldæk meldte sig dog ikke blot i byens yderdistrikter. Manglen mærkedes overalt. I marts 1943 udtalte lederen af byens ungdomsskole, lærer K. Helveg Petersen sig mistrøstigt om udsigterne for skolens arbejde på grund af den tiltagende mangel på cykeldæk:

»Flere og flere mennesker mangler cykelgummi, og det går ud over søgningen fra de unge, der bor langt borte fra skolen, bl.a. i Bolbro, Åløkkevarteret og Skibhuskvarteret«.

De mange cykler medførte oprettelsen af et stort antal cykelparkeringspladser, dels ude på virksomhederne, dels i bymidten, hvor der ved kommunal foranstaltning skaffedes plads til ca. 1.500 cykler. Det kunne lyde simpelt, men var det ikke, når man også her løb ind i problemet om mate-

K. Helveg
Petersen.

Som det fremgår af dette billede fra Klingenberg, blev cykelparkeringspladserne i centrum benyttet flittigt. (Fyns Presse Foto).

rialer. Jern kunne ikke anvendes, og man måtte flytte stativer fra yderdistrikter ind til den indre by, og da der skulle indrettes 3.400 stativer ved stadion, måtte man efter en konstruktion af civilingeniør Ove Jørgensen støbe stativer i cement. Det lod sig endnu gøre i 1941. Året efter havde også det været ugørligt.

Men tiden skabte også et andet problem: De »skrællede« cykler, d.v.s. cykler der blev »skrællet« for dæk. Her trådte LAB til med oprettelse af parkeringsvagter, der for en betaling af 10 øre pr. cykel holdt opsyn med en række parkeringspladser i den indre by. At cyklismen også medførte et stigende antal ulykkestilfælde, så man fra juli 1942 fandt det nødvendigt med en plakatkampagne for en bedre cykelkultur, hører forbløffende nok med til datidens billede.

Generatorbiler, hestevogne, ladcykler og ikke mindst cykelstimen betød en ændring af gadebilledet. Var tyske uniformer også en ændring? Unægteligt ja, selv om den tyske garnison i Odense ikke var synderlig talstærk og med god vilje lod sig overse, endnu i 1942 mere et irritament end en alvorlig provokation. Spadserende tyske soldater sås i gaderne og dukkede op i butikkerne, men oprådte endnu ikke udfordrende. Mere pågående føltes syngende tyske kolonner på march gennem byen på vej til øvelser eller afløsninger.

En anden ændring er måske værd at nævne, selv om datidens mennesker nok ikke hæftede sig ved den: En vis uforanderlig ensformighed. De biler,

*Ove Jørgensen.
(Nørmark fot.).*

der kørte, var af model fra slutningen af 1930'erne og var uforanderligt de samme, og det tøj, folk bar, var enten det gamle, det omsyede eller det fælles standardtøj. Butikkerne prøvede i bedste fald at leve op til det foregående års stil. Gaderne blev lappede, men heller ikke mere. »Man må nøjes med at lappe hullerne i byens gader på grund af tjæremangel, vi kan ikke få tjære nok til, at det kan lade sig gøre at foretage mere end nogle lapninger. Alt lappes jo nu om dage«, noterede stadsingeniør H.V. Rygner i maj 1943. Det var trods behjertede forsøg på at pynte på ensformigheden ikke en tid for nye moder eller for nogen art af nyskabelse. Umærkeligt for tiden selv blev byen slidt lidt ned og byggede, uberørt af nye impulser, sin eksistens over gamle læster.

H.V. Rygner.

22 · Erhvervslivet under tilpasning

Til syvende og sidst blev det byområdets erhvervsvirksomheder, der skulle klare ærterne. Alle som en stod de i en situation, der krævede omlægnin-ger, improvisationer og tilpasning. Det skulle vise sig, at smidigheden og opfindsomheden var stor.

Trods helt uprøvede produktionsvilkår og med konstant usikkerhed over for den kommende tids leverancemuligheder var der ingen af byens større og mellemstore virksomheder, der gav op og drejede nøglen om. Alle fægtede sig igennem, de fleste med økonomisk tilbagegang, enkelte med fremgang. Ingen slap for vanskelighederne. Alle fra direktør til ufaglært måtte leve med spekulationer og bekymringer.

En del småvirksomheder skubbede sig på plads i ofte vellykkede forsøg på at bøde på tidens savn. Tommestokke i Åsum, diverse værktøj i Mar-slev, ski i Tarup, skruetrækkere på Døckerslundsvej, papirsejlgarn i Læs-søegade, keramik i Nr. Åby o.s.v. For byens beskæftigelse, forsyninger og hele materielle velfærd blev det afgørende, om erhvervslivets ledere og tusinder af medarbejdere evnede at finde udveje, så hjulene kunne holdes i gang.

»Mangt går værre end ventet«, hedder det fatalistisk i et gammelnordisk visdomsord. Under besættelsen gik en del bedre end frygtet. Da den kom, kunne ingen se ind i fremtiden og gøre sig realistiske forestillinger om, hvor galt eller måske katastrofalt det kunne gå, eller hvor længe dens skyg-ge skulle hænge over byen.

En indsigt i byområdets tilværelse under besættelsen kræver en redegø-relse for, hvordan byens erhvervsliv klarede skærene og satte foretagsom-hed i frygtens sted. Det er tidligere omtalt, at alt afhang af krigen og dens udfald. Det bør tilføjes, at meget afhang af, hvordan man mødte krigens udfordringer. I første omgang øjnede borgerne ingen mulighed for direkte at blande sig i den, men erhvervslivet blev fra første til sidste dag kon-fronteret med dens konsekvenser. Hvordan spændte denne konfrontation af?

Overfor: Odense-vejviserens bykort fra 1944 – efter den store havneudvidelse og byggeriet af den første etape af Folke-bokvarteret.

23 · Markens grøde

Landbrug

Det odenseanske byområde rummede en del landbrug og et stort, blomstrende gartnerierhverv. For det danske landbrug som helhed kom besættelsen til at betyde en forbedret økonomi. »Ved en grov opdeling af befolkningen i erhvervsgrupper tegner landbruget sig for den relativt største økonomiske fremgang under besættelsen«, konstaterer historikeren Sigurd Jensen i sit værk, *Levevilkår under besættelsen*. Han fremhæver dog samtidig, at den påviselige fremgang skal ses i relation til en meget lav indtjening i 1930'erne, og at indkomstfremgangen var yderst forskellig for de forskellige brugsstørrelser. »Godsejernes fortjenester var relativt meget høje, medens husmændenes lå langt under gennemsnittet«.

Fremgangen havde rod i forbedrede priser, ikke i forøget produktion. For som alle andre erhverv kom landbruget ud for tidens mangler, specielt mangel på kunstgødning og foderstoffer. Hvad kunstgødning angår, lykkedes det at skaffe nogenlunde tilstrækkelig kaligødning, hvorimod der trods visse leverancer fra bl.a. Norge blev et betragteligt underskud i tilførslen af kvælstofgødning og superfosfat. Importen af Chilesalpeter var naturligvis stoppet som importen af fosfat fra oversøiske områder.

Hertil kom så klimabesværligheder. Høstudbytteerne i 1940, 1941 og 1942 blev da også beskedne med henholdsvis 115, 110 og 112 mill. afgrødeenheder mod 113 i 1939, mens høstårene 1943 og 1944 forbavsede nok viste fremgang med 112 og 118 mill. afgrødeenheder. Her gjorde næringsreserver i jorden i forbindelse med gunstige vejrforhold sig gældende.

Værre var det, at importen af foderstoffer ophørte. Dermed var det givet, at den animalske produktion ikke lod sig opretholde i normalt omfang, selv om det også på dette område kom til at gå bedre end frygtet. På Fyn blev tendensen den, at reduktionen i første række kom til at gå hårdt ud over svineholdet, mens man mest muligt søgte at opretholde kvægbestanden. Det blev her en stor hjælp, at man i løbet af besættelsesårene forøgede anvendelsen af ensilering af roetoppe og sukkerroeffald fra 82 mill.

Korn- og foderstoffirmaet Elias B. Muus fejrede den 1. juli 1942 100 års jubilæum. Billedet her er fra kontorene i Sukkergården i Frederiksgade.

foderenheder i 1938-39 til et maksimum af 320 mill. foderenheder i 1942-43. Agitationen for ensilering blev kraftig, og staten ydede støtte til opførelse af ensilagebeholdere, men helt bortset fra investeringsomkostningerne krævede den nye teknik en viden og en erfaring, som ikke alle besad.

For byens store korn- og foderstoffirmaer, Fyns Andels-Foderstofforretning og Elias B. Muus, der arbejdede med import af foderstoffer og kunstgødning fra oversøiske områder som Canada, USA, Indien og Sydamerika, fik disse forhold naturligvis en helt speciel betydning. Tidstypisk og illustrerende for problemerne blev udviklingen for Elias B. Muus.

Firmaet var blokaderamt allerede inden besættelsen, men fik dog enkelte ladninger igennem, inden isvinteren 1939-40 satte bom for al sejlads. Derefter måtte firmaet – og dets kunder – klare sig igennem med dansk korn. Enkelte, men meget små leverancer af foderstoffer nåede frem fra tyskokkuperet område, ligesom små tilførsler af kunstgødning fra bl.a. Ungarn og Rumænien kom i hus.

Men omsætningen gik tilbage med 20-25%, og der blev problemer med fremskaffelse af proteinrigt foder. For i nogen grad at råde bod på denne situation kom firmaet ind i et frugtbart samarbejde med LAB, idet firmaet modtog de betydelige mængder køkkenaffald, LAB indsamlede rundt omkring, hvorefter det oprettede tørrerier, dels i Tåstrup og Århus, dels – i Odenseområdet – i Lettebæk nær Bellinge.

Også andre produktioner blev taget op. Således oprettedes et roesnit-tørreri i havnen, hvor roesnitter oparbejdedes dels til foder, dels til erstattingskaffe, ligesom der blev gjort forsøg med indsamling af brændenælder og kastanier samt forsøgsvis olden. Som landet lå, måtte alle udveje prøves, for firmaets, landbrugets og hele befolkningens skyld. En del af virksomhedens omsætning lå i forhandling af brødkorn, der før krigen overvejende kom fra Canada, men nu måtte hentes hos danske leverandører som møllere og købmænd rundt om på Fyn. Her skabte kørslen kvaler, der måtte klares med de generatorbiler, mellemhandlerne efterhånden fik anskaffet sig.

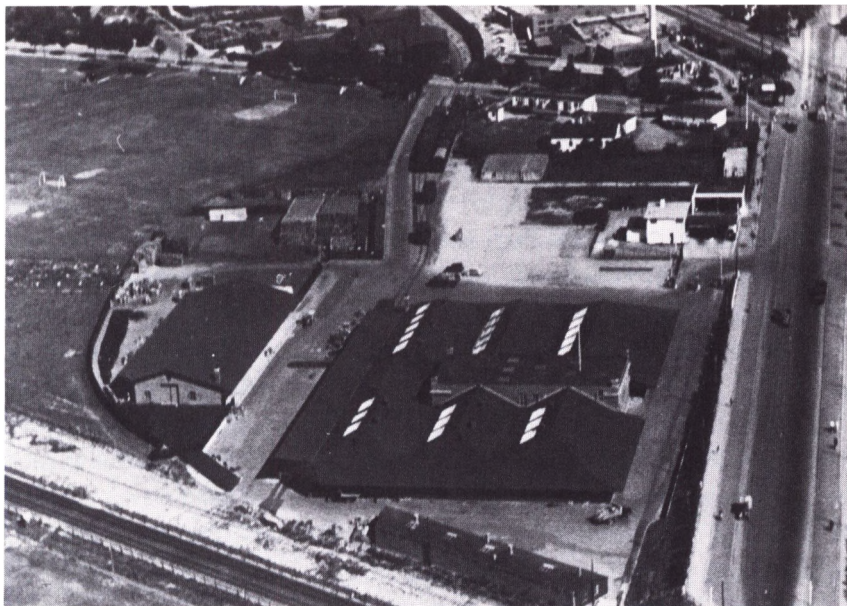
Helt bortset fra, at landbrugsproduktionen var bestemmende for bybefolkningens ernæringsituation og dannede det nødvendige grundlag for betydelige industrier, også i Odense og ikke mindst i Odense, var en forbedret økonomi for landbruget selvfølgelig indirekte af stor betydning for byens handlende og andre erhvervsvirksomheder, og man kan finde glimt af landbrugets forbedrede kår også uden for de firmaer, der direkte var knyttet til landbruget.

På bestyrelsesmøder i Det fynske Trælastkompagni i 1941 måtte man således med bekymring registrere stagnationen af byggeri i Odense, men fandt lidt trøst i øget byggeri på landet, efter at »landboerne har fået en del penge mellem hænderne«, som et par af bestyrelsesprotokollaterne udtrykker det.

Selv inden for et så stort byområde som det odenseanske var det selvfølgelig stærkt begrænset, hvor meget egentligt landbrug der fandtes, men for det samlede odenseanske erhvervsliv spillede lige så selvfølgelig erhvervsvilkårene for hele det fynske opland en anelig rolle, og byen Odenses næringsliv kan ikke med rimelighed anskues uden i det mindste en erindring om denne sammenhæng. Kuriøst nok havde selve Odense kommune jord under plov som f.eks. forsøgsgården Elsesminde, og tidens regnskaber røber, at landbrug selv på forsøgsbasis og under kommunal drift slet ikke var så ringe en forretning.

Gartneri

Men spillede det egentlige landbrug kun en beskeden rolle inden for bygrænsen, så var til gengæld gartnerierhvervet af meget stor betydning med store, udbyggede gartnerier i Stige og Bellinge samt en del gartneri i Fraugde, Allesø og pletvis andre steder. At besættelsen måtte skabe umiddelbare vanskeligheder for dette erhverv med dets ca. 830 andelshavere tilsluttet Gartnernes Salgsforening, siger sig selv.

Luftfoto af Gartnernes Salgsforenings bygninger på Middelfartvej.

Vanskelighederne opstod dels i forbindelse med opvarmningen af drivhusene, dels i form af mangel på gødning og endelig i forbindelse med de daglige transporter. Hvad fyringen angår, var denne baseret på udenlandsk brændsel, mest kul, men også en del olie, og selv om der var en del frilandsgartneri, var den overvejende del af produktionen – skønsmæssigt 2/3 – baseret på driften af drivhuse, hvilket krævede kontinuerlige leverancer af brændsel. Blot en dags svigt og en hel produktion kunne være ødelagt. Dette måtte med kun små tildelinger af udenlandsk brændsel betyde krav om en større omstilling, og det blev her en lykke i ulykken, at besættelsen indtraf på et tidspunkt, da det gik mod årets sollyse timer. Gartnerne vandt derved nogen tid til at indrette sig.

I denne proces blev der overvejende tale om overgang til brunkul, men også træ blev anvendt, ligesom et enkelt gartneri gik over til at fyre med halm. Men selv efter omstillingen medførte situationen en vis produktionsomlægning, idet man måtte forlade dyrkninger, der krævede vintervarme huse og gå over til produkter, som kun krævede varme fra det tidlige forår. De hårde vintre gav kravet herom eftertryk.

Tendensen gik i retning af ændring fra varmekrævende til lettere dyrkbare blomster samt grønsager – overvejende agurk og tomat. For gartnerne i Stige blev det en hjælp, at der her var et lille fjernvarmeanlæg, der kunne bidrage med nogen varme til drivhusene, selv om dette selvsagt kun skubbede problemet.

Hvad gødning angår, var gartneriet med den intensive udnyttelse af små arealer mere gødningskrævende end landbruget og følgelig endnu vanskeligere stillet. Gartnerierne fik små tildelinger af kunstgødning, men var i øvrigt henvist til at supplere med alle former for naturgødning og kompost. Således hentede man en del gødning fra Odense Eksportslagteri, hvor tarmindeholdet fra de slagtede dyr efter kompostbehandling viste sig at være et fortræffeligt gødningsmateriale, og byens natrenovation samlede på en af kommunens gårde i Snapind, hvor gartnere hentede den i store tønder til kompostbehandling.

En del hestegødning fremskaffedes i samarbejde med byens vognmænd. Det var en tid, hvor intet måttet gå til spilde, og hvor intet gik til spilde. Da en række gårde i 1944 blev nedlagt i Allesø i forbindelse med tyskernes bygning af lufthavnen i Beldringe, blev betydelige mængder gødning hentet fra gårdenes møddinger, inden tyskerne overtog arealet. Stort set lykkedes det med omlægninger og ekstraarbejde at opretholde produktionen, og på friland gik man over til dyrkning af nye produkter som f.eks. spinat og grønkål til tørring samt dyrkning af tobak. De tørrede grønsager blev presset sammen i hårde blokke og blev et vigtigt vitamintilskud i vintermånederne.

Transport blev et stort problem. Dels havde gartnerne næsten daglige leverancer til auktionshallen i Odense, og dels skulle de sørge for transporterne af gødning og brunkul fra bane til gartneri. Inden besættelsen blev disse transporter foretaget med lastbil og for enkeltes vedkommende med hestevogn. Ganske enkelte gartnerier gik nu over til generatorbiler, men dels var det svært at opnå ombygningstilladelser, dels var tildelingen af fyringstræ meget begrænset.

Svaret blev derfor hestetransport med udvidelse af hesteholdet til følge. Dette krævede igen udvidelse af stalde og øget folkehold, hvilket sidste på grund af de nye dyrkningsforhold også blev tilfældet i forbindelse med både frilandsdyrkning og drivhusarbejde. Samfundsmæssigt kom gartneriet herved til at yde et bidrag til forbedring af beskæftigelsen.

Omlægningen af transport skete ikke fra den ene dag til den anden. I 1940 måtte gartnerne aflyse deres årlige udstilling i Fyns Forum, men i 1941 var omlægningen fuldbyrdet, og udstillingen kunne afholdes efter det normale mønster. For gartnerne i Stige blev inddæmningen af Lumby Strand af særlig interesse. En del arealer blev disponible, og man startede her de første forsøg med dyrkning af kål og gulerødder samt lupin til nedpløjning.

Salget af gartnerens produkter var helt overvejende koncentreret omkring Gartnerens Salgsforening i Odense, der efter hollandsk mønster var

blevet oprettet i 1929 til afløsning af tidligere tiders torvehandel, og hvor der blev holdt daglige auktioner med salg af frugt, blomster, grønsager og bærfrugt. Salgstallene herfra fortæller om en betydelig fremgang for erhvervet, fremtvunget på trods af de arbejdsmæssige vilkår for gartnerne og fordi hjemmemarkedet nu blev komplet henvist til den hjemlige produktion.

Gartneriet blev et af de få af byområdet erhverv, der kunne notere omsætningsfremgang og økonomisk vækst under besættelsens betingelser. Selv om moderate prisstigninger indgår i tallene, er deres tale dog utvivlsom:

Tablet 23.1: Salg gennem Gartnernes Salgsforening i Odense.

År	Frugt	Blomster 1.000 kr.	Grønsager og bærfrugt
1939	860	1.178	3.170
1940	1.879	1.063	3.672
1941	1.372	1.290	5.367
1942	2.800	1.843	7.868
1943	3.113	2.453	9.438
1944	2.046	3.849	11.256

Kilde: Meddelelse til medlemmerne af GASA, udsendt af bestyrelsen 25.11.1959.

Fremgangen især for grønsager og bærfrugt var så betydelig, at Salgsforeningen i 1942 måtte skride til opførelse af en emballagebygning med kælder, der også skulle tjene som pakkecentral. Tilbygningen var med 2.100 m² etageareal en væsentlig udvidelse af et byggekompleks, der i 1942 var nået op på 5.750 m², men Salgsforeningen fik under besættelsen ingen glæde af sin tilbygning. Da den stod færdig i sommeren 1943 blev den omgående beslaglagt af den tyske værnemagt, der benyttede bygningen indtil kapitulationen i 1945.

Resultatet måtte med den stadig forøgede aktivitet klemt sammen på de allerede eksisterende anlæg blive stor trængsel og mange praktiske vanskeligheder for virksomheden i besættelsens to sidste år. Helt kaotisk blev forholdene under de store strejker i august 1943 og i dagene efter den 29. august, hvor mange tusinde kasser tomater rådne og måtte destrueres, et overskueligt tab for et erhverv i støt fremgang.

Frøfirmaet L. Dæhnfeldts hovedsæde på
Åløkke Allé.
(Nørmark fot., Møntergården).

Frøhandel

Tæt knyttet til den fynske jords produktionsevne var også byens store frø-firma, L. Dæhnfeldt. Her ramte besættelsen med omgående virkning firmaets betydelige eksport af frø til alle oversøiske markeder, især England, der var det største eksportmarked, men også USA, Australien, Canada, New Zeeland samt en mindre eksport til Sydamerika. Nu blev der udelukkende tale om salg til hjemmemarkedet samt en efterhånden udvidet eksport til lande på det europæiske kontinent.

Vilkårene for denne eksport blev forhandlet gennem Dansk Frøhandlerforening og danske myndigheder, der fastsatte eksportfordelingen til de lande, der kom i betragtning. I disse forhandlinger søgte firmaet at opnå størst mulig eksport til »tredjelande« som Schweiz, Sverige og Finland og lagde især vægt på eksport til Finland, en bestræbelse, der lykkedes i ret vid udstrækning.

Produktionen, der fortrinsvis bestod af græsfrø, men også af roefrø, sennep, oliehorn og diverse havefrø, blev lettere påvirket af tidens øgede krav til leverance af kløverfrø, sennepsfrø og høfrø, idet dog græsfrø forblev den dominerende artikel. I en vis forstand og på længere sigt fik afskæringen af forbindelserne med de oversøiske områder positiv betydning, idet firmaet indtil 1940 havde importeret engrapgræsfrø fra USA, men nu måtte overgå til hjemlig produktion af denne frøsort, en overgang

der fuldt ud lykkedes, ligesom firmaet også med hensyn til dyrkning af kløverfrø opnåede selvforsyning. Disse omlægninger medførte en intensiveret forskning med henblik på at udvikle stammer, der var mere yde-dygtige og bedre klimatilpassede, og med denne forskning var grunden lagt til en større ekspansion efter krigen.

Krigsårene blev således en opgangsperiode for firmaet, først og frem-mest fordi al produktion var let sælgelig, og priserne trods kontrol af Pris-direktoratet var stigende. Bl.a. var man i Tyskland ivrig efter at modtage al overskudsproduktion, når først hjemmemarkedet var forsynet. Firmaet udvidede derfor under besættelsesårene arbejdsstyrken fra ca. 300 til ca. 400 mand, og man udvidede kontorlokaler i Vestergade og planlagde udvidelser af firmaets hovedsæde i Åløkke Allé, en udvidelse der dog hæmmedes af tidens mangel på byggematerialer.

Firmaets fremgang på linie med fremgangen for landbrug og gartneri understreger den ændrede vægtfordeling, besættelsen medførte i forholdet mellem dansk landbrugserhverv, der kunne notere forbedrede konjunk-turer, og dansk industri, der måtte fægte sig igennem under forringede konjunkturer og ofte med enorme vanskeligheder.

24 · Byens levnedsmiddelindustri

Kød

Direkte afhængig af landbrugsproduktionen var en række af byens store levnedsmiddelindustrier: De store møller, Munke Mølle og Dampmøllen Victoria, Odense Eksportslagteri og byens private slagterier, Odense Sukkerkøgeri, Fyns Konserverfabrik, Odense Konserverfabrik og et par mindre konserverfabrikker og mosterier, Albani Bryggerierne og, for så vidt angår leverance af sukker, Odense Marcipanfabrik. Indirekte var byens handlende – i første række bagere, slagtere og købmænd – og i sidste ende hjemmene afhængig af disse virksomheders drift og leveringsmuligheder, og en kort redegørelse for disse firmaers problemer og problemløsninger trænger sig på til forståelse af byens tilværelse.

Af byens slagterier var Odense Eksportslagteri langt det største. I en årrække var det landets største, en stilling det ikke formåede at holde under de forandrede forhold. Måske blev slagteriet den af byens levnedsmiddelindustrier, der først og føleligst fik de forandrede forhold at mærke. Vanskelighederne havde meldt sig allerede inden besættelsen i form af rationeringer på det engelske eksportmarked, vigende priser over for stærkt stigende priser på foderkager samt leveringsvanskeligheder, dels som følge af krigsforlis af danske skibe, dels på grund af isvinteren.

Fra krigens udbrud til besættelsen krigsforliste ikke mindre end 33 danske skibe i Nordsøen, hvorved 362 danske sømænd satte livet til, heraf ikke mindre end seks skibe i dagene 19.-20. marts. Det var i trykket stemning, man under disse omstændigheder producerede med eksport for øje. En kort overgang i februar måtte alle slagtninger indstilles, bl.a. fordi isen i Store Bælt udelukkede alle leverancer til København og Sjælland.

Oven i dette kom så besættelsen, der omgående skaffede netop denne virksomhed tyskerne direkte på halsen. Allerede den 10. april meldte den første tyske opkøber sig. Han kunne afvises, indtil den dansk-tyske samhandel var forhandlet igennem af overordnede danske og tyske myndigheder, men på længere sigt blev leverancer sydpå en af de pinagtige konsekvenser, slagteriet måtte affinde sig med.

Ingen af byens mange industrivirksomheder slap selvfølgelig for en eller anden afhængighed, direkte eller indirekte, af det tyske produktionsapparat eller marked, men da en betydelig del af byens industri var en hjemmemarkedsindustri eller blev det, da den oversøiske eksport stoppede, undgik de fleste dog direkte tysk indblanding og overvågen. Eksportslagteriet, Thomas B. Thrige og Odense Stålskibsværft blev nok de industrier, der fik den tyske tilstedeværelse mest direkte at føle i form af afhængighed og kontrol.

Men en ting var afsætningen, en anden produktionen. Og her stod det straks klart, at denne ikke lod sig opretholde i blot tilnærmelsesvis normalt omfang. Manglen på foderstoffer slog omgående igennem, og for at føje spot til skade kom så de dårlige høstår op til 1943. Svinebestanden måtte omgående reduceres, og dette skete bl.a. gennem en omfattende slagting af de såkaldte polte, smågrise som der ikke var foder til. De fynske landmænd foretrak helt åbenbart at reservere den eksisterende fodermængde til en nogenlunde opretholdelse af bestanden af rødt malkekvæg, og for Odense Eksportslagteri, der helt overvejende gav sig af med slagting af svin, blev nedgangen drastisk:

Tabel 24.1: Slagtinger på Odense Eksportslagteri.

År	Svin	Kreaturer Stk.
1940	179.059	7.672
1941	77.700	9.700
1942	41.463	9.680
1943	55.800	7.672
1944	96.000	7.670

Kilde: Redegørelse for Odense Eksportslagteri.

Med sådanne reduktioner og krav om leverancer til Tyskland var det klart, at det blev svært og nu og da umuligt at tilfredsstille hjemmemarkedets behov fuldt ud, og først en frivillig kunderationering, senere indførelse af særlige købekort til kød og flæsk blev en nødvendighed.

Men hertil kom et andet forhold. Fra tysk side ønskede man især leverance af levende svin, og dels betød dette en nedgang i beskæftigelsen, dels medførte det en følelig mangel på det danske marked af slagteaffald som fedt og alle former for indmad. Slagteriet og de danske myndigheder strittede her imod, så godt det lod sig gøre, og der opnåedes en ordning, hvorefter 50% skulle leveres som saltet bacon, 25% som fersk flæsk og 25% som levende svin.

Alligevel måtte både nedgangen i slagtingerne og leverance af levende svin påvirke beskæftigelsen, udtrykt i formandens beretning i 1941 med ordene:

»Desværre har den store nedgang i slagtingerne medført en meget ringe beskæftigelsesgrad, og det må beklages, at vi i høj grad har måttet gøre brug af arbejdsfordelingen, således at mange af vore gamle trofaste arbejdere i lang tid har måttet nøjes med to dages arbejde om ugen – undertiden endda mindre. Vi har naturligvis med alle midler søgt at skaffe beskæftigelse både af hensyn til selve vor virksomhed og også til arbejderne, og det er i nogen grad lykkedes os«.

»Alle midler« var vedligeholdelse, småreparationer, rengøring m.m. At det i et vist omfang lykkedes, bekræftes af beskæftigelsestallene, der trods en midlertidig nedgang på ingen måde svarer til nedgangen i slagtinger:

Tabel 24.2: *Beskæftigede på Odense Eksportslagteri.*

År	Antal personer
1940	174
1941	171
1942	145
1943	171
1944	183

Kilde: Redegørelse for Odense Eksportslagteri.

Men tallene skal altså læses med det store forbehold, at der for de beskæftigede var tale om den nævnte arbejdsfordeling. Og arbejdsfordeling betød lønnedgang. De, der fik deres arbejdstid nedsat udover et mindre antal dage, fik ganske vist en vis godtgørelse gennem bidrag fra andre ansatte og fra staten, men lønnedgang var alligevel en konsekvens af al arbejdsfordeling, uanset arbejdsplads. Når antallet af beskæftigede på slagteriet steg fra lavpunktet i 1942 hang dette ikke bare sammen med de let forøgede slagtinger, men også med det forhold, at man fra tysk side, da manglen på arbejdskraft fra 1942 satte ind i Tyskland, gik over til at kræve en forøget leverance af konserver. Med en udbygget konserverafdeling både kunne og måtte slagteriet efterkomme dette krav, så vidt det var muligt at skaffe emballage gennem den normale dåseleverandør, Hastrup Fabrikker. Fra tysk side leverede man til dette formål sortblik, og der blev tale om leverance, specielt af farsvarer, med stærkt begrænset holdbarhed. Disse slagtinger omfattede især polte, hvilket forklarer det stigende antal slagtinger i 1944.

Virksomheden var således under stærkt pres, og det klarede jo ingen problemer blot at glæde sig over beskedne leveringsmuligheder til den krævende tyske kunde. Helt bortset fra virksomheden selv og opretholdelsen af dens arbejdspladser var der også leverandører og kunder i hjemlandet at tage hensyn til.

Uanset at også mange byfolk skaffede sig »sorte« grise ved hjemmeslagtninger, der unddrager sig al statistik, og at de gjorde det med god samvittighed i bevidstheden om, at sådanne grise i det mindste ikke gik sydpå, var flertallet af byens borgere alligevel henvist til slagterbutikkerne. Det blev alene af den grund en bitter nødvendighedens lov for denne som for alle danske virksomheder at samhandle med besættelseslandet, det være sig direkte eller indirekte.

Samhandel blev også et spørgsmål om overlevelse. Derfor og uanset nødvendigheden af leverancer til Tyskland tog slagteriet da også initiativet til at fremme produktionen. Dels søgte man at fremme kartoffelavl, og man ydede tilskud til ambulante kartoffelkogerier, der rundt om på Fyn kogte foderkartofler som et værdifuldt tilskud til svinefoderet, og dels købte man i maj 1941 en destruktionsanstalt ved Assens, der med stort udbytte oparbejdede affaldsprodukter til teknisk fedt og til benmel, der lod sig anvende som foder for både svin, kreaturer og høns, ligesom anstalten fra 1942 gik over til at producere fiskemel og sildeolie af fiskeaffald og skidt-fisk.

Men spændetrøjen var der, udtrykt i virksomhedens jubilæumsskrift, der i en omtale af de tyske lastbiler, som afhentede levende svin nævner, at

»det jo nok kunne sætte ondt blod i den odenseanske befolkning, når en sådan kolos svingede ud af slagteriets port samtidig med, at der uden for den nærliggende butik stod mange hundrede kunder i kø for at købe de beskedne mængder flæsk eller andre kødvarer, der af tyskerne var overladt de danske forbrugere«.

Da det onde blod for alvor kom i kog, blev virksomheden da også genstand for en letforståelig sabotage. Men herom senere.

Sukker

Odense Sukkerkokeri var en nøgleindustri, af betydning ikke blot for hjemmenes forsyning, men også for en række af byens andre virksomheder. Og sukker var en mangelvare, rationeret allerede i efteråret 1939. Primært var firmaet helt afhængig af landbrugets produktionsevne, men roemængden var kun den ene side af sagen. Transport af de tusinder af tons roer og andre mængdevarer samt omstilling til indenlandsk brændsel med

K. Brorson-
Hansen.

ændring af kedlerne og konstante reparationer, hvor kedler måtte tages ud af drift til rensning for slaggeaflejringer, blev en anden alvorlig side af firmaets problemstof.

Men trods alt besvær kom Odense Sukkerkokeri lykkeligt gennem besættelsesårene »uden skrammer af nogen art«, som firmaets daværende fabrikschef udtrykker det. I betragtning af, at sukkerkokeriet gennem forvalter K. Brorson-Hansen og en gruppe af firmaets faste folk blev et af byens depoter for nedkastede våben, kunne der meget vel være blevet tale om skrammer, men det skete altså ikke. Besættelsesårenes produktionstal belyser virksomhedens aktivitet:

Tabel 24.3: Produktionstal for Odense Sukkerkokeri.

År	Roearéal	Roehøst	Roer oparbejdet	Sukker i roer
År	Ha.	Tons/ha.	Tons	%
1940	3.800	32,8	129.000	17,0
1941	4.850	31,5	160.000	17,9
1942	5.100	27,6	146.000	16,4
1943	4.800	29,0	145.000	16,2
1944	4.350	21,2	97.000	15,3

Kilde: Redegørelse for Odense Sukkerkokeri.

Det fremgår, at roearæalet, der år for år blev fastsat af Handelsministeriet, ligesom ministeriet også fastsatte roeprisen, blev væsentligt forøget i forhold til 1940, og det fremgår tillige, at de utilstrækkelige tilførsler af kunstgødning påvirkede høsten i nedadgående retning med en lettere forbedring i det gode høstår i 1943.

Omvendt var vejrforholdene i 1944 mere end ugunstige for udbyttet. August 1944 blev så tør, at roebladene visnede, og da regnen satte ind i september, satte roerne nye blade, uden at roerne af den grund voksede. Udbyttet pr. ha. satte bundrekord, og sukkerindholdet faldt. Dette i forbindelse med en arealtilbagegang, der skyldtes landmændenes ulyst til at tegne arealer på grund af transportvanskeligheder og berettiget frygt for mangel på arbejdskraft til udførelse af markarbejdet, medførte en ganske alvorlig nedgang i sukkerkokeriets produktion. I 1944 var der lettere penge at hente end ved slidsomt arbejde i roemarkerne.

I en meget vigtig henseende var sukkerkokeriet imidlertid særdeles vel rustet til at imødegå tidens vanskeligheder, idet bestyrelsen i juni 1939 havde vedtaget at gennemføre et projekt til omlægning af produktionen,

*Den lidt utraditionelle brødvogn har gjort holdt på Hjallesvej.
(H. Th. Larsen fot.).*

hvorefter omkring halvdelen af sukkeret skulle fremkomme som melis, der direkte kunne udleveres til kunderne. Hidtil havde man fremstillet råsukker til viderebehandling på raffinaderiet Phønix i København.

Det odenseanske projekt var ydermere udformet således, at man med et minimum af ændringer kunne gå over til fremstilling af 100% melis. Af to grunde blev dette en lykkelig beslutning. Dels blev transporterne af råsukker fra det fynske område nu delvis overflødige på et tidspunkt, hvor al transport var besværlig, og dels blev Phønix i januar 1943 ramt af det britiske bombardement mod B & W, hvorefter Odensevirksomheden kunne træde til og ikke blot oparbejde sit eget råsukker samt råsukker fra Assens Sukkerkøgeri, men også modtage råsukker til raffinering fra Maribo, Højbygård og Gørlev sukkerfabrikker.

Hertil kom som en vigtig ekstraaktivitet, at virksomheden uden for den egentlige sukkerroekampagne påtog sig fremstilling af roesaft og saftråsukker med fodersukkerroer som råvare. En række odenseanske og fynske firmaer, der havde hårdt brug for et ekstra kvantum sødemiddel i deres produktion, kom til at nyde godt af denne tillægsproduktion. Dette gjaldt således byens konserverfabrikker, Albani Bryggerierne, Odense Marcipanfabrik, en del grossister samt f.eks. Fengers Konserverfabrik i Hårby. Også byens støberier fik tildelinger af råsukkersaft, idet dette med held lod sig anvende som bindemiddel til støbesandet som erstatning for linolie. Den noget usædvanlige duft af karamel kunne så brede sig over støberiet.

Beskæftigelsen på sukkerkogeriet blev under disse omstændigheder fastholdt og kulminerede i 1943-44, hvor firmaet i kampagnesæsonen beskæftigede ca. 480 mand, mens den faste stab uden for sæsonen faldt til ca. 160 for derpå at stige til lidt over 200 mand, når sæsonen nærmede sig. At sæsonen blev forlænget, hjalp også på beskæftigelsen.

Dåsemad og »pullimut«

Sukkerkogeriets fremstilling af råsuikersaft fik mest direkte betydning for byens konserverfabrikker, hvis produktion foruden grøntkonserver omfattede produktion af frugtkonserver, marmelade, frugtsafter, frugtvin og for Fyns Konserverfabrik tillige fiskekonserver. Her blev sukkerrationeringen, der også omfattede industrien, en alvorlig hæmsko for produktionen, ligesom blikemballage blev en anden stærkt begrænsende faktor.

Alligevel klarede man sig igennem i ikke ringe grad takket være de ekstra forsyninger af råsuikersaft. Dette muliggjorde bl.a. en stigning i fremstilling af marmelade, hvor man gik over til emballering i træbøtter, og af frugtsafter, og begge varer blev stærkt efterspurgt i en tid, hvor netop sukkerrationeringen satte snævre grænser for hjemmenes mulighed for syltning i bær sæsonen, der trods en ihærdig agitation for mest mulig syltning måtte blive begrænset, selv om små ekstrarationer blev tildelt hjemmene i syltesæsonen. Det samme gjaldt syltning af asier og agurker, hvor fabriksfremstillede produkter kunne hjælpe på hjemmenes muligheder.

Men hertil kom andre løsninger, der gjorde det muligt at opretholde produktion og beskæftigelse også uden for sommersæsonen. Bl.a. oparbejdedes pulp og saft til senere færdigfabrikation, og fiskekonserverfabrikationen blev helårlig med regelmæssige tilførsler af torsk og kuller. Tørring af grønsager som spinat, grønkål og rødkål blev endnu en udvej.

Til dette kom for Fyns Konserverfabriks vedkommende en betydelig stigning i produktionen af frugtvin fra ca. 200.000 liter i 1940 til ca. 950.000 liter i 1945. Der blev tale om fremstilling af mange vintyper, både bordvine og hedvine, fabrikeret på basis af frugter som solbær, brombær, kirsebær, æbler, rabarber og slåen og med anvendelse af gennemprowede gærtyper.

Datiden døbte i bleg erindring om udenlandske vine de hjemlige vinprodukter med fællesbetegnelsen »pullimut«, uanset at mange af disse vine efter tilstrækkelig lagring var særdeles velsmagende, og at flere af dem efter krigen viste deres konkurrencedygtighed som efterspurgte eksportvarer. Problemet var, at for mange ulagrede produkter af salgsvirige producenter

blev kastet på markedet i utide, og at knapheden derfor også lokkede mange dårlige produkter frem.

Men en ting var i øvrigt, hvad man sagde, en anden ting var, hvad man gjorde. De hjemlige vine blev både solgt og drukket og reddede mangel sammenkomst eller festlighed. For selvfølgelig blev der midt i tidens fortrædelighed også festet, når lejlighed bød sig, og dette må ikke glemmes for tidens mørklægning, rationering og uhygge. Vinene blev stærkt efterspurgt af vinhandlere og købmænd. Hvad vinhandlerne angår, tog disse vinene hjem i tønder og tappede derpå selv på flaske, mens købmændene måtte præstere returflasker, ligesom der i 1944-45 blev krav om returprop- per. Alt kunne bruges, og meget kunne og måtte genbruges.

I det store og hele gik de nævnte forhold – emballageproblemer, frem- skaffelse af råsukkersaft og overgang til nye produktioner – igen i byens øvrige konserverfabrikker. Speciel for Odense Konserverfabrik var en betydelig produktion af asparges, der normalt blev importeret fra Tysk- land. Da denne avl under krigen blev indskrænket og efterhånden nedlagt, gik fabrikken over til at anvende asparges af dansk avl.

Det samme blev tilfældet med tomatpuré. Før krigen og et stykke ind i denne importerede fabrikken koncentreret tomatpuré fra Ungarn og Ita- lien, som så blev videreforarbejdet. Da denne import gradvis ophørte, gik man over til opkøb af danske tomater, udelukkende avlet på friland. Kva- liteten var en del ringere, men dette viste sig uden betydning for puréfrem- stillingen.

Emballage blev et hovedproblem. En overgang modtog fabrikken for- tinnede sortblikdåser fra Haustrups Fabrikker, men derpå gik man i stor stil over til glasemballage, træbøtter og anvendelse af papemballage som papdåser og papkartoner, imprægneret med paraffin og voks. Glasemba- lagen voldte kvaler med de nødvendige kapsler, der blev løst med sortblik- kapsler, foret med ringe af kunstgummi. Til disse emballageformer kom anvendelse af sortblikdåser, leveret direkte fra Tyskland uden at fabrikken af den grund blev tvunget ud i leverancer til det tyske marked.

En leverance af tre vognladninger æblemarmelade til Norge blev eneste tvungne leverance. Nye produktioner som konservering af rønnebær, pro- duktion af græskar som erstatning for kandiserede kirsebær og en forøget produktion af frugtmos til bagerne kom til at præge virksomheden.

For konserverfabrikkerne som helhed blev der således tale om væsent- lige produktionsomlægninger. Groft taget gik dåsefabrikationen tilbage som følge af mangel på blikemballage, mens andre produktioner gik frem, hvorved det lykkedes at redde en betydelig beskæftigelse, der for Fyns Konserverfabrik lå på ca. 300 mand og i sæsonen for grøntkonserver fra

først SKEPTISK.
saa FORBAVSET-
saa GLAD!

Prøv den danske Rødvinstype. Deres Handlende har den i begræn- set Omfang.

Lamaison
En af
J. I. JACOBSENS
ORIGINALE FRUGTVINE
af højeste Kvalitet.

Forvandlingens kunst: annonce fra Fyens Stiftstidende 2. oktober 1944.

maj til oktober på ca. 450 mand, for Odense Konserverfabrik på ca. 300 mand i sæsonen.

Øl er godt

For Albani Bryggerierne blev tidens hovedproblem fremskaffelsen af den fornødne mængde byg til malt. Også her måtte man falde tilbage på det danske landbrugs ressourcer, og mangel blev der, bl.a. fordi Statens Kornkontor reducerede bryggeriernes indkøbstilladelser, specielt vedrørende indkøb af byg til bajersk øl. Det blev så Bryggeriforeningens opgave at varetage fordelingen bryggerierne imellem. Kvoteringen foregik i forhold til tidligere indkøb, hvilket indebar en fordel for de eksporterende bryggerier, der nu ikke længere kunne dyrke eksporten på oversøiske markeder.

Albani Bryggerierne hørte ikke til her, men fik den rent øjeblikkelige fordel, at man i 1940 fra Fuglsang Malteri opnåede et større parti malt, beregnet til eksport. Denne gunstige udgangsposition var naturligvis ikke varig, og fra 1941 kom en nedskæring af indkøbstilladelser, der tvang til en rationering ned til et kvantum på 70-80% af de normale leverancer.

I mangel af byg gik man fra 1942 over til også at anvende roesnitter, der lod sig anvende i produktionen af malt, og samme år måtte man nedsætte øllets alkoholindhold fra 3,6% til 3,3%, ligesom produktionen af stærke ølsorter helt ophørte, og sorterne forsvandt fra kældre og hylder, efterhånden som lageret løb ud i løbet af 1940.

For produktionen af hvidtøl og mineralvand blev rationeringen af sukker følelig. Indtil krigens udbrud havde man her anvendt rørsukker fra Sct. Croix, men nu gik man over til roesukker, derpå til fremstilling af sirup på basis af fodersukkerroer og endelig til kunstige sødestoffer.

Også brændsel blev et stort problem, og her kom både tørv og brunkul i anvendelse til supplerende af de begrænsede kulleleverancer. I marts 1943 viser en opgørelse, at man da arbejdede med 50% brunkul, 10% tørv, 25% stenkul og 15% brunkulsbriketter. Men der var andre ting at slås med. Transport blev et problem, der løstes med en fordobling af hesteholdet til 42 heste, hvilket igen skabte foderproblemer, og både flasker og kapsler blev mangelvarer, ligesom det blev et problem at vedligeholde bryggeriets fæde. Her måtte man klare sig med de gamle træfæde. Fornyetser var udelukket.

Hvad kapsler angår, blev det manglen på hvidblik, der voldte kvaler. Sortblik kunne i et vist omfang fremskaffes, men viste sig kun anvendeligt med store bryderier, og man måtte på et tidligt tidspunkt skride til indsamling af gamle kapsler, der nogenlunde lod sig genoprette på Crown

Cork Fabrikkerne i Vejle, selv om de genanvendte kapsler ofte gav anledning til ødelagt øl.

Da det også blev svært at få den fornødne elkraft på de ønskelige tidspunkter, indrettede man sig med installering af en dampmaskine, så virksomheden kunne fremstille sin egen elektricitet, og det var en selvfølge, at anlægget var koblet på byens ledningsnet, så al overskudsproduktion blev sendt ud i dette net.

Mod alle genvordigheder lykkedes det at opretholde og endda forøge omsætningen med de nævnte reducerede kvaliteter. For bajersk øl blev omsætningen:

Tabel 24.4: Produktion af bajersk øl på Albani Bryggerierne.

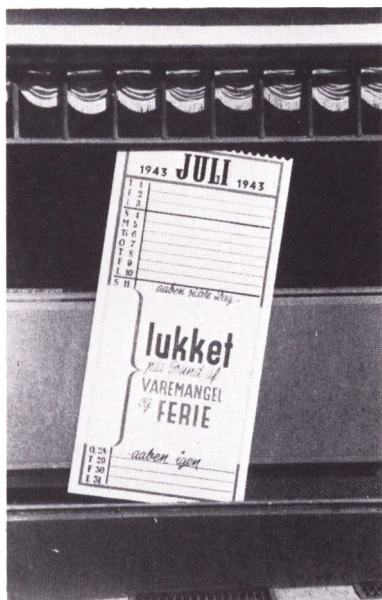
Regnskabsår	Hektoliter
1939-40	33.600
1940-41	38.000
1941-42	40.000
1942-43	42.700
1943-44	47.000
1944-45	41.000

Kilde: Redegørelse for Albani Bryggerierne.

De anførte tal skal dog læses med den væsentlige reservation, at de intet siger om befolkningens forsyning, da bryggeriet havde pligt til at levere til de tyske kantiner og forlægninger, der aftog en anseelig del af den samlede produktion.

Marcipan

På forhånd skulle man tro, at en virksomhed som Odense Marcipanfabrik, der producerede rå marcipan samt bagemasse med mandler, abrikoskærner og sukker som de vigtigste råvarer, måtte give op hurtigt efter besættelsen. En stor del af råvarerne kom fra Kina, Mellemøsten og Californien. Men virksomheden fortsatte, og det lykkedes endda stort set at opretholde beskæftigelsen. Den betydelige eksport stoppede, men hjemmemarkedet blev tilbage og skulle gerne forsynes bedst muligt. Foreløbig havde firmaet et lager, der muliggjorde normal produktion for året 1940, og derpå kunne man i aftagende omfang producere på grundlag af beskedne leverancer af kærner fra Italien og Spanien, indtil disse leverancer hørte op i 1943. Oveni kom så sukkerrationeringen, der medførte, at produktionen i 1942

Et bageri i Læssøgade gjorde det helt klart for kunderne, at varerne var for få. (H. Th. Larsen fot.).

var nede på lidt under 50% af det normale, og da sukkertildelingen i 1943 nåede ned på ca. $\frac{1}{4}$ af det normale, måtte man skride til yderligere nedskæring af tildelingen til kunderne, på det tidspunkt især bagerne.

Når man alligevel kunne opretholde en vis produktion skyldtes det bl.a., at man strakte de sidste reserver af mandler til det yderste. De sidste mandler blev således for at bevare essensen opbevaret på syreballoner forbundet med slanger fra en kulsyrebeholder. Samtidig gik man over til at eksperimentere med andre produkter til erstatning for de rene varer.

Listen blev her lang og røber tidens krampagtige forsøg på at klare dagen og vejen. Den omfattede bl.a. kastanier, skorzonerrødder, blommekærner, kartofler, bønner, roesnitter, gule ærter, agern og bog m.m., alt sammen tilsat kemiske smagsstoffer. Inden for denne liste blev det gule ærter og især kartofler, der gav brugelige resultater og lod sig fremskaffe i rimelige mængder. Et produkt med indblanding af kartoffelmasse viste sig ganske godt egnet til bageformål.

Tilbage blev imidlertid sukkerrationeringen, og som nævnt kunne virksomheden her støtte sig lidt til erstatningsleverancer af råsukkersaft. Det blev herefter kartoffeldyrkning på virksomhedens egne arealer, herunder medarbejdernes sommerhusarealer samt forsøg og reparationer, der tillod en nogenlunde opretholdelse af beskæftigelsen. Emballageproblemer og fyringsproblemer kom fabrikken til at dele med alle andre virksomheder. Løsningen lå her i tørv og genbrug.

Ikke egentlig nød

Går vi efter dette summariske rids af byens levnedsmiddelindustri ud i byens forretninger, bliver nettoresultatet af alt det nævnte, at slagterbutikker, bagerforretninger og købmandsbutikker bortset fra bogholderibesvær med rationeringsmærker måtte klare sig igennem med færre varer, forringede varer, erstatningsvarer, undertiden ingen varer, undertiden kødannelser og ret konstante plagerier om andel i de restlagre, der måske alligevel fandtes et eller andet sted i bagbutik eller bagerst på hylden.

I en mangelsituation blev det et utaknemmeligt job at stå for en retfærdig fordeling mellem gamle kunder og strejfkunder. Det kunne, selv hvor rimelighed talte for det, være betænkeligt at give til højre, hvis der så ingen mulighed var for at give til venstre. Også på dette område florerede rygter. N. N. havde endnu den og den vare tilbage, kunne rygter hurtigt ile, og alle kunne ikke få, når manglen for alvor satte ind.

Egentlig nød var der på ingen måde tale om, slet ikke med blik på den almene europæiske situation, men de formildende omstændigheder i den

Kødannelse udenfor eksportslagteriets udsalg på Rugaardsvej.

daglige kost blev der færre af. Borgerne måtte klare sig med, hvad de kunne få uden at kunne få, hvad de ønskede. Man kunne gå ind i butikken – eller mange butikker – med håb, men måtte ofte gå igen med skuffelse. Det blev de handlendes lod at formidle skuffelsen, afvæbne plageriet og tit indkassere mistro til selv den ærligste forklaring. Alt i alt et utaknemmeligt job.

25 · Emballage og papir

Dåser, sække og glas

Hvad enten der nu var tale om papir, karton, sejl garn, jute, træ, blikvarer, glas, propper eller kapsler, blev emballage et af tidens problemer, på visse områder et biproblem, på andre et hovedproblem. Fra den 1. juni 1942 blev der efter forhandling mellem bryggerierne og handels- og restaurationsorganisationerne indført en ordning, hvorefter alle flasker og alle ølkasser skulle tilbageleveres ved nyindkøb, at alle øl- og mineralvandskapsler skulle samles og afleveres, og at der uden aflevering skulle præstere pant for hver flaske på 15 øre og for hver kasse på 3 kr.; 10½ kr. i pant for en kasse øl! Det var rundt regnet en arbejders dagløn. Enhver kan så omregne til sin tids lønniveau.

Da Tørrings Cigarfabrik i november 1941 udsendte årets prisliste til sine kunder, stod det fremhævet på første side, at »Cigarkasser i alle størrelser godtgøres med 10 øre pr. stk.«, og »at Cigarilloskasser (af træ) godtgøres med 6 øre pr. stk.«. Bemærkningen gik igen i de følgende år. At husmødre blev bedt om at tage kurv med i butikken, er allerede omtalt, og at produktionen af blikdåser blev en flaskehals for megen vigtig fabrikation, er ligeledes nævnt.

Konvolutter blev en mangelvare – lim til konvolutter ikke mindre. Da Fyens Disconto Kasse i 1944 fik behov for et stort parti konvolutter, lykkedes det kun litograffirmaet Hagen & Sørensen at effektuere ordren – til bankens store forbløffelse – takket være et heldigt indkøb af et parti papir, beregnet til Balkan, som på grund af afbrydelse af jernbaneforbindelserne i Jugoslavien netop da var strandet i Tyskland. Ad tidens uransagelige omveje blev det gennem en estnisk mellemmand unddraget Tyskland for at komme Odense til gode.

På emballagens randområde finder vi etiketterne. De blev mindre og mindre, da der fra 1943 blev mangel på både papir og farve samt mangel på arabisk gummi, fernis, lak, lim og andre nødvendige stoffer til fremstilling af merkantile tryksager. Her som overalt kom erstatningsprodukter ind i billedet, nogle af tysk oprindelse, andre af dansk fabrikat som f.eks.

sildeolieprodukter. Forresten var der ikke megen brug for reklame. Ting solgte sig selv, når de blot var nogenlunde brugbare.

I byens emballageindustri stod et firma som Haustrups Fabrikker i fronten, og som nævnt tidligere blev firmaets udgangsposition med en storbrand, der ødelagde 1½ mill. blikdåser, den dårligst tænkelige. Antallet af ansatte, der i 1940 androg ca. 300 mand dalede da også til ca. 215 mand i 1945, et tal der endda kun blev opretholdt takket være indførelsen af arbejdsfordeling i 1941. Omsætningen, der i 1940 var ca. 3,6 mill. kr., var i 1945 nede på 1,4 mill. kr. – med prisstigning.

Alligevel blev firmaets produktion af dåser af væsentlig betydning for byens konserverindustri. Da beholdningen af hvidblik slap op, gik man over til at producere dåser af sortblik, som nævnt forinnet indvendig og forzinket udvendig. Efter lakering kunne denne behandling gøre sortblik brugbart til fødevareremballage. Men produktionen måtte blive svindende, hvilket også fremgår af firmaets materialeforbrug:

Tabel 25.1: Materialeforbrug på Haustrups Fabrikker.

År	Tons
1939	3.800
1940	2.400
1941	1.600
1942	1.100
1943	1.000
1944	800
1945	400

Kilde: 50 års tradition for fremskridt, s. 7.

»Det blev en kamp for at overleve«, udtrykker firmaet det summarisk i sit jubilæumsskrift fra 1964. Og i denne kamp var alle ideer velkomne. Det lykkedes at opretholde en anselig produktion af teknisk emballage som spande, dunke, lakdåser m.m., og her anvendte man bl.a. gamle dåser, indsamlet af LAB. Efter udkogning lod dette spildmateriale sig udmærket anvende i teknisk emballage.

Da forsyninger af blik fra 1943 tyndede stærkt ud, gik man over til fabrication af papemballage. Papkartoner blev imprægneret med paraffin og voks og foret med aluminiumfolie efter en metode, der blev udviklet på fabrikkens laboratorium. I 1945 var der en overgang udelukkende tale om papfabrikation.

Med den aftagende anvendelse af fabrikkens produktionskapacitet kom

Konsul Haustrups villa, Skovløkke, før og efter ødelæggelsen.

den i tyskernes søgelys, og da konsul N. Johs. Hastrup afslog at udføre arbejde for tysk regning, blev situationen så kritisk for ham, at han måtte søge til Sverige. Hans fremgangsmåde forud for udrejsen blev lige så enkel, som den var utraditionel. Da de lokale tyske myndigheder nægtede at fremme en udrejsetilladelse, henvendte han sig i det tyske handelskammer i København og hævdede nødvendigheden af en forretningsrejse til Sverige, hvor firmaets specielle fremgangsmåde ved elektrolysebehandling af sortblik var i anvendelse. Da det tyske hierarki ikke altid fungerede lige effektivt, belønnedes frækheden med et visum. Den lokale straf udeblev ikke. En terrorbande sprængte hans villa, Skovløkke, i luften. Men fabrikken fortsatte uanfægtet og uden yderligere tysk pres.

Ikke alle sortblikdåser til byens konservesindustri kom fra Haustrups Fabrikker. En del blev leveret direkte fra tyske fabrikker, også hvor der var tale om produktion til det danske hjemmemarked. Således fik Odense Konservesfabrik visse leverancer af sortblikdåser samt en del glasemballage fra polske og tjekkiske fabrikker.

Som Haustrups Fabrikker måtte også Fyens Sækkekompagni gå ind i besættelsen med et udbrændt lager af firmaets vigtigste råvare, jute og jutelærred. Men rigtigt anvendt har en jutesæk en holdbarhed på adskillige år, og det blev da firmaets hovedbeskæftigelse at modtage de udlejede sække retur, rense og reparere dem og sende dem ud på ny til genanvendelse, ligesom firmaet ved indsamlinger skaffede sig jutelærred, hvor det var at få.

Storbranden i 1940 havde imidlertid til alt held skånet firmaets afdeling for produktion af papirsække, en produktion der allerede var optaget i 1938, efter at F. L. Smidth havde påbegyndt produktion af papirsække til cement. Virksomheden kunne derfor sideløbende med udlejning og reparation af jutesække udvide sin produktion af papirsække, efter at det på grund af produktionens vigtighed havde opnået en tildeling af papirråvarer gennem De danske Papirfabrikker, ligesom firmaet gennem Varedirektoratet fik tildelt et vist kvantum importeret papirmateriale fra Sverige.

I løbet af krigen blev der med forbedret maskinelt udstyr mulighed for en betydelig forøgelse af denne side af firmaets virksomhed med et forbrug af papir i det sidste besættelsesår på 1.750 tons, svarende til en produktion af 5-5½ mill. sække årligt. Herved lykkedes det at bevare beskæftigelsen for de ca. 200 ansatte. Herudover præsterede virksomheden en produktion af høstbindegarn, først af jute, siden af papir, og for at styrke beskæftigelsen yderligere gik man også over til produktion af kalk til høn-

sefoder, fremstillet af skaller, der blev opgravet ved Fårevejle og derpå renset og knust.

Hvor man ikke kunne få dåser, kunne man bruge glas, og Odense Glasværk var trods væsentlige omlægninger af driften i stand til at opretholde sin produktion med beskæftigelse af ca. 500 mand. De fremstillede artikler var i disse år overvejende husholdningsglas og emballageglas som f.eks. henkogningsglas, små flasker til medicinalindustrien, forskellige former for dåser og krukker m.m. samt ved mundblæsning brugsartikler som lampeglass, skåle og fade m.m. Ikke mindst henkogningsglas blev en stor artikel, da man i mange hjem på grund af sukkerrationeringen gik fra syltning over til henkogning.

Virksomhedens råvarer – sand, kalk, soda og lidt kryolit – kunne stort set fremskaffes fra hjemlige leverandører eller var – for kryolittens vedkommende – på lager, og desuden kom genbrug til at spille en uhyre rolle, idet værket modtog store mængder skår fra produkthandlere, mejerier, bryggerier m.m. Der var dog visse varer som f.eks. antimon, der normalt kom fra Kina, som ikke lod sig fremskaffe, hvorfor de fremstillede varer var dårligere, også fordi overgang til nye brændselsstoffer bidrog til en kvalitetsforringelse.

Som tidligere nævnt arbejdede man her med daglige masseleverancer af tørv fra en lang række jyske lejer til supplering af de beskedne mængder tildelte stenkul. Fabrikationen krævede gas, og gas lod sig med større eller mindre iblanding af stenkul fremskaffe ved anvendelse af tørv, hvorimod brunkul ikke lod sig bruge. De afgassede tørv lod sig desuden anvende til husopvarmning, så værkets arbejdere fik sække hjem af disse »kokslignende slagge«.

Når beskæftigelsen stort set lod sig opretholde, hang dette også sammen med de store ekstraarbejder, der var en følge af tørveforbruget. Tørvene skulle uafledelig aflæsses og stakkes på en enorm stakkeplads i værkets gårdarealer, og bortset herfra var der andre ekstraarbejder. Således blev arbejdsdrengene beskæftiget med at pille søm ud af kasserede trækasser, så disse kunne oparbejdes igen. Et firma, der fremstillede emballage, kunne således have sine egne emballageproblemer at løse. Og også trækasser blev et af tidens store emballageproblemer.

Et helt specielt problem blev det for denne arbejdsplads, at fabrikken under de store strejker i 1943 og 1944 som en selvfølge deltog i strejkerne, men at ovnene selv under strejke måtte holdes i gang døgnet rundt. Dette skete da også med forståelse fra strejkeledernes side.

Lad os elske og beundre Kansleren Hitler
det gamle England er uværdigt til at leve
Lad os forbande og knuse Folket paa den anden Side Havet
Nazi her paa Jordan skal være det eneste levende
Lad os derfor understøtte den tyske Fører
den engelske Nation vil ende sine Odysser
den tilhører ene retfærdig Straf
Sejrens Palmer venter Hagekorset.

*Papir kan bruges på mange måder.
Umiddelbart ser de otte linier tilforlæd-
lige ud set fra et tysk synspunkt. Læser
man imidlertid venstre halvdel først og
derefter højre, ændres billedet totalt.*

Papir

Papir blev efterhånden en af tidens mangelvarer. Der skulle fremskaffes papir til både legale og illegale formål og til teknisk anvendelse, og et langt stykke ind i besættelsen gik det slideligt, men fra 1944 begyndte det at knibe, først med kvalitet, senere med kvantitet. »Vi og alle trykkerier har så travlt som aldrig før. Det kniber nok med papiret, men det går da alligevel«, noterer en odenseansk typograf den 1. februar 1945.

Men endnu i 1940-42 lykkedes det Dalum Papirfabrik at opretholde produktionen, der med fem papirmaskiner i drift normalt lå på omkring 16.000 tons årligt. Den vigtigste råvare var træmasse og cellulose, der fortrinsvis kom fra Finland, Sverige og Norge, kvantitativt i den nævnte rækkefølge. Så længe disse skandinaviske leverancer nåede frem i rimeligt omfang, lod produktionen sig opretholde, men med svindende leverancer måtte man efterhånden gå over til genbrug af gammelt papir.

Men der blev andre mangler at slås med. Til blegeri blev der anvendt klorkalk, der indtil besættelsen kom fra England og Tyskland samt siden 1930'erne fra soyakagefabrikken i København. Disse københavnske leverancer af klorkalk var nogenlunde stabile indtil 1944, hvor de gik drastisk tilbage fra ca. 7-800 tons årligt til ca. 425 tons. Andre råvarer var harpiksemulsion, der delvis kom fra oversøiske leverandører, og hvor leverancerne fra kontinentale virksomheder svandt til ca. 50% af det normale og nødvendige, samt kaolin, der før krigen især kom fra England, men hvor man nu måtte forlade sig på stadig forøgede leverancer fra et bornholmsk leje, indtil dette i 1944 var omtrent tomt.

I mangel af kaolin gik man over til anvendelse af kridt, hvorved limstyrken gik ned, så papiret blev af ringere, omend brugbar kvalitet. Iblanding af kartoffelmel kunne bøde på en stadig vanskeligere situation, men fra 1943 svandt også denne nødhjælp. Der var brug for kartofler til nødvendige formål. En råvare som alun blev det fra 1944 vanskeligt at fravriste de tyske producenter.

Et hovedproblem blev brændsel, hvor man måtte gå over til hovedsageligt at fyre med brunkul samt en del tørv, og i en vis forstand blev dette en gevinst, idet arbejdsstyrken, der i 1940 var ca. 300 mand og 80 kvinder, måtte udvides en smule på grund af fyringsmidlet, der måtte håndfyres uden brug af mekanisk fyringsprocedure. Allerede i 1941 var man oppe på at anvende ca. 15.000 tons brunkul, og dette tal steg i de følgende år til 24.000, 37.000 og 35.000 tons, hvortil kom forbruget af tørv, der toppede i 1942 med 7.700 tons.

Papirproduktionen afspejler disse forhold:

Tabel 25.2: Papirproduktion på Dalum Papirfabrik.

År	Tons
1940	15.500
1941	- ¹
1942	16.295
1943	10.900
1944	7.052

¹) Ikke oplyst.

Kilde: Redegørelse for Dalum Papirfabrik.

Hvad elektricitet angår, gik fabrikken over til delvis at forsyne sig selv med anlæg af en turbine, der ved udnyttelsen af vandkraften i Odense å producerede ca. 300.000 kilowatttimer pr. år.

Det fortjener en omtale, at papir fra 1943 skulle fremskaffes og blev fremskaffet til en stadig voksende illegal publikationsvirksomhed, og at der på papirområdet blev fremtryllet tonsvis af »uofficielt« papir. Tiden havde sit eget mildnende udtryk for fremskaffelse af nødvendige varer af enhver art til illegale formål. Sådanne varer blev »organiseret«, hvad enten »organiseringen« skete ved underhåndskøb hos producenter eller grossister, ved indbrud eller andre former for beslaglæggelse, ofte i forståelse med ejere eller forvaltere af det eftertragede gods. Med grov krænkelse af ejendomsretten blev det en agtværdig beskæftigelse at »organisere«.

26 · Byens tekstilindustri

»Maksimaltøj«

Selvfølgelig kunne borgerne af begge køn da trods al besættelse forsøge at klæde sig hensigtsmæssigt, pænt og måske endda moderigtigt. I forretningernes sparsomme reklamer trodsede man uforknyttidernes ugunst, og her finder man langt ned i besættelsesårene både den velklædte herre og den elegante dame, selv om disse begreber uden væsentlige modeimpulser udefra ikke ændrede sig synderligt i løbet af de fem år.

Skulle man tro reklamerne, var der stadig en god portion elegance i byen. I praksis var situationen en anden, især om vinteren og især for dem, der ikke havde en velforsynet garderobe at tære på, eller hvis arbejde førte til hurtig opslidning af arbejdstøj. Man måtte passe godt på det, man havde, og at man også gjorde det, kan vel illustreres af det forhold, at butiksdamer, da byen efter 1943 blev urolig, tog deres arbejdskitler med hjem ved lukketid. Den økonomiske risiko var måske overskuelig, erstatningsmulighederne var det derimod ikke.

Uden tvivl var situationen mest problematisk for børnerige familier, efterhånden som børnene voksede ud af egne og ældre søskendes beklædningsgenstande eller sled de forhåndenværende op. Børn er jo fornuftigvis ikke nænsomme. Salg af børnetøj lod sig praktisere uden brug af dyre reklamer. En lille annonce kunne derimod gøre underværker i et hjem med en nyfødt. Man kunne genbruge meget, men der var grænser for, hvor længe en families beholdning af bleer og andet spædbørnsudstyr lod sig strække. Tøjbytteri blev praktiseret i stor stil, både direkte fra hjem til hjem og i mere organiseret form gennem nogle af byens forretninger.

Beklædning var også fodtøj. Træsko blev den store mode, også i elegant udførelse. Klip-klap-sko var der mange børn og unge, der stiftede bekendtskab med. Damefodtøj lavet af farvet fiskeskind blev endnu en mode. Den skomager, der kunne fremtrylle sålælæder, havde let til taknemmelige kunder, og gummistøvlerne måtte holde, så længe de kunne. Hvad beklædning af enhver art angår, blev det lettere at sælge end at købe og sværere at producere end at afsætte.

Med indførelse af standardtøj – »maksimaltøj« – satte en sund nivelle-

Genbrugsannonce
fra *Fyens Stiftstidende* 12. november
1944.

DEN HVIDE BØRS
ligger paa Nørregade

Her er et herligt Udbytte af de gode gamle Klæder — her er nok af Dame, Herre og Børnetøj, i alle Slagsarter — og det vil betyde meget for dig.

Det er meget Tøj, som du har modtaget for hele Fyen, men det er allerede og ubrugt, sælgt og presset — og vi har saa godt et Udbytte af alle og enhver her og vil Ende næste, hvad der er Brug for.

Kig indover og se, hvad DEN HVIDE BØRS har til Børs — De kan sikkert lide Løbet i Byen.

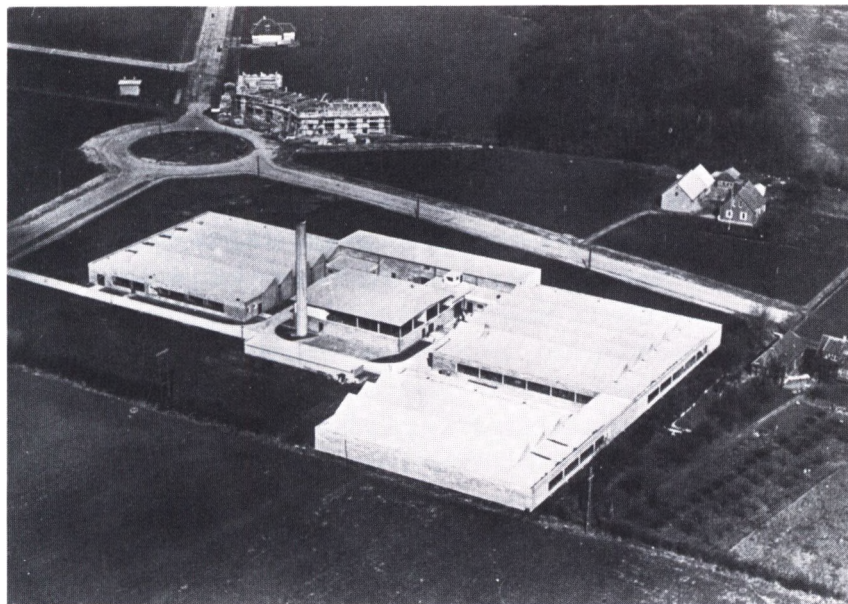
TØJ-BYTTÉ-BØRSÉN
Sælver og Køber

Dame-, Herre- og Børnetøj
indtilgængeligt

Skabskassen, skabs- og Sædeltøj
og Klæder samt Sømmestrik, der
ikke tager.

TØJ-BYTTÉ-BØRSÉN FOR FYEN

Emil Hass
Etableret den 1. Maj 1917

Odense Kamgarnsspinderis nye bygninger ved Munkebjergvej, fotograferet 1939, længe før ringvejen blev anlagt. (E. Christoffersen fot.).

ring ind. Få var bedre stillet end de fleste, og ingen ænsede en tiltagende niveausænkning i den daglige klædedragt, fordi næsten alle var afskåret fra eksklusiv elegance. Gammelt kluns kom til ære og værdighed, inden det havnede hos tidens kludesamlere. For nystiftede hjem var der større problemer end for de etablerede, også hvad hvidevarer, gardiner og møbelstof angår, men ingen slap uden om at indrette sig efter det mulige fremfor det ønskelige.

For byens tekstilfabrikker blev der adskilligt at slås med, og alle måtte de i lag med nødløsninger og produktionsomstillinger. Odense Kamgarnsspinderi, hvis fabrikation omfattede spinderi og farveri af garner, normalt baseret på 90% importeret uld og 10% dansk uld, lå ved besættelsen inde med betydelige lagre. Disse lagre, oparbejdet siden 1938 med henblik på de usikre fremtidsudsigter, blev dog hurtigt reduceret efter statslig indgriben, idet fabrikken måtte aflevere en del af lagerbeholdningen til mindre heldigt stillede firmaer.

Som erstatning for uld som råvare blev der fra tysk side leveret en del cellulul, dels til direkte forarbejdning, dels til indblanding, men de tyske leverancer svandt stærkt fra 1943, hvorefter man gik over til indblanding af hørprodukter og efterhånden til hørproduktionens affaldsprodukt, blår, for til sidst at arbejde med rent blår blandet med lidt uld fra hjemlig produktion.

Allerede fra starten gjorde man, hvad man kunne, for at fremme dansk

Carl Bremer.
(Nørmark fot.,
Det kgl. Bibli-
otek).

fåreavl. I august 1941 meddelte direktør Carl Bremer, at han havde planer om at købe gården Bangsbo ved Frederikshavn, hvor han regnede med at kunne opbygge et fårehold på ca. 1.000 får. Planen blev dog ikke til noget, men i stedet erhvervede Bremer godset Løgismose på Fyn, hvor et mere begrænset fårehold blev etableret.

Allerede i 1940 sikrede firmaet sig som nævnt sit eget tørvemoseareal ved Hulsig i Nordjylland, og godt og vel en snes af firmaets ca. 500 mand blev her beskæftiget ved tørvearbejde, huset i barakker på stedet. Andre blev holdt i beskæftigelse derved, at et nyhvervet fabriksareal blev udnyttet til landbrugsvirksomhed med produktion af grønsager, med kohold og med dyrkning af tobak.

Beskæftigelsen skulle så vidt gørligt opretholdes og blev det da også i det store og hele, hvorimod produktionen ikke lod sig opretholde, men faldt til ca. 33% af det normale, og samtidig blev maskinparken gradvis nedslidt, da maskinerne ikke var indstillet på forarbejdning af hverken de importerede materialer eller det anvendte blår. Heller ikke forsøg med oparbejdning af gamle klude lykkedes. Materialet viste sig uegnet til spinning, men lod sig derimod anvende på bl.a. Brandts Klædefabrik.

For Brandts Klædefabrik var grundproblemet det samme, manglen på de vante råstoffer, overvejende uld fra Australien og Sydamerika og bomuld fra Indien og USA, normalt indkøbt gennem engelske firmaer. Fabrikationen omfattede spinderi, væveri og farvning med fremstilling af klæde af både uld og bomuld. Også her havde virksomheden sikret sig et betydeligt lager af disse spindestoffer og i øvrigt også cellulud, der var i anvendelse inden krigen, og desuden havde firmaet ved besættelsen et større parti uld liggende i Belgien, som det efter en del besvær med mange forhandlinger og meget skriviery lykkedes at få igennem.

Men selv en stor lagerbeholdning rakte ikke vidt, og ret hurtigt måtte man klare sig med de tildelinger, firmaet gennem Varedirektoratet fik af cellulud, lidt dansk uld og senere en del blår fra den danske hørgarnsproduktion. Efter en såkaldt cottoniseringsproces, en særlig kemisk behandling, var dette blår brugeligt til indblanding.

Men langt mere afgørende end cellulud, dansk uld og blår blev anvendelsen i stor udstrækning af »lapper« og »klip«, udskæring af klæde og klip-rester fra strikvarer. Disse »lapper« og »klip« lod sig kradse op til genanvendelse og var et udmærket materiale, der også blev brugt under normale forhold med leverancer fra bl.a. skrædderier.

Nu blev en masseindsamling af gamle kude sat i system bl.a. gennem produkthandlere, og det drejede sig ved denne indsamling om alle tænkelige klude fra sokker til undertøj, gamle jakker og frakker og i det hele

taget alle tænkelige former for tekstilvarer. I stigende grad indgik herefter klude som det grundlæggende materiale for produktionen.

I 1944-45 var denne skønsmæssigt baseret på 85% klude af alle slags, 5% dansk uld, 5% cellulod og 5% cottoniseret hørgarn. Indsamlingen af klude medførte behov for sorteringscentraler, hvoraf der oprettedes fem i hele landet, og Søren Chr. Mengel, søn af firmaets chef, direktør Aage Mengel, blev af Varedirektoratet udpeget som kontrollør af disse fem sorteringscentraler. De bedste kludesorteringer blev fordelt via Varedirektoratet, men herudover blev en del mindre værdifuldt kludestof omsat på en månedlig afholdt »kludebørs«.

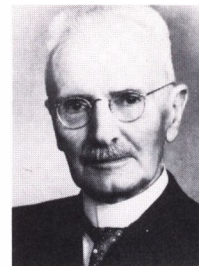
Alt skulle bruges, og langt det meste kunne bruges. Spindingen af de opkradsede stoffer gav grov spinding og dermed hurtigere vævning, mens på den anden side sortering og opkradsning krævede en del arbejdskraft, to forhold der til en vis grad opvejede hinanden, for så vidt angår beskæftigelsen, der stort set blev opretholdt med ca. 250 mand. Da det på denne basis producerede klæde til fremstilling af »maksimaltøj« havde ringere slidstyrke end firmaets normale produkter, søgte man også her at fremme dansk fåreavl, men inden for de få år, der blev tale om, inden normale forsyninger kunne opnås, måtte resultaterne heraf blive beskedne.

Virksomheden arbejdede med damp fra dampmaskiner, og her som i andre virksomheder måtte man med de knappe tildelinger af stenkul gå over til udstrakt anvendelse af brunkul. Hvad elektricitet angår, var firmaet i besiddelse af en generator, der producerede elektricitet til eget behov, og således at en eventuel overskudsproduktion gik ud i byens elnet, mens man omvendt kunne trække på dette, når behovet var størst.

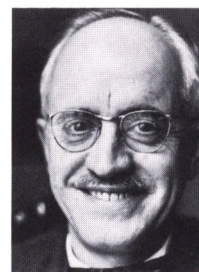
I tekstilfirmaet Mogensen & Dessau bestod produktionen af flonel med bomuld som vigtigste råvare, af bomuldstøjer til kjoler, skjorter og kitler m.m. samt af hvidevarer som vår til dyner og puder samt duge. Også her meldte råvaremanglen sig så hurtigt, at man måtte gå over til erstatningsvarer som celluldgarn og garn af opkradsede klude, der blev indblandet med ren bomuld for at strække den ret anselige lagerbeholdning mest muligt.

Men ud over de gængse materialer, som firmaet på linie med andre tekstilfabrikker fik gennem Varedirektoratets fordeling, gik man over til at producere hørprodukter som f.eks. duge med anvendelse af kortfibret olieør, mens fibrene fra den egentlige spindeør gik til landets hørfabrikker, i Odenses nærhed hørfabrikken i Tommerup. Hør dyrkning og hørfabrikation fik i disse år et vældigt opsving, og landet over blånede hundrede af marker af blomstrende hør, spindeør som olieør.

Anvendelsen af den kortfibrede hør krævede specielt konstruerede

*Aage Mengel.
(Elfelt fot.).*

*Søren Chr.
Mengel. (Fyns
Presse Foto).*

maskiner, som Mogensen & Dessau fik fremstillet på sit eget maskinværksted med ekspertbistand fra hørfabrikken i Tommerup. Oliehørrer blev produceret på kontraktavl til oliefabrikkerne, primært beregnet til produktion af planteolie, og hørstråene, der uden særlig indsats måtte betragtes som et affaldsprodukt, gik nu i store mængder til Mogensen & Dessau efter kontrakt med avlerne om overtagelse af stråene.

Enorme dynger hørstrå hobede sig op på arealer på og bag fabrikken. Takket være denne produktion og en betydelig produktion af et spredt sortiment af varer, delvis baseret på opkøb af brugte tekstilvarer som arbejdshandsker, gammelt møbelstof, gamle duge m.m. lykkedes det med arbejdsfordeling at opretholde en arbejdsstyrke på 2-300 mand.

Regnfrakkefabrikken Nordens besættelsehistorie kom til at ligne de øvrige tekstilfabrikkers. Regnfrakkerne blev produceret af bomuldstøj med gummiovertræk, begge råvarer der hurtigt blev mangelvarer. Men også her kunne man starte med en vis lagerbeholdning, og det hjalp på situationen, at firmaets direktør, Juul Johansen, i slutningen af 1930'erne havde erhvervet en tekstilfabrik i Svendborg med karteri, spinderi og væveri, hvilket skabte basis for en vis selvforsyningsgrad med klæde, produceret ved hjælp af klude, der på spinderiet blev revet op, og som iblandet lidt bomuldsmateriale fra lagerbeholdningen lod sig spinde ganske godt til tålelige kvaliteter.

Gummi blev en større vanskelighed. Indsamlet gummi af forskellig art og oprindelse blev på fabrikken i Odense opløst i store kar for senere at blive æltet sammen med kridt og kemikalier, så der fremkom en grød, der lod sig spartle på det forhåndenværende tekstilstof, hvilket efter en senere vulkanisering gav en gummibelagt vare egnet til at sy regnfrakker af. Også her lod beskæftigelsen af ca. 250 mand sig opretholde med en daglig produktion af ca. 700 frakker.

Store lagerbeholdninger, overgang til nye materialer, produktionsomlægninger, udstrakt genbrug, uundgåelig kvalitetsforringelse på den ene side og en bemærkelsesværdig opfindsomhed på den anden side blev karakteristiske træk for disse og andre tekstilvirksomheder i byen. Karakteristisk for dem som for byens virksomheder i det hele er også indsatsen for på den ene eller den anden måde at sikre arbejde til så mange som muligt.

Lageropbygningen synes her som i andre virksomheder at gå tilbage til 1938, og dette frister til den slutning, at Münchenforliget i 1938 og den engelske premierminister Neville Chamberlains optimistiske ord efter forliget om, at dette ville sikre »fred i vor tid«, i det mindste ikke må have virket overbevisende i odenseanske erhvervskredse.

*Bedriftsværnet på Brandts Klædefabrik.
(Iver Wang fot.).*

Om drivremme m.m.

I tekstilindustriens randområde finder vi Roulunds Fabrikker, der med en produktion af drivremme og transportbånd, bremsebelægninger og under krigen tillige brandslanger m.m. i en vis udstrækning delte råvareproblemer med tekstilindustrien. Dette var således tilfældet med de egentlige tekstilstoffer til drivremme og slanger, hvor de eksisterende lagre af bomuld og uld var opbrugt i 1941, og hvor tysk cellulid, lidt hampegarn fra Italien og Ungarn samt senere dansk hørgarn måtte indgå i produktionen, når denne ellers var tænkelig.

Nu og da måtte snart den ene, snart den anden afdeling slække tempo eller ligge midlertidigt stille af mangel på en eller anden råvare. Hovedproblemet var ud over erhvervelsen af tekstilmaterialer til produktion af remdug fremskaffelsen af gummi og det guttaperkalignende stof balata, hvor lagrene løb ud i løbet af 1941, og hvor man derpå måtte fægte sig frem med zig-zag-leverancer af snart gummiregenerater, snart kunstgummistoffet buna, der en overgang i 1942 leveredes nogenlunde tilfredsstillende, men hvor man alligevel måtte leve med en latent usikkerhed fra måned til måned, som når f.eks. en af Tysklands tre bunafabrikker blev bomberamt i 1943 med omgående nedskæringer til følge.

På et bestyrelsesmøde i november 1944 måtte direktør Erik Scheibel således meddele, at man siden august overhovedet ingen leverancer havde modtaget, og at lagrene var tømte. Det hjalp så ikke meget, at han den 22.

marts 1945 kunne meddele, at der nu var ca. 100 tons buna til rådighed i Gelsenkirchen, hvis man vel at mærke selv kunne hente det! Netop i de dage overskred vestmagternes hære Rhinen, og Gelsenkirchen var hurtigt på allierede hænder.

Asbest var endnu et problem. I 1941 håbede man på asbestleverancer fra Tyskland og fik også enkelte sendinger af asbestgarn, men materialet var dårligt, og bremsebelægningsafdelingen kom til at kæmpe med store vanskeligheder og produktionsomlægninger og forsøg på at finde frem til nødløsninger.

Oven i leveringsvanskeligheder og kvalitetsforringelser meldte sig så anselige prisforhøjelser, konstateret allerede på bestyrelsesmøde i september 1940: »Manglerne [er] delvis afhjulpet ved enkelte indenlandske indkøb og derved, at man har fået den første sending cellulid, som kan bruges i stedet for remdug. Den tyske cellulid er tre gange så dyr som den engelske remdug før krigen«. Eller i 1942 ved leverancen af »1.300 kg cordgarn fra Italien til en kostpris af 25 kr. pr. kg, medens prisen tidligere havde udgjort kr. 4.50«.

Firmaet kom til at leve under et betydeligt pres, ikke blot med hensyn til at opnå råvarer, men også under pres fra kunderne, for hvem fabrikkens produkter kunne være helt uundværlige. I 1943 blev der således over for selskabet stillet krav om tvungen fabrikation af transportbånd til brunkul-lejerne, og i 1944 pressede både brandvæsen og luftværn på for at få store leverancer af brandslanger.

Tanken om helt at indstille en utilfredsstillende produktion var fremme i 1942, men blev afvist:

»Desværre var der mange reklamationer i anledning af drivremmenes kvalitet, og årsagen var den, at råmaterialerne var så dårlige, som de var. Man var i og for sig enige om, at det var utilfredsstillende at lave noget dårligt. . . men da drivremmene var absolut uundværlige, var man klar over, at det var nødvendigt at fortsætte fabrikationen«.

Og med ca. 100 mand i arbejde fortsatte virksomheden på trods og under nødvendighedens lov, afskåret fra oversøisk import og afskåret fra de normale eksportmarkeder verden over. Der blev under krigen kun tale om en minimal eksport til Skandinavien, fortrinsvis til Sverige. Med eller uden remdug fra England, gummi fra Malakka eller balata fra Guyana og uden al forbindelse med tidligere leverandører og kunder bidrog firmaet til at holde både egne og andres hjul i gang.

27 · Tobak og sæbe

Fynsk tobak

I det odenseanske erhvervsliv var der et par store og velkendte firmaer, der vanskeligt lader sig rubricere inden for de foran nævnte kategorier. De blev begge særdeles vigtige for byen både med hensyn til beskæftigelse og produktion. Den enes produkter blev underkastet, hvad man kaldte frivillig rationering, den andens produkter kom ud for egentlig rationering.

Odense havde en betydelig tobaksindustri med virksomheden N. Tørrings Cigarfabrik som langt den største virksomhed. Denne industri blev naturligvis ramt af overskæringen af alle oversøiske forbindelser. Råtabakken kom under normale forhold fra Indonesien, Cuba og Brasilien, og for Tørrings Cigarfabrik, der med ca. 400 mand i arbejde udelukkende fremstillede cigarer og cigarillos, blev ikke mindst de afbrudte leverancer af tobak til omblad fra Indonesien en vanskelighed, der måtte overvindes. Man opretholdt så nogenlunde beskæftigelsen, men kun med arbejdsfordeling, og man måtte ophøre med at tage lærlinge ind.

Alligevel var udgangssituationen for denne industri i almindelighed og Tørrings Cigarfabrik i særdeleshed ikke værst. Både fabrikker og grossister havde sikret sig store lagre, og hertil kom lagre i Frihavnen i København. Alt i alt skønnede industrien i 1940, at der burde være lagre nok til 2-2½ år. Men som besættelsen trak ud, var dette langt fra tilstrækkeligt, og gradvis gik man over til europæiske tobakker, købt ind gennem Tobaksindustriens Fællesindkøb fra en lang række lande inden for det tyske herredømme: Alger, Bulgarien, Frankrig, Grækenland, Italien, Jugoslavien, Polen, Tyrkiet, Ungarn og indtil juni 1941 tillige enkelte leverancer fra Sovjetunionen og Persien.

De største tilførsler kom fra Italien og Bulgarien, indtil krigsudvikling og transportforhold fra 1943 delvis satte en stopper for denne import. For landet som helhed blev råvareimporten ganske anselig. Efter et voldsomt fald i 1940 blev udviklingen:

Tabel 27.1: Tobaksbranchens råvareimport.

År	I alt Tons	Heraf til cigareer
1939	12.408	- ¹
1940	2.735	- ¹
1941	3.628	409
1942	3.831	610
1943	4.634	1.266
1944	1.504	592

¹ Ikke oplyst.

Kilde: Kristof Glamann: 75-föreningen, s. 185 og tabel IX.

For det store odenseanske firma, der skønmæssigt modtog 5-10% af de importerede råvarer, blev situationen dog trods denne import ganske vanskelig, idet cigarproduktionen blev hårdere ramt end produktionen af røgtobak og cigaretter på grund af de særlige kvalitetskrav især til omblad, som cigarproduktionen stillede.

Allerede fra 1941 begyndte man derfor efter forhandlinger med De danske Papirfabrikker at forsøge sig med papiromblad. I 1943 dukkede mærker med papiromblad og europæiske tobakker op i firmaets prislister, idet dog de fleste mærker endnu en kort tid var tilgængelige i nogenlunde normal kvalitet. Sortimentet var derimod reduceret.

Men trods megen hån over den nye tobakssmag var tidens tobakshunger stor, og allerede i 1942 satte den bedende belejring ind i byens tobaksbutikker, overvejende i bøn om cigaretter. Tobaksbutikkerne begyndte at lukke, når dagsrationen var opbrugt, og også Tørrings butik på Flakhaven måtte ret ofte lukke kl. 12, når der alligevel ikke var mere at sælge.

At tobakshungeren og især hungeren efter nogenlunde gode kvaliteter allerede var et fænomen fra 1943, hvor alskens nye mærker dukkede op på markedet, har vi et afslørende vidnesbyrd om i en illegal rapportveksling fra sommeren 1943. I marts samme år var Flemming B. Muus kommet til Danmark som chef for den engelske faldskærmsorganisation, SOE, og i en rapport til sin chef i London skriver han den 30. april: »Vær venlig ikke længere at sende chokolade, the, kaffe, cigaretter etc. i containerne. Det er morderlig pænt af Dem, men. . .« Muus og hans kammerater var kommet til Danmark for at føre krig, ikke for sammen med deres landsmænd at ryge cigaretter. Rapporten var fra april.

I juli havde piben fået en lidt anden lyd:

*Torvesalg af fynsk tobak – Odense 1944.
(E. Christoffersen fot., Frihedsmuseet).*

»For en 2-3 måneder siden bad jeg Dem om at ophøre med at sende sådanne ting som cigaretter, kaffe, the, whisky etc. . . Cigarettsituationen er imidlertid blevet temmelig alvorlig, og De er jo klar over, at alle vore drenge som regel ryger temmelig kraftig. . . Jeg ville derfor være glad, hvis. . .« o.s.v.

Da havde kammeraterne lært den danske situation at kende og stiftet bekendtskab med både mangel og kontinental kvalitet. De var ikke begejstrede. Allerede da var man derhenne, hvor cigaretter var en udpræget sortbørsartikel.

Da det blev klart, at der trods gode lagre og kontinentale tilførsler alligevel ville blive knaphed og mangel på tobaksvarer, startede man meget hurtigt dansk tobaksavl af anseeligt omfang. Produktionen lå fortrinsvis på Fyn og traditionelt i egnen omkring Middelfart og Nr. Åby, hvor tobakken blev fermenteret på særlige fabrikker, men i øvrigt blev der dyrket overalt, selv i odenseanske villahaver samt som nævnt i Stige.

En enkelt villahave i Odense kunne så tidligt som i 1942 prale med 5.000 planter og en beregnet produktion på ca. 100.000 blade, og det var ikke den eneste have, der bidrog til selvforsyning på et tidspunkt, hvor fabrikanterne begyndte at forberede kunder og forhandlere på nedskæringer, i 1942 endnu kun med 15%. Senere blev der skåret adskilligt dybere.

Tobak blev et af tidens få forsonende elementer i en grå hverdag og vel ikke mindst en vigtig stimulans for de mange, der på en eller anden måde kom ud i enerverende situationer. Enhver voksen, der har oplevet tiden,

Den triste kendsgerning er gjort tydelig for alle. (H. Th. Larsen fot.).

vil huske både stormløbet på tobakshandleren eller købmanden og cigarettens anvendelighed som handelsvare, helt ekstremt oplevet af dem, der havnede i tyske koncentrationslejre, hvor cigarettens kunne være vejen til overlevelse som handelsvare og som bestikkelsesmiddel.

I denne situation, hvor tobak blev andet og mere end et nydelsesmiddel, folk måske kunne have renonceret på, om der havde været andre nydelsesmidler i handelen, kom den danske tobak ind i billedet som den yderste reserve med en hundreddoblet produktion:

Tabel 27.2: Produktion af dansk tobak.

År	Tons
1940	36
1941	329
1942	712
1943	1.386
1944	2.076
1945	3.037

Kilde: Kristof Glamann: 75-foreningen, tabel XIV.

N. Tørrings Cigarfabrik var knap så gunstig stillet, som disse tal kunne antyde. Kun i begrænset omfang lod den danske tobak sig anvende i tobaksfabrikationen. Alligevel skønnes firmaets salgstal fra krigsårene kun forklarlige, om man tager den danske tobak i betragtning. Direktør Nils Tørring kommenterer: »Tallene forekommer mig noget mærkværdige, idet man åbenbart i den vanskeligste tid har en markant omsætningsfremgang. . . Mest sandsynligt skyldes det en solid dyrkning af indenlandsk tobak«. Firmaets »mærkværdige« omsætningstal var:

Tabel 27.3: Omsætningstal for N. Tørrings Cigarfabrik.

År	1.000 kr.
1940	5.906
1941	4.247
1942	3.432
1943	3.047
1944	3.816
1945	4.685

Kilde: Redegørelse for N. Tørrings Cigarfabrik.

Tallene synes at berette om både mangel og erstatning. Tidens tobakshunger beretter måske – og nok stærkere end det lader sig genkalde med ord – om psykiske tilstande i en yderst anspændt atmosfære.

Sagde De sæbe?

Mange affandt sig lettere med knaphed på sæbe. Produktionen på Blumensaadts Fabrikker bestod af sæbeartikler og visse kosmetiske artikler som hudcremer, brillantine og tandcreme samt en del syntetisk fremstillede husholdningssensenser til madlavning, som f.eks. romessens og mandel-essens. De kosmetiske artikler og husholdningssensenserne kunne borgerne til nød undvære, hvilket de også for en stor del kom til, men sæbe forblev lige så uundværlig som under normale forhold – om ikke mere.

På ny møder vi da her det monotone register af problemer: Et stort lager af både råvarer og færdigvarer og meget hurtigt mangel på råvarer med produktionsnedgang og kvalitetsforringelser til følge. Og som ved tobakken var der også her tale om en artikel i daglig brug, hvor der ikke var noget at slide på eller genanvende, og hvor selv hamstring ikke ville bøde langt.

Råvarerne var for sæbens vedkommende vegetabiliske og animalske fedtstoffer, idet der normalt anvendtes ca. 15-20% vegetabilisk og 80-85% animalsk fedtstof. Hertil kom kalilud og natronlud til forsæbning, og hovedproblemet blev hurtigt fremskaffelse af vegetabilisk fedtstof, der leveredes fra Århus Soyakagefabrik. Leverancerne herfra gik ret brat ned uden dog helt at ophøre, idet der som erstatning for den normale soya/kokosolie blev anvendt olie fra sennepskageproduktion med basis i hjemlig avl.

Sæbe lod sig producere alene på animalsk fedtstof, men især håndsæbe krævede tilskud af vegetabilisk fedtstof, for at sæben skulle skumme, og da leverancerne her blev reducerede, og fedtsyreindholdet måtte nedsættes fra 80% til 60% og ret hurtigt derefter til 40%, fandt der en klækkelig kvalitetsforringelse sted for al håndsæbe.

Til produktion af krystalsæbe som grøn og brun sæbe måtte der kun anvendes animalsk fedtstof, der leveredes af en række destruktionsanstalter, for Blumensaadts Fabrikkers vedkommende anstalter i Særslev, Assens, Korinth og inden for det odenseanske område en destruktionsanstalt i Lettebæk. Forbruget af animalske fedtstoffer var imidlertid også rationeret, da disse fedtstoffer lod sig anvende i fødevareindustrien, og firmaet måtte arbejde med de begrænsede tildelinger, det landsdækkende fedtnavn kunne fremskaffe.

Med de svindende mængder af især vegetabilisk fedtstof kom man alle-

rede fra 1941 ind på at iblande kaolin fra Bornholm, og mængden af kaolin tiltog, efterhånden som fedtsyreindholdet blev sænket. Rationering af sæbe blev en bydende nødvendighed og var gradueret efter mængden af fedtsyre, så borgerne kunne vælge mellem mindre mængder med større fedtsyreindhold eller større mængder med mindre fedtsyreindhold.

Natronlud og kalilud leveredes normalt fra Frankrig og kom i de første besættelsesår frem i tilstrækkeligt omfang, men da tilførslerne fra Frankrig og senere tillige Tyskland blev stærkt begrænsede, blev også lud en mangelvare. Alt i alt blev der tale om en både kvantitativ og kvalitativ tilbagegang. Alligevel lykkedes det at bevare beskæftigelsen på ca. 120 mand, også fordi fyring med brunkul og tørv krævede mere arbejdskraft end den normale fyring.

Myremalm

I en afgørende henseende adskilte byens metalindustri – støberier, maskinfabriker, elektromotorfabriker og skibsværft – sig fra det meste af byens øvrige industri. For disse virksomheders vedkommende var det udelukket at finde frem til erstatningsprodukter, og der var ikke som for mange af de hidtil omtalte virksomheder tale om at basere en fortsat eller ændret produktion på lagre, danske erstatningsprodukter eller på dansk jords ydeevne.

Når landet, bortset fra lidt myremalm, var uden metaller og andre råvarer, der var absolut nødvendige, hvis disse industrier skulle opretholdes som arbejdspladser og som leverandører af livsvigtige produkter til hjemmemarkedet, måtte afhængigheden af samhandel med Tyskland og tysk-kontrollerede lande blive større for disse industrier end for alle andre. Dette blev situationen for odenseansk metalindustri som for al anden metalindustri. De odenseanske forhold må på dette område ses i sammenhæng med landsproblemerne. Odense var erhvervsøkonomisk ikke nogen isoleret og selvtilstrækkelig plet på det danske landkort.

Helt uden ressourcer var landet dog ikke, hvad jern angik. Netop op til krigen havde firmaet F. L. Smidth iværksat en produktion af råjern i cementovne i Ålborg. Til produktionen anvendtes drejerspåner, myremalm og afbrændt svovlkis fra svovlsyrefabrikken. Produktionen af råjern var:

Tabel 28.1: Produktion af råjern i Danmark.

År	Tons
1941	11.100
1942	17.700
1943	14.500
1944	19.800

Kilde: Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen, s. 170.

For landets støberier blev disse leverancer af dansk råjern af væsentlig betydning og dækkede en vigtig del af forbruget.

*Fra H. Rasmussens jernstøberi i
Frederiksgade.
(Nørmark fot., Møntergården).*

Af lignende betydning blev det, at man i august 1942 kunne påbegynde produktionen på Det danske Stålvalseværk i Frederiksværk. Indtil udgangen af 1943 produceredes her 19.400 tons valset jern, og i 1944 steg produktionen til 26.700 tons. Det var væsentligst betonjern og skibsplader, men også profiljern, der blev fremstillet, men det betød, at de kvanta jern, landet fik tildelt fra Tyskland i højere grad kunne specificeres som finplader og profiler, der var mangelvarer. Også på dette felt, fjernt fra alle miner og lejer, møder vi tidens udstrakte tilflugt til genbrug med masseleverancer af skrot til værket i Frederiksværk.

Men selv om denne danske produktion var vigtig, var den på ingen måde tilstrækkelig. Ikke alene måtte der supplerende tilførsler til af jern og bl.a. for Odense Stålskibsværfts vedkommende jern i bestemte specifikationer, der måtte også tilførsler til af en lang række andre metaller og råvarer.

Helt afgørende for byens to største støberier, H. Rasmussens jernstøberi og M. P. Allerups jernstøberi, var således tilførslen af cinders. I deres produktion lod hverken brunkul eller tørv sig anvende som fyrimiddel, hvis produktionen skulle opretholdes. End ikke gasværkskoks lod sig bruge. Cinders måtte komme fra Tyskland, og her gjaldt loven om, at ingen kæde er stærkere end det svageste led. Varebytte kunne forekomme, som da sukkerkogeriet i en anstrengt situation hjalp et af byens støberier med cinders i bytte for gasværkskoks, men ellers var situationen den, at hvis for-

syningerne med cinders ophørte, hjalp det ikke firmaerne, at der lod sig fremskaffe danske forsyninger af skrot eller råjern.

Da forsyningerne af cinders i foråret 1945 var ved at gå helt i stå, forsøgte man sig ganske vist på H. Rasmussens jernstøberi med støbning med tørv, men forsøget var og blev den helt ekstraordinære nødløsning, der ikke fristede til fortsættelse.

Noget for noget

Hvad andre metaller angår, blev der som allerede nævnt også tale om genbrug, men her og hvor det drejede sig om leverancer af specificerede materialer var og blev afhængigheden af leverancer sydfra den helt dominerende faktor. Dette blev så meget mere tilfældet, som man fra tysk side på et ret tidligt tidspunkt begyndte at vise en nærgående interesse for ledig dansk industrikapacitet, idet »de industrier, der interesserede tyskerne mest, var værfterne samt virksomheder, der kunne fremstille værktøjsmaskiner, motorer, maskindele, måleinstrumenter, jernbanevogne, elektrisk og radiofonisk udstyr«.

For Odenses vedkommende gjaldt det i særlig grad Odense Stålskibsværft, Thomas B. Thrige, Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik samt selvfølgelig visse underleverandører. Fra et dansk synspunkt var denne interesse mere end ubekvem. Ikke blot kom man herved til at arbejde for besættelsesmagten, konsekvensen ville også være en yderligere økonomisk belastning af det allerede skæve dansk-tyske betalingsforhold.

Sagen var bare ikke så enkel, at man blot kunne følge et naturligt nationalt instinkt og vinke den tyske opmærksomhed til side. Realiteterne var mere ubønhørlige. Dels var industrien som regeringen under politisk pres, dels var der bevarelsen af de danske arbejdspladser at tage hensyn til, og dels og ikke mindst var det danske samfund dybt afhængig af, at metalindustrien kunne fortsætte sin produktion til fordel for det danske hjemmemarked.

For blot at tage et par lokale og øjeblikkelige eksempler var det yderst vigtigt, for mange altafgørende, at de odenseanske støberier kunne producere de kakkellovne, kaminovne og kabysovne, som den ændrede fyringsituation nødvendiggjorde samt det specialstøbegods, som kunne holde andre danske virksomheder i gang, eller at Thomas B. Thrige kunne præstere de omformere og transformatorer m.m., der var en forudsætning for, at de mindre fynske/danske elværker kunne oprette den akut nødvendige forbindelse med de større højspændingsværker, så i det mindste nogen elforsyning lod sig opretholde.

Da derfor den tyske interesse for dansk metalindustri blev mærkbar kort efter besættelsen, og en ukontrolleret og ukontrollabel ordregivning kunne befrygtes, søgte Industrirådet at få hele dette område ind i ordnede baner, men måtte snart opgive og efter den praksis, der hurtigt fæstnede sig, overlade problemet til Udenrigsministeriet, der optog kontakt med Fregattenkapitän Forstmann, der fra tysk side var udset til forhandler i sager vedrørende det dansk-tyske industrielle samarbejde.

I en række forhandlinger i juni 1940 blev der herefter truffet den aftale, at alle danske industrier, der fik tyske henvendelser, skulle kontakte Industrirådet, som igen skulle forhandle de enkelte kontrakter med Forstmann. Helt afgørende for den fremtidige udvikling blev det, at ingen ordre måtte effektueres uden de danske myndigheders godkendelse, samt at man fra tysk side indgik på at præstere kompensationsleverancer af alt metal og andre råvarer, der var en forudsætning for ordrens effektivering.

Herved sikrede man sig, at landet ikke blev kæmmet for råvarer og især metaller, at metalindustrien kunne holdes i gang, samt at der yderligere blev sikret dansk metalindustri en række råvarer til produktion for hjemmemarkedet og i en vis udstrækning også for eksport til de endnu eksisterende udenlandske markeder, især de skandinaviske lande.

I arbejdet på at holde styr på hele dette område kom Industrirådet til at arbejde snævert sammen med Fælleskontoret for Jern og andre Metaller, hvis opgave det blev at føre regnskab over det metal, der anvendtes til hver enkelt ordre samt at sikre sig, at de kompensationsleverancer, der ordre for ordre var stillet i udsigt, også blev indkrævet, og endelig at varetage en rimelig fordeling af de forhåndenværende metaller. For danske kunder, der mødte op med ordrer, der var metalkrævende, blev kravet som nævnt fremskaffelse af kompensationsmetal, der i vægt og om muligt også i karakter svarede til ordrens metalkrav.

Dette blev da fundamentet for dansk jern- og metalindustris overlevelse og fortsatte funktion. Det kræver ikke megen fantasi at forestille sig, hvad der var sket, om hele dette industriområde var gået i stå, eller om området havde fået lov at flyde uden faste aftaler.

Ordningen med en udligning vægt for vægt rummede yderligere den fordel, at danske firmaer kunne opnå leverance af specificerede mangelvare for leverance af varer, der var bedre forsyning af som f.eks. pladejern til støberierne i stedet for råjern o.s.v. At den centralstyrede fordeling og tildeling af metaller, som situationen og ordningen nødvendiggjorde, så ikke altid virkede lige hensigtsmæssigt og smidigt, og for firmaer, der havde hænderne bundne, nu og da kunne forekomme irriterende og uforståelig, var kun en af de bivirkninger, der følger med al centralstyring.

Det kunne hænde, at der var overskud af visse jernsorter på et tidspunkt, hvor industrien stod og manglede dem, som det eksempelvis skete i sommeren 1942, da cementmangel pludselig skabte lagerophobning af jern til byggeformål, som ikke kunne tilføres jernindustrien, skønt denne var i en mangelsituation. Så kunne der falde beske kommentarer som den, der blev udtrykt af formanden for Fyns Jernindustriforening, direktør P.M. Pedersen fra Neckelmanns Maskinfabrik: »Det er harmeligt under disse forhold at se de store lagre af jern hos jernhandlerne. Jernet er beregnet til byggeindustrien, som ikke kan bruge det – men autoriteterne vil ikke give det fri til jernindustrien, skønt vi har brug for det«.

Med alle indbyggede mangler blev ordningen alligevel værdifuld både for landet og for de enkelte industrier, der kunne støtte sig til de danske myndigheder og skubbe dem ind mellem sig og de tyske firmaer.

Lad os se på konsekvenserne for Odenses to største virksomheder inden for jernindustrien, der tillige var byens to største arbejdspladser, Thomas B. Thrige og Odense Stålskibsværft.

Thomas B. Thrige

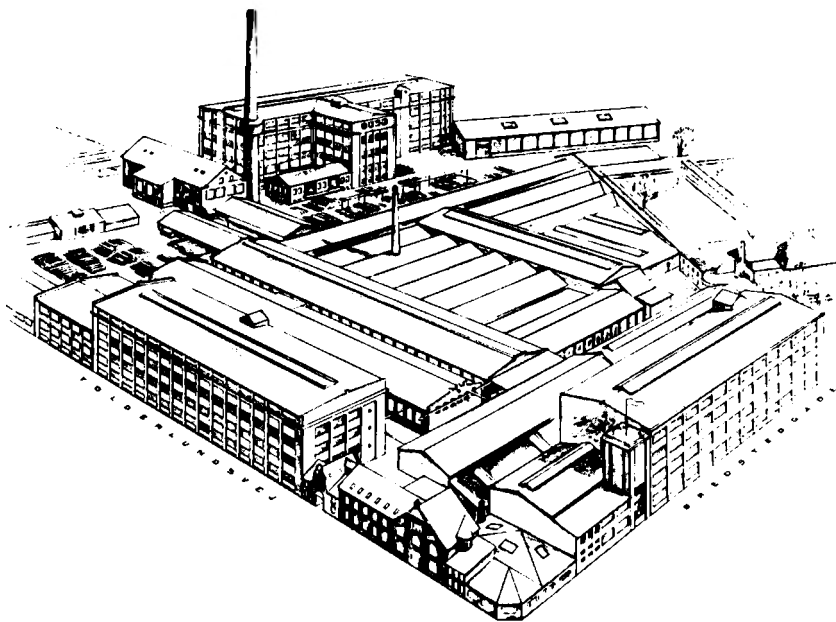
Beskæftigelsesmæssigt var Thomas B. Thrige byens største arbejdsplads med en beskæftigelse, der efter en højkonjunktur i 1939 i maj 1940 stadig udgjorde ca. 1.150 mand samt ca. 225 funktionærer. Stort set holdt disse beskæftigelsestal sig med et maksimum i juli 1943 på ca. 1.275 mand og ca. 275 funktionærer og derpå et fald i løbet af 1944-45 til ca. 1.025 mand og ca. 250 funktionærer i februar 1945.

Disse tal blev dog kun opnået ved indførelse af en arbejdsfordeling, der vibrerede i forhold til fabrikkens forsyning med råvarer. I sommeren 1940 så det sort ud. Forbindelserne med de normale eksportmarkeder havde da været afbrudt i månedsvis, først på grund af isforholdene og derpå på grund af den politiske situation. Man forudså vanskeligheder med hensyn til råvaretilførsler og nødvendigheden af at tære på og måske helt tømme fabrikkens lagre.

I løbet af sommeren og efteråret fik man efter et midlertidigt totalt eksportforbud effektueret en vis eksport til Sverige, Finland og Norge, de baltiske randstater og Italien samt en del indenlandske ordrer på omformere og transformatorer særlig fra mindre danske elværker, der skulle tilsluttes de store højspændingsværker, efterhånden som de små værker måtte indskrænke og snart stoppe driften på grund af mangel på dieselolie. Leverancer til Holland og Belgien og naturligvis oversøiske leverancer var derimod foreløbig stoppet.

P.M. Pedersen.

Overstegning over Thomas B. Thriges
Fabrikker ved Tolderlundsvej 1944.

I løbet af efteråret og vinteren blev en række ordrer til indlandet og Skandinavien effektueret, og fabrikken førte gennem eksportchef Einar W. Lund en række forhandlinger i Moskva for at opnå leverancer til det russiske marked. Forhandlingerne strandede dog på russisk uvilje mod at levere kompensationsmaterialer, og efter juni 1941 bortfaldt tanken selvfølgelig helt. Råvaresituationen begyndte nu at stramme til, specielt med hensyn til kobber, idet kabelfabrikkerne forlangte kompensationskobber, som det trods al indsamling var vanskeligt at få tilstrækkeligt af, bortset fra at priserne på kobber røg i vejret, indtil der blev indført maksimalpris for at standse prisernes himmelflugt. Man indledte derfor forsøg på at gå over til brugen af aluminium, hvor dette teknisk var muligt.

Hertil kom ud på efteråret 1940 sonderende forespørgsler fra Tyskland, der i foråret 1941 førte til de første godkendte kontrakter. Hermed begyndte også de tyske kompensationsleverancer, der fremover skulle sikre fabrikkens drift, idet det dog allerede i løbet af 1941 viste sig, at disse leverancer, især af kobber og dynamo- og transformatorplader, kun nåede frem med store forsinkelser, nu og da på grund af transportforhold. Fabrikken måtte derfor konstant stå i forskud og tære på de sparsomme beholdninger. Eksempelvis var råvaretilførslerne i 1941 ca. 20% mindre end tilførslerne i 1940.

Einar W. Lund.

Senere gik det i perioder en del bedre, og de tyske tilførsler var forud-

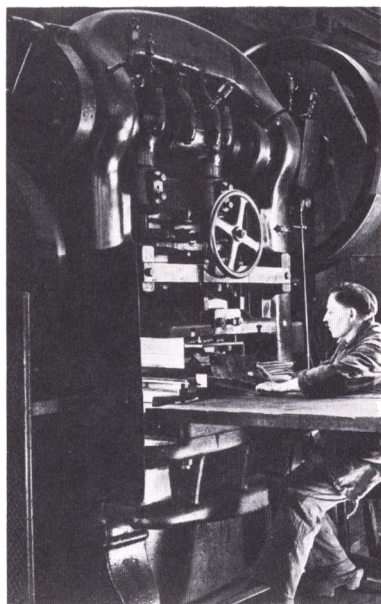

*Bestyrelsen for Thomas B. Thriges
fabrikker besøger fabrikantens grav på
kirkegården i Odense i anledning af
75-årsdagen for Thriges fødsel.*

sætningen for, at også danske ordrer lod sig effektuere. Selv om visse leverancer var øremærkede som kompensationsleverancer, var der også leverancer til andet brug, og hverken fabrik eller danske myndigheder var nærtagende i minutøse beregninger over, hvad der gik til det ene eller det andet formål. De oftest forsinkede kompensationsleverancer førte naturligvis til, at de danske myndigheder holdt eksporttilladelseerne til Tyskland tilbage, så der kunne gå måneder mellem ordreindgang og effektivering.

Hovedmængden af produktionen gik stadig til indlandet og til Skandinavien – værfter, stålvalseværk, elværker, hørfabrikker m.m. – og hertil kom især fra 1943 en række ordrer fra Spanien, der dog først tænkes effektuerede efter krigen og kun, hvis materialesituationen måtte muliggøre effektivering. Hvad de indenlandske kunder angår, måtte firmaet gradvis se bort fra muligheden af leverance af kompensationsmaterialer, og alt i alt haltede man sig igennem i takt med de tyske tilførsler af råvarer, der periodevis som i efteråret 1942 og en del af 1943 kunne være nogenlunde tilfredsstillende, mens de i andre perioder truede med og også medførte produktionsnedgang og produktionsomlægning.

Fra udgangen af 1942 lettede kobbersituationen noget, og det blev fra 1943 især manglen på dynamoplader og efterhånden også kuglelejer, der kom til at plage virksomheden. Bombardementerne af Ruhr-området i 1943 spillede her ind på den tyske leveringsevne af dynamoplader, og de svenske leverancer af kuglelejer begyndte at svigte fra efteråret 1943, hvor-

Arbejder ved stansmaskine på Thomas B. Thriges fabrikker.

Olfert Fischer.
(Kehlet fot.).

Viggo Meyer.
(Herdis og Herman Jacobsen fot.).

for man gradvis måtte gå over til anvendelse af ringsmørelejer og glidelejer. Eksperimenter med nye produktionsformer med udvidelse af funktionærstaben blev hverdag.

Fra sommeren 1944 blev det ikke længere muligt at få accepteret ordrer på hverken dynamoplader eller kuglelejer, og i oktober 1944 lyder det mistrøstigt i månedens direktionsberetning: »Vi har praktisk talt brugt vore beholdninger op og har ikke større udsigt til at få leveret plade foreløbig. I halvfabrikata og under arbejde i fabrikken findes ca. 6.800 maskiner«. På dette grundlag var det, at man fra sommeren 1944 måtte skære noget ned på arbejdsstyrken og bedst muligt søge at fremme i det mindste de vigtigste af de indenlandske ordrer.

Firmaets produktudvikling med overgang til nye produktioner bødede noget på situationen, der i rask tempo forværrede sig, også fordi det nu begyndte at knibe med brændsel, hvor man hidtil havde klaret sig nogenlunde med tørv og brunkul. Man strakte arbejdet med indskrænket arbejdstid og lørdagslukning og håbede på det tyske sammenbrud, der nu var i sigte og i økonomisk forstand måtte føles på fabrikken som en nærførestående realitet.

I forhold til disse grundlæggende råvareproblemer var det en mindre ulempe, at man måtte reducere den normale 1½ times spisepause til ½ time for at samle produktionen i døgnets lyse timer. Da firmaet ikke ejede noget marketenderi, blev dette en gene for arbejderne, der ikke kunne nå hjem i den korte pause, men måtte spise i maskinhallerne, og med det store antal arbejdere lod det sig ikke gøre omgående at bøde på dette forhold.

Mindre forhold som dette, nogle sabotager i 1943, indretning af vagttjeneste og den almindelige usikkerhed omkring fabrikkens drift medførte en vis spænding blandt alle ansatte og en markant antitysk holdning blandt medarbejderne, skarpt markeret i et par tilfælde i det sidste krigsår, hvor tyskerne søgte at sætte vagter ind på fabrikken med omgående arbejdsnedlæggelse til følge.

At fabrikken var i besættelsesmagts søgelys viste sig også, da to af firmaets direktører, O. Fischer og V. Meyer, den 29. august 1943 blev arresteret og overført til internering i København, hvorfra de dog blev løsladt den 10. september.

Alt i alt slap fabrikken nogenlunde helskindet gennem besættelsen og blev med sine leverancer af motorer, udstyr til skibe, kraner og elevatorer m.m. et vigtigt led i bestræbelserne på at føre dansk erhvervsliv tåleligt gennem de kritiske fem år. Først i 1944 gik produktion og omsætning føleligt tilbage, hvilket fremgår af fabrikkens salgstal fra besættelsesårene:

Tabel 28.2: Salgstal for Thomas B. Thrige.

Periode	I alt 1.000 kr.	Heraf til eksport %
1939, 1.1.- 1.12.	15.681	33
1940, 1.1.- 1.12.	14.780	27
1941, 1.1.- 1.12.	15.780	24
1942, 1.1.- 1.12.	14.930	31
1943, 1.1.- 1.12.	15.558	32
1944, 1.1.-31.12.	12.154	- ¹

¹⁾ Ikke oplyst.

Kilde: Direktionsberetninger for Thomas B. Thrige 1940-1945.

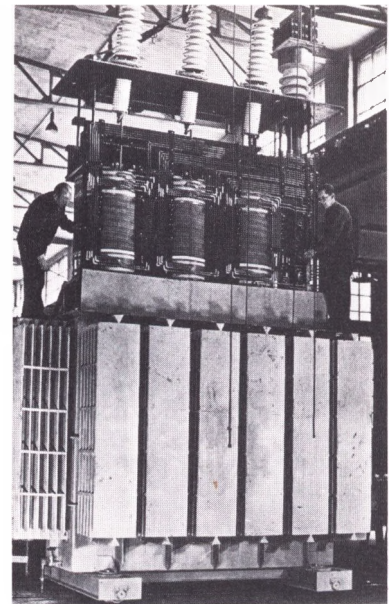
I eksporttallene indgår eksporten til Skandinavien og andre »tredjelande«, så en slutkonklusion må blive, at leverancer til Tyskland, overvejende til de store tyske elektromotorfabrikker Elin i Wien og Kayser-Werke i Berlin, kun blev af moderat omfang, mens ikke mindst hjemmemarkedet kom til at nyde godt af de tyske leverancer, kompensationsleverancer som leverancer til frit brug. Den indirekte effekt i form af fabrikkens bidrag til opretholdelse af et dansk erhvervsliv lader sig selvsagt ikke måle. At datiden ikke så og ikke kunne se tingene i denne større sammenhæng, er en anden sag.

Odense Stålskibsværft

For Odense Stålskibsværft blev besættelsesårene en bevæget tid. Værftet var en af byens store arbejdspladser med 724 arbejdere og 120 funktionærer i beskæftigelse i april 1940, og spørgsmålet for de mange ansatte og ikke mindre for ledelsen var, om denne beskæftigelse nu lod sig opretholde.

Med kontinentet under blokade var det tyske tonnagebehov endnu i 1940 ret begrænset, og for danske rederier var ethvert skibsbygningsprogram behæftet med betydelig risiko. Ville der derfor kunne fremskaffes ordrer, og ville der i så fald kunne fremskaffes materialer? I hvor høj grad ville besættelsesmagten på godt og ondt interessere sig for værftet?

Spørgsmålet om beskæftigelse skal først besvares. I sommeren 1945 var beskæftigelsen 725 mand og 118 funktionærer. I nøgne tal blev beskæftigelsen således opretholdt, men de nøgne tal bedrager. I slutningen af april 1940 var værftets arbejdssituation en sådan, at der måtte indføres arbejdsfordeling for samtlige arbejdere med en arbejdstid på fem timer om dagen, og kort efter måtte arbejdstiden atter nedsættes, så folkene skiftedes til at arbejde hver anden uge med fem timer om dagen.

En transformator monteres hos Thrige.

Periodevis, hvor der var tale om skibe, bygget for tysk regning, forlangte tyskerne overgang til normal arbejdsdag på otte timer, men fik intet ud af sådanne krav, da arbejdstempoet blev nedsat tilsvarende, så færdiggørelsen blev forhalet i månedsvis.

Besættelsen kom på et yderst uheldigt tidspunkt for værftet, idet det på linie med andre danske værfter havde påbegyndt en vidtgående modernisering af såvel skibenes konstruktion som bygning. En ny arbejdsmetode, lysbuesvejsning, var ved at afløse boltning og nitning, og værftet var af danske værfter førende i denne retning og havde projekteret en meget omfattende ændring af produktionsanlæg og arbejdsgang, nødvendiggjort af den nye svejseteknik.

Netop lige inden krigen havde det hos Lloyds Register of Shipping i London fået godkendt to fuldsvejsede skibstyper, en fragtbåd og en tankbåd, men blev nu i en årrække afskåret fra samarbejde og udvikling af »know-how« med førende værfter i England, Frankrig og USA. En smule forbindelse fik man med svenske værfter, der var inde i samme udvikling, men ellers betød besættelsen teknisk isolation.

Ikke desto mindre lykkedes det værftet at gå i gang med gennemførelsen af sit moderniseringsprogram og på forskellig måde at fremskaffe de nødvendigste materialer i form af stål og elektrisk udstyr, så det ved slutningen af 1944 stod godt rustet til at gå ind i det byggeprogram for nye skibe, der måtte blive en konsekvens af tonnage tabene under krigen.

Ændringen af de udvendige produktionsanlæg som beddinger, kran- og svejseanlæg gav en del beskæftigelse. Derimod var arbejdstempoet i forbindelse med konkrete nybygninger og da især bygning af skibe for tysk regning gearret så stærkt ned som det overhovedet var muligt, når værftet skulle opretholde den troværdighed, der var en betingelse for kompensationsleverancer m.m. Obstruktionen fremgår dels af de faktiske, stærkt forlængede byggeperioder for skibe fra disse år, dels af samstemmende udtalelser fra værftets medarbejdere, fra ledelse over teknikere til arbejdere.

Situationen for værftet i besættelsesøjeblikket var den, at der var fem skibe under bygning, mens yderligere fire skibe var i ordre på værftet. Af de fem skibe under bygning var de tre – »Caroline Mærsk«, 15.530 tons dødvægt, »Trein Mærsk«, 9.430 tons dødvægt og »Katrine Mærsk«, 15.560 tons dødvægt – bestilt af rederiet A.P. Møller, og for at undgå beslaglæggelse undlod værftet færdiggørelse af skibene.

Efter søsætning af skibene blev de bugseret ud til mundingen af Odense Fjord, hvor de blev fortøjet til nogle duc d'alber, bygget til formålet, for efter krigen at blive færdigbygget og klargjort. Et enkelt af skibene, »Trein

Mærsk«, blev senere bugseret til Isefjorden for at blive oplagt der, indtil det efter krigen blev færdigbygget på B & W. De to øvrige skibe blev færdiggjort på værftet og i juni-juli 1945 afleveret til rederiet.

Af de to resterende skibe under bygning var det ene, »Ovatella« på 9.160 tons dødvægt, bestilt af The Anglo-Saxon Petroleum Company Ltd., London. Bygningen af skibet var langt fremme, da besættelsen kom, og værftet forhalede færdiggørelsen mest muligt, hvorefter det blev bugseret til kaj i Odense havn.

På tidspunktet for færdiggørelsen var man fra tysk side ikke videre interesseret i skibet, da det var et tankskib, og da den tyske interesse i tonnage, ikke mindst i tankskibe, som nævnt var mindre udpræget i de første besættelsesår end senere, hvor krigen havde gjort alvorlige indhug i den tyske tonnage. Skibet fik derfor lov til at blive liggende ved kaj til 1942, da det blev beslaglagt af besættelsesmagten og afsejlede fra Odense under navnet »Weissenburg«. Året efter blev det sænket ved øen Texel ud for Hollands kyst under et engelsk luftangreb.

Det sidste skib under bygning, »Austanger« på 15.300 tons dødvægt, var bestilt af rederiet Westfal-Larsen & Co. i Bergen. Også det nærmede sig søsætning, da besættelsen kom, og tyskerne forlangte det ombygget til depotskib for u-både. Ombygningen trak ud til december 1942, hvor skibet under navnet »Schleswig« afsejlede fra værftet. Skibet overlevede krigen og blev efter denne af tyskerne afleveret til det norske rederi.

Af de fire kontraherede skibe var to, »Chastine Mærsk« på 9.030 tons dødvægt og »Leise Mærsk« på 8.950 tons dødvægt, bestilt af rederiet A.P. Møller. De blev uden færdiggørelse søsat i henholdsvis 1943 og 1942 og blev derpå bugseret ud til oplægning i Odense Fjords munding for efter krigen at blive færdiggjort og afleveret til rederiet.

Af de to øvrige skibe blev bygningen af det ene, »Fernpark« på 15.960 tons dødvægt, bestilt af et norsk rederi, udskudt til efter krigen, mens det andet, »Jasmin« på 15.081 tons dødvægt, bestilt af rederiet Anders Jahre & Co. i Sandefjord, mod værftets forventning blev beslaglagt og krævet ombygget til depotskib for u-både. I september 1942 afsejlede det under navnet »Holstein« og klarede sig krigen igennem for efter krigen at blive afleveret til det norske rederi.

Til disse otte skibe kom under besættelsen en række nybygninger, af hvilke flere fik en broget skæbne. Efter de hårde isvintre bestilte DSB i 1941 en isbryderfærge til Store Bælt, »Holger Danske«. Skibet blev køllagt i juli 1941, søsat i maj 1942. Søsætningen den 10. maj 1942 fik en smuk, men for situationen karakteristisk presseomtale. Det var DSB, der søsatte sit nye skib, ikke værftet. Om værftet hed det i avisen kun, at færgen blev søsat »fra

*Isbryderfærgen »Holger Danske« løber af stabelen på Odense Stålskibsværft i maj 1942.
(Nørmark fot., Møntergården).*

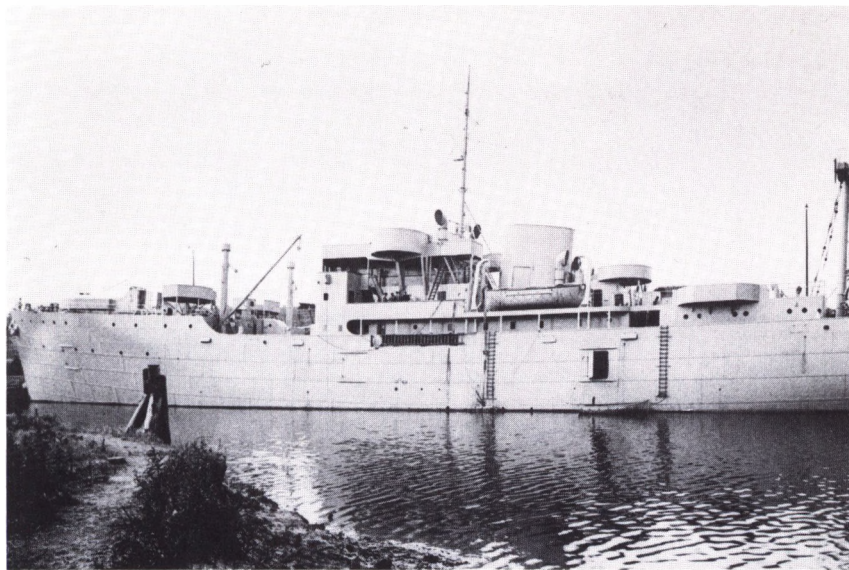

et dansk værft«. Her gjorde censuren sin pligt, og bladet overlod det med sløret tekst og billeder til vestmagterne at finde ud af, at det faktisk foregik i Odense.

Efter søsætningen blev skibet afleveret i december 1942, hvor det blev oplagt i flådens leje i København til august 1944. Da besættelsesmagten viste interesse for færgen, iværksatte DSB en flytning til Isefjorden, og under bugsering af S/S »Mjølner« drejede færge og bugserbåd af ud for Helsingør, stod ind på svensk område og søgte havn i Helsingborg, hvorefter færgen indgik i Den danske Brigades flådeafdeling.

I 1942 bestilte rederiet A.P. Møller endnu et skib, »Henning Mærsk« på 16.240 tons dødvægt, der som de øvrige Mærsk-både ikke blev færdiggjort, men efter søsætning bugseret til oplægning i Odense Fjords munding. Disse oplægninger spændte ikke af uden lidt dramatik. Under oplægningen blev »Chastine Mærsk« udsat for sabotage, der resulterede i et stort hul i skibssiden. Formålet var at sænke skibet for at spærre for udsejlingen fra Odense kanal, et formål der ikke lykkedes.

Den første tyske ordre kom i 1941. Det drejede sig om et frugtskib, »Linz«, der ved stabelafløbningen i september 1942 blev beslaglagt af værnemagten og krævet ombygget til mineskib. Ombygningen blev stærkt forhalet, og umiddelbart inden afleveringen i slutningen af juli 1943 blev skibet på trods af omfattende tyske sikkerhedsforanstaltninger i månederne inden afleveringen udsat for sabotage med store ødelæggelser i maskinrummet. En engelsk magnetbombe, anbragt af en sabotør på værftet, elek-

Forreste del af »Linza« fotografert efter sabotagen i juli 1943. (Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).

triker Sigurd Weber, havde slået hul i skibssiden og lagt skibet til rette på bunden af havnebassinet med 1½-2 m vand i maskinrummet. Efter midlertidig tætning blev skibet slæbt bort fra værftet.

En anden tysk ordre fik en endnu krankere skæbne. Det drejede sig om S/S »Rheinfaß«, der var under bygning i Bremen, men ønskedes færdiggjort i Odense, hvortil skibet efter en række forhandlinger om kompensationsmaterialer m.m. ankom i april 1941. Først i marts 1943 var det færdiggjort med montering af dækhuse, master, spil m.m. og afsejlede til Stettin, hvor det indtog en last kul til Norge. På denne jomfrurejse løb det på grund i den svenske skærgård og totalforliste.

Til dette kom det såkaldte Hansaprogram, hvorefter der skulle bygges skibe i to serier på henholdsvis 3.200 tons dødvægt og 5.000 tons dødvægt og således, at et dansk statsrederi skulle have alle lige numre i serien, mens tyske rederier skulle have alle ulige numre. Det var en forudsætning, at Tyskland skulle levere alle råmaterialer.

Den første nybygning i den odenseanske del af serien blev S/S »Røs-næs«, der med lige nummer 102 var bestemt til det danske rederi. Skibet blev køllagt i juni 1943, søsat i januar 1944 og stod for afsejling fra værft i august 1944. Inden afsejling skulle der foretages kompasretning og -justering, hvilket fandt sted i svajebassinet i Odense havn. Her blev skibet saboteret og sank.

Efter tætning og reparation, der yderligere forsinkedes af nye sabotager, kunne skibet derpå afsejle. Men dermed var dets drama ikke endt. I april

Sigurd Weber. (Ellen Hagen fot.).

*S/S »Røsnæs« fotografert efter sabotagen
i Odense havn august 1944.
(Nørmark fot., Møntergården).*

1945 satte dets kaptajn bevidst og efter aftale med bjærgningsselskabet Svitzers ledelse og københavnske sabotører »Røsnæs« let på grund ved Hven, hvorpå en snes bugserbåde stimedede til assistance for den arrangerede lette grundstødning, hvorefter samtlige både kunne søge svensk havn.

Nybygning nr. 103, S/S »Dammator« på 5.000 tons dødvægt, blev køllagt i oktober 1943, søsat i august 1944 og var efter forhaling fra værftets side og flere sabotageforsøg endelig nogenlunde klar til at blive slæbt bort af en tysk slæbebåd i april 1945. 14 dage senere, den 20. april, blev skibet sænket i Elben af engelske bombefly.

Nybygning nr. 104, der blev køllagt i februar 1944 og søsat i december samme år blev først færdiggjort efter krigen og overtaget af Det dansk-franske Dampskibsselskab. Tre yderligere både blev køllagt under krigen, men ingen af dem blev færdiggjort inden befrielsen i maj 1945.

I den odenseanske del af Hansaprogrammet fik således kun »Dammator« 14 dages sejlads med bugsering under tysk flag. Med hensyn til den passive sabotage på værftet er det næppe muligt at fastslå hverken omfang eller graden af indforståelse mellem arbejdere og ledelse, men det er på den anden side givet, at en vis grad af indforståelse gradvis opstod.

En af værftets medarbejdere, ingeniør Chr. Ude-Hansen, der som illegalt engageret i maj 1945 indtrådte i den odenseanske byledelses stab med ansvar for overtaget værnemagtsgoods, beskriver situationen på værftet med ordene:

»Ledelsens stilling var ofte vanskelig. Der blev sagt så lidt som muligt, ikke blot fordi meddelelserne ofte var fortrolige, men lige så meget, fordi man ikke ville gøre andre mismodige. Det kunne jo være, at udviklingen ikke ville blive så slem, som det netop i denne eller hin sag så ud til. Dette forhold førte til mange misforståelser, og adskillige gode mænd fik i begyndelsen uberettiget hæftet alvorlige beskyldninger om tysksindethed på sig. Det varede dog ikke længe, før en afklaring af disse forhold fandt sted«.

En tysk kontakthand på værftet havde til opgave at forhandle med dette og sørge for levering af materialer samt bevogtning, og allerede under bygningen af »Linz« i 1942-43 kom det til alvorlige kontroverser mellem denne kontakthand og direktør Erik Ringsted om arbejdstempo og klimaet på værftet, og helt galt blev det, da »Linz« sænkedes, netop som skibet skulle afsejle.

Direktør Ringsted var da genstand for berettiget tysk mistanke og måtte til Dagmarhus i København for at glatte affæren ud, efter at de tyske myndigheder i Odense havde klaget over ham og hans holdning og ordvalg. Betydelige tyske kontrolforanstaltninger før og efter »Linz«-episoden med afspærringer, tysk vagttjeneste, patruljeringer, passersedler for alle ansatte m.m. viste sig værdiløse.

På værftet indrettede man sig efter en række arrestationer af mistænkte arbejdere og funktionærer med en særlig vagt- og alarmeringstjeneste, så folk, der følte sig truede, i givet fald kunne forsvinde fra fabriksarealet ind i de nærliggende småskove. Den gennemførte passivitet støttedes i øvrigt af stadig forsinkede tyske leverancer, der dels i sig selv virkede forsinkende, dels var fortrinlige påskud under de hyppige konfrontationer mellem værft og tyske myndigheder.

Helt uden for alle normer for odenseansk metalindustri finder vi Wittenborgs Automatfabrik. Her var det produktet, det var galt med. Det var med et slag overflødigt. Men firmaet lå i april 1940 inde med et abnormt stort lager af råvarer, rustfri plader, galvaniserede plader, messing, kobber m.m., og dette lager suppleret med de tilskud, firmaet fik tildelt gennem Varedirektoratet, eller som det tilbyttede sig eller fik fra produkthandlere, gjorde det muligt at fortsætte virksomheden og holde dens ca. 400 mand i beskæftigelse med optagelse af en lang række nye produktioner.

En del ideer til udnyttelse af firmaets råvarer opstod blandt ledelse og medarbejdere, og en del kom udefra, idet adskillige firmaer fandt ud af, at det store metallager muliggjorde produktioner, der var nyttige på den ene eller den anden måde. Eksempelvis førte en henvendelse fra Ford Motor Co. til produktion af generatorer til biler, hvor firmaet kunne færdigproducere, men i øvrigt blev der i stor udstrækning tale om underleverancer.

Chr. Ude-Hansen.

*Erik Ringsted.
(Nørmark fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

*Situationsbillede fra en luftværnsøvelse
på Odense Stålskibsværft.
(Nørmark fot., Møntergården).*

En ubetydelig del af den normale automatfabrikation blev opretholdt, men ellers blev der tale om fremstilling af talrige nye emner som søm, møtrikker, skruer, hængelåse, ventiler, hånddynamolygter, baggafler og andre dele til cykelfabrikation, ja selv en idé om fremstilling af messinghylstre til læbestifter blev taget gunstigt op. Når materialer, maskiner og ekspertise var til stede, og når alle lagde hovederne i blød, blev situationen ikke så katastrofal, som man må have frygtet den 9. april 1940. Dette gælder for Wittenborgs Automatfabrik, som det kom til at gælde for det meste af det odenseanske erhvervsliv.

Sparsomme ydelser

Ved en samlet betragtning af byens erhvervsliv under besættelsen er der en række gennemgående træk, der springer i øjnene. Først det helt selvfølgelige, at intet var normalt. Den påtvungne afsondring fra leverandører og markeder tvang til usædvanlige forholdsregler, og i tilrettelæggelsen af nødvendige omstillinger og ændringer var ingen frie. Besættelsesmagten bandt, statslige og andre myndigheder bandt, og mulighederne bandt, fordi valgmulighederne var diminutive. Heraf fulgte, at den gensidige afhængighed blev abnormt stor. Også rigdommen på ideer og viljen til at finde udveje blev stor.

I nyere dansk historie findes intet sidestykke til de vanskeligheder,

besættelsesårene bød på. Alligevel ser vi en industrialiseret provinsbys erhvervsliv klare sig igennem til en brugelig produktion og en fastholdt beskæftigelse – bortset fra den udbredte arbejdsfordeling. Tidens ophobning af mangler og indgreb taget i betragtning er dette forbavsende og kalder på forklaringer. Og i det mindste en forklaring ligger i det sammenhold, der prægede tiden, og som havde sin rod i den omstændighed, at de fleste følte at have fælles fjende.

I denne følelse og i følelse af fælles skæbne opstod der over alle faglige og taktiske uoverensstemmelser en enighed om det væsentligste, der bidrog til at fortrænge normale skel. Det er vel derfor, at en af tidens revyviser med refrænet »Vi er alle i samme båd« opnåede en formidabel popularitet. Man måtte hjælpe hinanden og stole på hinanden, og fornemmelsen heraf gennemtrængte da også det hele samfund og kom til at præge det, stærkere end en eftertid formår at huske og især fornemme det.

Stærkest slog sammenholdet igennem i det illegale arbejde, men dette havde tusinder af forgreninger ind i det omgivende samfund, og i dette bortviskedes også modsætninger for at blive afløst af gensidig hjælpsomhed. Firma hjalp firma, og medarbejdere hjalp både firma og hinanden. Hvor knaphed eller bortfald truede den daglige eksistens, blev løsninger og afsavn let alles sag.

Måske er det et væsentligt element til forklaring, at tidens udfordringer ramte en generation, der gennem et tiår var vænnet til modgang, så selv den mædelige løsning og den slidsomme udvej blev modtaget med forståelse og målbevidst vilje. Genbrug og opfindsom udnyttelse af den sidste reserve går igen og igen, og alle fra samfundets top til dets basis havde klar adresse på miserens ophavsmænd.

Men selv med den yderste udnyttelse havde genbrugsmulighederne kun rakt kort. Det blev i besættelsesårenes krise kombinationen mellem den danske jordbunds ydeevne i avl og reserver og befolkningens evne til at se mulighederne og tage sliddet i ager, mose, leje og virksomhed, der blev afgørende for den materielle krises tålelige forløb.

Det er en banal, men vigtig konstatering, at tiden klart demonstrerede både bredden og begrænsningen i danske ressourcer. Når alt var genbrugt, når de lagre, der med forudseenhed var bygget op, også var brugt og om muligt genbrugt, var det til syvende og sidst dansk jord og befolkningens opfindsomhed og handlekraft, der kom til at bestemme krisens dybde. Dansk og odenseansk erhvervsliv hvilede på forudsætningen om fri vareudveksling. Hvor denne brast, blev det den del af erhvervslivet, der var nærmest knyttet til dansk jord og dansk geologi, der viste sig mindst sårbar.

Men selv med den yderste udnyttelse slog hjemlige ressourcer ikke til. Samhandel med kontinentet og ikke mindst med Tyskland som ofte den eneste leverandør af absolut nødvendige råvarer blev en ubehagelig konsekvens af besættelsen, og som holdningen i befolkningen udviklede sig i løbet af besættelsesårene, hæftede folk sig nok mest ved de negative sider af denne samhandel – eksporten – uden at hæfte sig med samme opmærksomhed ved dens positive side – de tyske leverancer – der altid var lige så utilstrækkelige, som de var uundværlige. I bedste fald kunne erhvervslivets ledere erkende denne sammenhæng. Den almindelige borger formåede det ikke.

Det er herudover et påfaldende træk ved det odenseanske erhvervsliv, at det kun i ret ringe grad kom besættelsesmagten til gode. Langt den største del af produktionen gik til hjemmemarkedet og dermed til landsmænd, og kun en beskedent del gik ud af landet og delvis til »tredjelande«. Måske afspejler Odense her en europæisk situation, omend de odenseanske forhold nok var noget specielle.

Tyskland bemægtigede sig i løbet af krigens første tre år enorme områder i Europa og dermed en teoretisk mulighed for at nyttiggøre disse områders potentielle produktionskapacitet, herunder også arbejdskraft. Optimistiske forestillinger i denne retning slog i det store og hele fejl.

Tyskland fik selvfølgelig presset nogen produktion igennem, men der blev trods betydelige tyske anstrengelser og modydelser kun tale om begrænsede gevinster i forhold til de eksisterende muligheder. Beregninger viser, at erobringerne i Sovjetunionen og på Balkan i denne henseende slog totalt fejl med leverancer på omkring 10% af leveringsomfanget inden erobringerne, og udnyttelsen af Vest- og Nordeuropa blev ligeledes begrænset af både leveringsvilje og passiv og aktiv modstand.

Træk af denne situation genfinder vi i Odense, hvor tilførsler af råstoffer og halvfabrikata, der var hårdt brug for i Tyskland og tyskkontrollerede lande, alligevel nåede frem i ret betydeligt omfang, og hvor de odenseanske modydelser mildt sagt blev beskedne. Den gængse opfattelse af en tysk udplyndring af Danmark er holdbar både med hensyn til tyskernes forbrug i Danmark, som den afspejler sig i en værnemagtskonto på ca. fem milliarder kr., og med hensyn til en overordentlig skæv dansk-tysk betalingsbalance, som den afspejler sig i en clearingkonto på ca. tre milliarder kr., men det er tvivlsomt, om den tyske bonus i Danmark stod mål med forventninger og resultater, når man fra tysk side fremskaffede råvarer til Danmark. At den ikke stod mål med mulighederne, er utvivlsomt. Det odenseanske industribidrag til tysk økonomi blev i det mindste relativt sparsomt.

29 · Vinter 1942-43

Mild vinter, mat stemning

Efter tre isvintre i træk blev vinteren 1942-43 relativt mild. Et voldsomt snefald i begyndelsen af januar og lidt isdannelse i kanalen blev vinterens eneste optræk til kalamiteter. Og netop en mild vinter var, hvad man inderligt håbede på. I begyndelsen af november kunne *Fyens Stiftstidende* på sin forside meddele, at Schweiz havde haft den mildeste oktober i 100 år, og at observationer tydede på en mild vinter.

Placeringen på avisens forside af en så fjern indikator røber opmærksomheden om emnet. Man havde hårdt brug for andet end endnu en isvinter med kolde stuer, nedfrosne marker og trafikbesvær, og den hjælp fra vejrguderne fik man da omsider. Og der var anden optøning i vente. Den odenseanske vinter 1942-43 blev på en gang en uhyre begivenhedsrig og samtidig en påfaldende monoton og stillestående periode.

Det blev de store ydre begivenheder på krigsfronterne og på den hjemlige politiske front, der mere end noget andet kom til at fylde sindene og fange opmærksomheden, men over for begge begivenhedsforløb var byens borgere endnu hjælpeløse tilskuere. Betydningfuldt nok var de bedre underrettet om de fjerne fronter og udviklingen der end om den hjemlige politiske udvikling. Hvad byen selv angår, var der intet, der i den lange vinter tydede på, at byen inden få måneder skulle eksplodere i revolte imod sin situation. Revolten kom uden mange og lange forvarsler.

Der spores en umiskendelig mathed i byens tilværelse ved indgangen til dette vinterhalvår. På overfladen var alt ved det snart gammelkendte, kun at situationen nu var mærkbart strammet, fordi reservevarerne på en lang række områder var ved at være opbrugt, og fordi nye restriktioner oven i dem, borgerne allerede havde tilpasset sig, følte ekstra ubehagelige og uvelkomne.

Til det snart gammelkendte hørte de evindelige opfordringer til at indsamle, omlave, spare og reparere og de ret konstante meddelelser om indskrænkninger på snart det ene, snart det andet felt. Spejdere og skoleelever indsamlede spildfrugt i by og opland, Danske Kvinders Samfundstjeneste

påtog sig sortering og fordeling, Fyns Konserverfabrik tog sig af kogning, og marmeladeproduktet kom mindrebemidlede til gode.

I byens aviser var det tæt med tilbud fra forretninger om at tilskære og omlave gammelt tøj til nyt for dem, der ikke selv evnede omlavning. Når det i oktober blev meddelt, at gasværket nu kun havde kul til otte dages forbrug, og at Varedirektoratet trods gentagne henvendelser endnu ikke havde ladet høre fra sig, lød spareråbet, og det samme skete med stor alvor i januar, hvor brændselssituationen blev tilspidset, mens sneen i nogle dage væltede ned, og telefoner og elforsyning kom ud for alvorlige afbrydelser.

Overalt blev der repareret, og for dem, der ikke selv orkede reparatio-nerne eller ikke havde noget at reparere med, blev der også søgt råd. LAB indrettede en reparationscentral med først tre og snart ti syersker. Et par firmaer stillede symaskiner til rådighed, et andet firma lokaler og et tredje påtog sig opstilling af en kakkellovn. Byen skaffede tørv og Statens Beskæftigelsescentral trådte til med pengetilskud. Gammelt fodtøj blev halet frem, og i det omfang, der kunne skaffes læder, blev der repareret på kraft.

Det myldrede i annoncer og avisforskrifter med gode råd om, hvordan man bedst holdt det dårligt garvede danske læder i brugbar stand, og byen kom til at klapre af træsko. Der blev oprettet en tøjbyttecentral til supple- ring af det private tøjbyteri, og der var tæt med annoncer efter lagner og alt linned, mens hotellerne overvejede at gå over til papirlagner, der såmænd var gode nok, hvis de ikke havde været så dyre i anskaffelse.

Ind i et alenlangt register af stigende knaphed kom så nedskæringer og indskrænkninger sivende. Forbud mod vinduesudstillinger af mere end »en enkelt prøve af enkelte varer« og med den generelle anvisning, at »udstillingen skal være sparsom«. Der måtte ikke skiltes med varer, når der rent faktisk kun var få eller ingen varer, og når det både psykologisk og handelspolitisk var vigtigt at holde erkendelsen heraf frisk.

Mistrøstigt lyder det i Odense Handelsstandsforenings årsberetning, at »hvis det foregående år var de tomme hylfers tid, tror jeg at kunne fastslå, at det forløbne år er de tomme skabes og skuffers tid, og selv om den menneskelige opfindsomhed på mange områder har fundet erstatningsvarer, er disse ikke beha- gelige for handelsstanden at handle med. . . Vareknapheden står sagtens også i forbindelse med, at vi i efteråret fik påbud om en stor indskrænkning i vindues- udstillingerne«.

Men påbudet kom altså, og det blev så de handlendes sag at spekulere over, hvordan påbudet skulle administreres. Endnu var der i den indre by store butiksruder og ikke som senere murværk eller brædder, og hvad

skulle man stille op med en stor butiksrude, der kun kunne berette om gabende tomhed i butikken. Enkelte valgte at male hele vinduet mælke-mat, andre at forsyne et overmalet vindue med kighuller og atter andre at udstille et par småriste genstande, der i det mindste angav forretningens karakter, »En bakke med pålæg«.

Det blev kort før nytår slut med den sidste sjat benzin til byens taxaer og lillebiler, og indtil enkelte nye generatortilladelser kom igennem administrationsmøllen, måtte byen nøjes med to generatordrevne taxaer og otte generatordrevne lillebiler. Så satte kulmanglen ind midt i vinterens hjerte. En række betrængte virksomheder fik blankt afslag og måtte en overgang grue for lukning, og elforsyningen måtte skæres ned med forbud mod al oplysning af butikker, tidligere lukketider for teatre, biografer, restaurationer og forsamlingshuse af enhver art samt yderligere nedskæring af sporvognsdriften. Direkte og indirekte blev borgerne opfordret til at gå tidligere i seng. Fra marts fik toggangen endnu en reduktion.

Alt af denne art var efterhånden gammelkendt til grænsen af det trivielle og vel ikke andet, end det var at forudse. Juleaften kunne *Fyens Stiftstidende* i dagens leder resumere byens julestemning med disse mismodige ord:

»Da vi gik ind i den vinter, som vi har tilbagelagt halvdelen af, manglede det ikke på advarende røster. De byrder, krigens første år havde lagt på vores skuldre, ville i denne vinters løb blive mangedoblede. Tidligere tiders overflod var væk, nøden ville banke på Danmarks dør. Allerede nu føler vi, at advarselserne ikke var grundløse. Titusinder af danske hjem kæmper i dag med at holde den bitre nød fra huse, og for os alle falder mørketidens skygger over vort daglige liv«.

Gammelkendt var også efterårets og vinterens forsøg på at holde gang i foreningsliv og national mobilisering med fortærskede metoder, fælles-sang, foredrag, lysbilleder o.s.v. Dansk Ungdomssamvirke lod høre fra sig med en tredages udstilling i Fyns Forsamlingshus, og der kom da folk til både dette og adskillige andre arrangementer, men hvis der var stemning til stede, var den stort set mat. De gode ord fra 1940 var ikke blevet ringere, kun størknede og godt på vej til at blive klicheer.

Krigen rykkede nu også tættere ind på livet. I oktober kom meddelelse om, at radioen omlagde sine sendetider, dels på grund af sommertidens ophør, men også af hensyn til, hvad der nænsomt blev kaldt »de hyppige afbrydelser«, hvilket var omskrivningen for, at landet nu nat efter nat blev overfløjet af britiske maskiner på vej til Tyskland, og at overflyvningen stoppede for alle udsendelser.

Radioavisen blev derfor skåret ned til kun en udsendelse, lagt tidligt på aftenen. Befolkningen var ikke utilfreds. Den havde BBC at lytte til samt

Kunne man ikke få Java, var hjælpen dog lige ved hånden, som det fremgår af denne annonce fra Fyns Social-Demokrat 16. september 1940.

*Forsøg på ildspåsættelse januar 1943: Simpel brandmaskine fundet i en tysk jernbanevogn – ladet med danske geværer – på sporarealet ved Jarlsberg-gade. Kontravægten til venstre på vippestangen var hævet ved vægten af vand i beholderen til højre. Når vandet langsomt dryppede ud af beholderen, ville kontravægten vippe i bund og kontakten være sluttet.
(Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).*

den durende lyd af maskiner, der fik mange gode ønsker med på vejen mod de tyske byer, når folk gik udendørs for at lytte. Normale humane forestillinger havde svært ved at trænge igennem tidens forbitrelse, om de overhovedet gjorde det.

Fra december kom der krav om, at alle livsvigtige virksomheder skulle sørge for etablering af bevogtning med afspærringer, vagtindretninger, alarmsystemer m.m. Sabotagen var endnu sparsom, men følelig nok til, at denne forholdsregel forekom besættelsesmagten nødvendig.

I januar og februar 1943 kom en række varsler om, at krigshandlinger når som helst kunne blive en dansk realitet. Britiske maskiner angreb i dagslys B & W, og reportagerne var uden bitterhed udførlige om de medfølgende ulykker for civilbefolkningen, og i februar kom meddelelsen om idømmelse af strenge straffe til 12 personer, der havde ydet faldskærmsagenter hjælp samt til 15 personer, der havde stået bag udsendelsen af det illegale blad, *De frie Danske*.

Det sidste begreb, et illegalt blad, var man nu fortrolig med, men det første begreb, »en faldskærmsmand« – hvad stod det for? Dagen efter fulgte en stort opsat efterlysning af fem eftersøgte kommunister, deriblandt den odenseanske kending, Hans Peder Poulsen, der i oktober 1942 havde måttet gå under jorden efter en betydelig indsats med opbygning af det illegale kommunistiske net i Odense.

At byen nu også rummede illegalitet uden for de kommunistiske kredse

fik man bekræftelse på, da landsretssagfører Ernst Petersen kort før jul 1942 blev arresteret i forbindelse med oprulningen af Frit Danmark-gruppen og ført til Vestre Fængsel. Ved den efterfølgende retssag blev han dog frifundet, men var i nogen grad illegalt »opbrugt«, da han ud på vinteren vendte tilbage til Odense.

Til dette føjede sig et stadigt hyppigere omløb af illegale blade. Odense var endnu ikke i centrum for dansk illegal aktivitet, men en voldsom optrapning var lige om hjørnet.

Verdenskrigen vender

Midt i vinterens fortrædeligheder og mærkelige hændelser var det dog fremfor alt andet den politiske udvikling, der optog sindene og i løbet af vinteren fik stemningen i byen til at koge op. Efter 2½ års besættelse med den ene bitre skuffelse efter den anden på krigsfronterne kom nu det store omslag.

Sommeren og efteråret tegnede langtfra lyst. De tyske hære var som de foregående år i offensiven på østfronten og trængte dybt ind i Kaukasus og frem til Volgabyen Stalingrad, tilsyneladende stadig overmægtige. Samtidig trængte den tyske general Rommels tysk-italienske hære langt ind i Ægypten og truede med at løbe de britiske styrker i Mellemøsten over ende, og i slaget om Atlanterhavet led de allierede konvojer knusende tab af kostbar tonnage. Krigen i Stillehavet bød heller ikke på trøst. Langt ind i 1942 var der kun få tegn på, at den japanske offensiv havde udtømt sin kraft. Selv Indien og Australien syntes truede.

Men i løbet af efteråret begyndte billedet at vende for henimod nytårskiftet dramatisk at skifte karakter. Pludselig var det aksemagterne, der løb ind i det ene nederlag og tilbageslag efter det andet. På et vigtigt punkt skiftede byens aviser karakter i takt med denne udvikling.

Mens man indtil efteråret 1942 med nogen eftertanke til hjælp havde kunnet følge krigsforløbet rimelig korrekt på grundlag af de tyskredigerede meddelelser, indtrådte der nu næsten umærkeligt en ny tone af påfaldende tavshed og undvigelse i de tyske communiqueer, og borgerne skulle nu i højere grad end tidligere til at læse mellem linierne, hvis de på grundlag af aviser og dansk radio ville danne sig en rimelig vurdering.

Nødvendigt var det ikke. BBC og de illegale blade sørgede for det fornødne og gjorde det lettere at konstatere udeladelser og bortforklaringer, og psykologisk spillede det en mægtig rolle, at man nu præcist kunne konstatere en tysk utroværdighed. Dermed fik de allierede meddelelser ikke bare bekræftelse, men også mere eftertryk. Det hele begyndte så småt i

Efterlysning

De nedenstående personer eftersøges sigtet dels for Tyveri af Sprængstof og dels for Sabotage og skal anholdes.

1) Paul Milmar Nedergaard Petersen (København *01), ca. 178 cm høj, spinkel, mørkeblond, lysbrune Øjne, retlinet Næse, formentlig iført grå Slipssove, lys, mavest Cotton Coat, grå Plafour, lange brune Støvler. Efterlyst i D. P. E. 267/42, Lønr. 5649.

2) Villy Gerhardt Olsen (København *14), ca. 175 cm høj, alm. Bygning, mørkhaaret, noget bleg, pose under Øjnene, mulig iført Plafour. Efterlyst i D. P. E. 274/42, Lønr. 3795 og 290/42, Lønr. 6138.

3) Svend Aage Olsen (København *19), 180 cm høj, alm. Bygning, lødende Holdning, mørk Tunk, blondt Haar, mørke brede Øjenbryn, flere Paalædninger, grå Stofftrøkke, mørkegrøn Vinterfrakke med bred Spændestamp, og sort Vinterfrakke, grå Slipssove eller mørk Filtbat. Efterlyst i D. P. E. 286/42, Lønr. 5606.

4) Niels Aage Ejnar Fehøren (Føderstrup *10), Elektriker, 178 cm høj, alm. Bygning, mellemblondt Haar, grå Øjne, mørkret Ansigt, Træk op Mænslige, noget endfoldigt Udseende, ladt diamanter, sjokkende Gang, taler med fynsk Dialekt, har deltaget i spansk Borgerkrig. Efterlyst i D. P. E. 183/42, Lønr. 3641 og 250/42, Lønr. 4752.

5) Hans Peter Feulsen (Bording *11), kaldet Præsten, Maler, 167 cm høj, Mådelig højde, middel af Bygning, blondt Haar, blå Øjne. Efterlyst i D. P. E. 143, Lønr. 12.

Opmærksomheden henledes paa, at de efterlyste Personer formentlig er bevåbened med Pistol.

For Oplysninger, der kan føre til Anholdelsen af de pagældende, udloves der Duser paa indtil 25.000 Kr., som fordeles efter Justitsministeriets nærmere Bestemmelse.

Statsadvokaten for sørtige Anliggender, Politigården, den 30. februar 1943.
Troels Hoff.

Announce i Fyns Social-Demokrat
27. februar 1943. De efterlyste nr. 4 og
5 er omtalt i denne bogs kapitel 15.

løbet af efteråret, hvor kampene om Stalingrad gang på gang gik ind i den afgørende fase, uden at byen dog alligevel faldt.

Nye billeder og nye meddelelser påstod, at de tyske tropper nu havde kontrol over byen, nu var nået frem til Volga og nu ryddede op i de sidste russiske lommer – og så trak meddelelsen om byens fald alligevel besynderligt ud fra uge til uge. Den tyske propaganda løb her ind i den snare at proklamere en sejr, der aldrig blev vundet for derpå at tage tilflugt til tavshed om det katastrofale omfang af nederlaget og bortforklaringer af dets årsager og konsekvenser.

Også i Afrika gik det galt for de tyske våben og den tyske propaganda. På et tidspunkt, hvor denne sidste havde besejlet Ægyptens skæbne, gik de britiske hære til modangreb ved El Alamein og tvang i løbet af vinteren stykke for stykke Rommels hære tilbage mod Tunis, mens amerikanske og britiske styrker i november bemægtigede sig Marokko og Algier for også vestfra at rykke frem mod Tunis.

Det lod sig heller ikke skjule, at vestmagternes bombeoffensiv mod Tyskland var tiltagende i styrke, selv om de tyske notiser herom næsten rutinemæssigt blev spækket med afledende meddelelser om tyske angreb på engelske byer og påstande om angrebene ringe effekt og store tab.

Werner Best

Var det kun tarvelig information, borgerne gennem de tyskkontrollerede nyhedskilder modtog om begivenhederne på fronterne, så var orienteringen om den hjemlige politiske udvikling nær det absolutte nulpunkt. Ordet »telegramkrisen« var endnu ikke yret af nogen mund eller prentet af nogen pen, men man levede i en telegramkrise, langtfra uden at ane det, men uden enhver reel viden om, hvad det egentlig var, der foregik mellem Danmark og Tyskland.

Al viden byggede på tilfældige forlydender, der hverken lod sig bekræfte eller afkræfte, bl.a. fordi heller ikke eventuelle hjemmelmænd vidste noget konkret. Det forlød som omtalt, at Hitler skulle være blevet fornærmet over kongens korte svartelegram på en fødselsdagshilsen, og de bedst informerede ville vide, at de diplomatiske forbindelser mellem København og Berlin var afbrudt, men da statsminister Vilhelm Buhl den 6. oktober 1942 åbnede Rigsdagen, lod han ikke et ord falde om noget unormalt, og først dagen efter åbnede en udtalelse fra Berlin en lille sprække ind til den uudgrundelige situation:

»Med hensyn til de i udlandet udbredte rygter som vil vide, at der er sket en tilspidsning i situationen i Danmark, viser man i kompetente tyske kredse den stør-

Resterne af en lagerbygning i Havnegade efter sabotagebrand i september 1942. (Frihedsmuseet).

ste tilbageholdenhed, men lader dog skinne igennem, at faktisk forløber i Danmark ikke alt således, som man kunne have ventet. . . I øvrigt afholder man sig i kompetente tyske kredse fra at beskæftige sig nærmere med de mange gisninger, som er udbredt i udlandet«.

Udtalelsen indeholdt herudover kun nogle fornærmede betragtninger om visse danske kredsers optræden over for en mønsterværdig optræden af de tyske tropper.

Det skulle ingen blive meget klogere af, og borgerne var altså henvist til løst funderede spekulationer over, hvad det egentlig var, der foregik. At et eller andet var rivegalt i det dansk-tyske forhold, var ifølge rygter sikkert, og borgerne kunne så med større eller mindre nervøsitet, sindsro eller inderlig tilfredshed spekulere over, hvad der måtte være i vente. Men som dagene gik efter de første alarmerende rygter om drastiske konsekvenser, lod man fem og syv være lige i erkendelse af, at man alligevel intet kunne gøre, men måtte tage, hvad der kom.

Berlin havde åbenbart erklæret nervekrig med østersagtig tavshed som våben, men da der i øvrigt ikke syntes at ske noget, tog man efterhånden situationen – hvis der da var en situation – med knusende ro. At spørge i København nyttede intet, for heller ikke der vidste man noget. Gisninger! Det var netop ordet.

Og midt i den mystiske krise – hvis der var en krise – kom så en begivenhed, der tog toppen af spændingen, fordi folk fik noget konkret at

ængste sig for, og som fik enorm omtale. Den 19. oktober 1942 faldt kongen under sit daglige ridt af hesten og kom alvorligt til skade. I de følgende mange dage blev hans tilstand kritisk, og problemet om det dansk-tyske forhold trådte for masser af mennesker helt i baggrunden.

Antagelig var kongens uheld tillige et sort uheld for de tyske bestræbelser på at skabe krisestemning. Man fik krisestemning omkring kongens person, og det blev ham og ikke hans svartelegram, hvis indhold man i øvrigt kun kendte rygtevis, der bemægtigede sig interessen. Hvad der reelt skete politisk, var man uden anelse om og uden indflydelse på. Sjældent eller aldrig i nyere dansk historie er så skelsættende beslutninger om landets forhold blevet truffet i så snævre kamre og med en så komplet mangel på offentlig orientering.

Den 5. november, efter fem ugers havblik, blev der lindet en anelse på den politiske tavshed. En kort notits på en afsides plads i byens aviser meddelte, at der var udnævnt en ny tysk befuldmægtiget i Danmark. Mandens navn blev lige akkurat nævnt, dr. Werner Best, og det blev anført, at han hidtil havde været ministerialdirektør i det tyske udenrigsministerium. Det var foreløbigt alt. Det blev et helt upolitisk dobbeltmord i Marslev og åbningen af en ombygget biograf i Odense, Fønixteatret, der gav stof til hovedartiklerne i dagens avis.

Dagen efter fulgte en kort, poleret skildring af Bests fortid, og derpå – efter yderligere tre dages tavshed – kom uden kommentar meddelelsen om dannelsen af regeringen Scavenius. Begivenheden fik sin naturlige plads på forsiderne, men større plads blev der dog afsat til meddelelsen om de amerikanske troppers landgang i Algier og Marokko. Dagens leder i *Fyens Stiftstidende* handlede om *Kooperation og privat erhverv* og dagen derpå om *Lærlinge-misere*. Ikke et ord om den politiske kursændring.

Det var næsten symbolsk, at avisen samtidig kunne bringe en stor artikel om *Gadekærets historie*. Den odenseanske befolkning havde forlængst gjort sig klart, at alle demokratiske spilleregler var sat ud af kraft. Den havde endnu ikke lært sig anvendelsen af andre metoder til ytring. Det skulle snart komme.

30 · Martsvalget 1943

Fup eller faktum?

Netop som borgerne havde gjort sig klart, at de demokratiske spilleregler nu mere end nogensinde var sat ud af kraft, og at selv en regeringsdannelse var en begivenhed, man blot kunne tage til efterretning, kom så meddelelsen om, at befolkningen endnu havde en demokratisk pligt at opfylde.

Den 8. marts blev det bekendtgjort, at der var udskrevet valg til Rigsdagen, både Folketing og Landsting. Der havde forud været spekulationer og dernæst rygter om, hvad der skulle ske, når Rigsdagens valgperiode udløb. Den siddende Rigsdag fra 1939 havde ikke mandat udover april 1943, og med de store omvæltninger, der siden 1939 var sket og i betragtning af det ansvar, der hvilede på Rigsdagen, også selv om dens indflydelse på regeringen i de store afgørelser vedrørende udviklingen af det dansk-tyske forhold var svækket til grænsen af magtesløshed, burde et valg være en selvfølge.

Men lod et demokratisk valg sig overhovedet afholde under besættelse af en diktaturstat? Eller i det hele taget under en besættelse? Kommunevalgene, der skulle have fundet sted i foråret 1941, var blevet aflyst, og få forestillede sig, at besættelsesmagtens myndigheder ville give tilladelse til afholdelse af valg helt bortset fra, at det var indlysende, at et eventuelt valg ville blive problematisk med i det mindste et parti, det kommunistiske, ude af stand til at deltage, et delvist mødeforbud og en situation, der både udelukkede en fri valgkamp og en offentlig debat om det altafgørende forhold til besættelsesmagten.

Baggrunden for, at valget alligevel kom, skal ikke behandles her. Det er nok at fastslå, at meddelelsen den 8. marts trods alle forudgående rygter kom som lidt af en bombe for den odenseanske befolkning som for alle andre danske. Den helt specielle karakter af valget blev den 9. marts, inden nogen endnu havde sundet sig på meddelelsen, gjort lysende klar for vælgere med et fællesopråb fra de fem samarbejdende partier, Socialdemo-

kratiet, Venstre, Det konservative Folkeparti, Det radikale Venstre og Retsforbundet.

Opråbet var rettet til alle landets vælgere og opfordrede dem til at stemme for »nationen og dansk folkestyre«. Det blev således straks og i de efterfølgende dage fastslået, at valget ikke ville udløse nogen valgkamp mellem disse partier, men at de i enighed ville appellere til vælgerne om at samle stemmerne på netop disse partier – og ingen andre. Dette – og en almindelig holdt agitation for at gå til stemmeurnerne – blev valgets grundtone, der kun tillod polemik mod netop alle andre, hvilket ville sige Bondepartiet, DNSAP og Dansk Samling, der hastigt fik samlet de 10.000 underskrifter sammen, der berettigede til opstilling.

Hermed indledtes en højst ejendommelig valgkamp, der kort er karakteriseret med følgende beskrivelse:

»Der var valgmøder, men kun adgang for folk med adgangskort. Al offentlig partipolitisk agitation var forbudt. Der var ingen plakater, ingen demonstrationer og ingen friluftsmøder. Pressen havde mundkurv på og kunne kun referere nødtørftigt, og dagens største og mest brændende spørgsmål: Forholdet til Tyskland, kunne ikke diskuteres. Debatten blev da reduceret til et minimum. Først og fremmest gjaldt det om at få folk ud og stemme for folkestyret mod nazisterne. Herom udtalte de fem samarbejdspartier i et fælles valgmanifest: »Valget den 23. marts adskiller sig fra alle andre valg. Det gælder ikke de sædvanlige partimodsætninger. Det gælder ikke enkelte, bestemte politiske spørgsmål. Det har videre sigte. Valget skal bekræfte folkets vilje til at værne om den frihed, der er vor tusindårige arv, og det folkestyre, danske kvinder og mænd ikke vil miste. . . Valget gælder alene den Rigsdag, som nu og i den kommende tid skal give folkets vilje udtryk«.«

Som det gik, blev det nu ikke Rigsdagen, der i den kommende tid skulle komme til at give folkets vilje udtryk, men det var ikke til at forudse i marts 1943.

I en henseende var de fem samarbejdende partiers fælles valgmanifest i god overensstemmelse med et gennemgående træk i tiden, en helt usædvanlig mangel på interesse for partipolitik. Også på dette punkt var tiden abnorm. Den politiske interesse var uhyre, men knyttet til nationale og ideologiske standpunkter mere end til partipolitiske divergenser.

Det helt dominerende problem var forholdet til besættelsesmagten og den nazistiske fjende, og i forhold hertil trådte selv de svære økonomiske problemer i baggrunden, også i de betydelige kredse, der måtte registrere tilbagegang i realløn eller anden indtjening. Medvirkende hertil var naturligvis politikernes fastlåsedede stilling og Rigsdagens vigende indflydelse. Utallige spørgsmål, der normalt ville have givet anledning til partipolitisk debat og til at skabe politiske skillelinier, måtte lægges på is, og det politi-

ske arbejde blev klemmt sammen til konstante lapperier på de døgnproblemer, besættelsen skabte.

Som situationen var, blev politikerne bedømt mere efter deres holdning til tyske krav, så vidt denne holdning nu blev kendt ad tidens bagveje, end efter deres holdning til denne eller hin lovjustering. I sig selv var dette ikke mærkeligt. Tiden udelukkede al egentlig reformlovgivning og politiske konflikter for åbent tæppe, og den meste lovgivning måtte bestå i tilpasning af gældende lov under hensyn til økonomisk nødvendighed og mulighed og ikke mindst til de krav, selve besættelsen trak med sig.

Stemmepligt

Under disse vilkår kunne en politiker, der rygtevis blev kendt som en nejsiger over for tyske krav, blive populær uanset hvilket parti, han måtte tilhøre, mens omvendt en politiker, der med rette eller urette blev anset for at være blød i dansk-tyske forhandlinger, mistede popularitet, også uanset partifarve.

For Odense kom dette forhold til at spille en særlig rolle. Odense var Christmas Møllers valgkreds, og der skulle findes en afløser. Valget faldt her på pastor Kristen Amby, der blev kåret som kredsens konservative kandidat og støttet massivt af en bemærkelsesværdig lang liste af anbefalere. De var ikke alle konservative, men gav blot Amby deres anbefaling, fordi han var kendt som »en god dansk mand«, hvilket i datidens sprog blot betød, at han hørte hjemme blandt Rigsdagens nejsigere. Det var bl.a. kendt, at han havde interesseret sig for de internerede kommunister og var gået i brechen for en rimelig social behandling af deres pårørende.

Allerede fra starten blev den odenseanske valgkamp altså ingen ordinær valgkamp, men kun en rungende appel til vælgerne om under alle omstændigheder at gå til valgurnerne, idet dog ingen af byens blade holdt sig tilbage med hensyn til at fremhæve netop deres specielle parti og kandidater.

I den henseende var der frit slag, og med *Fyns Social-Demokrat*, *Fyns Tidende (V)*, *Fyens Stiftstidende (K)* og *Fyns Venstreblad (R)* havde landets fire største partier hver sin trofaste presse i byen. Den fælles ramme tillod den positive fremhæven af parti og kandidat, men ikke polemik mod andre inden for det politiske samarbejde.

Der blev brugt kraftige vendinger for at kalde folk af huse, ikke blot af kandidater og aviser, men også af folk uden for de egentlig partipolitiske kredse. Formanden for Dansk Ungdomssamvirke, professor Hal Koch, indledte således den 14. marts en lang møderække landet over med et

*Kristen Amby.
(Det kgl.
Bibliotek).*

*Hal Koch.
(Holt &
Madsen fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

Som tegn på, at vælgeren havde gjort sin nationale pligt, uddeltes mærkater som dette på valgdagen den 23. marts 1943.

møde i Den nye Forsamlingsbygning, hvor han manede til at stemme og til at stemme på netop de fem samarbejdende partier, idet han gav denne adresse særligt eftertryk med et skarpt angreb på Dansk Samling og dette partis udsigelse af den førte politik over for besættelsesmagten.

Stærkere ord kunne næppe anvendes, end når han for en fuldpakket sal erklærede, at »der er én ting, vi ikke har lov til: At lade være med at stemme. Det lyder stærkt, men det er faktisk intet mindre end en forbrydelse at blive hjemme«. Ordene blev fem dage senere gentaget i en stort opsat avisudtalelse af samvirkets lokalformand, sparekassefuldmægtig Lundbech: »En forbrydelse ikke at stemme på de fem samarbejdende partier«.

I avisoverskrifter og i kæmpeannoncer blev denne parole om at stemme og stemme rigtigt udråbt for alle vinde, og samtidig blev det uden megen variation hamret ind i vælgernes bevidsthed, at valget på ingen måde drejede sig om regeringen Scavenius. Her havde de samarbejdende partiers valgmanifest givet bolden op. Valget gjaldt alene Rigsdagen, ikke den regering, Rigsdagen kunne have ombragt, men som den holdt i live af opportunisme.

Under den samlende paraplyparole, at der skulle stemmes efter de nævnte retningslinier, måtte valgagitationen blive monoton. Den politiske borgfred udelukkede partipolitisk polemik, og kun en part, Dansk Samling, fik skytset rettet mod sig. Her blev der til gengæld tale om et sandt bombardement af advarsler mod at stemme på netop dette ene parti, der hævdedes at være et splittelsesparti i den samlede danske front. De nazistiske partier, Bondepartiet og DNSAP, var af den særlige situation skærmet mod et tilsvarende bombardement og blev stort set ignoreret.

Helt fast blev de 14 dages politiske fodslag dog ikke. I kommunistiske kredse var holdningen den, at man ville opfordre til at stemme blankt, og tilsvarende tanker var fremme i kredsen omkring Frit Danmark, uden at en sådan parole dog vandt genklang alle vegne, og fra London opfordrede Christmas Møller til at stemme på de fem samarbejdende partier og på Dansk Samling. Nogen større vægt fik den første parole dog ikke. Dertil var der endnu hverken enighed eller en tilstrækkelig dækkende illegal presse, og Christmas Møllers parole udelukkede jo ikke den store, altdominerende fællesparole.

Resultatet

Da valgdagen oprandt var Odenseborgerne, præpareret med valggløser, der udtrykte en moralsk kriminalisering af alle sofavælgere, særdeles godt rustet til at møde frem i stemmelokalene. Dagen blev her som alle vegne i

Danmark fejret som en national festdag med butikslukninger kl. 14, tusindvis af flag og straks fra morgenen stærk tilstrømning i strålende solskinsvejr til valgstederne i Fyns Forum og Fyns Forsamlingshus.

Valgdeltagelsen blev forbløffende og ikke mindst forbløffende tidlig. Allerede ved frokosttid havde 40% stemt i Fyns Forsamlingshus og 27,2% i Fyns Forum, og da valghandlingen sluttede, var man i Fyns Forsamlingshus oppe på en valgdeltagelse på 92%, mens deltagelsen i Fyns Forum rundede de 90%, begge tal lidt over landsgennemsnittet på 89,5%.

Afstemningsresultaterne for byen og omegnskommunerne fremgår af tabellen:

Tabel 30.1: Folketingsvalg 1939 og 1943, afstemningsresultater for Odense og omegn.

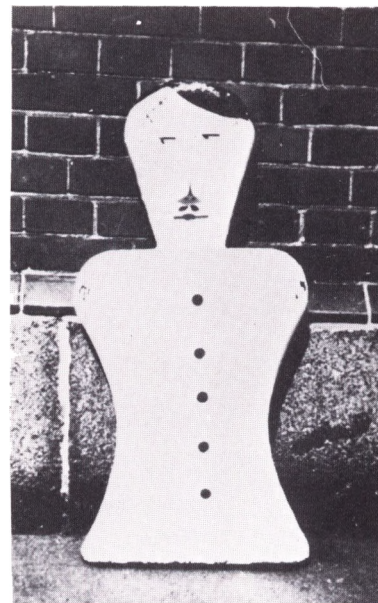
Parti	Odense		Dalum		Omegnskommuner	
	1939	1943	1939	1943	1939	1943
Socialdemokratiet	20.177	24.098	1.476	1.674	2.874	3.314
Det radikale Venstre	1.905	1.838	229	259	1.094	1.271
Det konservative Folkeparti	11.093	17.136	506	838	1.455	1.978
Venstre	1.230	1.469	261	276	2.490	2.740
Retsforbundet	478	688	26	45	190	150
Bondepartiet	30	24	7	1	150	131
DNSAP	545	915	40	47	170	184
Dansk Samling	384	1.041	22	77	24	143
DKP	1.151	–	52	–	122	–
Nationalt Samvirke	814	–	35	–	78	–
Blanke og ugyldige	392	1.126	17	52	33	67

D) Omfatter Pärup, Stenløse-Fangel, Højby, Allerup-Davinde, Fraugde, Seden-Åsum, Agedrup, Konup, Ulberud, Brændekilde-Bellinge, Sanderum, Lumby og Allesø-Næsbyhoved Broby.

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. række, 109. bind, 1. hæfte, s. 52-55 og 120. bind, 1. hæfte, s. 48-51.

I det store og hele fulgte disse resultater landstendensen, idet dog den konservative fremgang var noget større her end i de fleste af landets øvrige kredse. Den væsentligste afvigelse fra landsgennemsnittet var nok den, at Dansk Samling her fik en væsentlig mindre fremgang end den femdobling, der blev partiet til del på landsbasis.

I betragtning af, at Dansk Samling var det eneste parti, der havde ført valgkamp i protest imod regeringen Scavenius og dens politik, og i betragtning af, at Odense blot et par måneder senere var i åben revolte mod denne politik, var dette lidt matte resultat bemærkelsesværdigt. Det blev i Odense andre kredse end Dansk Samling, der skulle føre an i revolten.

Livredderdukke fra Odense Friluftsbad, omdannet til en Hitlerkarikatur 1943. (Henriksen fot., Frihedsmuseet).

31 · Kommunevalg i maj 1943

I kølvandet på rigsdagsvalget fulgte den 5. maj et kommunevalg, der skaffede Odense et nyt byråd, efter at det gamle byråd fra 1937 to gange havde fået sine mandater forlænget. Her som ved rigsdagsvalget måtte vælgerne gå til stemmeurnerne uden den normale valgkamp og nu uden det incitament, der havde præget rigsdagsvalget, at man under alle omstændigheder måtte stemme.

Resultatet blev da også en markant tilbagegang i valgdeltagelse. Mens denne i 1937 havde været oppe på 85%, faldte den i 1943 til 79,5%. Men byen var i mellemtiden blevet større, og stemmetallene steg for de fire »gamle« partier, Socialdemokratiet, Det konservative Folkeparti, Det radikale Venstre og Venstre. En sort hest var en camoufleret kommunistisk liste, Lejerlisten. Resultatet var udramatisk:

Det nye byråd fotograferet i byrådssalen ved det første møde i juni 1943. (Centralbibliotekets lokalhistoriske afdeling).

Tabel 30.2: Kommunevalg 1937 og 1943, afstemningsresultat for Odense.

Parti	1937	1943
	Antal stemmer	
Socialdemokratiet	17.632	19.900
Det radikale Venstre	1.138	1.474
Det konservative Folkeparti	13.064	15.177
Venstre	977	1.221
Retsforbundet	-	234
Lejerlisten	-	1.323

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. række, 105. bind, 2. hæfte, s. 72-73 og 121. bind, 2. hæfte, s. 26-27.

Mens mandatfordelingen i det gamle byråd havde været 14 socialdemokrater og 11 konservative, måtte socialdemokraterne, der havde indgået valgforbund med de radikale og Retsforbundet, og som troligt nok måtte afgive nogle stemmer til Lejerlisten, aflevere et mandat til de radikale, mens et konservativt håb om at erobre i det mindste et mandat bristede. Partiet måtte nøjes med sine 11 mandater.

Hovedresultatet var, at Socialdemokratiet med 13 mandater bevarede sit flertal i byrådet. Dermed var det givet, at byens populære og respekterede borgmester, I. Vilh. Werner, kunne fortsætte i embedet. Han kom til at stå over for sin mest stormfulde embedsperiode, under hvilken den tidligere maskinarbejder og fagforeningsleder med urokkelig ro, sund sans og betydelige forhandlingsevner fik lejlighed til at vise sit anselige format.

Odense amtsråd efter kommunevalget 1943.

Med lige forståelse for borgernes vrede og situationens nødvendighed formåede han at lempe byen gennem en lang række krisesituationer. Højest troligt var han den eneste, der i krisesituationer, hvor byen kom i kog, og borgerne blæste på alle appeller fra myndighederne, havde evnet at mægle mellem borgere, der havde hans hjerte, og en besættelsesmagt, der ikke havde det. I sin nye borgmesterperiode kom han til at forhandle i situationer, hvor forhandling var noget nær umulig.

Det blev hans utaknemmelige job at være opmand mellem parter, der ikke kunne være på talefod med hinanden, og hvor han af hensyn til byens vel måtte sætte sin autoritet ind bag appeller, han vidste var upopulære, og som blev afpresset ham af den part, han i sit inderste måtte føle stod med uret og hovedansvar. I de situationer blev der kaldt på hans besindighed og hans moralske mod.

32 · Uro i gaden

Tysk sammenbrud?

De store tyske nederlag i vinteren 1942-43 måtte få psykologiske følger. Spørgsmålet var, hvor meget eller hvor lidt man turde bygge på disse første tegn på tysk svaghed, og hvilke konsekvenser man ville drage af dem. Vurderingen heraf afhang af, hvem det var, der vurderede. Man kunne have forventet en afventende holdning i tillid til, at en allieret sejr nu før eller siden ville ordne landets paragraffer uden dansk assistance, men den psykologiske virkning blev den modsatte.

Fra foråret 1943 begyndte Odense by, modstandsgrupper, arbejdspladser og befolkning, for alvor at røre på sig. At de allierede sejre og det ændrede krigsbillede spillede en rolle i den henseende, er utvivlsomt, men det vil være urimeligt at se bort fra, at også andre faktorer spillede ind, og at den uro, der nu kom, var en frugt af det forberedende arbejde, der snart længe havde været i gang, herunder også det store opinionsdannende arbejde.

Byens kommunister havde nu deres organisation, som før nævnt bygget op med et lokalt illegalt blad, *Trods alt*, i cirkulation siden juli 1942, med en begyndende sabotage i det små og især en voksende indflydelse på byens arbejdspladser gennem et i 1942 oprettet »15-mandsudvalg«, sammensat under camoufleret kommunistisk lederskab af repræsentanter for byens fagforbund.

Herfra udgik incitamenter til protest og opposition mod De samvirkende Fagforbunds regeringsloyale holdning, og herfra udgik en modstandsorienteret agitation, støttet af illegale blade, af aflytninger af BBC og af en voksende irritabilitet over tysk indblanding i danske anliggender.

Indførelse af vagtordninger, protester mod de større fabrikkers angiveligt utilstrækkelige beskyttelsesforanstaltninger og opdukken af tyske soldater på enkelte arbejdspladser som Thomas B. Thrige og Odense Stålskibsværft var oplagte anledninger til at skabe uro blandt arbejderne. Nogle mindre og kortvarige arbejdsnedlæggelser var forvarsler om, hvad der skulle komme.

Også andre end kommunisterne var nu ved at beslutte sig til aktiv

optræden. En gruppe unge lærlinge med tilknytning til FDF og spejderbevægelsen startede deres egen sabotageaktivitet, og byens danske garnison skulle blive endnu et urocenter. Det er umuligt med sikkerhed at vurdere betydningen af de første besættelsesårs mangeartede arbejde på at oplade stemningen i byen, men det vil være urimeligt at se bort fra dette arbejde som en forudsætning for, at byen i løbet af sommeren 1943 eksploderede i en åben revolte, omfattende langt flere end de egentlige aktivister.

Men inden vi ser nærmere på forårets uro signaler, kan der være grund til at konstatere nogle spæde tegn på, at byens borgerskab ikke var upåvirket af vinterens begivenheder. Det er muligt at spore en vis fredsforventning, der i situationen måtte være ensbetydende med forestillingen om et tysk nederlag, selv om dette ikke blev ytret direkte.

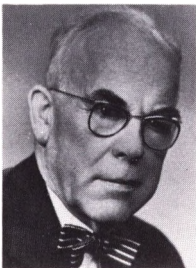
På Fyens Disconto Kasses generalforsamling den 31. marts 1943 talte bankdirektør Georg Jacobsen om tidens mange »ledige penge« og udtalte i forlængelse heraf:

»Så længe de ligger i fred hos bankerne, skulle de for så vidt ikke kunne forårsage større ravage, idet man må kunne regne med, at bankerne ikke mangler overblik over den situation, der opstår, når fredens krise melder sig. . . Når omstillingen fra krig til fred står for døren, skulle den tillid, der i dag er til vort pengevæsen, gerne være opretholdt«.

Georg Jacobsen antydede hermed ingen dato, men selv uden det så han dog med udtrykket »fredens krise« frem mod en situation, han fandt det rimeligt at beskæftige sig med, og hans ord gik ikke ubemærket hen.

Fire dage senere var *Fyens Stiftstidende* ude med en leder med overskriften: *Når »fredskrisen« skal løses*. Lederen gik tættere på end Georg Jacobsen. Den mindede om det pludselige tyske sammenbrud i 1918 og de allieredes uforberedthed med særlig henvisning til præsident Wilsons manglende indsigt i europæiske anliggender. Når avisen samtidig kunne ytre håb om, at præsident Roosevelt havde forberedt sig bedre, kunne avisen næppe lade sine læsere i tvivl om, hvad den forudså og mente på et tidspunkt, hvor de tyske våben havde indkasseret en række eklatante nederlag.

Tilsvarende toner lød under optakten til kommunalvalget, når den konservative gruppeformand i byrådet, tømrermester Johs. Pedersen, i et interview udtalte sig om nødvendigheden af, at kommunen allerede nu overvejede, hvordan man kunne komme tilbage til normale tilstande, eller når direktør P.M. Pedersen, Neckelmanns Maskinfabrik, der i maj blev indvalgt i byrådets konservative gruppe, i et andet interview udtalte, at »jeg tror, at der vil blive meget at gøre, når de kommunale værker skal gå over fra krigsdrift til fredsforhold«.

Johs. Pedersen.

Ingen af de nævnte satte datoer på, men ½ år forinden ville udtalelserne have været meningsløse. Sammenholdt afspejler de anførte udtalelser en overoptimisme, der nok var særdeles udbredt, selv om de her refererede erhvervsfolk ikke drog de konsekvenser af den ændrede krigssituation, som byens modstandsaktive grupper og bag dem store kredse i byen fandt det betimeligt at drage.

Den førtidige fredsforventning var i øvrigt ikke et isoleret odenseansk fænomen. Umiddelbart efter Stalingrad, El Alamein, Fransk Nordvestafrika, Tunis og det stigende strategiske bombardement af Tyskland piblede lignende stemninger frem også i mere indviede kredse. Selv i London udelukkede man ikke muligheden af et nært forestående tysk sammenbrud.

Alt i alt var vinteren forløbet roligt og uden ydre tegn på, at byen i løbet af få måneder ville befinde sig i oprørlignende tilstande. Som nævnt havde der været opræk til uroligheder i september 1942 i forbindelse med Frikorps Danmarks orlov og mødeaktivitet, og i samme måned havde byens kommunistiske sabotagegruppe haft held med en sabotageaktion i Havnegade, hvor en brand i en lagerbygning ødelagde betydelige mængder dele til u-både og hurtigbåde med skader for et millionbeløb.

Herudover fik gruppen kun gennemført to mindre sabotagebrande, den ene i december 1942 og den anden i januar 1943. Byens størrelse og betydning taget i betragtning tydede dette ikke på, at Odense var på vej til at blive et af landets største urocentre.

På landsplan tegnede december 1942 sig for 17 sabotager og januar 1943 sig for 14 sabotager, og hverken februar eller marts ændrede dette totalbilledet.

Af i alt 30 og 61 sabotager landet over i de to måneder tegnede Odense sig i februar for en mindre brandstiftelse, et forsøg på brandstiftelse og en lille bombe placeret på skinnelegemet mellem Odense og Holmstrup. I sidste tilfælde var der for første gang sprængstof i anvendelse, og det for-bikørende tog fik knust tre ruder og gulvet i den ene vogn trykket ind.

En helt tilsvarende bombe eksploderede den 24. marts mellem Odense og Marslev, men også marts blev relativt rolig på sabotagefronten. Et forsøg på brandstiftelse i autofirmaet Fehr & Co. og nedbrændingen på valg-dagen den 23. marts af gymnastiksalen ved kasernen i Odense blev Odenses beskedne andel i månedens 61 sabotager på landsplan. April ændrede ikke billedet. En bombe mod en slagterforretning og en brandstiftelse i en tysk lastbil blev byens bidrag til landets 69 sabotager.

Ydermere blev byens kommunistiske sabotagegruppe revet op i maj, og en reorganisation under ledelse af maskinarbejder Erik Olsen – »Walther« – måtte til, inden gruppen blev slagkraftig. Til gengæld fordobledes antal-

*Det udbrændte eksercerhus ved kasernen på Sdr. Boulevard marts 1943.
(Rigspolitets tekniske afdeling fot.).*

let af gruppens aktive nu til 15 mand, og i maj tegnede Odense sig for syv sabotager af i alt 61 sabotager på landsbasis, i Odense endnu kun brandstiftelser.

Tiltagende spænding

Men fra marts 1943 var uroen i byen større, end de relativt få og delvis ineffektive sabotager og sabotageforsøg kunne tyde på. En væsentlig årsag lå i ankomsten til byen af nye og yngre tyske tropper – reservegrenaderregiment nr. 86 – og en ny tysk kommandant. Mens forbindelsen mellem den tyske garnison og de lokale myndigheder i besættelsens første tre år havde været sporadisk og forholdet relativt gnidningsfrit med kun få og ubetydelige episoder, blev byen nu stillet over for aggressive tropper og en kantet og usmidig kommandant, oberstløjtnant Weiss.

Vagtskiftets følger skulle hurtigt vise sig i form af stigende spænding mellem de tyske tropper og borgerne, kraftigt understøttet af den danske garnison, og hermed skabtes også en betydelig klimaforværring mellem den tyske garnison og de danske myndigheder, i første række politiet, der under politimester Seldorfs langvarige sygdom lededes af den udpræget antityske politifuldmægtig Hans Rasmussen.

Baggrunden for det forværrede klima lå ikke blot i lokale forhold, men også i en holdningsændring i hele den tyske værnemagtsledelse. I oktober

1942 var den moderate general Erich Lüdke blevet afløst som tysk øverstkommanderende af general Hermann von Hanneken, en brysk og nazior-todoks skrivebordsgeneral, der kom til Danmark for at sikre landet mod allieret invasion og med udtrykkelig ordre fra Hitler om at gennemføre en hårdere kurs i Danmark end den hidtil anlagte.

Et af hans første initiativer havde været at forlange en masseaflevering af våben fra den danske hærs depoter, og et andet initiativ havde været kravet om forlægning af alle danske garnisoner fra Jylland til Øerne, herunder også Odense, Nyborg og Svendborg. Kommandotonen fra hans hovedkvarter slog med vekslende styrke igennem i de lokale garnisoner, og Odense blev velsignet med en oberstløjtnant Weiss, der ikke var til sinds at lægge fingrene imellem og klare lokale episoder med elastisk forhandling.

Den nye stil skulle hurtigt vise sig. Den 14. marts 1943 tog 70 tyske soldater anledning af en mindre fornærmelse til en organiseret terroraktion mod restauranten Ambassadeur i Nørregade. Det blev gjort med fynd og klem. Efter at have advaret deres odenseanske veninder mod at vise sig i restauranten den pågældende aften, mødte de op i samlet trop, undlod at aflægge lædertøj og sidevåben i garderoben og krævede plads på balkonen, hvor de aldrig før havde taget plads.

På et givet fløjtesignal startede tumulterne. Borde og stole blev kastet ned i hovedet på de danske gæster, og derpå fulgte en systematisk ødelæggelse af hele etablissementets inventar, og hvad der i øvrigt lod sig ødelægge. Restauranten blev på få minutter totalt raseret.

Da nyheden spredte sig i byen, blev harmen stor, og fra og med denne provokation herskede der en latent spænding mellem de tyske soldater og befolkningen, en spænding der ikke blev mindre, da det sivede ud, at Weiss åbenbart holdt hånden over sine soldater.

Det blev politifuldmægtig Hans Rasmussen, der først kom til at få bevis herfor. Dagen efter soldaternes aktion blev han kaldt til den tyske kaserne, men undslog sig med en kort meddelelse om, at han agtede sig hen i restauranten for at besigtige skaden. Her blev han om formiddagen hentet af to tyske officerer, der krævede, at han begav sig til kasernen, da Weiss agtede at tale med ham. Han fortæller selv om dette møde:

»Jeg havde forberedt mig på, at det var mig, der skulle nedlægge protest mod den skete vandalisme, men det kom til at gå ganske anderledes. Oberstløjtnanten stod stillet op bag sit skrivebord og holdt nu med rivende tungefærdighed den første af de lange taler, som jeg i sommerens løb måtte døje. Indholdet var kort fortalt, at den odenseanske befolknings holdning var en fornærmelse mod den tyske værnemagt, og at det skete måtte betragtes som en berettiget retorsion fra værnemagts side«.

*Restaurant Ambassadeur raseret.
(E. Christoffersen fot.).*

*Hans
Rasmussen.
(Det kgl.
Bibliotek).*

Dette var altså ikke blot fuldmandsværk, men en klar udfordring til byens borgere, bevidst iværksat af den tyske garnison. Højest troligt afspejlede affæren også en øget irritabilitet blandt de tyske tropper, forståeligt nok affødt af de alvorlige tyske nederlag og den utryghed dette måtte medføre i et miljø, der åbenlyst viste tegn på tilfredshed med disse nederlag og så småt reagerede med stigende fjendtlighed. Pift, tilråb og et mylder af V-tegn var nu nok til at tirre.

Og det blev ikke ved denne episode. På valgaftenen den 23. marts sendte Weiss sværtbevæbnede patruljer på gaden for at sikre sig mod uro, og som stemningen var, måtte netop en sådan handling afstedkomme uro. Den tyske garnison var denne aften direkte provokeret. Netop den 23. marts lykkedes det den nævnte odenseanske ungdomsgruppe at sætte ild på kasernens gymnastiksal.

Med tyske patruljer på gaderne kom det uundgåeligt til slagsmål og kraftige sammenstød mellem soldaterne og kampivrige grupper af unge mennesker. Politiet fik en ret umulig opgave med at skille parterne fra hinanden. I en skrivelse til Justitsministeriet den 30. marts kunne Hans Rasmussen konstatere, at forholdet til den tyske garnison hermed »synes at være trådt ind i en anden fase, der i det lange løb må befrygtes at øge spændingen mellem civilbefolkningen [og soldaterne] på en farlig måde«. Hans Rasmussen fik unægtelig ret.

Fra nu af blev der nogenlunde regelmæssig ballade i byen.

Fra slutningen af marts kom det til en serie rudeknusninger i byen, rettet mod bl.a. butikker, der formentes at være for villige til at handle med de tyske soldater, eller hvor ejeren antoges at have tyske sympatier eller pleje tysk omgang. Politiet stod magtesløst og var naturligvis ude af stand til at sikre hver rude, der måtte blive udpeget, og nervøsiteten kunne i de dage fremkalde annoncer som denne:

»For at komme verserende rygter til livs skal vi hermed meddele, at vi *ikke* tilhører noget politisk parti. Al handel med den tyske værnemagts enkelte medlemmer sker i overensstemmelse med de ministerielle bestemmelser, og handler med den tyske værnemagts afdelinger her i landet går gennem Landbrugsministeriet og anvises gennem dette«.

Her kunne hverken den tyske garnison eller den danske samfundsmagt skabe sikkerhed. Annoncøren måtte appellere til gaden om frifindelse og samtidig lægge afstand mellem sig og værnemagten.

Og nu trådte også byens danske garnison i aktion. Da der på treårsdagen for besættelsen den 9. april gennem *Trods alt* og i småplakater – bl.a. i byens gymnasieskoler – udgik en parole om at benytte dagen til at

demonstrere i gaderne, rykkede også de danske soldater i felten, besluttet på at yde deres kontante bidrag til urolighederne.

Bortset fra handlingsmønstrer, at soldaterne fra nu af var i hyppige håndgemæng med tyske soldater, får vi et glimt af stemningen i Albanigade gennem nogle samtidige breve til en vandrebog, skrevet af en af de værnepligtige, den senere fremtrædende modstandsmand, Chr. Ulrik Hansen. Den 11. april 1943 skriver han til sine tidligere spejderkammerater:

»Der er blot en ting, vi alle går og venter på. Den dag, vi skal bruge alt det, vi har lært. Alle drengene går og venter utålmodigt på den dag. Men vi ved, at den kommer, at den *må* komme. . . det er ikke nok at parere slagene. Vi må også slå igen. Det var det, vores 52 forstod, da han den 9. april – vel ikke helt tilfældigt – kom til at skubbe en smule til en tysk soldat. Tyskeren blev gal og smak en øretæve til 52. Og så svarede 52 med at slå ham ud med en lige højre og derefter give ham passende massage. Så måtte 52 ganske vist retirere forfulgt af revolverbevæbnet politi og tyskere. Efterspil: 2 dages arrest. Javel – men det er dog samme æresbehandling, som Danmarks bedste sønner nyder i dag«.

Det kan konstateres, at det ikke var tilfældigt, men særdeles velovervejet, at »52« kom til at skubbe en smule. På en fællesøvelse mellem en deling værnepligtige og en terrænsporstdeling kort forinden, hvor bl.a. »52« deltog, lagde de værnepligtige ikke skjul på, at det var deres agt at provokere til slagsmål, om fornødent med blanke våben.

Det kan også konstateres, at ligesom Weiss holdt hånden over sine folk, holdt danske officerer hånden over deres. De to dages kvarterarrest, der blev »52« og hans gruppe til del, blev tilmålt dem af den tekniske leder af Terrænsporforeningen, P. Bork Andersen, der den aften var vagthavende officer og måtte ud i byen for at genne sine folk hjem til kasernen.

Seks mand på stribe måtte stille til afhøring og fik for god ordens skyld tildelt de to dages arrest samt en brysk overhaling, men da dommen faldt, og gruppen under sergenteskorte marcherede ud af domslokalet – fritidshjemmet på Hunderupvej, hvor Bork Andersen var forstander – var Bork Andersens slutbemærkning: »Nu håber jeg, du slog godt til, 52?«. »Javel, hr. premierløjtnant« – med et bredt smil. Dommer og anklaget var trods rollefordelingen på bølgelængde med hinanden, og dommen suppleredes med tilladelse til en kasse øl til fordeling på belægningsstuen.

Den stigende spænding i byen blev ledsaget af stadig hyppigere overflyvninger, nu og da med flyvervarslinger. De påvirkede myndighederne, der alvorligt henstillede til borgerne at gå i kældrene, de påvirkede borgerne, der hilste dem velkommen, og de påvirkede de tyske soldater, hvis hjemland og måske hjem var bombemål. Fronterne var måske langt borte, men krigen var det ikke.

Chr. Ulrik Hansen.

33 · En fremmed i byen

Jens Peter
Carlsen.
(E. Christoffer-
sen fot.).

Hans
Johansen.
(Frihedsmuseet).

Johannes Rud.
(Det kgl.
Bibliotek).

Jens Frederik
Busk-Rasmussen.
Nørmark fot.).

Erik Frandsen.

Ned med faldskærm

I de sidste dage af maj 1943 kom der en fremmed til Odense. Han skulle alene ved sin blotte tilstedeværelse, men også i høj grad ved direkte indgriben, få skelsættende betydning for begivenhedsforløbet i de følgende måneder. Han dukkede op uventet og kendt af ingen, og han kom langvejs fra.

Det drejede sig om faldskærmsmanden Jens Peter Carlsen, sendt til Odense af faldskærmschefen i Danmark, Flemming B. Muus, for i det fynske at sondere terrænet for den hemmelige britiske organisation, Special Operations Executive (SOE), der havde til opgave at opmuntre og støtte europæiske modstandsbevægelser med vejledning, materiel og samordning af modstandsaktioner, dels inden for de forskellige regionale og nationale områder, dels i samspillet mellem disse aktioner og vestmagternes strategi. Peter Carlsens første opgave blev da at opnå kontakt med eller skabe eventuelle lokale modstandsgrupper.

Som tyveårig var Peter Carlsen – »Knud Larsen« eller slet og ret »Knud« for den snævre inderkreds, der omgående fik kontakt med ham – draget til Canada for der at skabe sig en fremtid. Han var i Canada kommet ind i restaurationsfaget, først i Canadian Pacific Railways, hvor han blev »chief steward« for restaurationspersonalet, og derpå fik han ansættelse ved en række større hoteller. Ved krigens begyndelse var han inspektør på Empire Hotel i Victoria, British Columbia.

I 1941 meldte han sig som frivillig i de britiske styrker og modtog træning som faldskærmsmand i England, indtil han den 10. maj 1943 blev kastet ned med faldskærm ved modtagepladsen i Steen Blichers plantage nær Hvidsten Kro. I en halv snes dage assisterede han faldskærmslederen i Jylland, Ole Geisler, og gruppen omkring kroejner Marius Fiil, Hvidsten, med modtagearbejdet her, indtil han i slutningen af maj blev kaldt til København for derfra at blive dirigeret til Odense, ret hurtigt efterfulgt af endnu en faldskærmsmand, Hans Johansen, som Peter Carlsen selv havde været med til at modtage ved Hvidsten den 17. maj. Han har selv skildret sin ankomst til byen:

»Jeg skulle stå foran et nærmere angivet rejsebureau på et angivet tidspunkt med *Tidens Kvinder* i hånden, og der skulle så komme en mand, som jeg ikke kendte, og han skulle følge mig til Fyn. Manden kom også og fulgte mig derover, og han gav mig besked på at gå op på Grand Hotel. Her skulle jeg sætte mig ved et bord med *Tidens Kvinder* foran mig, der ville så komme en anden mand, kaldet »Skov« og tage sig af mig. Lidt efter kom »Skov«, og han bragte mig ud til »Elysium« til landsretssagfører Rud, der blev min første egentlige kontakt i Odense, og den mand, der i den første og vigtigste tid hjalp mig mest«.

I de første 14 dage tog Carlsen ophold på landstedet Elysium i Skt. Klemens, og gennem Johannes Rud, der i de første besættelsesår havde været stærkt virksom som oplæser i disse års hektiske mødeaktivitet, og som havde talrige kontakter i byen, bl.a. i kredsen omkring Terrænsportsforeningen, opnåede Peter Carlsen hurtigt vitale og modstandsorienterede kontakter i Odense.

»Ved starten var landsretssagfører Rud en meget virksom mand, idet han gik rundt og fandt de folk frem, som kunne og ville virke med«, beretter Peter Carlsen. Det drejede sig bl.a. om grosserer Jens Frederik Busk-Rasmussen, ingeniørerne Erik Frandsen, K.B. Münster, Erik Poulsen og Bent Rune, tobakshandler W. Søderberg-Jensen, bestyrer Aage Willumsen samt gennem Erik Frandsen enkelte terrænsportsfolk, overvejende folk med teknisk indsigt.

Kontakt blev også optaget med byens kommunistiske sabotagegrupper under Erik Olsens ledelse, en kontakt der især synes plejet med Hans Johansen som mellemmand, og som først synes at være kommet ind i et fastere leje, hvad tildelingen af sprængstof angår, da Peter Carlsen efter nogen vaklen fik direkte ordre af sin chef, Flemming B. Muus, om etablering af et tillidsfuldt samarbejde med byens kommunistiske aktivister, der jo forlængst var i gang med sabotage og kun var hæmmet af mangel på materiel.

Dette tidlige sabotagearbejde er kommenteret af en af de kommunistiske grupperes pionerer og deltager helt frem til 1945, Børge Poulsen. Han udtrykker sig om denne tidlige aktivitet: »Det var ikke slag i blinde, men et stykke pionerarbejde, der blev udført af os, uden våben ud over knive og dolke!! Og med hjemmelavede materialer og under det danske politis energiske efterstræbelser«.

Politi og officerer

Hvad politiet angår, blev Peter Carlsen og den gruppe, der dannede sig om ham, heldigere stillet. Hans kontakter kom også til at omfatte de to

*K.B. Münster.
(Merrild Merlin
fot.).*

Erik Poulsen.

*Bent Rune.
(Iver Wang
fot.).*

*W. Søderberg-
Jensen.
(E. Christoffer-
sen fot.).*

*Aage
Willumsen.
(E. Christoffer-
sen fot.).*

*Børge Poulsen.
(Kochs estfl.
fot.).*

*H. Vogelius
Andersen.*

J.M. Troelsen.

I.E. Jersing.

B. Ikjær-Jensen.

ledere af politiets tekniske afdeling, overbetjent H. Vogelius Andersen og kriminalbetjent J.M. Troelsen. Forbindelsen med dem blev etableret omkring den 1. juli og beskrives således:

»Disse havde . . . særlige betingelser for at kunne skabe sikkerhed for medlemmerne af organisationen, idet de dels skaffede oplysninger om den viden, sikkerheds-politiet fik om de udførte sabotager, dels havde muligheder for at bortskaffe eventuelt bevismateriale på sabotagepladserne, idet de på forhånd var underrettet om, hvor og hvornår sabotagen skulle finde sted og således kunne være til stede straks efter denne. Yderligere kunne man gennem dem følge effektiviteten af den begærede sabotage«.

Her var der klart tale om en begyndende illegalisering ind i politiets rækker.

Men også en række officerer i byen blev nu inddraget i en hurtigt fremadskridende illegaliseringsproces. Det blev en stor gruppe yngre officerer, der meget snart kom til at høre hjemme blandt Peter Carlsens vigtigste hjælpere, og som hermed allerede før den 29. august 1943, og mens de endnu var tjenstgørende, gik direkte ind i ren illegal aktivitet, i øvrigt et specielt odenseansk fænomen.

Også her var det Johannes Rud, der formidlede den første kontakt til gruppen, der bl.a. omfattede premierløjtnanterne P. Bork Andersen, Axel Christiansen, I.E. Jersing og Ole Justesen, løjtnanterne K.K. Hansen og S.O. Nielsen, sekondløjtnant B. Ikjær-Jensen, sergent Bernhard Jensen og officiant Thomas Jensen. Yderligere var kaptajnløjtnant E. Weigaard Jørgensen og kaptajn L.M.K. Nielsen indviet i sammensværgelsen, ligesom det af oplysninger fra daværende korporal Erik Sinding fremgår, at dele af mandskabet havde anelse om, at en del officerer var involveret på en eller anden måde. Her var oprøret mod hærens officielle linie åbenbar og helt i overensstemmelse med den aggressive stemning, der i det hele prægede den odenseanske garnison.

Fra disse kontakter forgrenede nye kontakter sig efter behov ud i den del af det odenseanske miljø, der mere eller mindre var indstillet på modstandsaktivitet eller på at støtte en sådan. Forbløffende hurtigt havde Peter Carlsen fået et solidt fodfæste i byen. På mange måder var jordbunden gødet gennem de første besættelsesår. Nu var realiteternes time inde.

34 · Sabotagemateriel

Nedkastninger

Peter Carlsens første opgave havde været at lodde stemningen for aktiv modstand i Odense og på Fyn og derpå skaffe sig indpas i modstandsorienterede grupper, hvis sådanne fandtes udover den kommunistiske gruppe, hvis virke allerede var kendt. Da disse opgaver hurtigt var løst i den allerede stærkt antityske by, blev den næste opgave at støtte den igangværende sabotage og eventuelt sætte ny sabotageaktivitet i gang.

Forudsætningen for, at dette kunne ske, var tilførslen af sprængstof og andet sabotagemateriel og om muligt lettere håndvåben samt den nødvendige instruktion i brugen af det moderne engelske, plastiske sprængstof og tilbehør, udviklet netop med henblik på sabotageaktivitet.

Allerede i juni ankom de første små leverancer af engelsk materiel, bragt til byen fra SOEs depoter i Randers af bl.a. modstandspioneren Georg Quistgaard, der fra de første modtagelser ved Hvidsten havde været en af SOEs ivrigste hjælpere og bl.a. fungerede som kurér mellem Randersdepotet og de faldskærmsfolk, der gradvis blev placeret rundt om i landet. Også Hans Johansen og K.K. Hansen fungerede som kurérer ved disse transporter.

Men på længere sigt var kurérforsendelserne utilstrækkelige, og Peter Carlsen sigtede da også fra første færd mod at få gennemført selvstændige fynske modtagelser af nedkastet materiel, en opgave der ikke var så lige til, så længe alle aftaler af denne art måtte gå den besværlige vej over København, der endnu på dette tidspunkt var alene om at disponere over en illegal radioforbindelse med SOEs hovedkvarter i London.

Det odenseanske forarbejde med at få en modtagelse arrangeret og godkendt af London må være begyndt tidligt og senest omkring den 1. juli, og i dette forarbejde, der omfattede rekognoscering af egnet plads, opstilling af et modtagehold og tilrettelæggelse af transport m.m., fik Peter Carlsen helhjertet støtte af den nævnte officersgruppe, der foreslog en plads ved Martinegård på Enebærrode, velkendt fra garnisonens militærovelser og anset for egnet til formålet.

Gruppen kunne tillige gennem premierløjtnant Axel Christiansen, der

Thomas Jensen.

*E. Weigaard
Jørgensen.*

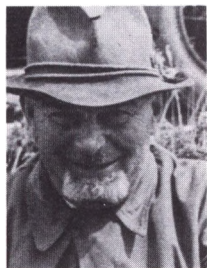
*L.M.K. Nielsen.
(Hærens arkiv).*

*K.K. Hansen.
(Nørmark fot.).*

*Axel
Christiansen.*

Peter Schrøder.

Ole Justesen.

var lokal chef for hærens sprængstofkommando, stille denne kommandos lastbil til rådighed. Det blev medlemmer af denne gruppe, suppleret af en række af de civilister, Peter Carlsen havde knyttet til arbejdet, herunder den senere modtageleder for hele Fyn, Erik Frandsen, samt af de foran nævnte civilister Busk-Rasmussen, Rune, Rud og Willumsen, der i begyndelsen af juli stod rede til at gennemføre den første våbenmodtagelse på Fyn, og det blev Hofmansgaves skytte, Peter Schrøder, der påtog sig det praktiske arrangement på stedet.

Den 17. juli 1943 modtog Peter Carlsen fra Flemming B. Muus meddelelse om, at pladsen var godkendt i London. Muus' brev, dateret den 16. juli, indeholdt de fornødne tekniske anvisninger, signaler o. lign. og indledtes:

»Jeg beklager, jeg ikke har kunnet meddele dig det før nu, men det er først sent i aften, »Chop« [SOEs chef i London, Lt-Commander R.C. Hollingworth] har ladet mig vide, at han har accepteret landing på Enebærødde. Programmet er på fra mandag den 19.«

Herefter fulgte besked om at aflytte operationssignal over BBC. Ventetiden for lytterne, Bork Andersen, K.K. Hansen, Justesen og L.M.K. Nielsen, blev kun kort.

Den 22. juli kom signalet over BBCs dansksprogede udsendelse kl. 18.15. Speakeren afsluttede udsendelsen med ordene: »Lyt igen kl. 22.15«. Dette var signalet, idet en aflysning i sidste øjeblik dog kunne averteres kl. 22.15 med ordene: »Farvel så længe«. Aflysningen kom ikke, og natten til den 23. juli modtog den sammenstykkede gruppe den første sending engelsk materiel til Fyn, i alt syv containere, deraf de seks containere sabotagemateriel samt nogle enkelte revolvere.

Godset blev udpakket på stedet og containerne druknet i havet. Den syvende container gav anledning til en misforståelse, der skulle føre til en del skrivi, telegrafering og interne danske forklaringer, inden misforståelsen blev klarlagt og glattet ud. Denne container viste sig at indeholde engelsk propagandamateriale, bestemt for uddeling både på Fyn og i det øvrige land, men da Peter Carlsen i England havde modtaget kategoriske instrukser om ikke at befatte sig med propaganda og ikke havde fået kontraordre, dekreterede han ærgerlig og uforstående, at også denne container skulle »druknes«, hvilket derpå skete.

Noget materiale blev nedgravet, bl.a. en 8 mm film om ørkenkrigen, *Desert Victory*, der dagen efter blev hentet af K.K. Hansen og Bent Rune. Men da repræsentanten for SOEs særlige propagandaafdeling dagen efter dukkede op i Odense for at modtage det længe ventede materiale, måtte han vende tilbage til København med stort set tomme hænder. Episoden

belyser de vanskeligheder, den endnu da træge kommunikation mellem København og London og mellem København og de lokale ledere kunne afstedkomme.

Bortset herfra forløb modtagelsen imidlertid glat. Efter udpakning kørte holdet til fritidshjemmet på Hunderupvej i Odense, hvor Bork Andersen som nævnt var forstander, hvorfor hjemmet tjente som et af holdets faste samlingssteder.

Her ventede et velfortjent smørrebrødsbord. Bilen med materiellet opholdt sig i mellemtiden på pladsen udenfor. Hele proceduren og ikke mindst den feststemte afslutning belyser den mangel på erfaring, der måtte præge denne første modtagegruppe i Odense, men det må vel tilføjes, at man fra tysk side overhovedet ikke var på vagt over for eventuelle nedkastninger i det fynske område. Senere forsvandt den slags ekstravagancer selvsagt fra programmet.

Perspektiver for fremtiden

Historisk er der nok god mening i at kaste et flygtigt blik på den ensomt holdende bil med den dyrebare last og det glade gilde indendørs. Godt forsynet med bagklogskab kan man let nå frem til en dom om utrolig let-sindighed, men det siger måske mere om tiden, om man tager kendsgerningen til efterretning. Den fortæller nemlig, at man endnu ikke var nået et stadium, hvor man omgav sig med allehånde sikkerhedsregler i form af dæknavne, dækadresser, falske papirer o.s.v. Bortset fra »Knud«, hvis sande identitet var ukendt, kendte alle deltagere hinanden ved navn og erhverv. Var bilen eller blot en af deltagerne blevet taget, kunne gruppen være blevet sprængt, helt bortset fra konsekvenserne for ikke blot denne garnison, men alle landets garnisoner.

Men episoden fortæller nok også, at i en tid, hvor humoren havde trænge kår, fordi hver dag var spækket med bekymringer, fejlede humøret ikke noget. Her – efter en vellykket modtagelse – var stemningen i den fortrolige kammeratskabskreds efter deltageres udsagn stærkt oprømt, både som følge af den dybe lettelse efter flere dages intens spænding, men også på grund af de vide perspektiver, aktionen rummede for fremtiden.

Alle modtagefolk under hele besættelsen ved at berette om oprømt stemning ved følelsen af kontakt med allierede. Og så skete det hele på et tidspunkt, hvor både gruppen og hele byen groft overvurderede de tyske militære trængsler på østfronten, i Italien og i luftrummet over de tyske byer. Kun en dag senere blev Mussolini afsat af det fascistiske storråd, og alt syntes i de dage at kunne ske, også et tysk sammenbrud.

*Modtagepladsen ved Rugård.
(Erik Malmose fot.).*

Modtagelsen den 23. juli 1943 blev efterfulgt af endnu en modtagelse på Enebærødde den 26. juli, hvorefter pladsen blev opgivet i erkendelse af, at området alt for let lod sig afsnøre. Derimod fulgte natten til den 11. august endnu en modtagelse, denne gang ved Rugård i nærheden af Stillebæk. Begge modtagelser forløb uden komplikationer, og endnu kunne man ved bortkørsel anvende militærets bil. Under modtagelsen ved Rugård kunne man anvende den såkaldte S-phone, et apparat der satte modtageholdet i stand til at opnå radiokontakt med den anflyvende maskine og dermed dirigere den til en mere præcis nedkastning, og både her og muligvis også ved Enebærødde var det polske mandskaber, der forestod indflyvning og nedkastning.

I de lyse sommernætter var flyvninger på Polen udelukkede, og polske besætninger med særlig ekspertise i operationer af denne art blev sommeren igennem stillet til rådighed for den britiske squadron nr. 138, der forestod flyvninger til de besatte lande.

Ved de to nedkastninger ved Enebærødde lå antallet af containere på 6-7, mens der ved Rugård blev modtaget 12 containere. Helt overvejende drejede det sig som sabotagemateriel, idet dog også enkelte maskinpistoler og revolvere kom ned, ligesom man ved Enebærødde modtog den omtalte S-phone og ved Rugård en oppustelig gummibåd. Efter modtagelserne blev materiellet spredt i depoter rundt om i byen, idet dog materiellet fra Rugård blev kørt til hangaren på eksercerpladsen og kun delvis nåede at blive kørt ud til depoterne inden den 29. august, hvor tyskerne beslaglagde et restparti.

35 · Sabotagen i sommeren 1943

Aktiviteten øges

Med det engelske materiel i hus og med Peter Carlsen og Hans Johansen som de kyndige instruktører i brugen af det, kunne sabotagen trappes anseligt op, ikke blot i omfang, men især i effekt. Der er grund til at understrege det sidste. Selv om der længe havde været en vis sabotageaktivitet, havde hovedproblemet indtil nu været manglen på virkelig effektivt materiel. Modtagelserne løste ikke med et slag alle problemer for sabotørerne. Der savnedes endnu den fornødne organisation til bl.a. distribution og overordnet planlægning, og som nævnt synes det, som om Peter Carlsen en overgang holdt igen med hensyn til forsyning af de kommunistiske grupper. Der savnedes også erfaring.

Men tilstedeværelsen af engelsk materiel førte ikke desto mindre til en komplet ændring af sabotagens karakter. Først og fremmest blev der nu mulighed for at opnå omfattende skadevirkninger på de objekter, der blev udpeget, men hertil kom som noget måske endnu væsentligere de psykologiske virkninger. Disse var mange. Ganske vist kunne byens tusinder intet vide om, hvad det var, der foregik midt i byen, men for de få, der var med i inderkredsen omkring modtagelserne og den efterfølgende udvidelse af sabotagen, var det en enorm støtte at vide sig i kontakt med den frie verden og med et slag føle sig inddraget helt konkret i krigshandlinger.

For de mange, der i løbet af sommeren erfarede om sabotagehandlingerne rundt om i byen, blev det fra nu af indlysende, at der måtte være tale om slagkraftige grupper, som formåede at ramme besættelsesmagten og byens industri med virkelig effekt.

Enhver forestilling om, at det på sabotagefronten drejede sig om mere eller mindre velmente, men måske også uansvarlige og materielt ubetydelige nålestik, der uden at skade fjenden kun kunne forværre det politiske klima og eventuelt nedkalde repressalier, måtte fordampe, og ejendommeligt nok bidrog netop dette, at sabotagen nu blev farlig og indlysende

*Et kig ind i den raserede mostfabrik i Hjallesø august 1943.
(E. Christoffersen fot., Frihedsmuseet).*

effektiv, til at gøre den mere populær. Den kunne i det mindste ikke længere afvises som ubetænksomme og overflødige drengestreger.

Men størst psykologisk virkning fik den skærpede sabotage i den tyske lejr. Her måtte man nu erkende, at man stod over for en stadig mere organiseret sabotageaktivitet, i kontakt med og støttet af England. Den ydre fjende var hermed trængt ind i besættelsesområdet, også på Fyn og også i Odense. Dette kunne kun bidrage til øget nervøsitet og heftigere tyske reaktioner, der igen let udløste modreaktioner fra befolkningens side. Udviklingen skruede sig ind i en ond eller god spiral – afhængig af bedømmeren – og en yderligere baggrund var skabt for sommerens begivenheder.

Men lad os kort se på den odenseanske sabotageaktivitet i månederne juli-august, efter at det engelske materiel var dukket op i byen.

I løbet af foråret var sabotagen fra at være en relativ sporadisk foreteelse taget til med en aktion i januar, tre aktioner i februar, to aktioner i marts, en aktion i april, seks aktioner i maj og en aktion i juni. Men alle aktioner havde været brande eller brandstiftelser med beskeden virkning.

Her overfor tegnede juli sig nu for syv aktioner og august for elleve aktioner, men fra nu af optrådte bomber og sprængninger med både aerolit og engelsk sprængstof i langt de fleste aktioner, og nu var skadevirkningen tilsvarende uomtvistelig. Historikeren Hans Kirchhoff har foretaget en opstilling af de vigtigste sabotager, idet han i sin opstilling skelner mellem de sabotager, der blev foretaget af kommunistiske grupper

*Billedet giver et tydeligt indtryk af den effektive sabotage mod Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabriks bygning i Ørstedsgade den 28. august 1943.
(Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).*

og dem, der blev foretaget af gruppen omkring Peter Carlsen. Opstillingen ser således ud:

- 1/7: Sabotage mod vikleriet på Thomas B. Thrige. (SOE).
- 1/7: Sabotageforsøg med aerolit mod Skandinavisk Gummi Co. (K).
- 2/7: Sabotage mod transformere til Smith & Co. (K).
- 14/7: Sabotage mod finsk damper »Gotfred«. (SOE).
- 24/7: Sabotageforsøg med aerolit mod kraftstation Thomas B. Thrige. (K).
- 28/7: Sabotage mod mineskibet »Linz«. (SOE).
- 4/8: Ildløs i tysk personbil ved Stige. (Ingen angivelse).
- 8/8: Sabotageforsøg mod Plums konservesfabrik. (SOE).
- 11/8: Sabotage mod mekanikerværksted i Dalum. (K).
- 14/8: Sabotage mod Fehr & Co. (SOE).
- 15/8: Sabotage mod jysk-fynsk samleskinne ved Kanalvej. (K).
- 20/8: Sabotageforsøg mod Dansk Most- og Tørringsindustri i Hjallesø. (K).
- 20/8: Skinnesprængning på øst- og vestgående spor ved Ejby. (K).
- 21/8: Sabotage mod kedelhus i Plums konservesfabrik. (SOE).
- 23/8: Sabotage mod Dansk Most- og Tørringsindustri i Hjallesø. (K).
- 28/8: Sabotage mod Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik. (SOE).
- 28/8: Sabotageforsøg mod Thomas B. Thrige. (Ingen angivelse).

Hans Kirchhoff konkluderer: »Af de i alt 18 sabotager stod DKP bag de 9, mens SOE havde ansvaret for de 7, og de betydeligste«.

Mens den kommunistiske sabotage kun var en fortsættelse og kraftig udvidelse af den allerede igangværende aktivitet, blev gruppen omkring Peter Carlsen og anvendelse af engelsk sprængstof og avancerede sabotagemidler som f.eks. tidsindstillelige detonatorer og magnetbomber det nye i billedet. Selv om borgerne så lidt som tyske og danske myndigheder – bortset fra de to politifolk i teknisk afdeling – kunne vide, hvem der stod bag de nu særdeles effektive sabotager, så måtte sabotageudvidelsen vække opsigt og påvirke stemningen. Denne var allerede inden denne sabotagebølge stærkt på vej mod sympati for sabotage og for en hård kurs over for besættelsesmagten i almindelighed og de tyske tropper i byen og deres sympatisører i særdeleshed.

Desværre er der kun få eller ingen vidnesbyrd om de individuelle holdninger ude i byens tusinder af hjem, men en enkelt politirapport kan dog den 28. august konstatere, at »der spores ingen som helst forargelse eller vrede i anledning af den forøvede sabotage, der er almindelig samtalemne overalt i byen«. Hvor langt ud denne almene konstatering er dækkende, får stå hen, men den er i det mindste sandsynlig og helt i overensstemmelse med den uro, der havde præget forsommeren og den oprørsstemning, der kom til at præge august.

Det er yderligere vanskeligt at forestille sig optrapningen i den skildrede sabotageaktivitet, uden at denne havde en betydelig rygdækning i store dele af befolkningen. Den bedste sabotage krævede infiltrering i de ramte virksomheder, og al sabotage krævede i det mindste diskretion fra øjenvidner og andre tilfældige iagttagere.

Et vist holdepunkt for stemningsændringen over for sabotage har endvidere overlevet tidens censurbetingede tavshed om emnet. Da Christmas Møller i september 1942 havde holdt en tale over BBC, hvori han opfordrede til sabotage, var tilbagemeldingerne fra Danmark overvejende negative. Anderledes i sensommeren 1943, hvor den illegale organisation Ringen med ekspertbistand lod afholde en illegal meningsmåling om folks holdning til sabotagen. Den gav for provinsens vedkommende følgende resultat:

Tabel 35.1: Holdning til sabotage i sensommeren 1943.

Køn	Ubetingede tilhængere	Betingede tilhængere	Modstandere %	Ved ikke
Mænd	70	12	12	6
Kvinder	50	20	23	7

Kilde: Frode Jakobsen i *Politikens kronik* 7.6.1946.

Der er ingen grund til at antage, at holdningen i det aktionsbevidste Odense har været mindre positiv. Snarere tværtimod. Sabotagen er blevet mødt med voksende forståelse og tilfredshed. Det forekommer også karakteristisk, at folk har taget stilling. »Ved ikke«-svarene er relativt få.

»Linz«-episoden

Af de ovenfor nævnte sabotager skal en enkelt skildres lidt nærmere, fordi den fik videregående konsekvenser for byens tilværelse og indirekte for den politiske udvikling i landet. Det drejer sig om den tidligere omtalte sabotage den 28. juli 1943 mod mineskibet »Linz«. Skibet var blevet køllagt på Odense Stålskibsværft den 23. maj 1941 og var ved stabelafløbningen i september 1942 blevet beslaglagt af den tyske værnemagt, der mod oprindelige aftaler krævede det ombygget til mineskib.

Fra og med beslaglæggelsen blev der etableret tysk vagt og tilsyn på værftet, fra foråret 1943 under ledelse af Korvettenkapitän von Behlen, en brøsig herre der hurtigt gerådede i klammeri med værftsledelsen. Da skibet trods lange forsinkelser i foråret 1943 nærmede sig fuldførelse, blev vagtordningen stærkt udvidet med 40-50 tyske marinesoldater, posteret omkring værftet, på halvøen Bogø over for værftet og på Odense kanals vestbred.

Hertil kom værftets egne sabotagevagter samt en brandvagt, der afpatruljerede værftets område, afspærret af et over to meter højt pigtrådshegn. Afspærring med spærrebom af indsejlingen til monteringskajen, kontrol med fremvisning af passersedler for alle på værftet og ekstra politivagt om natten og om søndagen fuldendte billedet af en så komplet overvågning, som den mere og mere nervøse von Behlen evnede at forestille sig. Stemningen på værftet var naturligvis derefter og gav sig bl.a. udslag i skarpe sammenstød mellem den tyske officer og direktør Erik Ringsted.

Det var dette skib, gruppen omkring Peter Carlsen havde kig på som et af byens for øjeblikket vigtigste sabotageobjekter.

Ved opstillingen af egne sabotagegrupper havde Peter Carlsen gennem Johannes Rud fået kontakt med ingeniør Erik Frandsen, ansat på Thomas B. Thrige, og havde over for denne foreslået sprængning af såvel fabrikkens kraftcentral som stanseriet. Han havde her henvist til risikoen for engelsk bombardement, såfremt en dansk sabotage ikke blev tilstrækkelig virksom.

Frandsen havde erklæret sig parat til at gå ind i sabotagearbejdet, men han afviste denne plan under henvisning til fabrikkens betydning som leverandør til hjemmemarkedet. I stedet foreslog han en sabotage på

fabrikkens vikleri, der kun skulle ramme den produktion af små standardmotorer, som var i ordre til tyske virksomheder, og til hvilken tyskerne netop havde leveret kompensationskobber, i alt 45 tons. Forslaget blev godkendt, og en sabotage af netop denne art blev da heldigt gennemført den 1. juli af folk »indefra« under Frandsens ledelse.

Det blev herefter Frandsen, der blev den tekniske leder af sabotagegruppen omkring Peter Carlsen, og det blev denne gruppe, der i løbet af juli bl.a. satte sig som mål at få ram på »Linz«. Planen var at slå hul i skibssiden med en engelsk magnetbombe, og man forestillede sig oprindeligt, at en af Frandsens venner og kollegaer, ingeniør Erik Poulsen, der var en fortrinlig svømmer, skulle svømme bomben på plads. Den tætte tyske bevogtning med et belyst værftsareal og den nævnte spærrebom udelukkede imidlertid denne løsning.

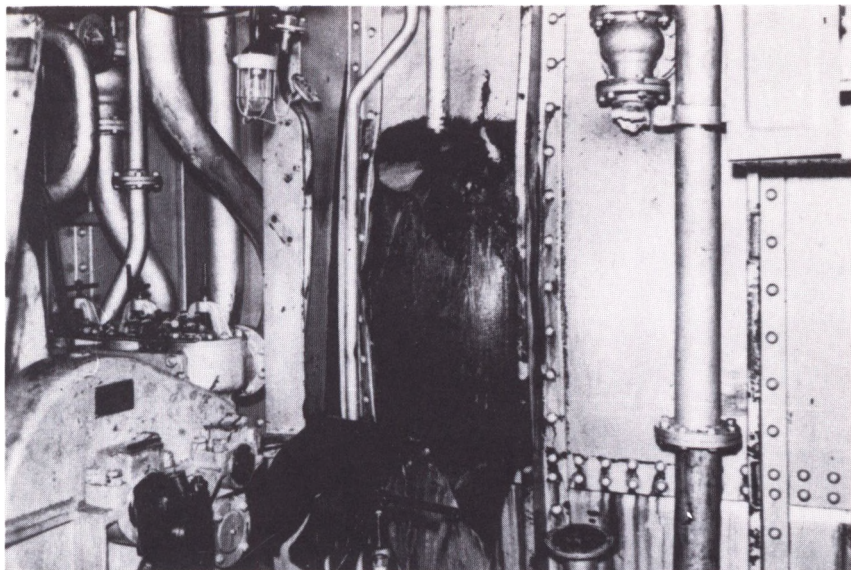
Efter en rekognoscering den 14. juli besluttede man derfor i stedet at sprænge den finske damper »Gofred«, der lå i Odense havn. Målsætningen er karakteristisk. Det drejede sig i første række om en provokativ sabotage, hvor målets krigsmæssige betydning endnu ikke var det altafgørende.

Men »Linz« var ikke opgivet. Det lykkedes at smugle brandbomber og en ny magnetbombe ind på værftet, og den 28. juli – dagen inden skibet skulle afleveres – lykkedes sabotagen. Elektriker Sigurd Weber, der arbejdede på skibet, fik anbragt magnetbomben med tidsindstilling under vandlinien, og samtidig blev der placeret tre brandbomber på skibet. Alt virkede.

Om eftermiddagen den 28. juli udbrød der brand tre steder på skibet, og kriminalbetjent Troelsen, der blev tilkaldt som teknisk ekspert, dekreterede under påberåbelse af faren for yderligere sprængninger evakuering af skibet i 30 timer. Von Behlen protesterede kraftigt, men Troelsen fastholdt sin beslutning, og ud på aftenen eksploderede magnetbomben, så vandet strømmede ind i maskinrummet i en højde af 1½-2 meter, indtil skibet lagde sig til hvile på bunden af det lave havnebassin.

Havde man nu fra tysk side afskrevet sagen som endnu et af de nålestik, man efterhånden var vant til over hele det europæiske besættelsesområde, havde denne sabotage ikke fået større virkning end sænkningen af »Gofred« eller andre ubehagelige sabotager.

Men her var værnemagtsinteresser direkte involveret, bomberne var af engelsk oprindelse og en omfattende bevogtning havde vist sig omsonst over for en åbenbart velorganiseret gruppe, muligt med medvidere på værftets grund. En forbitret von Behlen satte bevåbnede vagter om bord på det sunkne skib, hvorefter arbejderne kategorisk nægtede at gå i arbejde, før geværerne var fjernede.

Hullet i skibssiden på »Linz« efter sabotagen den 28. juli 1943. (Rigspolitiets tekniske afdeling fot., Frihedsmuseet).

Da von Behlen lige så kategorisk nægtede dette, nedlagde arbejderne arbejdet og gik i de følgende dage over til en »sit down«-strejke, hvorunder det kom til en række småepisoder, der med en tysk trussel om i givet fald at bruge våbnene over for de åbenlyst demonstrerende arbejdere rundt om på værftet når som helst kunne udvikle sig faretruende for begge parter.

Den 2. august, mens tyske teknikere var i færd med en foreløbig tætning af skibet med cement, og stemningen på værftet stadig var lige spændt, blev som før berørt direktør Ringsted kaldt til den tyske højborg på »Dagmarhus« i København samtidig med, at værftets tillidsmandsudvalg fastholdt arbejderens beslutning om en fortsat »sit down«-strejke. Under forhandlingerne i København blev der rettet hårde anklager mod værftsledelsen, idet et par af de tyske forhandlere dog med held søgte at dæmpe den lokale tyske ophidselse.

Man betragtede fra tysk side affæren med stor alvor, men så den helst bilagt så hurtigt som muligt. Netop i de dage, umiddelbart efter Mussolinis fald og en kritisk uro i Italien, var en tiltagende uro i den anden ende af Europa ikke netop det, de tyske ledere i Danmark ønskede at rapportere til Berlin. Men sagen lod sig ikke så let bringe ud af verden. Den 3. august lukkedes værftet ganske vist for de demonstrerende arbejdere, indtil »Linz« den 5. august var så vidt tætnet, at skibet kunne slæbes væk fra værftets grund til reparation andetsteds.

Men den 4. august gik 12 industrivirksomheder inden for jern- og

Elektrikerholdet på »Linz« sommeren 1943. Under krydset ses elektriker Sigurd Weber.

metalindustrien i sympatistrejke, fulgt op dagen efter af arbejderne på endnu to virksomheder, så op imod 4.000 mand, herunder også funktionærer, demonstrerede med arbejdsnedlæggelser. Over for denne udvikling kapitulerede værnemagtens repræsentanter, og på et mæglingsmøde den 5. august med tilrejsende repræsentanter fra hovedorganisationerne lykkedes det at få strejkerne afblæst og arbejdet genoptaget den 6. august.

Fagbevægelsens ledere og danske og tyske myndigheder havde her fået et forvarsel om, at med de ændrede krigskonjunkturer og under den politik, den danske regering mente at måtte følge, kunne det blive vanskeligt at holde landets arbejdspladser og måske endnu større områder af det danske samfund i ro. Arbejderne måtte opfatte det skete som en sejr, og meddelelsen om denne den første storstrejke med politisk baggrund siden besættelsen blev kendt gennem den illegale presse med det odenseanske *Trods alt* som aktiv nyhedskilde på stedet.

Herigennem og gennem den kontakt, som var groet frem fra arbejdsplads til arbejdsplads, ikke mindst gennem det dygtigt gennemorganiserede kommunistiske meddelernet, kom begivenhederne i Odense til at spille en rolle som retningsviser for den strejkebølge, der snart skulle komme til at rulle henover en lang række provinsbyer med konsekvens for hele landets politik. Det blev her demonstreret, at strejken, når den med bund i store dele af befolkningen blev omfattende nok, kunne være et stærkt middel – også under en tysk besættelse. »Linz«-sabotagen fik herved en betydning, der rakte udover et hul i en skibsside og et vandfyldt maskinrum.

36 · Urolighederne tager fart

Forvarsler

Efter afviklingen af »Linz«-affæren – komplet uomtalt i den lokale presse – faldt der i nogle dage relativ ro over det odenseanske bybillede. Opmærksomheden var i de dage rettet mod den kritiske udvikling i Italien og en serie voldsomme britiske luftangreb mod Hamburg i de sidste dage af juli og begyndelsen af august.

Om de sidste kunne man ikke blot erfare gennem BBC. Bombardementerne medførte masseflugt fra byen, og over hundrede danske Tysklandsarbejdere kom til Fyn og kunne berette om rædslerne i den brændende by, og også store overflyvninger med flyvervarslinger bragte i de dage krigen tættere ind på byens liv.

Under indtryk af disse begivenheder og meldinger om tyske tilbageslag på østfronten opstod der i Odense som talrige andre steder en overoplyst stemning. Man overvurderede de tyske vanskeligheder og var overoptimistisk med hensyn til muligheden for et snarligt tysk sammenbrud. En leder i *Fyens Stiftstidende* den 30. juli afspejler nok denne stemning, når den indledes med ordene:

»Måske ud fra en fornemmelse af at det tidspunkt, hvor det store verdensopgør ebber ud, ikke er så forfærdelig langt borte, har en række af vore politikere i taler i de sidste dage beskæftiget sig med stillingen i Danmark efter krigen«.

At opgøret på ingen måde var ved at ebbe ud, og at afslutningen lå forfærdelig langt borte, kunne lederskribenten ikke ane. Han skrev ud fra dagens kendsgerninger, og de var fra et tysk synspunkt særdeles barske. Optimismen og selvfølelsen fik yderligere næring, da man gennem rygter og underhåndsmeddelelser og lidt senere også gennem byens illegale blad, *Trods alt*, erfarede om den vellykkede folkestrejke i Esbjerg i dagene 6.-12. august, hvor en enig by havde vist sig i stand til at tvinge besættelsesmagten til vidtgående indrømmelser. I et flyveblad den 16. august skar *Trods alt* det ud i pap, at der her var en metode til efterfølgelse: »Eksemplet fra Esbjerg

Fra de bevægede gadeoptøjer i folkestrejkedagene.

viser, at når folket står ubrydeligt sammen, må tyskerne også her i landet benytte »den bevægelige krigsførelse«. Over for folkets vrede kan de ikke holde stand.

Men om det ene eller det andet nu var årsagen, så blev holdningen over for de tyske soldater pludselig alvorligt skærpet. Soldaterne havde nu været i byen i over tre år, og indtil foråret 1943 havde forholdet mellem dem og befolkningen stort set været fredeligt. Men da den tyske garnison i marts 1943 blev udskiftet, og ikke mindst efter Ambassadeur-affæren slog stemningen brat om, og i stigende grad blev de tyske soldater med deres hyppige tilstedeværelse på gaderne, deres indkøb af knaphedsvarer og deres omgang med mandlige og ikke mindst kvindelige bekendtskaber i byen opfattet som en utålelig provokation.

I løbet af få uger blev den oversete soldat den ildesete soldat, og når dansk og tysk mødtes på fortovet blev den kolde skulder oftere og oftere til den skubbende skulder. Medvirkende til denne udvikling – eller måske rettere dette omslag – var vel ikke bare de ydre krigskonjunkturer, men også besættelsestræthed, tiltagende irritabilitet under stadig forværrede økonomiske og sociale forhold og måske en trang hos især yngre til at komme ud af de første års passivitet, til ganske enkelt at foretage sig noget.

Sabotagen og dens demonstration af, at man kunne slå igen, blev vel en yderligere katalysator for en tiltagende ufredelighed i gaderne. Intet af det nævnte lader sig belægge med konkrete beviser om den enkeltes stemning og handling, men det voldsomme handlingsforløb, der satte ind i august, tjener i sig selv som bevis på et markant og udbredt stemningsomslag.

Gadekampe

Fra den 12. august 1943 kom det til fornyede uroligheder i byen, og spektaklerne tog kraftigt til i de følgende dage. Uroen begyndte med sammenstimlen, rudeknusninger og slagsmål, dels mellem civile og tyske soldater og i urolighedernes første dage navnlig mellem danske og tyske soldater, idet de danske soldater helt bevidst gik på gaden for at fremprovokere bataljer, således den 13. august, hvor soldaterne efter forgæves forsøg på at finde egnede modstandere på gaden fik anvisning fra demonstranter og kammerater om at drage til Munke Mose, hvor tyske soldater holdt til med deres veninder.

Talrige civilister fulgte efter, og voldsomme slagsmål fulgte. En række træk tyder på, at soldaterne kunne regne med en vis rygdækning eller i det mindste en indforstået sympati hos deres overordnede. Militærpatruljer havde svært ved at finde synderne, og reprimander på kasernen faldt der

*Her er det gået ud over en købmands-
handel på Rugårdsvej.*

åbenbart ingen af. Midt i uroen kom lørdag den 14. august en voldsom sabotage mod Fehr & Co., og dagen efter steg uroen med ti rudeknusninger og bombardement med sten mod tyske soldater, indtil det tyske feltgendarmeri ud på aftenen skred ind og sikrede ro for natten.

Men roen holdt kun til mandag den 16. august, hvor arbejderne fra Allerups jernstøberi og Odense Kamgarnsspinderi nedlagde arbejdet, hvorefter gadeurolighederne tog fat igen, indtil den spændte stemning eksploderede om aftenen efter en koncert i Kongens Have. Nørregade var efter koncerten tæt pakket med mennesker, og på Fisketorvet kom det til vildt håndgemæng mellem danske og tyske soldater, hvorunder der blev trukket bajonetter.

Over for de talrige slagsmål, der flammede op så her så der, var politiet magtesløst og havde om morgenen henstillet til den danske kommandant at holde soldaterne inde om aftenen. Svaret herpå havde været et nej, og som udviklingen tog fart, måtte politiet føle sig ude af stand til at opretholde ro i gaden og så ikke uden bekymring og kritik på det danske militærpolitis tilsyneladende passivitet.

Først efter at slagsmålet på Fisketorvet tog en faretruende vending, besluttede garnisonskommandanten, oberst N.J. Nielsen, kl. 21.30 at kalde sine folk hjem, den sidste gruppe på ca. 30 mand fulgt til kasernen af begejstret ungdom, men også af en gruppe tyske soldater, så det når som helst kunne komme til endnu alvorligere sammenstød.

Hans Kirchhoff skildrer situationen uden for kasernen med ordene:

*N.J. Nielsen.
(Hærens arkiv).*

For ikke at lide samme skæbne som mange andre har frisøren sat et skilt i vinduet med teksten: »Granatekspllosion. Her bor ikke nazister«. (E. Christoffersen fot., Frihedsmuseet).

». . . [da] de to grupper stod tænderskærende over for hinanden ved kasernen, nægtede vagtkommandøren at kalde folkene ind med den motivering, at han havde ordre fra obersten om ikke at forlade sin post! Først en kaptajn løste op for situationen med nogle bemærkninger om, at »man ikke skulle provokere de tyske soldater, da man ellers kun opnåede, at den danske hær blev helt afvæbnet og hjemsendt«.«

Weiss havde den dag været i Nyborg og var ikke mindre tænderskærende, da folk råbte skældsord og spyttede på hans vogn ved hjemkomsten om aftenen, og han beordrede straks gaderne ryddet, da værnemagten ellers selv ville tage affære, og ved udsendelse af højttalervogne, der meddelte befolkningen den tyske trussel, lykkedes det ud på de sene timer politiet at få ro tilvejebragt. Restaurationer og biografer lukkede.

Tirsdag den 17. august blev der fra dansk side gjort et forsøg på at dæmme op for de sidste dages gadeuroligheder. Jyske Division foreslog Weiss, at soldaterne fik ordre til kun at færdes to og to, samt at de i de følgende dage blev holdt tilbage på de respektive kaserner efter kl. 20.

Samtidig lod den fungerende politimester, Hans Rasmussen, indrykke en opfordring i dagspressen til Odenses befolkning, hvorefter odenseanerne skulle undgå enhver sammenstimlen og opløb, der »fra nu af ikke vil blive tålt og er i strid med politivedtægten«. Samtidig opfordredes alle familier til at holde unge mennesker under 18 år hjemme efter kl. 20. Hermed håbede politiet at få kontrol med udviklingen.

Weiss' svar blev efter forhandling med København negativt. Han kunne ikke gå med til nogen orlovsindskrænkning, og selv om de danske soldater nu blev beordret hjem til kasernen efter kl. 19.30 og derfor med beklagelse måtte meddele deres civile kammerater fra de sidste dages bataljer, at de var ude af billedet efter dette tidspunkt, var de dog på gaden, da urolighederne som de foregående dage tog fart ved 18-tiden.

Netop denne aften blev sammenstødene blodigere og nu med tyskerne som de førende i provokationerne, idet Weiss sendte patruljer på gaden for at slå al uro ned. Patruljerne erobrede gaden, hvor de kom frem, optrådte med stor brutalitet, skubbede og sparkede til folk, væltede cykler og truede med bajonetter.

I Albanigade blev en sagesløs cyklist væltet af cyklen, slået og sparket, så blodet flød, og en dansk betjent, der søgte at lægge sig imellem, blev overfaldet af en gruppe tyske soldater. En ung dekoratør, der var mindre sagesløs, for så vidt som han med en totenschlæger havde søgt ind mod centrum for at deltage i eventuelle gadekampe, blev overfaldet og forfulgt ind i KFUM på Klosterbakken, hvor han ved 22-tiden blev fundet bevidstløs med åbent kraniebrud.

Når folk var ude efter værnemagtens sympatisører, kunne uskyldige blive ramt – som her en slagter i Kongensgade.

En støbemester fra H. Rasmussens jernstøberi, der ved 20.30-tiden var på vej hjem fra Forum, hvor han havde hentet brændselsmærker, blev ved Grand Hotel stukket i ryggen af en tysk bajonet, da han søgte at hjælpe en sagesløs dansk cyklist, der blev overfaldet af en tysk soldat. Under alt dette, hvor 14 mennesker måtte på skadestuen, og talrige andre fik mere eller mindre alvorlige knubs, søgte politiet at få Weiss til at trække sine folk hjem, men forgæves, og kl. 22 forlangte Weiss gaderne ryddet for al trafik. Dette var kun muligt for politiet i byens centrum, og uroen forplantede sig ud på aftenen til byens yderkvarterer, hvor det gik løs med rudeknusninger mod kendte nazisters og værnemageres vinduer.

Mens det indtil denne aften havde været danske – soldater som civile – der havde ført an i provokationerne, blev det fra nu af tyskerne, der både reelt og i befolkningens øjne kom til at fremstå som de brutale herskere og overfaldsmænd. De havde unægtelig større muligheder for magtanvendelse og demonstrerede nu også denne magt eftertrykkeligt. Den smidighed, der måske endnu kunne have ført til en lempelig afvikling af situationen, gav man fra tysk side afkald på.

Bortset fra denne markante ændring af al ansvarsfordeling var det nye, at det nu gik ud over sagesløse. Mens det indtil nu havde været afhængig af øjnene, der så, om ansvaret for tumulterne skulle placeres det ene eller det andet sted, og hvor begge parter både gav og tog, blev det nu åbenbart, at man fra tysk side ikke længere spurgte om skyld eller uskyld, men summarisk ryddede op på mistanke, mindste foranledning eller helt uden foranledning. Selv den fredelige borger, der holdt sig fri af alt håndgemæng, var nu udsat for overlast. Dermed flød bægeret over.

37 · Strejke

Byen går amok

Det blev bajonetstikket på støbemesteren, der udløste strejken. Da formerne på H. Rasmussens jernstøberi mødtes tidligt om morgenen den 18. august 1943, besluttede de at nedlægge arbejdet. Motiveringen var enkel: De ville kunne gå i fred på gaden! Da direktør Steffen Holmblad ankom, stillede han sig solidarisk med arbejderne, og fabrikken tømtes. Men allerede da var en stor gruppe af fabrikkens arbejdere på vej ud i byen med opfordring til andre virksomheder om at følge trop.

Nogen stor pression blev der ikke brug for. Hvor fabrikkens kurerer nåede frem, fulgt af en hale af aktionsivrige mennesker, mest unge, eller hvor blot rygter ilede over byen, gik fabrikkerne i stå en efter en, og da også butikkerne begyndte at lukke, og dagbladene sendte deres folk hjem, var generalstrejken i løbet af få timer en fuldblyndet kendsgerning. Også kontorer – offentlige som private – lukkede, bankerne lukkede, og skolerne sendte børnene hjem.

Da politimesteren kl. 13.30 dekreterede færdselsforbud, stoppede også sporvognene, og arbejdsnedleggelsen var næsten total. Nogen organiseret strejke var der ikke tale om, og en samlende appel var endnu ikke på gaden og var også overflødig. Stemningen i byen var tilstrækkeligt i kog til, at begivenhederne let gik i skred også uden formulerede direktiver. Og byen var langt fra uforberedt. Dagen forinden havde den kommunistiske byledelse været på gaden med flyveblade, der som nævnt fremholdt Esbjergstrejken som en recept til handling, »således at eventuelle foranstaltninger straks kan besvares på effektiv måde«.

Effektiv handling! Det var netop her som i Esbjerg den totale strejke, ikke blot arbejdspladsernes strejke, men byens strejke. En minimumsparole stod også de fleste klar, selv om strejken endnu var spontan og uden nogen egentlig ledelse: De tyske tropper måtte væk fra gaden i det mindste efter kl. 19.

I løbet af dagen myldrede tusindvis mod den indre by – trods alt færdselsforbud – og da tyske fladvogne med påmonterede maskingeværer viste sig i gaderne, blev de af en forbitret befolkning mødt med tilråb og for-

*Steffen
Holmblad.*

Sammenstimlen i Nørregade efter drabet på elektriker Wilhelm Jensen.

Den talrige menneskemængde drejer fra Vestergade op ad Kongensgade. (Nørmark fot., Møntergården).

håndenværende kasteskyts, der igen blev besvaret med skydning og kast af håndgranater, så i alt tolv odenseanere måtte på skadestuen med skudsår. En 51-årig elektriker, Wilhelm Jensen, der med bare næver gik løs på en tysk soldat og vred en maskinpistol fra ham, måtte bøde for sin handling med livet.

Billede af en mishandlet danskers ryg, taget på sygehuset og spredt i byen som bevis på de tyske grusomheder mod den menige odenseaner i folkestrejkenes dage.

Til disse sammenstød kom voldsomme hærværkshandlinger. Var man værgeløs over for værnemagtspatroljerne og måtte søge dækning, hvor de kom frem, kunne man i sin harme vende sig mod lokale nazister, deres butikker som deres privatlejligheder. Fra om eftermiddagen og til sent på aftenen gik det løs med rudeknusninger og ødelæggelser af butikker og lejligheder på i alt 59 steder i byen, og da dagen var omme, var 11 butikker og 5 lejligheder komplet raseret med inventar og indbo smidt på gaden og om muligt sat i brand.

Samtidig satte også jagten ind på tyskerpigerne, i tidens sprog »felt-madrasserne«. Man havde længe haft et godt øje til dem, adskillige var udpegede dage forinden, og straffen kunne være afklædning, påsmøring af hagekors og afklipning af håret. Hvor det drejede sig om hærværk og opgøret med de tyskerpiger, mængden fik fat på, blev eksekveringen overvejende foretaget af unge mennesker, der drog straffende fra sted til sted. Byen var gået amok.

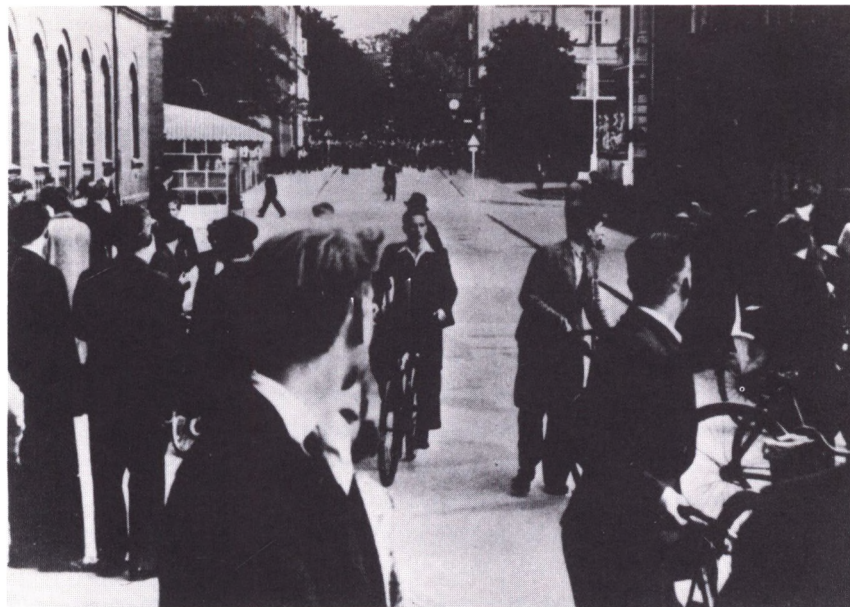
Selvfølgelig var der tusinder, der holdt sig borte fra urocentrene og fri af dagens konfrontationer, men der var tusinder nok til at sætte hårdt imod hårdt over for de tyske patruljer og aktivt eller passivt bifaldende tage del i dagens mange straffeekspeditioner.

Byen var gennemsyret af en stemning af samhørighed, og langt de fleste opfattede byens reaktioner som udtryk for en retfærdig harme, der berettigede selv de uundgåelige udskejelser. Stemningen var hård, og også råheden blev mødt med billigelse. Kun hvis eftertiden forstår dette, forstår den augustdagens atmosfære.

Forgæves mægling

Allerede nu var strejken ved at være mere end en lokal affære. Dønningerne fra de voldsomme begivenheder kaldte i dagens løb en række udenbys forhandlere til Odense. Fra dansk side var det politimester Agersted som chef for den jysk-fynske ordenspolitikommando, kaptajn Per Winkel fra hærens efterretningstjeneste og sekretær Kaj Lindberg fra De samvirkende Fagforbund.

Fra tysk side kom Oberregierungsrat F. Stalman fra det tyske hovedkvarter på Dagmarhus og noget senere en major Klein fra den såkaldte SS-bataljon Cholm, der skulle være et tysk trumfkort, såfremt den lokale garnisons kræfter ikke strakte til. Fra nu af indledtes en serie kaotiske forhandlinger, der ustandselig skulle blive overhalet af nye episoder og nye udviklinger, ligesom forhandlerne måtte forhandle uden tilstrækkelig jordforbindelse til de borgermasser, hvem det hele angik.

Wieseler-episoden i Jernbanegade den 19. august 1943. (Frihedsmuseet).

Allerede natten til torsdag den 19. august forhandlede borgmester Werner med socialdemokratiske ledere på Den nye Forsamlingsbygning i håb om i det mindste at få mejerier og brødfabrikker i gang. Men forsøget viste sig forgæves. Da en løbeseddel herom kom på gaden torsdag morgen, blev den i det omfang, hvori det overhovedet viste sig muligt at omdele den, mødt med total foragt, revet itu og brændt.

Bedre gik det ikke med et forsøg på at ophæve færdselsforbudet fra kl. 7. Allerede kl. 9.40 måtte forbudet genindføres efter nye uroligheder, og igen viste det sig umuligt at håndhæve det, selv om der trin for trin blev trukket politiforstærkninger til byen fra Århus, Sønderborg, Kolding, Haderslev, Frederiksberg samt fra Politiskolen, så den samlede politistyrke nåede op på ca. 700 mand, en styrke der uhjælpeligt kom i klemme i mylderet af mennesker og den vedvarende optrapning af begivenhederne, og som let blev lagt for had, når betjentene søgte at dæmpe befolkningens gemytter.

Over for de tyske patruljer var politiet stort set magtesløst. Urolighederne fortsatte dagen igennem med rasering af 56 lejligheder og butikker og en række ildspå sættelser. Under en række alvorlige episoder blev fire danske ramt af skud.

Værre gik det en tysk løjtnant Wieseler, der på gennemrejse pludselig og uformodet befandt sig ansigt til ansigt med en demonstrerende menneskemasse og i nervøsitet affyrede pistolskud mod mængden, hvorved to arbejdsdrenge blev ramt. Den forbitrede menneskemængde faldt derpå i

bund, Einar Nielsen, repræsentanter for Dansk Jernbaneforbund og for Dansk Arbejdsmandsforbund samt departementschef i Justitsministeriet, Eivind Larsen. På lokalt plan havde et møde af fagforeningsformænd i dagens løb bemyndiget forretningsudvalget for Arbejdernes Fællesorganisation til at føre forhandlinger med tyskerne, og ved midnat nedsatte denne gruppe et snævrere udvalg til disse forhandlinger.

Udvalget kom til at bestå af borgmester Werner, redaktøren for *Fyns Social-Demokrat*, Rasmus Hansen, formanden for Fællesorganisationen, Peter Johansen, samt Einar Nielsen. Der var således forhandlere nok, men spørgsmålet var unægteligt, i hvor høj grad forhandlerne kunne siges at repræsentere de direkte forulempede, byens borgere. Noget mandat fra byen som helhed havde gruppen selvsagt ikke.

Det var typisk for besættelsestidens strejker, at de strejkende som følge af tilstandene var ude af stand til selv at møde frem og slå i bordet, og at alle eventuelle mellemænd altid måtte være belastede af et overordnet ønske om at få strejkebevægelsen bragt til ophør.

Da derfor forhandlingerne natten til fredag den 20. august kl. 1.30 tog deres begyndelse på rådhuset i trykkende hede, og mens et tordenvejr trak op over byen, var problemet netop, om de danske forhandlere havde den tilstrækkelige føling med arbejdspladserne og med byen som helhed og naturligvis, om de med deres forudsætninger var stærke nok til at opnå de fornødne indrømmelser og ikke mindst få lov til at annoncere sådanne indrømmelser, så storstrejkerne kunne bringes til ophør til de strejkendes tilfredshed.

Det sidste var langt fra nemt. Fra og med torsdag den 19. august havde byens kommunistiske ledelse taget hånd i hanke med strejkebevægelsen med den udefra kommende Ib Nørlund som den dirigerende kraft, og man havde med daglige særnumre af *Trods alt* – trykt hver nat på en duplikator i en villakælder på Moltkesvej – og gennem idelig bearbejdning af arbejdspladserne fået opstillet det absolutte krav for strejkens afblæsning, at tyske tropper skulle fjernes fra gaderne efter kl. 19, samt at der skulle afholdes et almindeligt arbejdermøde i Fyns Forum. Da *Trods alt* i de dage, hvor dagbladene ikke udkom, og den danske radio naturligvis intet bragte om strejken, havde absolut pressemonopol, blev den kommunistiske byledelse en afgørende faktor i spillet om fortsættelse eller afblæsning af strejken.

Dette forhold var knap erkendt om natten, da de langvarige forhandlinger med Stalman satte ind. Det danske standpunkt var udtrykt i et trepunkts program: 1) Tyske tropper bort fra gaderne. 2) I de nærmeste dage kun orlov for tyske soldater til kl. 19. 3) De tyske politisoldater trækkes til-

Rasmus
Hansen.
(Det kgl.
Bibliotek).

Peter Johansen.
(Ditlev Jensen
fot.).

Der deles opråb ud i folkestrejkedagene.

bage. Især de sidste to krav voldte vanskeligheder, men efter at Stalman havde været i telefonisk kontakt med sine overordnede i København kom et skrabet forlig trods alt i stand ud på natten.

Tyskerne indvilgede i at holde soldaterne kasererede hele den 20. og efter kl. 19 de følgende dage, men til gengæld krævede de, at aftalens indhold ikke blev bragt videre end til fagforeningslederne. Tyskerne havde ikke råd til at tabe ansigt, og et tilbagetog skulle ikke udbasuneres til en triumferende by.

I løbet af fredag den 20. august blev dette forlig, omend med besvær, godkendt af Fællesorganisationens ledere, og sent på dagen kunne et opråb »Til arbejderne i Odense« uddeles, idet det dog viste sig vanskeligt at få de fagforeningsledere, der tøvende havde godkendt det, til at uddele det. Det måtte udkastes som flyveblade under politietsorte. Opråbets ordlyd var:

»Formændene for de faglige organisationer inden for Arbejdernes Fællesorganisation har *enstemmigt* vedtaget at udsende følgende meddelelse:

Forhandlingerne om genoprettelse af normale tilstande i byen er nu ført til en afslutning.

I disse forhandlinger har deltaget formanden for Arbejdernes Fællesorganisation, P. Johansen, borgmester Werner, folketingsmand Rasmus Hansen, De samvirkende Fagforbunds næstformand, Einar Nielsen og sekretær Kaj Lindberg, for-

manden for Dansk Jernbaneforbund, Vilh. Christensen og forretningsfører Peder Andersen fra Dansk Arbejdsmandsforbund.

En række episoder har bidraget til at forsinke forhandlingerne, men det er omsider lykkedes at komme igennem vanskelighederne og opnå grundlag for en afvikling. Formandsmødet har herom modtaget detaljeret underretning og er af den bestemte overbevisning, at vi nu er nået til et punkt, hvor strejken kan og må afsluttes på de ved forhandlingerne tilvejebragte vilkår. Vi opfordrer derfor de strejkende medlemmer af arbejdernes faglige organisationer til at genoptage arbejdet fra lørdag morgen den 21. august ved sædvanlig arbejdstids begyndelse, og fra samme tidspunkt ophæves forbudet mod færdsel i byens gader.

Vi advarer mod rygtesmede og andre uansvarlige elementer, som ved trusler eller ved forvanskning af kendsgerninger vil søge at trumfe deres vilje igennem til skade for arbejdernes og landets interesser.

Odense den 20. august 1943.

Einar Nielsen

Næstformand i De samvirkende Fagforbund

For forretningsudvalget for Arbejdernes Fællesorganisation og på formandskabets vegne:

P. Johansen

Reaktionen på opråbet blev ikke den, forhandlerne må have håbet på. Folk reagerede negativt, og talrige flyveblade blev revet itu. Grundene her til var mange. Dels var opråbet ensidigt rettet til arbejderne, som om det kun var dem og ikke en stort set enig by, der var i oprør, dels indeholdt det intet om vilkårene for strejkens afblæsning, dels var ikke mindre end fem af de nævnte hovedforhandlere udenbys. Endelig indeholdt opråbet en over for stemningen famøs passus om »rygtesmede og uansvarlige elementer«.

Hvem var det? Var det de borgere, der i de foregående dage havde stået sammen i tykt og tyndt? Selv langt uden for kommunistiske og andre aktivistiske kredse var der talrige, der måtte tage anstød af en bemærkning af denne art. Det var nok arbejderne, der havde lagt værktøjet til side, men de stod på ingen måde alene i de dage. Strejken var hele byens, og bevægelsen havde rødder overalt.

Forligets fallit blev hurtigt konstateret. Om aftenen udbrød der nye alvorlige uroligheder, der på ny bragte tyske politisoldater på gaden, hvilket førte til skyderi og sammenstød mellem demonstrerende på den ene side og både dansk politi og tyske patruljer på den anden side. Dagen endte dramatisk med to sabotager, og ingen gjorde sig illusioner om, at strejkefølgen var ved at ebbe ud.

I erkendelse af, at det skrøbelige forlig trængte til yderligere støtte, og i

Salg fra »stald dørene« på et af byens mejerier.
(E. Christoffersen fot., Frihedsmuseet).

en gryende erkendelse af, at byens oprør ikke blot var en sag mellem fagorganisationerne og de strejkende, havde borgmester Werner i løbet af dagen indkaldt til et ekstraordinært byrådsmøde, og en hidsig debat her viste, at der både i den socialdemokratiske og den konservative gruppe var medlemmer, der ikke ubetinget var indstillet på at støtte en byråsudtalelse til fordel for forliget.

Skibssmed Dreus Christensen og kontorbestyrer Georg Jørgensen, der begge gennem henholdsvis arbejdsplads og arbejdsanvisningen havde tæt føling med stemningen i arbejderkredse, gik i deres indlæg ind for de strejkendes synspunkter, og de blev støttet af formanden for Kolonialhandlerforeningen, den konservative Martin Iversen.

Kun med besvær og efter en del pression lykkedes det at få en kort byråds erklæring trukket igennem. Den indeholdt en intetsigende opfordring til byens borgere om ro og besindig holdning og om en fortsættelse af borgernes sædvanlige virke. En udvandet udtalelse af denne art kunne hverken gøre fra eller til.

For byen som helhed meldte der sig nu et alvorligt biprodukt af strejken: Problemet med at skaffe mad, i det mindste brød og navnlig mælk til familier med børn. Produktion, transport og salg havde nu ligget stille så længe, at det blev nødvendigt at købe det vigtigste uden for byen eller undvære. Enkelte forlod byen, men kun et fåtal kunne gøre brug af denne udvej, og med udsigt til en fortsat strejke måtte byens familier indrette sig

A. Dreus
Christensen.

på smalkost. Det hjalp noget, at mejerier og brødfabriker solgte »fra stalddøren«, og en del smughandel fandt sted i byens yderkvarterer, hvor spandemælk fra oplandet blev bragt frem fra gårde i oplandet. Ikke så få havde beredskabslagre at ty til.

Men på længere sigt og især for mindrebemidlede var det klart, at situationen ville blive kritisk, og de, der ønskede strejken bragt til ophør, indkalkulerede da også denne helt fundamentale faktor i deres overvejelser, ligesom selv de mest strejkebevidste måtte gøre sig klart, at kampen ikke lod sig føre igennem over en meget lang periode. For begge parter måtte dette forhold medvirke til et ønske om en normalisering af tilstandene. Kun måtte de strejkende kræve de rette betingelser og gerne så hurtigt som muligt. Det var disse betingelser, der endnu langt fra var opfyldt.

38 · Forhandlinger

Strejkens generalstab

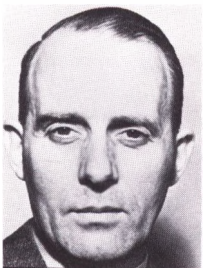
I løbet af fredag aften den 20. august var der ingen tvivl tilbage. Det indgåede forlig ville ikke føre til ro i byen. Uroen i gaderne tog som nævnt fart igen, og det blev kendt, at arbejderne på en række bestyrelses- og tillidsmandsmøder i løbet af eftermiddagen havde afvist resultatet som helt utilstrækkeligt, så arbejdet ikke på det grundlag ville blive genoptaget.

Forhandlerne på rådhuset var ikke i tvivl om deres nederlag og kaldte nu andre forhandlere med større kompetence til byen. Nødvendigheden heraf blev da også erkendt i København, og i løbet af lørdagen kom den tyske vicepolitipræsident, P.E. Kanstein fra Dagmarhus, direktør Nils Svenningsen fra Udenrigsministeriet og arbejdsminister Johs. Kjærboel til byen. Der skulle nye forhandlinger på et højere plan til.

Man gled her ind i den for de senere besættelsesår så typiske og akavede situation, at de stridende parter ikke kunne forhandle direkte, men at der fra dansk side måtte forhandlere til, der både var uden mandat og uden direkte kontakt med den part, hvis tarv de mente at varetage. Geografisk var der ikke langt fra rådhuset til urolighedernes skiftende centre eller til Den nye Forsamlingsbygning, som alle vidste var et hovedsamlingssted for strejkebevægelsen. Men en dialog mellem forhandlerne og potentielle urostiftere var utænkelig, alene fordi ingen åbent kunne erklære sig for urostifter.

Men også fordi uroens og strejkens anstiftere, hvad enten det var den kommunistiske byledelse, grupperne bag sabotagerne eller gadeurolighedernes udøvere, var drevet ud i den illegalitet og anonymitet, der nu for alvor begyndte at præge byen. Sådan var vilkårene, og endnu havde man knap sundet sig på disse uvante vilkår.

Da forhandlingerne gik i gang, var situationen den, at strejken var fortsat, at gadeurolighederne nok var stilnet af, men at stemningen stadig var så spændt, at nye uroligheder når som helst kunne bryde ud, og at ikke bare arbejderne, men byen som helhed ikke var til sinds at give efter uden tilstrækkelige indrømmelser fra tysk side, samt at ingen kunne være sikker på, hvad der ville være tilstrækkeligt.

*Nils
Svenningsen.
(Københavns
fotoservice,
Det kgl.
Bibliotek).*

*Johs. Kjærboel.
(Københavns
fotoservice,
Det kgl.
Bibliotek).*

Situationen var også den, at strejkebevægelsens krav nu var ved at udkrystallisere sig, og at en vis organisation af den var i færd med at bane sig vej. For de strejkende, demonstrerende og aktionerende masser var det under de givne forhold ganske vist ikke muligt at træde frem med definerede og vedtagne krav og åbenlyse talsmænd, men strejkebevægelsen havde dog i *Trods alt* et opinionsdannende middel, og bladet ramte nok i sin leder om lørdagen, skrevet af Ib Nørlund, den rådende stemning i byen, når det i hårde vendinger vendte sig mod fredagens forlig og dets fædre, der karakteriseredes som »kapitulanter«, hvis ene formål det havde været at »liste kapitulationen over for tyskerne igennem«.

Var denne dom om motiver end uretfærdig, så rummede den dog den kerne af sandhed, at forhandlerne brændende havde ønsket at få strejken bilagt, også selv om tyskerne ikke offentligt ville vedgå et nederlag. Og ret utvivlsomt ramte lederen en dominerende stemning, når den sluttede: »Vi strejker for at få lov til at færdes på gaderne uden at forstyrres af nazibøller. Vi måtte gøre det, vi kunne ikke andet. Derfor kan vi ikke kapitulere«. Heri lå ikke, at man ikke gerne så en afvikling af situationen, men kun at tyskerne først måtte give indrømmelser – og vedgå dem! Som det hele nu havde udviklet sig, var de danske provokationer fra urolighedernes første dage både glemt – og unævnelige.

Den kommunistiske byledelse fik nu også opfyldt en anden af sine mærkesager, afholdelsen af et arbejdermøde, selv om det ikke blev byledelsen, der tog initiativet til det, og selv om det kom i stand ganske improviseret og overrumplende for byledelsen. Tanken herom udgik lørdag formiddag fra Den nye Forsamlingsbygning, der i strejkedagene som lige nævnt blev det store samlingssted for de aktionerende, hvor nyheder væltede ind, hvor de aktionsivrige mødtes, og hvor forslag og planer i kaotisk forvirring væltede over hinanden. Her var kun de strejkebevidste velkomne.

Politiet var det ikke, og det var i Asylgade, at en politibil blev væltet under gennemkørsel af en gade, de strejkende ville have for sig selv.

En gymnasiast på Odense Studenterkursus, Torben Ritsing, der som nævnt havde sit hjem i komplekset omkring Gråbrødre Kloster og derfor opholdt sig i centrum for begivenhederne i de bevægede dage, var øjenvidne til denne og mange andre begivenheder og skildrede samme dag i sin dagbog, hvad han havde overværet:

»Om formiddagen væltes en politibil i Asylgade. Da politiet begynder at bruge knipler, harmes folk, og en halv snes mand tager i vognens ene side og får efter et par små tilløb væltet [den] om på siden, så den spærre gaden. Lidt efter denne hændelse, da hele Asylgade var fyldt af mennesker, kom en tysk motorcykel færdende. På bagsædets fodhviler stod en tysk officer med hævet revolver, mens føreren

*Ib Nørlund fotograferet under
interneringen i Horsørøddjren.*

*Torben Ritsing.
(Nørmark fot.).*

*Den væltede politibil i Asylgade betragtes på afstand.
(Nørmark fot., Møntergården).*

tudende førte den i rasende fart kørende motorcykel. Da de passerer en kæde af betjente vender officeren sig mod disse, retter revolveren mod dem og råber efter dem. Formentlig en irettesættelse fordi de ikke sørgede for at holde gaden farbar«.

Farbar var Asylgade ikke i de dage, og herfra startede nu lørdag formiddag en march mod stadion, i øvrigt med politimesterens godkendelse, og mødet på stadion fik et bemærkelsesværdigt roligt forløb, helt forskellig fra den karakter, den kommunistiske byledelse havde forestillet sig for et almindeligt arbejdermøde.

Rigtignok blev der talt om fortsat kamp, men også om ro og orden, og med patriotiske taler og sange fik mødet nærmest karakter af en national manifestation, hvor også dannebrogsglag og bøgegrene både på og især uden for stadion indgik i ritualer. En afsluttende tale af en ældre betjent fra Haderslev, der som veteran fra grænsekampen i Sønderjylland inden genforeningen i 1920 kunne slå på de patriotiske strenge, fik stemningen til at vende over for politiet, især da han fastslog, at strejken ikke var politiets sag, men at dette kun var til for at opretholde ro og orden i gaderne.

»Politiassistenten blev båret i guldstol, og politiets udrykningsvogne kom hjem pyntet med dannebrogsglag og blomster«. Således skildrer den fungerende politimester, Hans Rasmussen, dette holdningsomslag i en fremstilling, der mere hæfter sig ved politiets problemer: »Folk forstod ikke politiets uhyre vanskelige stilling, anbragt mellem værnemagten, der

*Den truende tysker i Asylgade.
(Frihedsmuseet).*

ustandseligt stillede krav, og befolkningen, på hvis side man følte sig stående. Helt undgå at komme i batalje med befolkningen kunne politiet ikke altid«. Den væltede bil om formiddagen og dannebrogsslag et par timer senere illustrerer unægteligt de voldsomme stemningsskift, der var en vigtig og uberegnelig del af disse dages atmosfære.

Stadionmødet førte også til nedsættelse af et tilfældigt sammensat strejkeudvalg, stort set de samme, som havde fået iværksat den improviserede march. For tilhængerne af fortsat aktion, og det var ingenlunde alene den kommunistiske byledelse, var et så tilfældigt og ukontrollabelt udvalg utilfredsstillende, og i løbet af eftermiddagen blev der gennem valg rundt om på arbejdspladserne og ikke uden store fødselsveer sammensat et mere repræsentativt strejkeudvalg, der kunne optræde som modvægt til de »officielle« forhandlere på rådhuset. Men også dette strejkeudvalg med veksellende medlemmer i det følgende par dage måtte kæmpe med problemet om, hvem der egentlig repræsenterede hvem i en situation, der stadigt skiftede, og hvor normale valg i normalt indkaldte forsamlinger ikke kunne finde sted.

På rådhuset

En direkte forhandling mellem et hvilket som helst strejkeudvalg og de tyske myndigheder var selvsagt helt udelukket, og det blev på rådhuset,

*Tyske forsyninger føres gennem byen
under en utvivlsomt nødvendig militær
beskyttelse.
(Nørmark fot., Møntergården).*

man i løbet af lørdagen indledte et nyt livtag med tyskerne om et bedre grundlag for en afvikling af krisen. De danske forhandlere måtte gå ind i disse nye drøftelser med viden om, at mange arbejdsgivere havde sendt deres folk hjem, dels af sympati med strejken og dels af frygt for represalier.

Det stod også klart, at byens butikshandel, repræsenteret af købmand Martin Iversen, gjorde fælles sag med de strejkende, og at butikkerne ikke ville blive åbnet, før strejken var afblæst. Der kunne altså ikke blot blive vanskeligheder i forhold til arbejderne, men også i forhold til arbejdsgivere og erhvervsdrivende, der af den ene eller den anden grund sluttede op om strejken og markerede byens enighed. Forhandlerne kunne således ikke med sikkerhed fastslå aktionsviljens omfang eller det minimum, der skulle til for at dæmpe gemytterne. De måtte fornemme sig til det – hvis de evnede det.

Det blev Rasmus Hansen, der indledte drøftelserne med en tilsyneladende forbavsende føjelig Kanstein, der ikke var blind for det tyske ansvar for udviklingen. Det danske udgangskrav lød nu på udvidelsen af kaserneringen til tre dage, d.v.s. til og med tirsdag den 24. august samt udgangstilladelse inddraget resten af ugen fra kl. 16, og hertil kom som det vigtigste krav, at resultatet skulle offentliggøres i en dansk-tysk fællesudtalelse, hvor man fra tysk side indrømmede, at det oprindelige løfte var blevet brudt ved »en misforståelse«. Det blev her en vanskelighed, at ty-

skerne nok kunne gå med til en inddæmning af tysk færdsel, men at »normal« færdsel til og fra kasernen stadig måtte foregå, og at en sådan let ville blive udlagt som et tysk løftebrud.

Alligevel gik de nærmere forhandlinger i gang om en sådan fælleserklæring, og natten til søndag den 22. august tegnede forhandlingerne på dette grundlag til at blive endelige med Kjærbøl, Svenningsen og Eivind Larsen som de danske hovedforhandlere over for Kanstein, Stalman og den nyudnævnte konsul i Odense, Georg Böhme, som de tyske forhandlere. Drøftelsen cirklede om de vanskelige formuleringproblemer, hvor hver af parterne måtte virke for en formulering, der kunne forventes godtaget af de endeligt besluttende, de øverste tyske myndigheder og den genstridige og uberegnelige befolkning. For begge parter var betydelige prestige-hensyn involveret.

Ud på natten havde man fundet frem til en formel, som de danske forhandlere kunne godtage, og som også Kanstein mente at kunne få igennem. Men nu strandede aftalen først hos Weiss og derpå også på indsigelser fra den tyske øverstkommanderende i Danmark, general von Hanneken, i samråd med den tyske rigsbefuldmægtigede, Werner Best. Dels var de imod at acceptere regler for værnemagtens dispositioner under orlovsspærringen, og navnlig modsatte de sig aftaler, der indebar tyske underskrifter.

På kasernen

Forhandlingerne forlagdes fra rådhuset til kasernen, og her måtte de danske forhandlere give køb. Der blev ikke tale om en »aftale«, men om en »ordning«, og en tysk underskrift måtte man give afkald på. De danske myndigheder måtte stå alene med en henvendelse til befolkningen. Til gengæld opnåede Svenningsen et tilsagn om, at et opråb til befolkningen kunne indledes med en bemærkning om, at det var udstedt i forståelse med den tyske værnemagt, og fra dansk side stod man fast på kravet om, at forhandlingernes resultat med omtale af orlovsspærringen blev offentliggjort. Her kørte man fast, og i de tidlige morgentimer forlod danskerne kasernen med det udtyndede resultat.

Under alle forhandlinger havde Nils Svenningsen, der nøje kendte holdningen i de tyske hovedkvarterer, været den mest skeptiske med hensyn til at presse indrømmelser igennem, der måske ville vise sig at være uacceptable i den øverste tyske ledelse, og det viste sig altså, at han fik ret i sine realistiske betragtninger. Både han og Kanstein var efter den udmarvende forhandling med stadige opkald til København nedslåede over den

Georg Böhme.

foringelse af forhandlingsresultatet, der kom til at foreligge i nattens løb. Alligevel mente Svenningsen, at man måtte gå ind på forliget, som det forelå. Det opretholdt i det mindste en omtale af orlovsspærringen, der med den indtrådte forsinkelse kunne udstrækkes til og med onsdag den 25. august. Spørgsmålet var så blot, om forliget kunne hales hjem over for de odenseanske arbejdspladser og befolkningen som helhed. Det blev Svenningsens indsigt i tankegangen hos de tyske ledere, hans lange forhandlingserfaring med dem, hans gode forhold til Kanstein og sluttelig hans smidige pen, der havde ære eller ansvar for, at der overhovedet kom et forligsudkast, der så måtte løbe spidsrod mellem byens holdninger.

I løbet af søndagen var han med til at udforme borgmester Werners redegørelse til borgerne om forligsresultatet, mens Kjærboel påtog sig at redigere en supplerende kommentar. Søndag aften blev både han og Eivind Larsen kaldt til København. Strejkebølgen havde nu bredt sig til bl.a. Ålborg og en række nordjyske byer, og der var efter alt at dømme endnu større krav, der ventede i ministerierne.

Resultatet

Søndag blev på en gang en rolig og yderst bevæget dag. Strejken var den dag af gode grunde kun af formel natur, men den var ikke afblæst. Kun de offentlige værker samt et par enkelte virksomheder som Odense Glasværk og Dalum Papirfabrik, der havde dispensation fra strejkeudvalget, holdt på fridagen kedlerne varme. Derimod var der ro i gaderne. Trangen til at demonstrere sammenhold fik afløb, da ca. 9.-10.000 odenseanere om formiddagen drog til stadion, hvor der blev holdt taler om national frihed og sammenhold, og hvor stemningen stort set var fredelig med ord om rolig og værdig optræden. Nu var det også en sommersøndag med solskin og godt vejr.

Adskillige tog til skov og strand om eftermiddagen, eller de cyklede ud i omegnen for at skaffe mad i omegnens butikker, der havde forudset situationen og forsynet sig, ligesom de lod hånt om lukkeloven. Ca. 4.000 benyttede eftermiddagen til endnu et besøg på stadion, hvor de kunne glæde sig over en B. 1909-sejr over Chang, Ålborg. Der var også lyse stunder midt i dramaet, men desværre hører strejkedagenes gensidige hjælp-somhed og enorme sammenhold, måske især i de små ting, ikke til den viden, der stærkest nedfælder sig i det overleverede materiale.

For forhandlerne var der ingen søndagsstemning. For dem gjaldt det nu om at få forligsresultatet offentliggjort og godkendt. Alene det første voldte vanskeligheder, da dagbladene lå stille, og udgiverne ikke var til sinds at

få dagbladene ud, så længe strejken ikke var afblæst. Man måtte ty til den udvej at lade et flyveblad med resultatet trykke i Svendborg, hvorfra det blev fragtet til Odense under politieskorte.

Men selv omdelingen voldte kvaler. CB-kolonnen var udset til dette ubehagelige hverv, men korpset trykkede sig over for opgaven, og da folkene blev stillet frit, faldt mange fra. Alligevel lykkedes det at få så mange flyveblade ud mandag morgen den 23. august, at borgerne med god vilje kunne skaffe sig oplysning om, hvad der var opnået, og hvad der ikke var opnået. Det drejede sig om en redegørelse fra borgmester Werner og en supplerende udtalelse af arbejdsminister Kjærbøl, og ordene var:

»I forståelse med den tyske værnemagt bekendtgør borgmesteren i Odense følgende:

Efter at der i forståelse med regeringen har været ført forhandlinger med repræsentanter for de tyske myndigheder, Odense byråd, repræsentanter for Odenses erhvervsorganisationer, Arbejdernes Fællesorganisation i Odense og De samvirkende Fagforbund i Danmark, er det aftalt at meddele Odense bys borgere:

Under samtaler fredag morgen blev der opnået enighed om et grundlag for tilvejebringelse af normale tilstande i byen. Ved forskellige misforståelser, som i løbet af lørdagen blev bragt ud af verden, blev dette imidlertid ikke ganske gennemført. Ved en ny forhandling, som forholdene derfor gjorde hensigtsmæssig, er der nu truffet følgende ordning:

1) Den tyske værnemagt er rede til at bidrage til en almindelig afspænding og beroligelse. Den har derfor truffet en orlovsordning på den måde, at alle tyske soldater, der befinder sig i Odense, forbliver i deres kvarter søndag, mandag, tirsdag og onsdag, men de normale øvelser samt tjenstlig færden til fods og i vogn vil naturligvis blive gennemført som hidtil.

2) Det er en forudsætning, at befolkningen også fra sin side yder al mulig bistand til bevarelse af ro og orden, således at muligheden for uoverensstemmelser, der kan blive af dybtgående og alvorlig karakter, udelukkes. Det forventes således, at enhver afholder sig fra at deltage i demonstrationer og bestræber sig for at undgå alt, som måtte være egnet til at fremkalde indtryk af, at befolkningen ikke efterkommer kongens og regeringens indtrængende opfordringer om at undgå enhver uoverlagt handling.

Odense den 22. august 1943.

I. Vilh. Werner.»

Og Kjærbøl:

»En bekendtgørelse om en række forhandlinger er offentliggjort af borgmester Werner i Odense. Forhandlingernes formål har været at finde et grundlag for afvikling af de nuværende tilstande, som er dybt alvorlige for befolkningen i

Odense, men tillige et anliggende, der vil kunne få videregående virkninger for den danske befolkning. Kongen, regeringen og Rigsdagen har fastlagt den linie, som bør følges af os alle. De har gjort det med tilslutning fra så godt som alle danske borgere, og det må nu være således, at også Odense bys borgere tager hensyn til de fælles interesser, som kongen, regeringen og Rigsdagen har søgt og fremdeles søger at varetage efter bedste skøn og under hensyn til de kendsgerninger, som vi ikke formår at ændre.

Den tyske værnemagt er, som det fremgår af borgmester Werners bekendtgørelse, rede til at bidrage til en almindelig afspænding og beroligelse i Odense. Dette fremgik af de samtaler, der blev ført fredag morgen på byens rådhus, og som foranledigede den afblæsning af strejken, der enstemmigt blev vedtaget af Arbejderne Fællesorganisations formandsmøde fredag eftermiddag. Men en række begivenheder og misforståelser medførte, at beslutningen ikke fik den tilsigtede virkning.

En ny forhandling blev derfor nødvendig. På regeringens vegne har jeg fulgt dens forløb, og for at undgå nye misforståelser samt for at hindre muligheder for vildledning af befolkningen skal jeg til tydeliggørelse give nogle orienterende oplysninger.

Det siges i borgmester Werners bekendtgørelse, at den tyske værnemagt har truffet en orlovsordning på den måde, at alle tyske soldater, der befinder sig i Odense, vil forblive i deres kvarter mandag, tirsdag og onsdag. De har heller ikke haft udgangstilladelse i lørdags og i dag (søndag). Men den tyske værnemagts normale øvelser fortsættes, og dette forudsætter, at tyske tropper også i det tidsrum, da udgangstilladelse har været og vil være inddraget, under kommando marcherer gennem byen til og fra øvelserne, ligesom sædvanlig meldetjeneste og vagt afløsning har fundet og vil finde sted. Kørende tyske tropper vil kun blive sendt gennem byen, når nødvendige forsyninger må hentes, når der udskiftes vagtposter, som er af militær betydning, når trafik til og fra banegården må foregå, og når nødvendig meldetjeneste skal udføres. Tysk feltgendarmeri vil varetage ordenstjenesten for den tyske værnemagts vedkommende, medens dansk politi har den tilsvarende opgave med hensyn til danske statsborgere.

Endelig vil jeg pege på, at det – som også påpeget i borgmesterens bekendtgørelse – er en forudsætning, at befolkningen fra sin side yder bistand til bevarelse af ro og orden.

p.t. Odense den 22. august 1943.

Johs. Kjærbohl,
arbejdsminister

Kjærbohls indledende alvorsord foregreb den politiske udvikling i Danmark med nøjagtigt en uge. Han så længere end til de odenseanske problemer, når han fremhævede, at sagen nu ikke alene var af lokal karakter, men at den berørte hele den landspolitiske situation. Dette var unægtelig også hensigten for adskillige af urolighedernes bagmænd. For dem var sabotage, uro og strejke kun midler i forsøget på at underminere og måske sprænge regeringens politik.

39 · Afvikling

En offentlig redegørelse, der blot dalede ned over byen, var ikke nok, når det gjaldt om at bilægge den lokale konflikt. Først og fremmest var det om at gøre at bearbejde arbejdspladserne og få dem bragt under den kontrol, der helt var gået fløjten i løbet af strejkedagene, og for Einar Nielsen blev det en travl og hed søndag. På en serie møder med arbejderne på en lang række af byens virksomheder kom han og sekunderende faglige ledere til at sande, at det normale faglige apparat under socialdemokratisk lederskab ikke længere beherskede forsamlingen uden videre snak.

Stemningen var langtfra gunstig over for en blank godkendelse af det forlig, der var halet i land, og selv om visse møder var mindre stormfulde end andre, og bl.a. bryggeriarbejderne viste sig indstillet på en genoptagelse af arbejdet mandag den 23. august, viste dagens møder adskillig trods og tillige, at man var inde i den onde cirkel, at den ene arbejdsplads ikke ville gå i arbejde, før den anden gjorde det, samt at aktivisterne krævede indkaldelse af et almindeligt arbejdermøde, hvor de ukaldede forhandlere kunne stå ansigt til ansigt med de arbejdere, på hvis vegne de havde forhandlet.

Alt i alt måtte indpiskerne konstatere, at arbejdet i det mindste ikke kom i gang i løbet af mandagen. Med strejkebølgen under udvikling også andre steder i provinsen med fare for ny afsmitning var det af vital betydning at få stormen til at lægge sig i Odense. Midlet hertil fandt man i indkaldelse mandag den 23. august kl. 10 af Fællesorganisationens repræsentantskab. Dette havde 500 medlemmer, hvoraf et stort tal af socialdemokratiske bestyrelsesmedlemmer, og man kunne så håbe på, at dette ville bakke forliget op, ligesom det i nogen grad imødekom det stædige krav om indkaldelse af et bredt arbejdermøde.

Samtidig var det nu også gået op for forhandlerne, at de måtte have kontakt med byens erhvervsledere for at opnå deres støtte til en afvikling. For også langt ind i erhvervsorganisationerne og byens borgerskab var der sympati for byens strejke, der også var deres strejke, og dette blev ikke mindst åbenbart, da mange arbejdsgivere lørdag den 21. august sendte deres folk hjem og udbetalte løn, så økonomiske forhold i det mindste ikke skulle være bestemmende for eventuelle beslutninger. Også bankerne

Der var mange tilhørere til folkemøderne på stadion i folkestrejkedagene. (Frihedsmuseet).

deltog i aktionen ved at udbetale lønningsbeløb til virksomhederne ad bagdøren.

Allerede lørdag aften havde der været et orienterende møde i Handelsstandsforeningens lokaler for at få fastslået, om byens erhvervsledere var for eller imod strejken, og selv om mange af erhvervslederne ganske naturligt helst så strejken bragt til ophør, var der en betydelig opposition mod at give efter på det da foreliggende grundlag. En række talere erklærede sig solidariske med strejkebevægelsen, og stemningen på mødet var en sådan, at formanden for Arbejdsgiverforeningen blev ringet op og anmodet om at sende udenbys forhandlere til byen for at tale de rebelske til rette.

I løbet af søndagen den 22. august ankom derfor næstformanden for Arbejdsgiverforeningen, fabrikant Hans L. Larsen, og direktøren for Jern- og Metalindustriens Sammenslutning, M.A. Westh. Formålet var bl.a. at opnå forståelse for, at lønudbetaling ikke fandt sted for de tabte arbejdsdage og dermed tvinge byens erhvervsledere ind på linie med de forhandlere, der stred for at få strejken afblæst.

De to forhandlere mødte imidlertid som alle, der i de dage kom ilende til udefra, en uventet stærk følelsesladet national stemning og en solidaritet med byens strejke, der selv under voldsom pression ikke lod sig bringe til tavshed. I dagens løb var der to møder, det første kl. 14 i Teknisk Skoles festsal, hvor det blev svært for de udenbys talere at skaffe sig gehør, og hvor der ikke blev truffet nogen beslutning, da der ikke endnu forelå noget forligsforslag, og et aftenmøde kl. 20 sammesteds, hvor et flertal gik ind for at fortsætte strejken, såfremt arbejderne fastholdt deres vægring, ligesom et flertal afviste pression udefra om tilbageholdelse af lønninger.

Appeller om at overholde overenskomsternes bestemmelser om ulovlige strejker blev afvist. I den eksisterende helt ekstraordinære situation havde disse ingen gyldighed, blev det hævdet.

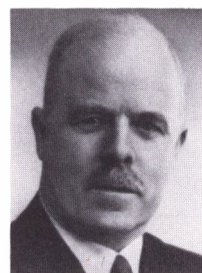
Aktivisme, en udpræget anglofil stemning og en udtalt bitterhed over for ministeriet Scavenius' politik viste sig at være udbredt i Christmas Møllers gamle valgkreds, og talerne fra den aktivistiske fløj fortæller en del om bredden i oppositionen: Direktørerne Hoffmann, Holmblad, Marstrand-Svendsen og Scheibel, grossererne Busk-Rasmussen og Hans Muus, redaktør Qvist, landsretssagfører Ernst Petersen og møller Hans Petersen er konstaterede talere blandt andre for oppositionen, og den sidstnævnte var ikke den mindst kategoriske: »Ligegyldigt hvad Arbejdsgiverforeningen mener eller ikke mener, så betaler Munke Mølle«.

Dannede denne front sig spontant, eller var der underhåndsbeslutninger bag? Det er umuligt at sige, om telefonerne har glødet, men man hæfter sig ved, at en række af de nævnte, Busk-Rasmussen, Hoffmann, Holmblad, Muus, Qvist, Ernst Petersen og Scheibel aktivt eller passivt var tilknyttet Terrænsportsforeningen, og at to af aktivisterne, Busk-Rasmussen og Hans Muus, få måneder senere sad i modstandsbevægelsens Fynsledelse.

Mandag den 23. august skulle blive afgørende for, om strejken kunne blive afblæst. Ved mødet kl. 10 i Fællesorganisationens repræsentantskab skulle det vise sig, om de »officielle« forhandlere skulle kunne opnå den store forsamlings tilslutning til en afblæsning af strejken og en afvisning af strejkeudvalgets opfordring til fortsættelse. Mødet kom til at vare fire timer og blev med Einar Nielsen og Rasmus Hansen som hovedtalsmænd for det nu offentliggjorte forlig til et opgør i skarpe og bitre vendinger med hovedskytset rettet mod kommunisterne og *Trods alt* og dette blads dominans under strejken.

Der blev talt dunder fra begge sider, men efter udveksling af vrede udfald og modudfald endte mødet med en afstemning, der gik ind for en afblæsning, og dermed var døren halvvejs åbnet for arbejdets genoptagelse tirsdag den 24. august. Den blev helt åbnet, da strejkeudvalget efter afstemningen mødtes og internt besluttede at respektere afstemningen og endda bakke den op som befolkningens vilje. Den kommunistiske byledelse, der havde været en af de drivende kræfter, omend ikke den eneste drivende kraft bag strejken, tog konsekvensen af den ebbe i bevægelsen, der nu tydeligt sporede.

Denne kommunistiske taktik blev åbenbar, da de »officielle« forhandlere for at sikre sig yderligere indkaldte til et møde for byens smede i Fyns Forum om aftenen kl. 20. Ca. 2.000 mand var mødt frem, blandt dem

*J. A. Marstrand-Svendsen.
(Nørmark fot.).*

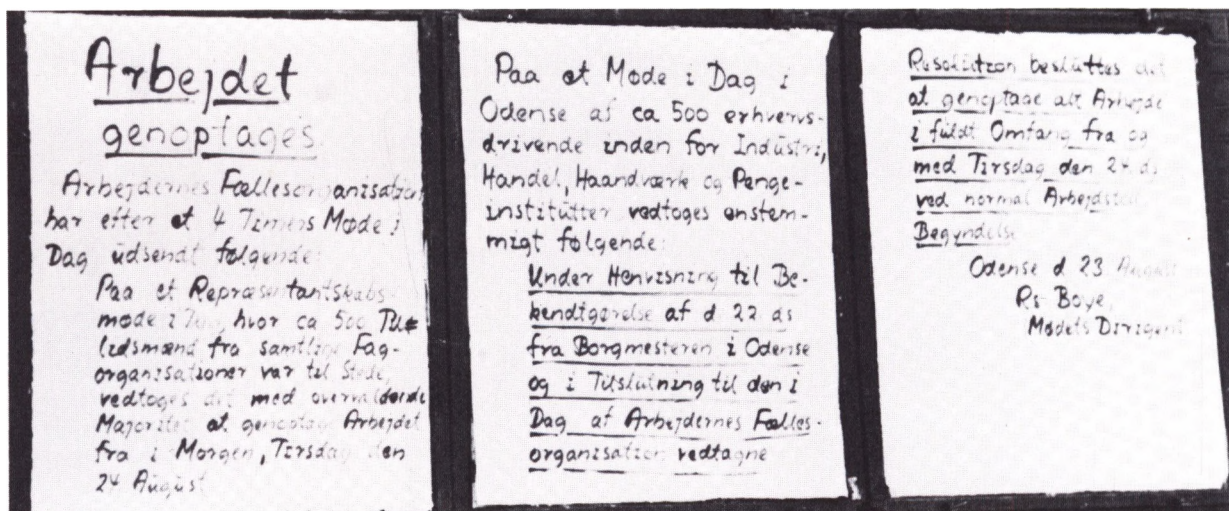
*Hans Muus.
(Frihedsmuseet).*

Hans Petersen.

*Einar Nielsen.
(Vittus Nielsen
fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

Meddelelse om arbejdets genoptagelse fra og med den 24 august.

også den tidligere smedeformand, I. Vilh. Werner, der i de dage havde båret tunge byrder, både fysisk og psykisk, som talsmand for en afblæsning, han som borgmester fandt nødvendig, mens han i sit inderste delte sine medborgeres vrede.

Stemningen på mødet var så hård, at det blev svært for Einar Nielsen overhovedet at komme til orde. Det blev da heller ikke en socialdemokrat, men den af kommunisterne foreslåede maskinarbejder Hans Nedergaard, der blev aftenens dirigent, og det blev ham, der udløste aftenens sensation. Han tog efter mange skarpe indlæg selv ordet, og efter et kort udfald mod forhandlerne og den måde, de havde ført forhandlingerne på, meddelte han, at man fra strejkeudvalgets side ville anbefale at genoptage arbejdet under protest. At dette var en kommunistisk parole, var ingen i tvivl om. Nedergaard havde påtaget sig den risiko at være partiets åbne stemme.

Med Nedergaards tale var sagen afgjort, selv om afgørelsen ikke var populær i gaden. Tusinder havde samlet sig foran bygningen, og da resultatet blev kendt, blev det modtaget med voldsomme protester. En omdelt løbeseddel fra strejkeudvalget, der motiverede udvalgets beslutning om at respektere dagens afstemninger, blev brændt som så mange foregående løbesedler, og rudeknusninger tog for et par timer fart igen. Bortset herfra havde dagen været rolig. Et sidste stadionmøde havde været afholdt ved 19-tiden med ca. 5.-7.000 deltagere, men mødet varede kun kort, og stemningen var mat. Strejken var og blev slut.

Tirsdag morgen den 24. august blev arbejdet genoptaget.

Roen skulle komme til at vare i fem dage.

40 · Fem dages pusterum

Den 24. august, hvor arbejdet gik i gang igen, mens følgestrejker i de fynske kystbyer var ved at ebbe ud, kunne det for en stakket stund fornemmes, som om byen var på vej ind i sin normale gænge. Dagbladene udkom, restaurationer, biografer og cirkus Belli genåbnede og fik fulde huse, og Odense Teater indledte prøverne på sæsonens første forestilling. Et kvægmarked, der skulle have været afholdt den 23., lod sig nu afholde den 25., og De forenede Automobilfabrikker kunne som planlagt holde sit 25-års jubilæum den 26.

Vigtigst af alt: Butikkerne åbnede igen, og folk strømmede til. Spisekamrene var tømte. Men det kneb for mange fødevarerbutikker at skaffe varer frem fra den ene dag til den anden. Mange måtte gå tomhændede, men også her normaliseredes forholdene. Den 26. august kunne en af byens store slagterforretninger, Emil Hansen i Vestergade, avertere: »Nu er vi klar! Flæsk udleveres fra nr. 250 til nr. 700«. 450 husstande med købekort stod for tur til igen at få kød i huset.

Der var også gode nyheder. Bagerne kunne meddele, at Statens Kornkontor fra den 1. september havde ophævet pligten til at iblande byg i melet, og at der endda med høsten i hus var udsigt til, at der efter et år helt uden hvedemel ville komme en begrænset tildeling af rationeringsmærker til hvedebrød, antagelig ca. 50% af rationen fra 1941-42.

Også de odenseanske frugtimportører havde en lille sensation. De havde fra Varedirektoratet opnået tilsagn om, at der muligvis kunne bevilges en beskedent import af spanske citroner. Ville der ikke blive en citron til hver husstand i byen, kunne i det mindste de heldigste håbe på at få genopfrisket erindringer om citronsaft.

I disse få dage fik man sundet sig på begivenhederne, og der piblede en ny erkendelse frem om den lære af strejkedagene, at landets politik ikke nødvendigvis var regeringens politik, men at landet i sine reaktioner var ved at havne i en tvedtelt situation. Lederskribenten i *Fyens Stiftstidende* var inde på temaet, da han den 26. august skrev om tidens alvor. Det hed her om landets myndigheder:

»Det er således i denne tid, at vi med eller mod vor vilje må lægge store

TRODS ALT

Udgivet af Danmarks kommunistiske Parti, Odense

STREJKEN ER ENDT -

Trods Kapitulanternes Begholdsangreb viste vi Det kunde nytte!

Generalstrejken er endt. De 6 Dage vil Odenses Arbejdere sent glemme. Vi stod i forbitret Kamp for vort Land og vor Frihed. Vi begjærede ikke Nækken for vore Undertrykkere. Vi lærte Ven og Fjende at kende.

Strejken er endt, men den blev ikke sluttet paa en Mænde, som stod i rette Samklang med det prægtige Kamped og Sæsonheld, som prægede hele Byens Befolkning under Striden. Kampens Hæder og Kampens Byrder hvilede først og fremmest paa Arbejdernes, men det var ikke Arbejdernes, der sluttede Kampen. I det skjulte øjeblik Kapitulantur og rene Tyskervæner dækkede Intriker, der afholdtes Hæder og Forhandlinger med Ministre, Storbørere og Folk, hvis Mandat ingen kendte. Arbejdernes valgte Repræsentanter måtte intet vide og næppe ikke spørges. Saa dan stilledes man Arbejdernes overfor en fuldbyrdet Kædagerning.

Kapitulanterne havde drevet deres Spil. Da de ikke kunde klare sig i anden Kamp, lumsede de sig til deres Mål. Først da alt var afgjort, indkaldte man Fællesorganisationen, som burde være hørt end det samme, mens man rystede af Angst for at stille sig Ansigt til Ansigt med Arbejdernes ansvarlige Strejkeudvalg. Saa dan mædede man Spittelsens Sed og deorganiserede Strejkeudvalgets Bestyrelser. Werner, Ks. Hansen, Eiler Nielsen & Co havde udlært deres Værk!

Vi glemmer ikke, hvad der er sket! Vi stod i Kamp for vores simple Ret som Danske, bekymringen bræste sig blandt vore Undertrykkere, og nu var det vore egne, der smigle os!

Vi forstaaer og billiger Strejkeudvalgets Udvalning, hvor man under Protest afsløser Generalstrejken. Med den Situation, som Kapitulantterne og det enorme borgerlige Forhandlingsudvalg

havde skabt, var der ingen anden Vej - denne Gang.

Enheden var vor Styrke i Kampens Dage, og denne Enhed saa berømt til de Videre, som kommer. Derfor er det nødvendigt at afbryde. Spittelsens Sed saa ikke slaas Ros, men Arbejdernes har lært af Begivenhederne og vil en anden Gang vide at sætte Spittelsesmand og Deorganistatorer paa Baren og selv tage Ledelsen i sin Haand fra første Værd.

Men selv paa Trods af alle Forhindringer og Begholdsangreb har Arbejdernes vinodstøttelige Kamp tvunget Tyskerne paa Retrede og gjort en Indsats for ordnede Forhold i Byen. Tyskernes Fonger er blevet frigivet - de fleste har maattet overføres til Sygehuset. Tyskerne bliver holdt væk fra Gaden endnu nogle Dage. Selv om dette ikke nær er det Krav, som vi gik i Strejke for, saa er det dog beviset, at Fortættelsen af Strejken ud over Formåendet uaværlig Kapitulation paa menneskelige Betingelser, var et vigtigt Skridt. Det kunde nytte!

Vi har, som før sagt, slaaet det største Slag for Danmark siden den 9. April. Odense Arbejdere og hele Befolkningen har ved deres stolte og uforfædte Holdning vundet sig Respekt og Hæder overalt. Vi viste Danskhedens sands Ansigt, og vor Aktion er til Opmuntring og Støtte for alle modstands-villige Kræfter i Landet. Vi har slaaet fast, vist vi har tillig, vist at vi har Kraft.

Strejken er endt. Nu ved man et odenseensk Frihedsvilje er mere end Ord, og skulde det blive nødvendigt endnu engang at gøre dette klart, saa væder vi saa snart der bliver tid!

SVENDBORG. Arbejdernes paa Værftet nedlagde Færdig Kl. 11. Arbejdet for at vise sin Sympati med Odense og fæ de tyske Soldater vak fra Gaderne Kl. 19. Tillidsmændene besluttede at søge Kæntak med andre Virksomheder for at fæ udvidet Strejken. Tyske Marinere har ryddet "Toldbodhus" for danske Gæster. Politiet saa passiv til. Det kunde ikke befatte sig med det. Mere Episoder: Arbejder slaaet ned af tyske Marinere. Politiet var til at begynde med meget aggressiv. Tøketilbejdernes har ligaar sat sig i Forbindelse med Fællesorganisationens Formand og anedes med dem om, at hvis tilfældige Forhold med Tyskerne ikke var opnaet til idag Kl. 3 standser alt arbejde i Svendborg.

*Trods alts vurdering af strejken efter afslutningen.
(Det kgl. Bibliotek).*

og betydningsfulde afgørelser i de styrendes hænder. Ydermere må vi finde os i, at disse afgørelser ofte træffes bag nedrullede gardiner«. Lederen vedgik derpå nødvendigheden af en rimelig loyalitet mod myndighederne, men fortsatte så: »Men der er også ting, vi må klare selv. Det er således i Danmark i dag, at der er to former for folkets liv. Man kunne sige, at der er det officielle Danmark og det skjulte. Det skjulte Danmark er det evige«.

Avisen kunne have sat navne på »det officielle Danmark«. Den kunne ikke have navngivet »det skjulte Danmark«, fordi personerne her netop var skjult, også for avisen. Men hvis avisen ville sige, at »det officielle Danmark« kun havde en begrænset levetid, var der unægtelig tale om et betydeligt fremsyn eller et sikkert instinkt for, at dansk politik var ved at kænre. Den 28. august rygtedes det, at klokken var ved at falde i slag.

41 · Den 29. august

Forspillet

På eftermiddagsbladene den 28. august kunne ingen ane uråd. De nævnede ikke med et ord, at der var politisk krise i Danmark, og at strejkebølgen og urolighederne over provinsens byer, der heller ikke var eller havde været omtalt, nu havde ført til storm over Christiansborg med et tysk ultimatum til den danske regering, afleveret om morgenen den 28. august med udløbstid kl. 16.

En unægtelig stærkt forsinket offentliggørelse af de politiske partiers opråb af 21. august til befolkningen om at »bevare ro, besindighed og sammenhold« blev her lidt efter den ellefte time bragt i helsides opsætning og kunne vel for dem, der ikke vidste bedre – og det var næsten alle – tydes derhen, at dansk politik endnu befandt sig i de vante spor.

Men inden tryksværten på dagens aviser var tør, havde regeringen med tilslutning af de politiske partier besluttet sig til et nej til det tyske ultimatum. Dette krævede undtagelsestilstand med forbud mod strejker, forsamlinger, udgangsforbud, skærpet pressecensur, dødsstraf for sabotage m.m. og var knap en debat værd. Problemet for politikerne blev kun, hvordan afslaget skulle formuleres.

Bilag det tyske ultimatum var et særligt dokument med adresse til Odense. Byen skulle inden fem dage betale en bod på en mill. kr., og regeringen skulle finde og udlevere gerningsmændene til overfaldet på løjtnant Wieseler. Skulle de skyldige ikke være udleveret inden den 5. september ville ti af tyskerne udvalgte indbyggere i Odense blive arresteret og holdt i arrest, til udleveringen havde fundet sted. Ordet gidsler blev ikke brugt, men meningen var tydelig nok.

Med regeringens nej til det tyske ultimatum var der også sagt nej til tilægsdokumentet, og ingen på Christiansborg kunne være i tvivl om de politiske konsekvenser af dette nej. Det måtte blive regeringens afgang, men hvad der ville blive sat i stedet, lå hen i det uvisse, ligesom man kun kunne gisne om, hvordan tyskerne i øvrigt ville reagere.

Da avis og radio havde fået mundkurv på, ilede rygterne, og næppe mange var i tvivl om, at der kunne forestå alvorlige begivenheder. Et af de tidstypiske træk var imidlertid, at man i Odense som andre steder fik kon-

sekvenserne af det politiske sammenbrud at mærke, længe inden man fik blot et kummerligt kendskab til baggrund og forløb af krisen. Netop i en sådan situation mærkedes det, at presse og radio var kneblet.

De odenseanske dagblade den 29. august frembyder med deres absolutte tavshed om danske forhold illustrerende læsning. Fjernt fra Danmark var kong Boris af Bulgarien død, og da dette næppe kunne interessere midt i en tysk magtovertagelse, markeret natten forinden af voldsomt skyderi og samme dag af et mylder af tysk militær på gaderne, måtte avisen indskrænke sig til at krydre sine spalter med direktør Helge Rungwalds forelæggelse af den kommende sæsons repertoire på Odense Teater eller med omtale af manglen på mælkeflasker og – matematiklærere!

Ville man vide besked om den danske politiske situation, måtte man ty til rygter, til den bedrevidende nabo eller til engelsk radio, der i øvrigt også var sparsomt orienteret. Men tidens jungletrommer var i orden, og i det mindste et sted reagerede man med sikker forvisning om, hvad der forestod.

I løbet af eftermiddagen den 28. august forlod premierløjtnanterne P. Bork Andersen, Axel Christiansen, I.E. Jersing og Ole Justesen, der havde været aktive i gruppen omkring Peter Carlsen, den danske kaserne for i civil at blive fuldtids illegale eller søge til Sverige. De vidste simpelthen for meget til at risikere en eventuel internering og forhør, og de forlod kaserne i fuld forståelse med deres kammerater, et par af dem for ved midnat at deltage i en sabotageaktion mod Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik, mens der samme nat blev forsøgt en sabotage mod Thomas B. Thrige.

Men endnu om formiddagen den 28. august må man på kasernen have været ret uklar over, hvor kritisk situationen faktisk var. Der blev i løbet af denne lørdag givet tilladelse til, at en tredjedel af styrken kunne få orlov for weekenden, en tilladelse der dog blev inddraget igen kl. 14, hvor enkelte allerede var rejst. Fra dette tidspunkt måtte ingen forlade kasernen, og fra dette tidspunkt må alle have følt, at der kunne forestå kritiske begivenheder.

De danske styrker i byen var kun små. Garnisonen bestod af 6. regiments 4. og 5. bataljon samt et depotkompagni under 4. bataljon, men udtrykkene regiment og bataljon dækkede kun som organisatorisk betegnelse over næsten symbolske styrker, der var reduceret til et absolut minimum. Styrkerne var fordelt med hovedstyrken på 83 menige og 14 officerer og underofficerer på kasernen i Albanigade, 11 mand ved et militærdepot i Skovpavillonen i Fruens Bøge og to mand på vagt ved hangaren på eksercerpladsen.

Forlægningen i Fruens Bøge bærer tydeligt præg af nattekampen den 29. august 1943.

I løbet af dagen overtog oberstløjtnant K.H.J. Bruhn kommandoen over kasernen i Albanigade, og vagten i Skovpavillonen forstærkedes med sekondløjtnant B. Ikkjær-Jensen som chef for vagten. Samtidig blev der udleveret skarp ammunition, men ingen kunne med sikkerhed vide, hvad der skulle ske – om der i det hele taget skulle ske noget? Vagter forstærkedes, men mandskabet på kasernen, der for størstedelen lå i træbarakker omkring selve kasernebygningen, fik lov til at hvile på sengene som sædvanligt.

Nattekampe

Det første varsel om, at natten kunne bringe kamp, kom fra Skovpavillonen, der ved 2-tiden meldte om observation af uidentificerbare personer inden for det forbudte område samt noget senere om kørende biler, der syntes at udlade soldater. Vagten havde åbnet ild mod uvedkommende i krattet, men denne var ikke blevet besvaret, og på kasernen gjorde man rede til at sende forstærkning til skoven. Samtidig havde man ved Skovpavillonen hørt skydning i retning af hangaren, og efter lidt spredt skydning kom det egentlige angreb ca. kl. 3.30, da en tysk styrke gik til angreb fra stien fra Sdr. Boulevard.

Det kom til en heftig ildkamp, under hvilken kasernen telefonisk måtte melde, at også den var angrebet, og at undsætning derfor var umulig. Ild-

*K.H.J. Bruhn.
(Elfelt fot.).*

kampen i skoven endte først kl. 4.20, da kasernen meldte, at den havde overgivet sig, og at også vagten i skoven skulle indstille skydningen. Trods kraftig skydning og tysk anvendelse af håndgranater blev ubegribeligt nok ingen af vagtens elleve mand ramt af den tyske ild. Angrebet her som på kasernen kom uvarslet og udelukkede dermed en fredelig afvikling, som ellers var forudset i de danske garnisoners forholdsordrer, såfremt de så sig stillet over for tyske styrker under regulær kommando.

Angrebet på kasernen kom kl. 3.30, da der indløb melding om, at tyske tropper gik i angrebsstilling på hjørnet af Albanigade og Tværgade, uden at det i mørket var muligt at observere nøjagtigt, hvad det var, der foregik. På den første melding blev vagten omgående forstærket, mandskabet alarmeret, men umiddelbart efter åbnede tyskerne ild med maskingeværer og en maskinkanon, så soldaterne måtte tumle fra barakkerne op i kasernebygningen under voldsom maskingeværild, hvor kasernegården tillige blev oplyst af lyskugler.

Det kom under disse forhold til en kaotisk gensidig skududveksling i ca. 20 minutter fra de tyske stillinger og fra kasernens vinduer, indtil en tysk parlamentær endelig meldte sig til forhandling med oberstløjtnant Bruhn. Først da og efter at regimentschefen, oberst N. J. Nielsen, var blevet hentet i sit hjem af en tysk officer og ført til angrebsområdet for at overtale sig om den tyske overmagt, lykkedes det at få den formålsløse kamp afblæst, og den danske garnison foretog selv afvæbning, inden tyske tropper rykkede ind på kaserneområdet.

Til disse uvarslede og unødvendige overfald, der i den buldermørke augustnat udelukkede alt overblik og rationel kommando, og som kom til at koste angriberne 3-4 dræbte og flere sårede, mens to danske blev hårdt såret på kasernen, kom endnu et råt overfald på vagten ved hangaren. Her blev der fra nært hold åbnet ild og kastet en håndgranat mod de to intet-ansende menige vagter, der begge blev ramt.

Det lykkedes den ene af dem, menig 543 Barnewitz, at slæbe sin bevidstløse kammerat over jernbanelinien og lægge ham ved en nærliggende kolonihave, indtil han blev overmandet og afvæbnet. Skønt såret lykkedes det ham ikke desto mindre at udnytte en konfus situation til at tage flugten for at skaffe kammeraten hjælp, men hans desperate flugt, der endte på sygehuset, viste sig forgæves. Kammeraten, Arne P. Christensen fra Falsled, var død, da han omsider blev fundet.

Efter kampene blev de afvæbnede soldater interneret på kasernen i Albanigade, mens officererne blev interneret på Park Hotel. Adskillelsen mellem de to grupper var dog ikke tæt. Et bevaret brev fra oberst N.J. Nielsen, der kvitterer for modtagelsen af en fægtningsberetning, udarbej-

A.E.J.
Barnewitz.

Arne P.
Christensen.

Internerede officerer i parken ved Hindsgavl.

det af korporal E. Sinding og smuglet til Park Hotel, viser, at der kunne etableres kommunikation mellem de to interneringssteder.

Brevet indeholder, bortset fra kvittering for den tilsendte beretning, disse ord: »Vore soldaters optræden er jeg stolt af, desværre *måtte* vi opgive kampen. Hils dem alle fra mig«. Efter en uges forløb blev de tilfangetagne soldater ført til internering dels i Fåborg og Assens, dels – for officerernes vedkommende – til Hindsgavl og dels – for officianternes vedkommende – til Andelsskolen i Middelfart.

Foruden militæret kom denne nat også det odenseanske politi ud for afvæbning, en afvæbning der fandt sted tidligt på natten, så de angribende soldater ved kasernen viste sig forsynet med politipistoler og politiknipler. I løbet af dagen fik politiet dog sine pistoler tilbage.

Undtagelsestilstand

Søndag den 29. august – efter en nat med bombebrag og udbredt skydning – blev borgerne præsenteret for en ny realitet: Undtagelsestilstand i hele Danmark. I radioen og i plakater blev det forkyndt, at der var udgangsforbud efter mørkets frembrud, forbud mod strejker og ansamling af mere end fem personer på gade og offentligt sted, forbud mod afbenyttelse af post, telegraf og telefon og i øvrigt trussel om dødsstraf og våbenbrug uden varsel i tilfælde af strejke, vold eller sammenstimlen. Alvo-

*Chr. R. Christensen.
Billedet er fra en våbenstilladelse, der bl.a. blev givet rigsdagsmænd.*

*Jørgen Jørgensen (Ullerup).
(Det kgl. Bibliotek).*

*Kai Eldal.
(Kehlet fot.).*

Thomas Rosenberg.

Paul Winkler.

ren bag denne bekendtgørelse blev understreget med maskingeværbevæbnede vagter.

Hertil kom for Odenses vedkommende arrestation af ti fynboer, der blev ført til tidsubestemt forvaring, først i den tyske forlægning i Vestre Skole, senere til kasernen og senere igen til København og Horserød, inden de i oktober gradvis blev løsladt. Det drejede sig om rigsdagsmændene Chr. R. Christensen og Jørgen Jørgensen (Ullerup), Thrigedirektørerne Viggo Meyer og Olfert Fischer, boghandler Aage Johansen, grosserer Kai Eldal, journalist Thomas Rosenberg, landsrettsagfører Ernst Petersen, lagerforvalter P. Winkler og Kaas Sørensen. At de sad som gidsler, kunne de ikke være i tvivl om, og deres vogtere søgte da også at indbanke denne opfattelse ved at føre fangerne ud enkeltvis for derpå at affyre skudsalver, der måtte opfattes som salver fra en eksekutionspeloton.

Foruden de her nævnte ti arresterede fængsledes også kaptajn Knud Bahnsen, uden at der fra tysk side blev givet fjerneste begrundelse for hans arrestation. I modsætning til de ti gidseltagne blev han holdt under skarp arrest på kasernen i månedsvis og blev først løsladt i foråret 1944.

En del af alt dette kunne erfares gennem radio, plakat og øjesyn, og en del gennem rygter, men man skulle helt frem til den 31. august, før dagbladene, der ikke udkom den 30. august, uden enhver kommentar kunne meddele, at regeringen var trådt tilbage. Samtidig kunne en radmager avis uden lederartikel eller enhver nærmere oplysning om baggrund, forløb og konsekvenser af den politiske krise bringe en meddelelse fra Weiss om »Særlige foranstaltninger for Odense«.

Udover de nævnte fællesbestemmelser kundgjorde den forbud mod at rejse fra byen, indførsel af passersedler for alle, der uden for de foreløbigt »tilladte« tider fra kl. 6 morgen til mørklægningens indtræden skulle færdes i byen, forbud mod at mere end to personer færdedes til fods eller på cykel ved siden af hinanden samt lukning af alle restaurationer og forlystelsessteder. Det bydende krav om en passerseddel, et »Ausweis«, blev i den følgende tid et problem for talrige, da der simpelthen manglede administration til udstedelse af de mange sedler. Opgaven tilfaldt politiet, der i hast måtte fremskaffe blanketter, og udstedelse fandt sted dels på politistationen, dels på rådhuset, og dels på banegård og rutebilstation. Også borgmesterkontoret måtte en overgang sørge for udstedelsen.

Fra nu af blev det periodevis almindeligt, at man overnattede hos hinanden, hvad der gav selv de mest legale borgere en klar fornemmelse af, at man både kunne og måtte klare det daglige samkvem på tværs af alle tyske forbud. Når hele byen var under mistanke og ramt af mistankens konsekvenser, svejsedes byens folk tættere sammen, og det blev hurtigt lettere at

høre til blandt de virkelig mistænkelige. Da der et par dage senere over radioen blev annonceret dødsstraf for at huse illegale eller folk »under jorden«, som det nu begyndte at hedde, blev det mod al logik gradvis lettere at opnå husly for den hastigt voksende gruppe af borgere, der havde behov for dæksteder.

Mens de tyske myndigheder den 29. og 30. august kun kunne nå ud til offentligheden gennem plakater og korte dekretter i radioen, kunne de give de danske myndigheder en mere personlig orientering, ledsaget af trusler. Den 29. august om morgenen blev stiftamtmand Neumann, borgmester Werner og konstitueret politimester Hans Rasmussen kaldt til den tyske kaserne for af Weiss' mund at høre den tyske bekendtgørelse om undtagelsestilstand med ledsagende kommentarer.

Dagen efter opsøgte konsul Böhme borgmester Werner for at oplyse, at han nu var mellemmand mellem den odenseanske kommunaladministration og den tyske værnemagt samt for at sikre sig, at administrationen fungerede normalt, hvilket Werner bekræftede.

Samme dags eftermiddag havde Böhme et møde med ca. 40 repræsentanter for byens erhvervsliv. Her gentog Böhme sin oplysning om, at han fra nu af var mellemmand mellem virksomheder og værnemagt med hensyn til alle foreliggende spørgsmål. Der ville blive etableret sabotagevagter også af tyske tropper, og i tilfælde af sabotage eller uro kunne der blive tale om arrestation af en hel virksomheds personale. Den ret unge, netop tiltrådte tyske konsul var både stolt og forlegen over sin pludselige magtposition, og tonen var i det hele truende, bl.a. med en bemærkning om, at der fra nu af ikke ville blive skudt skræmmeskud. Blev der behov for at skyde, ville det straks blive med skarpt.

Hvordan reagerede nu odenseanerne på denne sommersøndag den 29. august? Faktisk som over hele landet med en knusende sindsro, parret med nysgerrighed. Alt i alt blev det en fredelig søndag i Odense med promenerende familier med og uden barnevogn og med meget samkvem for at spørge nyt.

De, der skulle ud af byen, kom ud ad byens talrige ubevogtede stier, og de, der skulle mødes, mødtes uden problemer. Lokalt svigtede kommunikationen ikke, trods alle patruljer. Det var klart, at man nu var i en helt ny situation, men det stod uklart, hvori situationen bestod – og hvordan man skulle møde den. Ganske som lige efter den 9. april skulle man til at gøre sig sine erfaringer om situationens blokeringer og dens udveje.

Knud Bahnsen.

42 · Efterår 1943

Et varmt efterår

Fra nu af skulle livet i byen antage en stadig mere blodig karakter, og fra nu af tog organiseringen af det illegale arbejde for alvor fart. Hvis man fra tysk side havde troet, at man med de indførte foranstaltninger havde fået tæmmet byen og sat en stopper for antitysk virksomhed, skulle man hurtigt komme til at sande, at dette langt fra var tilfældet.

Bl.a. fortsatte sabotageaktiviteten trods de benhårde straffebestemmelser. Således kom september til at tegne sig for en uændret aktivitet med ti sabotager, mens oktober med kun en enkelt sabotage blev relativt fredelig. I november fulgte fem sabotager, mens december igen blev rolig med en enkelt sabotage juleaften. Hovedaktiviteten rettede sig mod Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik, mod transformatorer og autoværksteder samt mod tyske biler og forlægninger.

Begivenhederne omkring den 29. august havde ganske vist slået officersgruppen omkring Peter Carlsen i stykker, da nogle af officererne hurtigt søgte til Sverige i håb om derfra at komme videre til England, mens andre gik under jorden i Danmark for at fortsætte modstandsarbejdet i civil. Gruppen måtte derfor reorganiseres med Erik Frandsen som leder, men endnu i efteråret var gruppen kun fåtallig, og Peter Carlsen synes at have holdt noget igen på aktiviteten, måske på grund af begyndende materialeknaphed, der bl.a. skyldtes, at den del af det modtagne materiel, der havde været midlertidigt deponeret i hærens hangarer, nu blev beslaglagt af tyskerne.

Der var dog materiel i behold, deponeret bl.a. på Torpegård frugtplantage nær Højby og derefter på Korsebjerg have frugtplantage nær Ubberud. Men når materiellet skulle dække hele Fyns behov, skulle der spares. Mens officersgruppen gik i opløsning, var de kommunistiske grupper under Erik Olsens ledelse derimod intakte og fortsatte sabotagen med de midler, der var til rådighed, og netop deres fortsatte aktivitet skulle hurtigt få konsekvenser for byen.

De første dage efter den 29. august var ganske vist forløbet så roligt, at

N.K.
Kristensen.
(Merrild Merlin
fot.).

De kommunale værker kom i disse dage ud for besættelse af tysk vagtmandskab, og en række anmeldelser til kommunen fra afdelingscheferne på værkerne kunne berette om tysk chikane og manglende disciplin blandt vagtmandskabet. Eksempelvis kunne bestyreren for elværket, overingeniør N.K. Kristensen den 21. september berette, at et par tyske soldater havde indfundet sig ved 2-tiden om natten, medbringende en ladning øl, hvorefter der i tre timer havde udviklet sig et voldsomt drikkegilde med hærværk og tilsmudsning af toiletter.

Magistraten modtog det tyske »diktat« om eftermiddagen den 21. september. Så sent på dagen lod indbetalingsfristen sig ikke overholde, og man måtte bede konsul Böhme om udsættelse til efter et ekstraordinært byrådsmøde den 22. september. Her vedtog man under protest at indbetale den pålagte bod, idet man henviste til Haager-landkrigsordningens artikel 50 og folkeretten i almindelighed, der ikke kunne hjemle ret til at gøre en hel by ansvarlig for en enkelt persons handling.

Man kunne henvise til denne artikel, da von Hanneken netop havde erklæret undtagelsestilstand den 29. august »i analogi med artiklerne 42-56 i Haager-landkrigsordningen«, uanset at det var tvivlsomt, om disse artikler, der handlede om militær myndighed på en fjendtlig stats territorium, lod sig anvende i Danmark, hvor der formelt ikke eksisterede krigstilstand. Artikel 50 var tydelig nok. Den lød: »Ingen kollektiv straf, hverken pekuniær eller anden, kan pålægges befolkningen på grund af individuelle handlinger, for hvilke de ikke kunne betragtes som solidarisk ansvarlige«.

Hertil kom, at det trods en dusør på 50.000 kr. og løfte om anonymitet for alle eventuelle meddelere var og blev uoplyst, hvem gerningsmanden var. Ingen kunne vide, om han overhovedet var odenseaner. Teoretisk kunne han være tysk. Protesten blev ved skrivelse af 5. oktober fra chefen for den tyske civilforvaltning til Udenrigsministeriet afvist under henvisning til den odenseanske befolknings tydeligt tilkendegivne fjendtlige holdning over for den tyske værnemagt, et argument, der unægtelig var lige så rigtigt, som det juridisk var ubrugeligt.

Aktion mod jøderne

Til de tyske foranstaltninger for at dæmpe den fortsatte uro føjede sig også den fortsatte internering af de danske tropper og en sammenkædning af spørgsmålet om interneringens ophævelse med befolkningens opførsel. Uden at det blev sagt med rene ord, blev det i en tysk meddelelse den 14. september umiskendeligt antydnet, at der var en sådan sammenhæng, og »at den danske befolkning selv i afgørende grad kan bidrage til at bedre de

interneredes lod og at lette de tyske besættelsesmyndigheders beslutninger om en videregående imødekommenhed«.

Ordet gidsler blev ikke anvendt, men det var jo reelt det, der lå i meddelelsen, og på et tidspunkt, hvor ingen vidste, om interneringen ville blive varig, kunne føre til deportation eller til endnu alvorligere repressalier over for soldaterne, lød den tyske meddelelse truende nok for alle og ikke mindst for de pårørende. Foreløbig blev der gennem Røde Kors iværksat en indsamling af bøger, tobak, spil m.m. til de internerede, så disse i det mindste kunne føle, at de ikke var glemte.

Det lykkedes også en af de internerede, korporal Erik Sinding, at oprette en slags »kontor« på kasernegrunden. Tyskerne havde overset en telefon, der nu blev skjult i et skab, og gennem denne fik Sinding, der under interneringen midlertidigt havde fået overdraget kommandoen over de internerede, oprettet en række kontakter ude i byen, bl.a. gennem læge Hellan Kolbye.

Den gradvise ophævelse af interneringen kom imidlertid i en sammenhæng, som ingen havde forudset. Den 2. oktober indledte tyskerne deres razzia mod de danske jøder, og den 3. oktober bemyndigede førerhovedkvarteret de tyske myndigheder i Danmark til at påbegynde løsladelse af soldaterne samt – afhængig af ro og orden – en gradvis løsladelse af de danske officerer, og hertil kom den 6. oktober ophævelsen af den militære undtagelsestilstand, idet dog udgangsforbudet i Odense blev opretholdt endnu et par dage.

Både jødeaktionen og sammenkædningen af denne med soldaternes skæbne affødte landet over kraftige protester, og i de odenseanske kirker blev der søndag den 3. oktober fra alle prædikestole oplæst en af biskop Øllgaard affattet protest mod både aktionen og dennes sammenkædning med soldaternes frigivelse. Der var kun meget få jøder i Odense, og her som andetsteds i landet blev der udsendt advarsler og ydet hjælp. Alligevel blev en enkelt familie og en jødisk kvinde arresteret og ført til Tyskland. De, der i tide blev advaret og reagerede på advarslen, blev ad forskellige veje ført i sikkerhed til Sverige.

Udgangsforbud

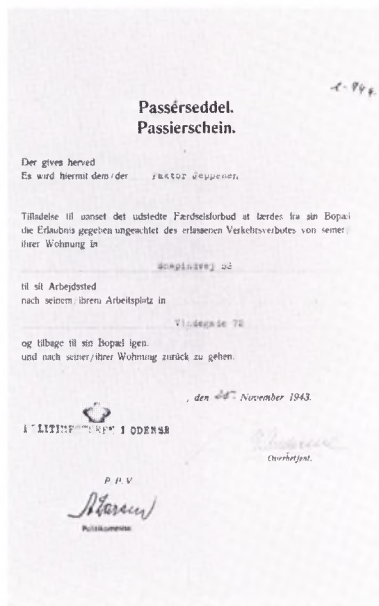
Selvfølgelig betød de mange bestemmelser i de første 40 dage efter den 29. august betydelige afbræk i byens dagligliv, og ikke mindst måtte udgangsforbudet med de skiftende skærpelser, ofte meddelt i hast og for sent, virke i denne retning. Helt bortset fra de dage, hvor næsten alt var forbudt, var der vanskeligheder og uhygge nok. Det kunne være ugørligt at skaffe pas-

Erik Sinding.

*Hellan Kolbye.
(Iver Wang
fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

Passerseddel fra efteråret 1943.

sersedler til alle, så virksomhederne enten måtte stoppe arbejdet i utide og lade folkene gå hjem inden spærretid eller – i nogle tilfælde – lade dem overnatte på arbejdspladsen.

Problemerne blev talrige, når det drejede sig om mange tusinde, der nødvendigvis måtte på gaden uden for de tilladte tider. Udgangsforbudene kom jo netop som elektricitetsværket havde måttet indføre forskudte arbejdstider, så visse virksomheder arbejdede fra kl. 6 morgen til kl. 14, mens andre var i gang fra kl. 14 til kl. 22. Atter andre måtte delvis arbejde på fabrikker i døgn drift, hvortil kom de mange andre, der af forskellige grunde måtte færdes i byen i spærretiden.

Selv med passerseddel i lommen var færden i de tomme og nattemørke gader med skydeklare patruljer en ubehagelig oplevelse. Risikoen for at overhøre et tysk »Halt« var altid til stede. En odenseansk typograf har i et dagbogsnotat fra november 1943 fastholdt lidt af stemningen:

»Det er også grusomt med denne forlagte arbejdstid. Når man skal op lidt før 5, må man i seng allerede ved 9-tiden. Der bliver intet familieliv. De mukker over det alle sammen. Den uge, hvor vi møder om eftermiddagen og så kommer sent hjem, er sådan set ikke bedre. Især var det uhyggeligt i de dage, hvor vi havde spærretid. Vi havde vore passersedler fra tyskerne, men jeg var såmænd tit nervøs for at gå i de uhyggeligt tomme gader. Stoppet blev vi også sommetider«.

Der var imidlertid megen trods i byen, og man søgte på alle måder at få tingene til at fungere bedst muligt og netop i trods over for de forskellige tvangsbestemmelser. Aftenskoler og Teknisk Skole lagde undervisningen drastisk om med tidlige timer eller timer hveranden uge og sådan, at elever og lærlinge kunne nå hjem inden mørkets frembrud, og biografer og teatre omlagde deres spilletider i takt med de skiftende bestemmelser, ligesom alle møder blev henlagt til dagtimerne.

I yderkvartererne lod forbudene sig ikke håndhæve for dem, der ville tage risikoen, og det blev i det hele nemmere at bo i yderkvartererne og i oplandet end i bymidten. I centrum blev det hurtigt klart, at selv få minutters overskridelse af spærretiden kunne koste dyrt, selv når det kun var det danske politi, der skred ind. Den 6. september faldt de første domme for færdsel uden passerseddel, og selv en ubetydelig forseelse blev takseret til 30 dages hæfte, typisk for disse dage med den ekstra begrundelse, at den pågældende havde været lettere påvirket af spiritus. Forbud mod udskænkning af stærke drikke var endnu et tysk dekret.

I et enkelt tilfælde, der let kunne have ført til en ny eksplosion i byen, blev spærretiden årsag til et drab. Den 18. september blev en medhjælper ved Stålskibsværftets marketenderi, Oluf Valdemar Andersen, anråbt af en

Oluf Valdemar Andersen.
(H. Th. Larsen fot.).

tyisk vagtpost, da han ved 5-tiden om morgenen var på vej til sit arbejde. Ved tilråbet stod han af sin cykel og gik hen mod vagtposten for at vise sin passerseddel, men denne så i mørket det svage lys fra cykellygten bevæge sig og skød straks med skarpt, hvorved han sårede den uskyldige medhjælper dødeligt.

Episoden medførte omgående nedlæggelse af alt arbejde på værftet, og først efter vanskelige forhandlinger blev arbejdet genoptaget. Episoden viste tydeligt risikoen for færdende, hvis nervøse tyske vagter eller patruljer råbte dem an. Så meget vigtigere var det for politiet at søge bestemmelserne håndhævet og gennem tidlige domme få statueret eksempler.

Stikkerlikvidering

Men det blev ikke blot fra tysk side, der i efteråret 1943 blev skudt med skarpt. Også modstandsgrupper greb nu til våbenbrug, hvor de følte sig provokerede eller true. Den 3. november kom det første forsøg på likvidering af en forretningsdrivende, der ansås for at være farlig for gruppernes arbejde, og den 20. november likvideredes dennes søn, der bl.a. arbejdede som tolk for det tyske sikkerhedspoliti. Den tyske reaktion på denne optrapning af modstandsaktiviteten kom omgående og indebar i sig selv et bevis for, at likvideringen ikke var gået ud over en sagesløs: Spærretid fra kl. 22 til 5 i perioden den 20. november til 16. december og lukning af alle restaurationer, biografer og andre offentlige lokaler samt al butikshandel fra kl. 19.

Hermed var begrebet »stikkerlikvidering« en realitet i Odense som andre steder i landet, og berettigelsen af denne fremgangsmåde blev i en nytårsudtalelse fra Danmarks Frihedsråd anerkendt som et nødvendigt forebyggende kampmiddel. Udtalelsen slog fast, at ingen skulle rammes på grund af sin politiske overbevisning og fortsatte derpå: »Disse stikkere er ikke uskadeliggjort som straf, men fordi de har forårsaget talrige menneskers fængsling og fleres henrettelse, og udelukkende for at forebygge, at de ved fortsat angivervirksomhed skal bringe endnu flere i livsfare«.

For grupperne som for Frihedsrådet var der her tale om nødværge-handlinger, og selv om der ikke foreligger sikre udsagn om befolkningens holdning til disse handlinger, tør det siges, at den både lærte at leve med dem og de efterfølgende repressalier og gradvis at godkende nødvendigheden. Et stærkt indicium i denne retning synes de manglende opklaringer i likvideringssagerne at være.

Alt i alt blev livet hårdere og stemningen bitrere med den stadigt skærpede holdning fra begge sider, og også materielt krævede tilværelsen en

En Række Odenseanere overført til en tysk Koncentrationslejr

Interpellationer i Sveriges Rigsdag

Der kommer Frejdag om parlamentarisk virksomhed i Sverige. I den svenske Rigsdag er der blevet foretaget en række interpellationer om den tyske besættelsesmagts handlinger i Danmark. De følgende er nogle af dem, som er blevet fremsat i den svenske Rigsdag.

Paris skal erobres.

FRANKE (LTH). Presidenten har i sin beretning om den tyske besættelse i Paris, at den tyske besættelse i Paris er blevet en by, der er blevet erobret af den tyske besættelsesmagt.

Toulon bombet af Amerikanerne

PARIS (LTH). Den amerikanske besættelsesmagt i Toulon har bombet byen med sine fly.

Også Radioavis om Morgenen

PARIS (LTH). Den amerikanske besættelsesmagt i Toulon har bombet byen med sine fly.

Ny Minstrejke begyndt i U.S.A.

WASHINGTON (LTH). En ny minstrejke er begyndt i U.S.A.

Dertilbød både Mænd og Kvinder. Pas Grund af illegal Virksomhed.

Fra tysk Side meddeles: Pas Grund af vedvarende illegal kommunistisk Virksomhed er den 23. November 1943 følgende Danske, hjemmehørende i Odense, overført til en Koncentrationslejr i Tyskland:

- Petersen, Harry Oscar Engelbrecht, født 15-5-92 i Odense.
- Sørensen, Edmund Winzsch, født 28. 5. 10. i Assens.
- Nielsen, Niels Peder, født 28. 9-17 i Hønsby.
- Eskildsen, Hans Christian, født 14. 4-18 i Dalm.
- Larsen, Anders, født 17. 1-18 i Kullerup.
- Langehaug, Ewald Knud, født 6. 10-16 i Odense.
- Sørensen, Lars Martin Willi, født 9. 1-01 i Assens.

- Hansen, Berge Stenholdt født 11. 11-14 i Odense.
- Olsen, Lars, født 12. 7-12 i Svendborg.
- Ummarp, Olof, født 2. 8-30 i Fredericia.
- Hansen, Thomas Christian, født 9-11-01 i Brøndby.
- Olsen, Johannes Thorsvald, født 17. 5-02 i Sønderup.
- Holbæk, Arne, født 3. 2. 02 i Nyhavn Mors.
- Hansen, Peter Alfred, født 7. 9-04 i Villastofte.
- Hansen, Jens Peter, født 19. 3-09 i Vordinge.
- Hansen, født Knudsen, Margrethe, født 11. 9. i København.

- Steen, født Rasmussen, Karen Johanne, født 28. 2-04 i Nyborg.
- Jørgensen, født Knudsen, Thora, født 22-4-07 i Oslo.
- Sørensen, født Jacobsen, Klara, født 2. 3-15 i Vester-Søtrup.

Samt Følge af oprørsk Virksomhed (aktivt fjendtlige Handlinger overfor Besættelsesmagten) er følgende Danske Hjemmede overført til Koncentrationslejr i Tyskland.

- Rasmussen, Jørgen Bent, født 20-7-25 i Gømbø.
- Møller, Alf Martin, født 18-7-25 i Odense.
- Adrianzen, Ivan, født 12-3-24 i Odense.
- Schjøttning, Freds Helmer Vagn, født 1-4-25 i Gentofte.
- Zhiere, Kaj Otto, født 20-7-25 i Bøllinge.
- Nielsen, Hans Christian Paul, født 19-4-25 i Odense.
- Jensen, Banko Jung, født 12-12-22 i Amøns.
- Birnaut, Anton Stenstul, født 9-10-20 i Støpelse.
- Nielsen, Elyn, født 28-8-13 i Odense.
- Nielsen, Poul Verner, født 25-7-19 i Odense.
- Jensen, Tage Eryer, født 16-12-22 i København.
- Hansen, Jørgen Franz Grabow, født 10-4-21 i Silkeborg.

Forsideartikel i Fyns Social-Demokrat 25. november 1943.

nøgtern affindelse med de nu stærkt skrabede vilkår. På en række områder var alle reserver opbrugt, og der var langt mellem lyspunkterne. Et enkelt kom i oktober, da der efter en god høst som bebudet kom hvedemel i handelen på ny, en velkommen undtagelse fra tidens regel om stadige forringelser. Men som dagene blev kortere og ressourcerne knappere var der fra 1943 trods alt lys i sigte for enden af tunnelen.

Havde borgerne i 1940 og 1941 og endnu langt ind i 1942 kunnet frygte en tysk sejr og dermed en årelang dansk ufrihed af uoverskuelig længde, så bragte nu hver uge vidnesbyrd om, at et tysk nederlag måtte blive krigens resultat. Ejendommeligt nok udløste denne voksende formodning utålmodighed og ikke afventende resignation. De allierede sejre var nu tydelige nok, men medførte på den anden side ikke det totale tyske sammenbrud, mange en overgang i sommeren 1943 havde håbet på efter sammenbruddet af det tysk-italienske aksesamarbejde.

Under disse omstændigheder voksede ønsket om bedst muligt at lægge besættelsesmagten hindringer i vejen, og med stigende trods i sindene og i evig spejden efter svagheder ved besættelsesmagten gik borgerne endnu en krigsvinter i møde.

43 · Samling på tropperne

Illegale organisationer og blade

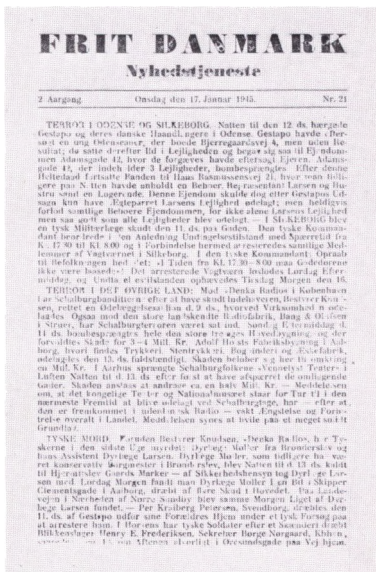
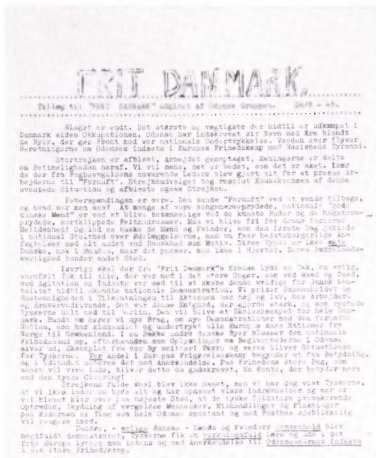
Modstandsbevægelsen har ingen fødselsdato. Endnu den 29. august var begrebet »modstandsbevægelse« ukendt, for så vidt som fænomenet ikke var navngivet. På intet tidspunkt havde en større eller mindre gruppe med større eller mindre mandat kunnet sætte sig sammen for med et slag at skabe en landsomfattende modstandsbevægelse. Denne opstod gennem et sammenfald af en lang række spredte initiativer af vidt forskellig vægt, men som alle bundede i en efterhånden almen vilje til at byde besættelsesmagten trods, en almen vilje der også måtte række langt uden for de direkte aktives rækker. Strejkerne i Odense i august 1943 var blot et lokalt udtryk for denne almene vilje.

Men en samlet organisation, et navn og en ledelse og dermed også en bevidsthed om fænomenet eksisterede endnu ikke den 29. august 1943. Da Danmarks Frihedsråd i midten af september 1943 trådte frem med sin første proklamation, henvendte Rådet sig da heller ikke til en ikke-eksisterende modstandsbevægelse, men til »det danske folk«, »vort folk« eller blot »folket«. Proklamationen omtalte derimod »en række bevægelser og blade, der gav udtryk for folkets modstandsvilje og organiserede den danske frihedskamp«.

Vi skal imidlertid flere uger frem, inden Rådet blev kendt over BBC og gennem illegale blade, og vi skal flere måneder frem, inden ordene »modstandsbevægelse« eller »frihedsbevægelse« vandt indpas, således i en pjece, udsendt af Frihedsrådet i foråret 1944, hvor begrebet og dets gradvise opståen på små og store initiativer nærmere forklares. En redegørelse med navngivning har da været anset for ønskelig.

Men inden den 29. august var det som anført »en række bevægelser og blade«, der fungerede som organiserende faktorer. Bedst og mest målbevidst organiseret var de kommunistiske grupper, der fra juni 1941 uden tvivl i sindet var indstillet på at forcere en modstandsaktiv politik, fra 1941 med blade, fra 1942 med sabotage og i hele perioden med strejkeopfordringer.

Men Frihedsrådet havde også andre »bevægelser« i tankerne og i ryg-

Øverst et af de tidlige numre af Frit Danmarks Odense-tillæg august 1943 – endnu blev bladet skrevet på stencil. Nederst et trykt eksemplar af nyhedstjenesten. (Det kgl. Bibliotek).

gen: Dansk Samling, Frit Danmark-organisationen, mange andre illegale bladorganisationer, grupperne under Dansk Studiering og i øvrigt alle grupper, foreninger eller organisationer, der på en eller anden måde havde været med til at berede jordbunden for det holdningskred, der kom i løbet af sommeren 1943. I Odense var det især de kommunistiske grupper, den lokale Frit Danmark-gruppe, nogle grupper oprettet af Dansk Studiering samt byens Terrænsportsforening, der havde et solidt tag i opinionsdannelsen.

Fra oktober 1941 blev det kommunistiske blad, *Land og Folk*, duplikeret i Odense efter manuskript tilsendt fra den københavnske hovedledelse, og fra juli 1942 udkom det kommunistiske lokalblad, *Trods alt*, som nævnt regelmæssigt og i særlige situationer som under strejkerne i august 1943 dagligt.

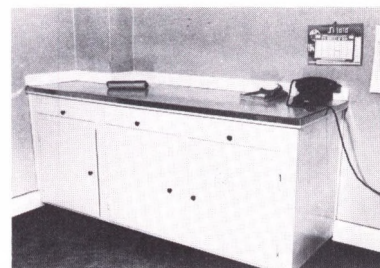
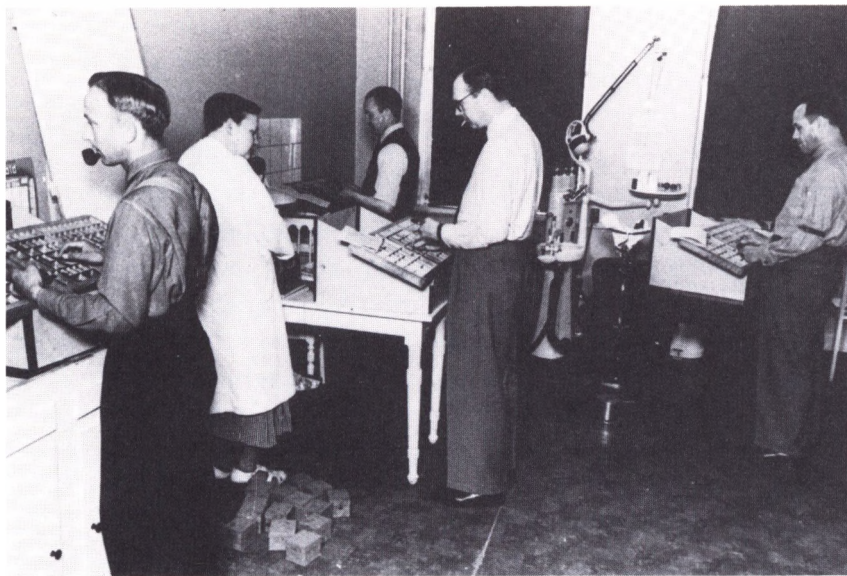
Men også *Frit Danmark* fik fra november 1942 sin Odenseredaktion og udkom fra da af månedligt til distribution på Fyn og i Sydjylland. Bladet blev indtil september 1943 bogtrykt i Middelfart, indtil bogtrykkeren måtte flygte efter en razzia og tage til Sverige. Derpå blev bladet en kort overgang duplikeret, indtil en typografgruppe fra Andelsbogtrykkeriet i Odense, bl.a. under ledelse af kalkulator Svend Koksang og bistået af overregissør Ewald Rasmussen, påtog sig sætning og trykning af bladet.

Herudover udsendte lokalredaktionen fra 1943 dels to blade med lokalnyheder, *Odense Tillæg* og *Fra Fyn*, dels – fra august 1943 – *Frit Danmarks Nyhedstjeneste*. Arbejdsstederne skiftede. En overgang blev bladet trykt på Langeland, en overgang i Nyborg, og sætningen fandt blivende sted i en tandlægeklinik i Odense. Produktionsomfanget var allerede i 1943 betydeligt. I april 1943 blev der således lokalt fremstillet 2.000 eksemplarer af *Frit Danmark*, og i juni 1943 var dette tal steget til 2.500. Senere blev oplagene langt større.

Alligevel var begivenhederne i Odense i sommeren 1943 ikke udtryk for en gennemorganiseret modstandsbevægelses beslutninger, men nok for en udbredt modstandsvilje. Som den nævnte pjece fra Frihedsrådet kort udtrykker det i et forsøg på at forklare bevægelsens opståen som et sammenfald af mange gode viljer: »Der er lang vej fra modstandsvilje til frihedsbevægelse».

Den danske modstandsbevægelse måtte drypvis gro frem uden samlende direktiver fra en de Gaulle, en Tito eller en eksilregering. Den måtte skabes på trods af en lovlig regering og i en formel fredstilstand. Ene af alle besatte lande var Danmark ikke formelt i krig.

Dette forklarer også den besynderlige betydning, ankomsten af en faldskærmsmand kunne få. Han var sendt ud for at løse en teknisk opgave,

men fik hurtigt tildelt en organisatorisk og for den københavnske leder til- lige en politisk opgave. Omkring de faldskærmsfolk, der i løbet af forsom- meren 1943 blev placeret rundt om i landet – for Odenses vedkommende Peter Carlsen og Hans Johansen – dannedes forbløffende hurtigt aktions- ivrige grupper, der i det mindste i begyndelsen så hen til faldskærms- manden som den, der både kunne udstikke retningslinier, anvise metoder og fremskaffe kampmidler.

Han fik dermed i bevægelsens gennembrudsmåneder en mere central rolle, end han var forberedt på og uddannet til, og han fik denne rolle ganske uanset personlige kvalifikationer. Hans blotte tilstedeværelse åbne- de for uanede muligheder med hensyn til kommunikation og fremskaf- felse af materiel, og han stod kun til regnskab for sin danske chef og sin moderorganisation i London. Først med en fastere organisering af mod- standsbevægelsen under Frihedsrådets førerskab ændredes dette forhold.

Det er på denne baggrund man må betegne efteråret 1943 som skelsæt- tende for udbygningen af det net, der inden længe skulle indgå i den egentlige modstandsbevægelses organisationsapparat. Denne udbygning fandt ikke fortrinsvis sted i København med dannelsen af Danmarks Fri- hedsråd, hvor ubestridelig vigtig og uundværlig dette råd i øvrigt blev, men bestod i en stærkt decentraliseret udbygning landet over – også i Odense.

De tre billeder giver et indtryk af indret- ningen af og arbejdsgangen i Frit Danmark-gruppens sætteri i en odense- ansk tandlægeklinik; billederne er dog taget efter befrielsen. Personerne på det store billede er fra venstre kalkulator Svend Koksbang, tandlæge Aase Secher, typograf Hjalmar Hansen, faktor Poul Jeppesen og typograf Kaj Kingo Hansen. (Iver Wang fot.).

Svend Koksbang. (Iver Wang fot.).

Ewald Rasmussen. (Frihedsmuseet).

M-grupper

Som nævnt var der inden den 29. august både blad- og sabotagegrupper i byen, og disse fortsatte foreløbig uden central styring deres aktivitet med de endnu ret beskedne midler, der stod til deres rådighed. Det nye i udviklingen blev dannelsen af de såkaldte militærgrupper eller m-grupper.

Sådanne grupper blev formeret som 6-mandsgrupper, hvor kun gruppelederen havde kontakt opad i det system, der nu begyndte at tage form og gro sammen, og hvor gruppens medlemmer normalt, men ikke altid, kendte hinanden. Gruppedannelsen foregreb i virkeligheden et senere direktiv fra London om dannelsen af en undergrundshær, der skulle bevæbnes fra England, og hvis aktioner i givet fald skulle tilpasses de allieredes strategi, og den tidlige rekruttering til sådanne 6-mandsgrupper lader sig hverken forklare ved det britiske initiativ eller ved påvirkning fra andre landes modstandsstyrker.

Tanken må have ligget i luften, uden at det er muligt at påvise, præcist hvornår og hvordan den er opstået. I efteråret 1943 var den danske faldskærmschef, Flemming B. Muus, i London til langvarige konsultationer, og da han ved juletid vendte tilbage til Danmark, var det netop med instruks om så hurtigt som muligt og i alle tilfælde inden den 1. marts at få opstillet en undergrundshær af den nævnte art. Men da var tanken som nævnt foregrebet mange steder, ikke mindst i Odense, hvor man allerede fra begyndelsen af 1944 kunne indberette om anselige gruppedannelser, opstået uafhængigt af hinanden på flere initiativer.

Kommunisterne indledte deres opstilling af m-grupper i august 1943, hvor det illegale partiapparat udpegede 20 mand, der skulle forestå rekruttering og uddannelse af disse specielle grupper, der teoretisk skulle holdes adskilt fra bladgrupper og sabotagegrupper. I praksis viste denne adskillelse sig dog vanskelig og tilsyneladende vanskeligere for de stærkt aktive kommunister end for befolkningsgrupper, der først nu blev mere eller mindre illegalt engageret. En del blev da også arresteret i forbindelse med andet illegalt arbejde.

Alligevel voksede antallet af grupper støt, og de nævnte arrestationer bragte ikke det tyske sikkerhedspoliti på sporet af den kommunistiske militære organisation, der var under opbygning. Det blev et hovedproblem for disse grupper som for alle m-grupper, at man nok kunne rekruttere, hvilket i starten indebar, at lederne opnåede et tilsagn om tilslutning til en gruppe, men at det både var og måtte holdes svævende, hvilken funktion gruppen til sin tid ville blive stillet overfor, samt at al instruktion længe var hæmmet af en næsten total mangel på instruktionsmateriale.

Utålmodigheden blev derfor rekrutteringens følgesvend. »Vi vil have våben« var det stadige omkvæd på de møder, vi havde, hedder det i generalrapporten om kommunisternes arbejde inden for m-organisationen, og som instruktionssteder og mødesteder anføres amtssygehuset og Lahns-gade 35 samt mange private lejligheder, mens mødesteder var spredt over den ganske by, fra ligkapper over bagerier til gadehjørner. Ved årets udgang talte disse m-grupper ca. 100 mand.

Hovedpersonen i en sideløbende rekrutteringsvirksomhed til m-grupper blev afdelingsleder i Arthur Hansens udstyrsmagasin, Christian Bro. Denne var løjtnant af reserven, fra 1940 delingsfører i Terrænsportsforeningen og fik fra 1942 gennem landsretssagfører Sven Krogsgaard kontakt med Dansk Studiering, ligesom han gennem illegal bladvirksomhed fik forbindelse med en københavnsk modstandsorganisation, Dannevirke. En række påvirkninger fra kammerater og folk fra Dannevirke bragte ham i løbet af sommeren ind på den tanke, at der burde opstilles en gruppedel organisation, en art beskyttelseskorps, hvis formål og midler dog endnu stod ret uklart.

Alligevel påbegyndte han i sommeren 1943 et arbejde på at tømre de første grupper sammen, og i oktober fik han en yderligere tilskyndelse til at forestå gruppedannelse gennem kaptajn Rolf Petersen fra Geodætisk Institut. Denne var tilknyttet Dannevirke-organisationen, der havde forbindelse med et par bladgrupper i byen, og som hjælp ved en eventuel bredere udbygning af arbejdet sendte Rolf Petersen kornet Erik Malmlose, nivellør ved Geodætisk Institut, til Odense for at bistå Bro. Hans hjælp i det kommende arbejde betegner Bro som »uundværlig«.

Afgørende for det videre forløb blev det, at Chr. Bro omtrent samtidig – i oktober – fik forbindelse med kaptajn H.M.G. Buch, der efter løsladelse fra interneringen fik til opgave af hærens illegale generalstab at samle 6-mandsgrupper på Fyn, og efter nogle samtaler med ham besluttede Bro sig til at udvide rekrutteringen under egen ledelse, men i tæt samarbejde med Buch. Denne aftale og det samarbejde, der hermed indledtes, blev vigtig for en harmonisk udvikling af formeringen af m-grupper på Fyn.

Regionen undgik herved den dobbelthed i rekrutteringen, der kunne være opstået – og opstod i København – mellem grupper rekrutteret af hærens befalingsmænd, de såkaldte o-grupper, og grupper rekrutteret af civile modstandsfolk. Dette lå dog ikke ganske klart i efteråret 1943, og indslusningen af den omfattende gruppeformation, der her var under dannelse, i det civile modstandsnet fandt først sted ud på foråret 1944.

Bros rekrutteringsgrundlag var bredt. Det omfattede dels de nævnte Dannevirke-grupper, dels et par grupper under Dansk Studiering, dels

Christian Bro.

*Erik Malmlose.
Billedet stammer fra et forfalsket førerbevis, der blev anvendt ved våbentransporter.*

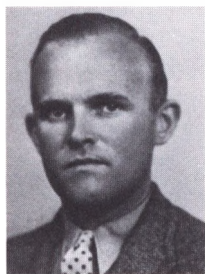

*H.M.G. Buch.
(Det kgl. Bibliotek).*

Foreningen af Løjtnanter og Kornetter afholdt kurser i våbenbrug i vinteren 1942-43 – her i brugen af en 81 mm mortar.

Thyge Hansen.

Erik Stokkebye-Christiansen.

Frederik Andersen.

Foreningen af Løjtnanter og Kornetter, dels Sct. Georgs Gildet og navnlig Odense Terrænsportsforening. De omtalte organisationer overlappede for en stor del hinanden, og hverken lederne eller de rekrutterede gjorde sig klart, om de var sluset ind i systemet på grund af det ene eller det andet tilhørsforhold.

Den enkelte vidste, at han var tilsluttet et system, men ikke stort mere. I bedste fald kendskab til andre i gruppen og ofte kun en formodning om, hvem disse andre var. En lang række hjælpere gav en hånd med i arbejdet: Grosserer Thyge Hansen, der tog sig af en række praktiske og finansielle opgaver, formanden for Foreningen af Løjtnanter og Kornetter, prokurist Erik Stokkebye-Christiansen, landsretssagfører Sven Krogsgaard og den fungerende formand for Terrænsportsforeningen, adjunkt Frederik Andersen.

Hertil kom, at rekrutteringen af disse »Boysen«-grupper, som de efter Bros dæknavn blev benævnt i inderkredsene, også fik aflæggere i de fynske kystbyer. Da det generelle direktiv om oprettelse af 6-mandsgrupper i begyndelsen af 1944 nåede igennem til den fynske provins, talte denne organisation ca. 300 mand og var under knopskydning i stadig vækst, så en opdeling i først seks og siden otte delinger snart blev påkrævet.

Ny og forskellig fra al ikke-kommunistisk organisation inden den 29. august var anonymiteten. Alle måtte arbejde med dæknavne, og ingen måtte vide mere end det strengt nødvendige, ligesom ingen navne opad i systemet måtte nævnes. Helt overvejende drejede det sig om folk i normal daglig eksistens, og hermed krøb en tiltagende illegalisering ind i byens

hverdagsliv. Der gik folk rundt på gaden, som var tildelt en skjult opgave, når en ukendt fremtid krævede deres indsats.

For både den kommunistiske og Bros rekruttering gælder det, at lederne havde kontakt til kredsen omkring Peter Carlsen, så denne var løst orienteret om, hvad der groede op ude i byen uden direkte at gribe ind i rekrutteringsarbejdet. Til syvende og sidst var det fortrinsvis gennem faldskærmsorganisationen, at de våben skulle fremskaffes, der alene kunne give arbejdet mening. Og her kom det fra august 1943 til at knibe hårdt, selv med instruktionsmateriale.

Efteråret blev nok en stærkt aktiv periode, men også en venteperiode. Med den danske faldskærmschef i London til forhandlinger efter ændringen af de politiske forhold i Danmark, med en endnu skrøbelig kommunikation både mellem provinsen og København og mellem København og London og med en kraftig dræning af faldskærmsorganisationens ressourcer til operationer i Jugoslavien og Frankrig blev det yderst sparsomt, hvad der kunne leveres til Danmark. Fyn fik i den kommende vinter intet!

Men endnu en organisatorisk nyskabelse af vital betydning skulle gå i orden inden årets udgang. I efteråret 1943 var lederen af den illegale danske telegrafitjeneste, ingeniør Lorens Arne Duus Hansen, på besøg hos sin bror i Gelsted, dyrlæge H. Kj. Duus Hansen, der i sin ungdom havde sejlet som radiotelegrafist og var en kyndig amatørtelegrafist. Denne erklærede sig straks rede til at påtage sig sending for det fynske område.

Duus Hansen satte sin broder ind i det britiske kodesystem og sendeteknik og efterlod to apparater af dansk fabrikation, så broderen var klar til sending, så såre London over Sverige fik fremsendt de fornødne krystaller og meldte klar til funktion af den nye sender. Ved et særligt sikkerhedsarrangement med forpagter Bech Christensen, Husbygård, som mellemmand blev dyrlæge Duus Hansen sat i indirekte, men hurtig kontakt med modstandsledelsen i Odense, så Fyn fra foråret 1944 fik direkte og om nødvendigt daglig kontakt med London og ikke længere var afhængig af de langsomme og risikobetonede kurérforbindelser med København. Da der fra tysk side blev etableret spærring ved Store Bælt, så alle rejsende skulle passere tysk visitation, imødegik man dette med oprettelse af en illegal rute fra Dyreborg til Skælskør, så stærkt eftersøgte rejsende i nødsfald kunne tage vejen fra Jylland/Fyn til Sjælland ad denne omvej.

Med en vidt fremskreden gruppedannelse, etablering af en selvstændig telegrafiforbindelse og indarbejdning af en række sikkerhedsforanstaltninger var Odense – og Fyn – vel forberedt på de direktiver og krav om opbygning af en velorganiseret modstandsbevægelse, der fra januar 1944 begyndte at strømme fra ledelsen i København ud over det ganske land.

*H. Kj. Duus
Hansen.*

*H. Bech
Christensen.
(E. Christoffer-
sen fot.).*

44 · Region IV Fyn

Fynsledelse og byledelse

Kort efter nytårsskiftet 1943-44 kom region IV eller Fynsregionen til verden.

Tanken om skabelsen af en dansk modstandsorganisation, opdelt i seks regioner med tre regioner i Jylland, en på Fyn og to på Sjælland – samt noget senere en region VII på Bornholm – går tilbage til 1941, hvor en sådan opdeling var blevet løst drøftet i London. Nu blev tanken til virkelighed.

Flemming B. Muus var efter sine forhandlinger i London vendt hjem med en instruks om omgående oprettelse af en undergrundshær, delt op i seks regioner med hver sin regionsledelse, og Frihedsrådet havde straks godkendt tanken og gik i gang med at realisere den. I løbet af januar kom der gennem Peter Carlsen meddelelse om, at der på Fyn skulle oprettes en Fynsledelse, der skulle forestå udbygning og ledelse af modstandsarbejdet på Fyn, samt at regionsledelsen skulle inddele Fyn i fire afsnit med hver sin ledelse.

Hermed opstod tillige »Afsnit Odense« med en byledelse i spidsen for arbejdet. Efter Peter Carlsens forslag kom Fynsledelsen til at bestå af et 5-mandsråd, mens der i hvert afsnit – Odense, Middelfart, Svendborg og Nyborg – blev indsat en afsnitsledelse på tre mand. Oprettelsen voldte ingen vanskeligheder. Efter flere måneders lokal forberedelse var man klar til at gennemføre det nye strukturforslag.

Den første Fynsledelse kom til at bestå af Peter Carlsen og tre mand fra hans inderkreds, grosserer Jens Frederik Busk-Rasmussen, bestyrer Aage Willumsen og grosserer Hans Muus samt læge Ejnar Kruse fra den kommunistiske organisation. Den odenseanske byledelse kom til at bestå af Erik Frandsen som sabotageleder, tobakshandler Søderberg-Jensen som leder af m-grupperne og ingeniør Vildrik-Sørensen som varetager af alle tekniske funktioner.

Sammensætningen af både regionsledelse og byledelse blev her i Odense lidt speciel. Vi finder ikke som i de fleste andre ledelser af samme art den af Frihedsrådet forudsatte sammensætning af ledelser med repræsentanter

Ejnar Kruse.

*H. Vildrik-Sørensen.
(Nørmark fot.).*

for de store modstandsorganisationer som Frit Danmark, Dansk Samling eller Dansk Studiering og kommunisterne. Sammensætningen på Fyn var præget af, at Peter Carlsen havde formået at skabe et illegalt kraftfelt omkring sig med deraf følgende indflydelse.

Samtidig med direktivet om oprettelse af disse lokale ledelser kom et direktiv om et midlertidigt stop for sabotage, idet de nærmeste måneder fortrinsvis skulle anvendes til opbygning af m-styrker, så disse kunne stå rede, hvis og når kommende invasionskampe i Vesteuropa kom til at berøre Danmark direkte eller indirekte. Til hjælp under arbejdet med opbygningen af m-styrkerne fik Fynsledelsen af Frihedsrådets m-udvalg stillet en officer til rådighed, oberstløjtnant Thorvald Højland Christensen, Slagelse.

Af rent praktiske grunde reagerede Fynsledelsen mod denne udnævnelse, idet man i stedet for en mand udefra ønskede kaptajn Buch som militær rådgiver. Buch havde gjort tjeneste ved Odense garnisonen, man kendte ham og regnede med et harmonisk samarbejde med ham uden en stærk militær indblanding i regionens anliggender. Som omtalt i det foregående havde Buch i samarbejde med Chr. Bro fået samlet en ikke uanselig styrke, som Fynsledelsen naturligt nok ønskede inddraget som en af grundstammerne i den opbygning af modstandsstyrker, der nu var blevet Fynsledelsens opgave og ansvar.

Helt problemfrit var dette dog ikke. I løbet af efteråret havde Buch og Bro haft et møde med Peter Carlsen, hvor muligheden for et samarbejde mellem deres organisation og faldskærmsorganisationen var blevet drøftet. I første omgang endte disse forhandlinger negativt, idet Buch fastholdt, at han måtte tage sine ordrer fra hærledelsen, mens Carlsen krævede, at de dannede grupper tog sine ordrer fra ham.

Begge standpunkter var ukorrekte. Hverken hærledelse eller den lokale faldskærmsmand kunne efter Muus' aftaler med Frihedsrådet udøve kommando, men spørgsmålet om kommandomyndighed over modstandsstyrkerne var endnu uafklaret i de første måneder af 1944, hvor Frihedsrådet forestillede sig, at det gennem de udpegede regionsledelser havde kommandomyndigheden, mens man fra britisk side opererede med en britisk kommando over de enkelte regioner.

Problemet blev først klaret under en længere tovtrækning mellem Frihedsrådet og de britiske myndigheder i løbet af foråret, hvorefter Frihedsrådet gennem regionsledelserne fik anerkendt sin kommando indtil eventuelle invasionskampe, hvorefter kommandoen overgik til den allierede overkommando, SHAEF.

Det øgede uklarheden, at Bro, inden han fik kontakt med faldskærms-

organisationen og dermed kendskab til muligheden af britisk våbenhjælp m.m., havde startet sin rekruttering med henblik på dannelsen af en art beskyttelseskorps, og at både han og Buch under disse indledende samtaler ikke kunne være klar over de planer, man fra britisk side nærrede om væbnede m-grupper.

Noget brud var det dog ikke kommet til i efterårets flydende situation, kun en midlertidig uklarhed. Carlsen opretholdt en løsere kontakt med de to rekrutteringsledere og lovede at være behjælpelig med råd og instruktion samt i givet fald sprængstof, og da en hastig opstilling af m-styrker efter dannelsen af Fynsledelsen blev dagens højst prioriterede opgave, blev problemet løst gennem en række møder, der først førte til samarbejde og derpå til sammensmeltning af »Boysen«-grupperne med alle andre grupper under Fynsledelsens ordregivning.

Denne udvikling skete gradvis og med stigende gensidig forståelse, hvorunder »Boysen«-grupperne bl.a. fik stillet de første britiske våben til rådighed til instruktionsbrug, og en endelig bekræftelse på sammensmeltningen fandt sted i april i et møde på Sven Krogsgaards kontor, hvor Buch og Bro med Krogsgaard som formidler mødte Peter Carlsen og faldskærmsmanden Johan Erik Hecht-Johansen, der efter at være nedkastet ved Fussingø i Jylland den 1. april af Muus var dirigeret til Odense for at afløse den nu illegalt opbrugte Carlsen.

Den sammensmeltning, der her besegledes, måtte naturligvis indebære, at de folk, der var hvervede med politimæssige opgaver for øje, men som nu kom ind i en aktivt kæmpende organisation, måtte orienteres, så vidt dette lod sig gøre, ligesom folkene måtte stilles frit med hensyn til deltagelse i sabotagehandlinger og våbenmodtagelse el. lign. Noget større problem medførte dette dog ikke, da de fleste viste sig indstillet på at støtte en aktiv linie.

Problemet blev knap så meget et problem om overtalelse som et problem om, hvor meget lederne kunne fortælle. I modstandsarbejdet kunne tavshed være guld, og langt de fleste vidste kun, at de var tilknyttet en organisation uden at ane noget om denne organisations indpasning i modstandsorganisatoriske rammer.

Kort efter dette møde tog Peter Carlsen til Sverige, og fra nu af blev det Hecht-Johansen, der kom til at varetage faldskærmsorganisationens funktioner i by og på ø, mens Hans Johansen blev forflyttet til arbejde i København. Hecht-Johansen kom således til, netop som risikoen for en mulig rift mellem to konkurrerende organisationer blev bragt ud af verden, og i hans funktionstid blev Fynsledelsens samarbejde til mange sider præget af stor harmoni og effektivitet.

*Johan Erik
Hecht-Johansen.*

Peter Carlsen kom med stort mod og med betydelig lokal støtte til at varetage den vanskelige startopgave for den britiske organisation i Odense, mens Hecht-Johansen kom til at lede det lokale faldskærmsarbejde i en tid, hvor arbejdet for alvor tog fart, og problemerne tilsvarende tårnede sig op. Hvor Peter Carlsen havde været igangsættereren på stort set jomfruelig grund, blev Hecht-Johansen den dygtige og afholdte formidler af et kompliceret samarbejde.

Region IV blev nok den af landets regioner, der kom ud for de færreste friktioner, og derved opnåede den i flere henseender en bemærkelsesværdig effektivitet med en ubrudt telegrafiforbindelse, en sikker ledelse af våbenmodtagelse og våbenfordeling, en dygtigt ledet sabotage, en betydelig bladudgivelse og en detaljeret efterretningsindsigt, især efter oprettelsen af en konstant telefonaflytning af det tyske sikkerhedspolitis samtaler.

Ikke uden grund kom man i London til at betragte regionen som en mønsterregion. En væsentlig grund hertil lå nok i regionens klare afgrænsning, den lette adgang til kommunikation mellem dens enkelte afsnit samt det forhold, at lederne opholdt sig i samme by, kendte hinanden personligt og mundtligt og hurtigt kunne afgøre presserende problemer, efterhånden som de opstod. Misforståelser kunne hurtigt ryddes af vejen, eller de opstod slet ikke.

Ingen våben

Men netop i løbet af foråret kom faldskærmsorganisationen ud for svære problemer og utålmodige spørgsmål, der ikke så let lod sig besvare. Det britiske direktiv om opstilling af m-styrker i hast og inden den 1. marts havde været ledsaget af tilsagn om våbenleverancer. Men våbnene udeblev og dermed også meningen med den hastige opbygning. Da direktivet blev udstedt, måtte det fortolkes som en bebudelse af en nært forestående invasion i Vesteuropa, og sådan blev det da også opfattet i de illegale inderkredse i Odense.

Af en rapport i begyndelsen af maj fra Peter Carlsen til Muus fremgår det, at man her regnede med en snarlig invasion, eventuelt i Danmark, og forventningen herom kunne kun styrkes, da man i begyndelsen af 1944 fik ordre om omgående – inden for ca. en uge – at rekognoscere og rapportere til London om et stort antal nedkastningspladser, alle beliggende syd for en linie øst-vest gennem Ringe. Ordren blev imødekommet. Faldskærmsmanden Hans Johansen og Ole Justesen cyklede de sydfynske biveje tyndt, og en liste på 37 pladser blev gennem Muus tilstillet London.

Pladserne var efter ønske opført i tre kategorier: 1. Egnede til større antal faldskærmsfolk. 2. Egnede til såvel folk som materiel. 3. Kun egnede til materiel. Den eneste rimelige forklaring på de britiske datoer og hastværksordrer synes at være den, at man i London, hvor man var ganske på det rene med, at der ikke med det første forestod nogen som helst militære operationer i nærheden af Danmark, måske håbede på, at rygter om disse ordre og medfølgende aktivitet ville nå frem til tyske øren og således tjene til sløring af invasionssted og invasionstidspunkt.

Men for den lokale repræsentant for den britiske organisation blev det naturligvis vanskeligt at fortolke ordre som de nævnte og overbevise om, at englænderne nok ville stå ved deres tilsagn om at levere det lovede materiel, når uge efter uge gik uden leverancer. Man kunne rekruttere, og det gjorde man, så Fynsledelsen i sommeren 1944 kunne indberette til København om en m-styrke på lidt over 600 mand.

Men det måtte være formålsløst at forcere rekrutteringen, så længe der ikke var våben til mere end en nødtørfing instruktion af grupperne. Og i den henseende blev situationen aldeles håbløs i løbet af foråret. Siden de tre nedkastninger i sommeren 1943 var intet materiel kastet ned på Fyn, og helt galt blev det, da det sidste depot på Korsebjerghave som følge af stikkervirksomhed blev opdaget og taget af tyskerne i marts 1944. 2-300 kg sprængstof, fire maskinpistoler og seks tromlerevolvere blev det tyske bytte, skjult i plantagens ajlebeholder. Set fra tysk side var det måske et magert udbytte.

Set fra faldskærmsorganisationens side var tabet en katastrofe, da man herved mistede hele restbeholdningen. Man kan så undre sig over, at der efter ½ års ophør af nedkastninger overhovedet var materiel tilbage, men måske har Peter Carlsen ønsket at reservere i det mindste en restbeholdning til brug i påtrængende tilfælde. Nu stod man imidlertid på næsten bar bund, og i en rapport fra Peter Carlsen til Muus, skrevet umiddelbart inden han forlod Odense, maler han da også i sorte farver:

»Siden lageret røg, står vi – bortset fra en lille rest, som er gået til Nyborg – ganske uden sprængstof og næsten uden våben. Det har været nødvendigt at låne pistoler af politiet. . . Så du forstår, at modtagelsen ventes med længsel. Materialsituationen er så kritisk, at den næppe kan benævnes situation«.

Den modtagelse, der her sigtes til, var en længe planlagt, men igen og igen aflyst modtagelse på den tidligere anvendte plads ved Rugård. Allerede i løbet af vinteren havde der været folk på pladsen i håb om nedkastning, men maskinen var udeblevet, og først i begyndelsen af april begyndte London at avertere nedkastningen som en realistisk mulighed. I de føl-

gende uger krydsede en serie telegrammer mellem London og Odense hinanden gennem Duus Hansens apparat, og atter og atter bebudede London nedkastning på pladsen »Stefan«, sendte kendingssignaler og kodeord, alarmerede og aflyste.

Men endelig lykkedes operationen. Den 6. maj blev der på denne plads leveret 12 containere og en såkaldt »pakke«, nok til endnu en stund at holde håbet om kommende kontinuerlige leverancer i live, indtil en ny lang leveringspause i sommeren 1944 igen syntes at fratage yderligere rekruttering enhver reel mening, og det er her vigtigt at erindre om, at rekrutteringstempo hang sammen med forsyningsmuligheder eller blot forsyningshåb.

Nedkastningen ved Rugård var set fra modtageholdet en succes, men den ledsagedes af tragedie. Den 8. maj modtog Duus Hansen et telegram om, at maskinen – den første amerikanske maskine på nedkastningsoperation over Danmark – ikke var vendt tilbage og en anmodning om at yde besætningen al mulig hjælp. Hvad det sidste angår, var de odenseanske modstandsfolk, der intet kendte til Liberator-maskinens skæbne, hjælpeløse, og bistand til den forliste maskine viste sig kun delvis mulig.

Under returflyvningen var maskinen blevet ramt af tysk luftværnsild og styrtede brændende ned nordvest for Skjern. Kun en enkelt byge fra en enkelt kanon blev affyret, og kun et enkelt skud blev besætningens skæbne. Flyets navigatør blev dræbt under faldskærmsudspring, og af de resterende syv besætningsmedlemmer blev fem taget til fange, mens to flyvere blev opsamlet af jyske modstandsgrupper og udsejlet til Sverige. Det kostede dyrt at føre materiel frem til de danske modstandsstyrker.

45 · Byledelsen reorganiseres

Fjernstyring fra København?

Fra London indløb der imidlertid stadig løfter om leverancer, når tiden var inde, og da invasionen endelig kom i Frankrig den 6. juni 1944, voksede håbet på ny, og man gjorde klar til modtagelser i langt større stil end hidtil, når først de lyse sommernætter, der udelukkede nedkastningsoperationer, var ovre.

I forventning herom og i forbindelse med, at der i juni 1944 efter langvarige forhandlinger mellem britiske myndigheder og Frihedsrådet blev udstedt en forholdsordre fra den allierede overkommando, SHAEF, til regionerne om de nærmere regler for modstandsstyrkernes samarbejde med de allierede, foretog Fynsledelsen en større reorganisering af både modtagearbejdet og den odenseanske byledelse, ligesom Fynsledelsen selv blev suppleret med en militær regionschef.

Dette sidste gav anledning til en mindre og helt principiel kontrovers mellem Fynsledelsen og Frihedsrådets Kommandoudvalg. I overensstemmelse med det udstedte SHAEF-direktiv skulle Fyn som alle andre regioner have en militært uddannet regionschef, og den første meddelelse om, at denne regionschef skulle være kaptajn Buch, nåede denne gennem hærens generalstab.

Først lidt senere modtog Fynsledelsen fra Frihedsrådets Kommandoudvalg en kraftig opfordring til at »vælge« Buch som chef. Uanset at man allerede da havde et nært samarbejde med Buch, og at man havde knyttet ham til sig som militær rådgiver, følte Fynsledelsen, at den derved var bragt i en tvangssituation, for så vidt som afgørelsen nok formelt var lagt i regionens hænder, men at den reelt var truffet i København og åbenbart af hærens generalstab.

Busk-Rasmussen og Muus rejste derfor til København for principielt at gøre indsigelse mod dette indgreb i regionens selvbestemmelsesret. Det hele kunne tage sig ud som en storm i et glas vand, men episoden belyser krystalklart to af tidens grundlæggende tendenser. På den ene side aner-

kendte man i Odense som alle andre steder i landet det anonyme Frihedsråds ledelse, hvor det drejede sig om udstikning af helt generelle retningslinier, men på den anden side vogtede man nidkært over den lokale ret til i konkrete sager at træffe de endelige beslutninger i overensstemmelse med lokale muligheder og ønsker.

Fjernstyring fra København var uønsket, fordi København var ude af stand til at kende de lokale forhold. I den danske provins blev Frihedsrådet en nødvendig, men fjern institution. Den anden og måske vigtigere tendens var uviljen og protesten over enhver kommando fra hærens side over den modstandsbevægelse, der var opbygget af civile og med civile som de ledende.

Den førtidige meddelelse til Buch, der måtte fremtræde som en udnævnelse og en ordre, gav ikke uden grund næring til den mistanke, at der eksisterede en kommandovej fra hærens generalstab til den udpegede regionschef, en kommandovej man i Fynsledelsen overhovedet ikke kunne anerkende. Hærens officerer var nok velkomne i modstandsbevægelsens rækker, men alene på modstandsbevægelsens betingelser. Derfor protesterede man og stillede som betingelse for ordningen, at Kruse blev Buchs næstkommanderende, samt at man ville reservere sig ret til at udnævne en efterfølger, såfremt Buch af en eller anden grund ikke kunne fortsætte.

Begge tendenser kan genfindes i andre regioner og havde vel sin rod i årene 1940-43, hvor centrale beslutninger på ingen måde altid harmonerede med lokale meninger, og hvor man i modstandskredse havde vænnet sig til at handle på egen hånd og i overensstemmelse med egen dømmekraft, ligesom holdningen med rette eller urette afspejlede en mistillid til den militære professionalisme i en uortodoks kamp, der helt var bygget på lokale og ofte private initiativer. I den kamp var det traditionelle kommandobegreb med traditionel ordregivning sat ud af kraft, alene af den logiske grund, at al deltagelse var frivillig.

Kun få kontroverser

Hvad reorganiseringen af den odenseanske byledelse angår, skulle denne medføre en enorm fremtidsgevinst og en mindre lokal gnidning. Gevinsten bestod i, at man gjorde Erik Frandsen til fremtidig leder af alt modtagearbejde på Fyn og dermed skilte dette arbejde ud som speciel modstandsaktivitet med særlige grupper og samlet og selvstændig ledelse, omend med rapportforpligtelse til Fynsledelsen, der fastsatte al våbenfordeling.

Dermed fratrådte Frandsen som sabotageleder i Odenseafsnittet, hvis ledelse nu helt omformedes med ingeniør K.B. Münter som sabotageleder, kasserer Valdemar Jacobsen som teknisk leder, mens Chr. Bro med Buchs billigelse overtog den fortsatte udbygning af m-grupperne. Ændringen, der alene var foretaget af hensigtsmæssige grunde og tillige indebar, at kommunisterne gennem Valdemar Jacobsen fik sæde i byledelsen, trak den konsekvens med sig, at Søderberg-Jensen og Vildrik-Sørensen trods effektivt arbejde måtte udtræde.

De fik til gengæld overdraget hvervet med at organisere alt evakueringsarbejde på Fyn, både fremskaffelse af dækadresser og afsendelser til Sverige. Det var dette sidste, der gav anledning til en ubehagelig spænding, da de to fratrådte ikke uden grund følte sig tilsidesatte og nægtede at påtage sig det arbejde, der var tildelt dem. Den nye Odenseledelse søgte at få Fynsledelsen til at overtale dem, og en overgang syntes dette også at bære frugt, men på længere sigt mislykkedes bestræbelserne, og de to illegale veteraner forsvandt fra ledelsen af det odenseanske modstandsarbejde. Evakueringsarbejdet blev herefter overtaget af læge Tage Hølund.

Gnidninger var ikke noget ukendt fænomen i modstandsarbejdet. I det tillukkede modstandsmiljø, hvor meget måtte tilsløres, og meget andet måtte skjærmes for alle spørgsmål, hvor selv fortrolighed kunne være betinget, og hvor der herskede ukendskab til andres indsigt og kompetence, var vejen ikke lang til kontroverser. Her måtte arbejdet udføres med den grundlæggende vanskelighed, at der i dette miljø ikke fandtes ordregivning i gængs forstand, da i realiteten ingen besad nogen formel autorisation til at give ordrer, så ledelsesproblemerne altid var prekære.

Det omtalte SHAEF-direktiv til regionerne var oprindeligt tænkt som en britisk ordre. Det modsatte Frihedsrådet sig. Da direktivet efter ændringer gled ud til Fynsregionen, modsatte Fynsledelsen sig formen, hvori det blev meddelt og anfægtede både hærens ret til at meddele en ansættelse og Frihedsrådets ret til at råde over regionens interne anliggender, og her, hvor Fynsledelsen følte sig udsat for obstruktion fra de udtrådtes side og derfor traf en beslutning, den måtte finde rationel og modstandspolitisk nødvendig, blev beslutningens rimelighed anfægtet.

Kun ubegrænset tillid og kammeratskab kunne bære over de vanskeligheder, der kunne opstå i det helt frivillige modstandsarbejde, hvor al normal autoritet var sat ud af kraft, og hvor begrundelser langt fra altid kunne gives. Problemet borede sig helt ned i grupperne, hvor den enkelte ofte ikke vidste andet og mere, end at han eller hun var tilsluttet en gruppe og i øvrigt måtte stole på, at gruppelederen vidste, hvad han gjorde, og at der over gruppen eksisterede et sammenhængende system, der både var velbe-

*Valdemar
Jacobsen.
(Merrild Merlin
fot.).*

*Tage Hølund.
(Det kgl.
Bibliotek).*

Hans Muus (t.v.) og Ejnar Kruse i villaen Langelinie 142. Billedet er en rekonstruktion fra sommeren 1945. (G. Weisholt fot.).

grundet og funktionsdueligt. Situationen indebar både, at den enkelte ikke stillede spørgsmål og heller ikke ønskede svar. Uvidenhed kunne være den bedste skærm i bunden af den illegale skyggeverden.

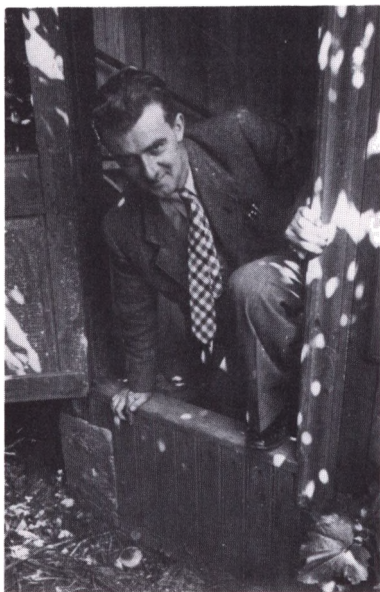
Men med omtalen af denne lille lokale uoverensstemmelse kan vi lade problemet ude af betragtning for Odenses vedkommende. Fra sommeren 1944 til befrielsen forløb alt samarbejde i byen uden interne modsætninger og i en atmosfære af gensidig tillid og kammeratskab. Beslutninger kunne oftest træffes uden det kodebelastede depecheskriveri, der tit måtte præge arbejdet i andre regioner, og fra august 1944 fik arbejdet en næsten forretningsmæssig karakter.

Som følge af en Gestapo-oprulning af afsnitsledelsen i Svendborg, som Busk-Rasmussen havde haft hovedkontakten til, måtte han gå under jorden og kort efter tage til København, hvor han lidt senere blev arresteret. Han blev ført til Odense til forhør på det tyske sikkerhedspolitis hovedkvarter i Husmandsskolen i Odense og blev efter et kort ophold i Frøslevlejren deporteret til koncentrationslejr i Tyskland.

Efter aftale gik herefter hele Fynsledelsen under jorden og kunne nu som heltidsillegale ofre al tid på det illegale arbejde, der herefter kom ind i yderst faste former. Man oprettede en slags kontor, der en overgang holdt til i lejligheder i den indre by, men megen færden og megen maskinskrivning samt besvær med skift til vekslende adresser medførte, at Fynsledelsen besluttede sig til at købe villaen Langelinie 142, under dækadressen

Den uskyldigt udseende navneplade på Fynsledelsens Langelinievilla. (Iver Wang fot., Frihedsmuseet).

Ejnar Kruse fotograferet i sommeren 1945 ved opgangen fra hønsehuset i haven til Langelinie 142. (G. Weisholt fot.).

»Holst og Jørgensen, ingeniører«, angiveligt beskæftiget med arbejde på Beldringe flyveplads.

Alle arkiver blev her forsynet med en sprængladning og en brandflaske, ligesom villaen blev armeret med maskinpistoler og håndgranater, og til yderligere sikkerhed blev der fra villaen gravet en 30 m lang underjordisk gang til et hønsehus i villaens baghave, hvor der indrettedes en bunker, hvorfra man i tilfælde af razzia kunne sprænge villaen i luften ved elektrisk udløsning af en i forvejen anbragt bombe. På dette »kontor« samledes ledelsen dagligt, ligesom der dagligt var et møde mellem et medlem af Fynsledelsen og den odenseanske byledelse, mens Erik Frandsen regelmæssigt mødtes med Fynsledelsen for at indberette om forløbet af modtagearbejdet og modtage instruks om fordeling af våben og sprængstof til grupper eller depoter.

Forbindelsen til kystbyerne og til København blev sikret med faste kuréer til København og kystbyerne, hvortil kom en stab af ordonnanser. Til den faste stab hørte også Ellen Margrethe Stampe Jensen, »Jette«, der fungerede som reservekurér, ligesom hun blev en art altnuligmand for Fynsledelsen og sekretær for Hecht-Johansen, og Astrid Marstrand-Svendsen, »Lis«, der fungerede som fast sekretær for Fynsledelsen. Til »kontoret« indløb regelmæssige rapporter fra afsnitsledelserne og fra modtageorganisationen, så alle tråde kunne samles i en konstant ajourført Fynsledelses hånd.

I tilfælde af egentlige kamphandlinger var der forberedt radiokontakt mellem Fynsledelsen og kystbyerne, og under Fynsledelsens styring og ansvar lå også udarbejdelsen af den såkaldte »Fynsregistratur« til brug ved arrestationer efter krigen. Her kom Fynsledelsen efter politiets opløsning i september 1944 til at samarbejde med en gruppe illegalt arbejdende kriminalbetjente, der havde erfaring i arbejde af denne art og derfor kunne sikre en professionel udarbejdelse af registraturen.

Jette Hecht-Johansen (= Ellen Margrethe Stampe Jensen). (Aage Knudsen fot.).

Astrid Marstrand-Svendsen. (Rex Russell fot.).

46 · Anspændt forår

Den uerklærede krig

Naturligvis kunne de odenseanere, der kendte til Fynsledelse eller byledelse tælles på meget få fingre, og selv de hundreder, der tilsluttede sig de mange grupper, der skød op, var ikke på det rene med andet og mere, end at en eller anden organisation måtte være til stede. Havde de stillet nærgående spørgsmål om organisationens struktur, havde de ikke fået svar. Byens sabotagegrupper, der nødvendigvis måtte have en lidt bedre omend ikke nogen fuldstændig indsigt, var fåtallige, og de borgere, der havde direkte kontakt med byens to faldskærmsfolk, måtte holdes på et minimum.

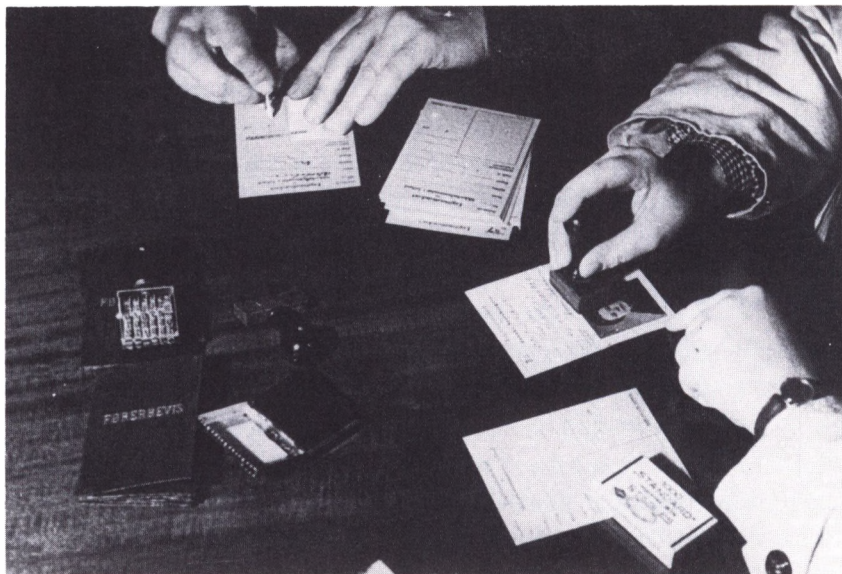
Alligevel var byen mere gennemsyret af illegalitet, end man kunne tro efter denne korte konstatering. Havde den enkelte borger ikke nogen direkte kontakt til lederne eller nogen viden om ledelsesformen, kunne han eller hun i en nødsituation oftest ret let finde frem til andre, der havde de rigtige forbindelser, og fik borgeren da hjælp, spurgte han ikke om, hvor den kom fra, eller hvordan systemet fungerede.

Dertil kom, at det nu myldrede med illegale blade og bøger, og få familier var uberørte af den livlige cirkulation af de forbudte publikationer, der var i omløb og for bøgernes vedkommende i handel. Selv på skolerne blev det et problem at holde den farlige litteratur væk fra børnenes pulter og tasker.

Aflytningen af den engelske radio var udbredt, og hvad den ene her erfarede gik hastigt videre til den næste. Aflytning var ikke direkte forbudt, men de tyske støjsendere, der måtte bekæmpes med idelige finindstillinger og træning i at lytte gennem støjen, bidrog alligevel til at give både aflytning og videregivelse en slags konspiratorisk skær.

Under censur og støjsending hviskede hele byen om udenrigske, landspolitiske og lokale begivenheder, og det bedste blev troet. Der findes af indlysende grunde ingen overlevering om det nøjagtige omfang af denne side af byens hverdagsliv, men det fritager ikke fra omtale af et fænomen, der i høj grad var med til at krydre tilværelsen og gøre borgerne lydhøre over for alle antityske påvirkninger.

Der laves falske legitimationskort i kommunistpartiets »pasbureau«, en bagbutik i Dronningensgade. Billedet er en rekonstruktion fra befrielsessommeren. (C. Weisholt fot.).

Men der var andet, der tjente til at give byen et skjult liv under en nogenlunde normal facade. Der var efterhånden ikke så få, og der blev i forårets løb flere og flere, der gik rundt og bar på en hemmelighed og af den ene eller den anden grund måtte tie med, hvad han eller hun vidste – eller anede. Der gik folk på gaden, der havde et at lave om dagen og noget andet om natten, der gik folk med falske navne og falske papirer, og der var dem, der husede ubekendte uden at stille ubekvemme spørgsmål.

Fra maj 1944 skulle alle over 14 år være forsynet med et legitimationskort, hundreder af dem falske. Der var kurérer, der kom og gik, og der var et utal af hemmelige sammenkomster, måske kun en kort bemærkning på et gadehjørne, måske et egentligt møde i forbindelse med en konkret planlægning. Hvis det kun var et lille mindretal, der var direkte berørt af tidens organisationsbestræbelser og endnu langt færre, der hørte til de indviede inderkredse, rakte fangarmene fra disse inderkredse langt ud i byens befolkning, og opstod der en kritisk situation, var det også uden offentlig bekendtgørelse muligt at finde den kontakt, der ville føre frem til en løsning af problemet.

Det kunne gælde husly, det kunne gælde falske papirer, det kunne gælde flugt, det kunne gælde alle arter af nyttig information. Uden at byen kunne være synligt organiseret, var den kittet ganske godt sammen af usynlig indforståelse. Folk havde forlængst kikket hinanden ud, og organisationstallene og organisationsbeskrivelsen siger kun noget om edderkoppene, intet om spindenes udstrækning.

Byens atmosfære blev nu for alvor præget af den uerklærede krig, der herskede mellem byen og besættelsesmagten. Og nu var besættelsesmagten ikke bare den tyske garnison på Sdr. Boulevard. Det var også Gestapo og dermed en langt farligere fjende, især i det omfang, Gestapo kunne skaffe sig indpas i byen gennem de nødvendige lokale hjælpere. I slutningen af september 1943 havde repræsentanter for værnemagten og konsul Georg Böhme besigtiget Fyens Stifts Husmandsskole i Tarup til brug for et særligt formål, og da skolens ledelse modsatte sig en frivillig afståelse, blev bygningen beslaglagt til brug for det tyske sikkerhedspoliti, ligesom der nu begyndte en lang række andre beslaglæggelser af bygninger – bl.a. skoler – til midlertidig eller permanent brug for tyske tropper og kontorer. Den voksende invasion af tyske elementer bidrog til at øge spændingen i byen.

Og netop fra efteråret 1943 voksede antallet af tyske tropper i Danmark væsentligt. Baggrunden var den strategiske situation og den forståelige tyske frygt for invasion i Vesteuropa, i hvilken forbindelse den tyske ledelse ikke ganske udelukkede invasion i Danmark.

Dette fremgik bl.a. af en førerordre af 3. november 1943, hvori det nok hed, at en invasion i Danmark både maritimt og med hensyn til luftstøtte ville være vanskeligere for vestmagterne at gennemføre end en invasion over kanalen, men at en sådan ikke kunne udelukkes samt at den, hvis den blev gennemført, ville få skæbnesvangre militære og politiske følger.

Danmark, der hidtil da kun havde været betragtet som besættelseszone, blev hermed erklæret for mulig kampzone, og det hed slutteligt i førerordren: »Føreren forventer, at Danmark under rigoristisk tilsidesættelse af alle fredshensyn og fredsmæssige bekvemmeligheder i løbet af kort tid vil blive bragt i en tilstand af højeste kampberedskab«.

Konsekvensen af denne omvurdering med tyngdepunktet flyttet fra østfront til vestfront, blev en overflytning af det militære tyske hovedkvarter fra København til Silkeborg, en hastigt iværksat udbygning af tyske fæstningsanlæg i Jylland og især langs vestkysten og en betydelig forøgelse af de tyske styrker i Danmark.

Langt størstedelen af disse styrker blev placeret i Jylland, men den øgede militære aktivitet i Danmark mærkedes også på øerne, hvor tyskerne bl.a. placerede en række rekonvalescentenheder, fra september til december i alt 13 bataljoner. Dette mærkedes også i Odense, hvor der skulle skaffes kaserneplads, plads til administration og senere plads til lazaretter. Fra nu af blev byen tættere pakket med tyske tropper og andet tysk personale, og situationen kom til at skifte hurtigt med gennemtræk af enheder under gennemmarch, genopstilling i beredskab og i funktion som besættelsestropper.

At tropperne var af ringe kampværdi, ændrede ikke pladskravene. Den tyske aktivitet i byen blev i løbet af vinteren 1943-44 stadig mere mærkbar, også fordi værnemagten nu gik i gang med anlæg af en flyveplads nær Odense, hvorved byen kom til at stifte bekendtskab med begrebet »værnemagtsarbejde«.

Midlertidigt sabotagestop

Det blev derimod i foråret 1944 ikke så meget sabotagen, der kom til at præge situationen. Som omtalt var der fra slutningen af januar blevet dekretet et midlertidigt sabotagestop, og dette direktiv blev stort set efterlevet i Odense. Mens der i januar havde været fem sabotagetilfælde, faldt sabotageantallene i månederne februar-april til henholdsvis 3,0 og 1, og de nævnte aktioner var alle mindre alvorlige, overvejende brande.

Det synes, som om direktivet har virket, hvad det langtfra gjorde alle vegne, men også den følelige mangel på materiel kan have medvirket. Sabotagestoppet blev imidlertid hævet fra og med den 1. maj, hvilket fremgår af en rapport den 4. maj fra Peter Carlsen til Muus: »I overensstemmelse med dine sidste ordrer har de respektive råd fået instrukser om at begynde S-operationer fra 1.5. . . , men grundet på den næsten katastrofale mangel på materiel må du ikke vente dig alt for meget«.

Denne mangel på materiel blev som nævnt afhjulpet lidt få dage senere, og maj og juni kom da også til at tegne sig for henholdsvis seks og syv sabotager, nu igen med anvendelse af sprængstof og flere af dem af alvorlig karakter.

Krig i Danmark?

Når foråret 1944 alligevel blev en yderst anspændt periode, skyldtes det i høj grad den skærpede krigsførelse med voldsomme kampe på østfronten og i Italien og storangreb fra luften på de tyske byer. Avisernes forsider kunne dagligt melde om vældige slag på begge krigsskuepladser og den heftige luftaktivitet, og bag alle beretninger hang et brændende spørgsmål i luften: Ville invasionen i Vesteuropa komme, og hvornår og hvor ville den komme? Ville den mere eller mindre direkte komme til at berøre Danmark, og hvad ville der i så fald ske? Man både håbede på invasionen og spekulerede over dens mulige konsekvenser, og det skortede ikke på advarsler om, hvad der kunne være i vente.

Mest drastisk udtrykte præsidenten for Dansk Luftværnsforening sig, da han i en udførligt refereret tale i februar erklærede sig overbevist om, at Danmark inden krigens afslutning ville blive draget direkte ind i kamp-

handlingerne, og at overlevelse under krigshandlinger kun ville blive muligt i jordhuler. »Man må vel have lov til at sige dette rent ud, efter at besættelsesmagten åbent har udtalt sig om faren for invasion i Danmark«, sluttede han sin advarsel.

Alle og enhver vidste, at der var bund i dette sidste, og at tyskerne i stor hast byggede omfattende fæstningsværker ved vestkysten, samt at feltmarskal Rommel i løbet af efteråret havde inspiceret disse militære anlæg, så enten man troede på muligheden eller ikke, måtte både borgere og myndigheder væbne sig mod eventualiteten, også selv om man fandt præsidentens ord for overdrevne. Det var jo hans embede at male med sort.

Hvad myndighederne angår, havde de forlængst søgt at yde deres med udbygning af et stort luftbeskyttelsesapparat, der bl.a. omfattede offentlige beskyttelsesrum, oprettelse af særlige fabriksluftværn, indretning af meldesteder rundt om i byen og etablering af en husvagtordning med over 12.000 særligt uddannede husvagter samt oprettelse af frivillige rednings- og rydningskolonner m.m.

Så længe krigen havde været langt borte, havde meget af dette været fjerne og forberedende foranstaltninger, men fra 1944 blev arbejdet forceret og foranstaltningerne gået efter i sømmene, og det begyndte at hagle ned med advarsler og meddelelser fra myndighederne og med konkrete udtalelser om, at også danske byer måtte indrette sig på de mulige konsekvenser af en krig, der tog til i heftighed og rykkede nærmere og nærmere.

Der kom meddelelser om, at myndighederne forberedte masseevakueringer af de større byer, og der kom bekendtgørelser om, at der i større ejendomme skulle gennemføres gennembrydning af brandmure i kældrene, ligesom private tilflugtsrum skulle søges afstivet. Det blev et problem for myndighederne, at borgerne viste ringe tilbøjelighed til at følge anvisningerne efter bogstaven, så meget og måske det meste forblev papirplaner.

I den stadige tale om risiko forblev de fleste sangvinske og uvillige til at forestille sig det værste, men så længe invasionsstedet var ukendt og den videre militære udvikling derfor uklar, måtte uvisheden alligevel bidrage til at skabe en spændt atmosfære.

For det blev nu ikke blot i aviser og radio, man mærkede krigens nærhed. Med de massive luftbombardementer af tyske byer tog overflyvningerne over Danmark med flyvervarslinger og spredte nedkast af tilfældige bomber til. Tallene taler her deres tydelige sprog. Mens de odenseanske tal for flyvervarslinger i årene 1940-43 havde været henholdsvis 2, 3, 5 og 12, lød byens 22 sirener i halvåret fra 1. januar til 1. juli 1944 i alt 38 gange, og nu også om dagen og undertiden flere gange om dagen.

En af de talrige beskikkelser som husvagt fra krigens sidste år.

480 52

Beskikkelse som Husvagt

Navn Poul Gerhardt Jeppesen,

Bopæl Snapindvej 53, Odense.

Efter at De er tilmeldt som Husvagt for Ejendommen

Snapindvej 53.

meddeles der Dem herved Beskikkelse som Husvagt i Civilbeskyttelsestjenesten.

De er herefter under Ansvar efter Lovens pligtfuld at udføre Tjenesten som Husvagt i den ovennævnte Ejendom efter de til enhver Tid foreskrevne Bestemmelser samt til at give Møde til den Udønnelse, som vil blive iværksat.

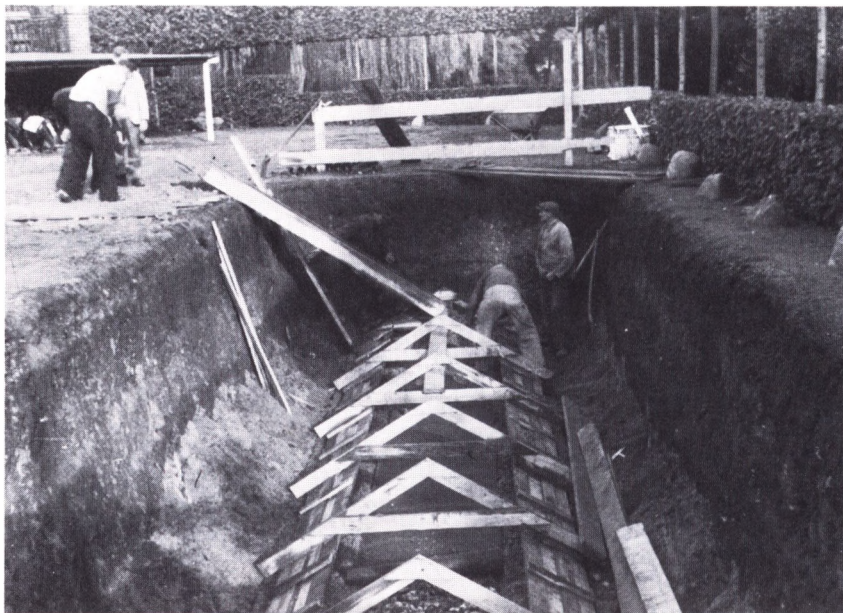
Huvsvel paahviler Dem som et borgerligt Ombud.

De har Pligt til at melde Flytning paa Luftværnskontoret.

Luftværnschefen i Odense, den 28 APR. 1944
P. L. V.

Beskikkelsen skal opbevares og afleveres ved Afmelding.
Form G-42-8000

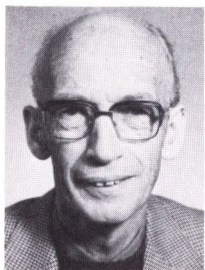
*En af de mange bunkere under bygning.
(Erik Pedersen fot.).*

Natvarslingerne havde man så småt vænnet sig til, men masseoverflyvningerne ved dag af armadaer af sølvskinnende amerikanske »flyvende fæstninger« i tæt formation var noget nyt og et syn, mange ikke ville gå glip af, men ved en enkelt lejlighed – søndag den 20. februar – blev Odense belært om, at det ikke var ganske risikofrit at gå ud i det fri og betragte synet, da en byge af maskingeværprojektiler pludselig sprøjtede ned over byens centrum, formentlig som følge af ildkamp over byen mellem de amerikanske maskiner og tyske jagermaskiner.

Det var da også nu, at der med ekstra tildeling af cement kom gang i et omfattende bunkersbyggeri rundt om i byen, påbudt og ledet af Statens civile Luftværn og gennemført i Odense i samarbejde med ingeniørfirmaet Axel Nielsen og under tilsyn af et lokalt kontor, ledet på Axel Niensens vegne af ingeniør Erik Pedersen, der tillige varetog stillingen som teknisk rådgiver for luftværnschefen. Arbejdet med opførelsen af ca. 350 bunkers, bygget efter standardmodeller fra Statens civile Luftværn, blev med største hast udliciteret til en række af byens tømrer- og murermestre, og overalt i byen skød disse paddehattelignende cementklodser frem, fortrinsvis på offentligt ejede arealer som f.eks. i byens parker, men også på privat grund, stillet til rådighed efter frivillig aftale eller efter ekspropriation.

Planen for de enkelte bunkeres placering blev udarbejdet på stadsingeniørens kontor, og de implicerede håndværksmestre blev med stor omhu udvalgt blandt håndværkerfirmaer, der ikke under nogen form havde del-

Erik Pedersen.

taget i værnemagtsarbejde. Med den materialeknaphed, der herskede, og som gjorde normalt byggeri næsten ugørligt, var der naturligt nok stor interesse blandt håndværkerne om at deltage i dette ekstra prioriterede arbejde.

I enkelte tilfælde lod bunkere sig opføre som kælder til et påtænkt, men endnu ikke påbegyndt arbejde, der på denne måde fik en sikret kælderetage opført i flugt med bunkersbyggeriet. De mange bunkere satte deres triste præg på bybilledet, og de lå der som grå varsler om, at det når som helst kunne blive til dødelig alvor, også i Odense.

Stikkerdrab og clearingmord

Men det dødelige varsel om en kommende ulvetid, man alligevel hæftede sig mest ved, og som mere end noget andet kom til at præge sindene i løbet af foråret, var den bølge af overfald, røverier og drab, der fra januar kom til at gå over landet, og som også skulle ramme i Odense. Udviklingen i denne retning var begyndt i de sidste dage af 1943 med mordforsøg på folketingsmand Ole Bjørn Kraft og den sønderjyske journalist Chr. Damm.

Med mordet den 4. januar 1944 på Kaj Munk tog udviklingen for alvor fart. Fra nu af bragte dagbladene så godt som hver dag meddelelser om attentater mod kendte og ukendte og meddelelser om tyske hævnspændinger af offentlige og private bygninger, de såkaldte schalburgtager. At også modstandsgrupper greb til attentater og sabotagehandlinger, og at almindelige kriminelle handlinger med brug af våben blev en del af hverdagen, gjorde ikke dagbladenes spalter lysere. Den almindelige læser kunne ikke altid skelne mellem, hvad han måtte billige eller harmes over.

Som denne udvikling tog til i styrke og omfang, og det blev åbenbart, at der i talrige tilfælde var tale om en systematisk tysk repressaliepolitik, der ramte i flæng, og hvor ingen kunne vide sig sikker, bredte der sig en almindelig uhyggestemning parret med voksende indignation og forbitrelse. Den ret udførlige omtale af disse gangsteragtige voldshandlinger, som den tyske censur tillod, var et tydeligt vidnesbyrd om, at de tyske myndigheder netop ønskede omtale i håb om, at repressaliepolitikken ville have den ønskede forebyggende virkning. Resultatet blev formentlig snarere det modsatte, at befolkningen som helhed fik bevis for besættelsesmagtens brutalitet og derfor lettere godkendte de aktioner og herunder likvidationer, modstandsgrupperne gennemførte.

I løbet af januar var denne voldsbølge endnu kun noget, odenseanerne kunne læse sig til eller på anden måde erfare om, men i løbet af februar

Niels Foged.

*Charles B.
Johansen.*

*Peter
Helmuth
Sundby
Nielsen, der
overlevede
attentatet mod
politistationen
trods alvorlige
kvæstelser.*

tog udviklingen fart i Odense. Det begyndte ret stilfærdigt med, at tre personer, bevæbnet med maskinpistol, den 8. februar afvæbnede to sabotagevagter ved transformatorstationen i Victoriagade, bemægtigede sig deres pistoler og overskar vagternes telefonledning, og tilsvarende afvæbninger af sabotagevagter fandt sted både den 2. marts ved Smith & Co. og den 19. marts ved Vesuv Kul-Stoker i Nørregade.

Også betjente kunne komme ud for afvæbninger i en tid, hvor våbenøden herskede, og i tiden fremover blev afvæbning af sabotagevagter et hyppigt forekommende fænomen. Den 11. februar kom firmaet Elias B. Muus ud for et hold-up af ti maskerede mænd, der med pistoler tvang Hans Muus og en gårdskar samt dennes søn til at pumpe 60 liter benzin over i den lastbil, med hvilken de ti mænd var kommet kørende til firmaets ejendom, Sukkergården i Frederiksgade 2-4. En afvæbning af sabotagevagter kunne kun de færreste have ondt af, men anvendelse af våben ved indbrud var trods alt et nyt træk i bybilledet.

Langt alvorligere udviklede tingene sig, da der den 1. marts fandt en likvidering sted. Det tyske svar faldt omgående og blev voldsomt. Den 3. marts om aftenen trængte en gruppe væbnede overfaldsmænd fra en tysk SS-Sonderkommando under ledelse af Gestapomanden Otto Schwerdt ind i hjemmet hos adjunkt Niels Foged, og da han søgte at sætte sig til modværge, blev han nedskudt for øjnene af sin hustru og ramt af skud i bryst og hoved. Hårdt såret blev han bragt på hospitalet og overlevede mirakuløst.

Men dette blev ikke Schwerdt-gruppens eneste svar på likvideringen. Kl. 22.30 blev en bombe kastet mod politistationens indgangsdør på Flakhaven, og en voldsom eksplosion kunne høres viden om. Da der var mange mennesker på Flakhaven på dette tidspunkt, var det et under, at kun to betjente, der stod vagt ved stationen, blev alvorligt kvæstet, den ene, Charles B. Johansen, så alvorligt, at han tre dage senere afgik ved døden af sine kvæstelser.

Disse hævnaktioner måtte naturligvis gøre et dybt indtryk i hele byen, og en indsamling til den dræbte politimands enke og deres to børn samt tusindvis af mennesker til bisættelsen i Odense den 12. marts var kun et stilfærdigt, men demonstrativt udtryk for en dybtfølt vrede. Da kisten efter en kort højtidelighed blev ført ud af sygehusets kapel for at blive ført til Svendborg, hvor begravelsen skulle finde sted, sluttede 3-4.000 mennesker sig til følget, inden rustvognen fortsatte til Svendborg, der på samme måde demonstrerede med tusindvis af deltagere.

Attentatet mod politistationen medførte, at politiets vagtposter og patruljer nu forsynedes med karabiner, og rundt om politistationen blev

der opstillet et rækværk, der både afspærrede stationen mod Flakhaven og mod Vestergade, ligesom der blev opsat projektører, der kunne belyse gadeområderne omkring stationen.

Få dage senere – den 6. marts – kom det til skyderier mod de tyske vagter på Husmandsskolen. Disse besvarede ilden, ligesom der fra begge sider blev kastet med håndgranater. Alt dette blev nu fra tysk side fulgt op med indførelse af udgangsforbud fra kl. 20 til 5, således at al færdsel var forbudt fra og med dette tidspunkt, mens teatre, biografer og restauranter samt al butikshandel måtte ophøre fra og med kl. 19. Igen måtte byen affinde sig med at blive lukket inde, og igen måtte passersedlerne frem under et forbud, der kom til at vare i tre uger til den 28. marts.

At en likvidering omgående ville blive efterfulgt af et clearingmord, blev helt klart i maj. Da en likvidering fandt sted den 23. maj, blev det tyske svar tre dage senere to attentater, det ene mod bankdirektør Henning Hoffmann, der overlevede attentatet, det andet mod trælasthandler N. H. Hein, der på sit kontor blev dræbt af tre bevæbnede mænd, to tyskere og en dansker.

De svære repressalier ændrede ikke holdningen over for de likvideringer, der fremkaldte dem. Man tager fejl af tiden, om man ikke erkender, at en stikkerlikvidering hos langt de fleste blev modtaget med tilfredshed – uanset omkostninger. Det er vigtigt at fremholde dette træk i tiden, fordi det måske bedre end noget andet fortæller om den bitterhed og hærdening af sindene, besættelsen og dens stigende brutalitet fremkaldte.

Selvfølgerlige humane forestillinger i en normalt fredelig by blev afløst af et hårdt og skånselsløst raseri, grænsende til hævnfølelse. Konstateringen af kendsgerningen fremmer nok forståelsen af sindsstemningerne bedre end spekulative betragtninger over likvideringernes moralske berettigelse.

Det er ganske vist kun ad indirekte vej og gennem udsagn fra dem, der gennemlevede besættelsesårene, vi kan vide noget sikkert om odenseanernes holdning og stemning over for hele denne udvikling af stigende vold. Den tusindtallige deltagelse i politimandens bisættelse og en indsamling, der indbragte et efter tidens forhold meget stort beløb, fortæller dog i det mindste om medfølelse og vel også trods.

En anden reaktion lader sig konstatere gennem en artikel i *Fyens Stiftstidende* så tidligt som i midten af januar, hvor bladet under henvisning til »den sidste tids mange revolverattentater« kunne fastslå, at borgerne ikke længere lukkede op, når dørklokken ringede efter mørkets frembrud. Bladet kunne her bygge på to fortrinlige kilder til viden. Den ene var telegrafbestyreren, der kunne meddele, at det havde vist sig ret ugørligt at få telegrammer afleveret efter mørklægningens indtræden. Den anden var en

*Sundby Niensens påklædning efter attentatet.
(Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).*

N.H. Hein.

måske endnu bedre kilde, en gammel betler, der sagtmødt berettede, at hvis ikke andre kunne udtale sig om sagen, »så kan vi betlere fortælle, at odenseanerne ikke mere lukker op om aftenen, når det ringer. Vi kan gå gade op og gade ned og ringe på, men ingen lukker op«. Han tilføjede næsten undskyldende, at hvis han selv havde en dør at lukke op, ville heller ikke han åbne døren for ukendte fremmede.

Spænding, ængstelse og sorg på den ene side, håb, harme og trods på den anden side var nok forårets fremherskende stemninger.

*Altertavlen i Sct. Knuds kirke var fjernet af hensyn til bombefaren.
(Frihedsmuseet).*

47 · Beslaglæggelser

Kaos på skoleområdet

I kølvandet på den tyske magtovertagelse den 29. august fulgte øgede tyske indgreb på en lang række områder. Ganske vist fortsatte departementscheferne forvaltningen af centraladministrationen, ligesom de lokale myndigheder fortsatte deres funktion. Men det var en fundamental side af dette arrangement, der førte til opretholdelse af en dansk administration, at denne kun kunne ske inden for rammerne af dansk lov og med henblik på at forvalte danske interesser.

Stillede tyskerne krav, der var uforenelige med disse forudsætninger, måtte den danske administration overlade det til tyskerne selv at tage sig til rette. Som magtforholdene var, kunne man ikke forhindre overgreb, men i bedste fald afbøde de værste virkninger. Dette medførte i resten af besættelsestiden en stribe tyske dekretter, ud over hvad der var forhandlet med og sanktioneret af danske myndigheder.

Allerede den 4. september kom to tyske forordninger, der på afgørende vis kom til at gribe dybt ind i mange menneskers skæbne, og som også kom til at berøre Odense føleligt. Det drejede sig om en forordning om beslaglæggelse af dansk ejendom og en forordning om pligt for danske firmaer til at levere til og arbejde for den tyske værnemagt. Med disse forordninger i ryggen kom det fra nu af til en række beslaglæggelser i byen, der i særlig grad kom til at gå ud over hoteller og skoler, men også ramte andre etableringer, som byens vandrehjem, Odense Kvægtorvs stalde, Folke-teatret og restaurant Rosenhaven, en række private ejendomme spredt i byen, Odd Fellow Logen, Odense Omnibus' garageanlæg, soldaterhjemmet Dannevirke, Sømandshjemmet, KFUMs bygning og Højskolehjemmet samt i flere omgange Fyns Forum, Snapindgården og Ejbygård m.fl.

Andre bygninger kunne føjes til. For hotellernes vedkommende kom det til at gå ud over Windsor, Hans Tausen, Axelhus og Højskolehotellet samt efter det engelske bombardement af Husmandsskolen Odense ny Missionshotel og Grand Hotel. Anvendelsen af det beslaglagte vekslede fra indkvartering over administration til depotanlæg og indretning af Folke-teatret og Rosenhaven til et Deutsches Haus, men uanset anvendelsen blev

Vejledning for eleverne i at benytte Centralbiblioteket blev et nyttigt supplement til undervisningen i en situation, hvor det var umuligt at skaffe klasseværelser nok.

den fysiske tilstedeværelse af tyske elementer selvsagt langt mere udtalt end i årene 1940-43.

Alt det nævnte og beslaglæggelsen af de militære anlæg efter kampene den 29. august var dog kun den mindre skade. Værst kom beslaglæggelserne til at gå ud over byens skolevæsen, hvor skole efter skole blev beslaglagt, undertiden til permanent brug, undertiden til midlertidig brug, og ofte sådan, at en skole blev beslaglagt, igen frigivet og efter klargøring på ny beslaglagt, så skolemyndighederne på intet tidspunkt kunne disponere med viden om, hvilke skoler der rent faktisk ville være til disposition.

Man måtte improvisere al skolegang, flytte om på eleverne, lave nødschemaer, reducere timetal, gå over til eftermiddagstimer og anvende tilfældige lokaler, hvor de var at få, på Åløkkegården, i en sal i brandvæsenets tagetage, i missionshuse, i lokaler på stadion og i private hjem, og intet af dette løste tilnærmelsesvis alle problemer. Mange børn gik periodevis slet ikke i skole.

Lakonisk hedder det om skole efter skole i skolevæsenets beretning for 1944-45: »Til alle øvrige elever er der ikke lokaler« eller andre ordvalg med samme budskab: »De øvrige klasser går ikke i skole«. Og selv for børn, der fik skolegang – og det var trods alt de fleste – var problemerne store.

Den nyudnævnte skoledirektør, S.P. Fredebo, udtrykker det i beretningen for det sidste krigsår kort således:

*S.P. Fredebo
(Kehlet fot., Det
kgl. Bibliotek).*

»Det siger sig selv, at skolegangen lider stærkt under sådanne forhold. Mange børn gik kun i skole hveranden dag, og en del gik om eftermiddagen fra kl. 13-18, og for langt den overvejende del af børnene betød beslaglæggelserne også en stærkt forlænget skolevej«.

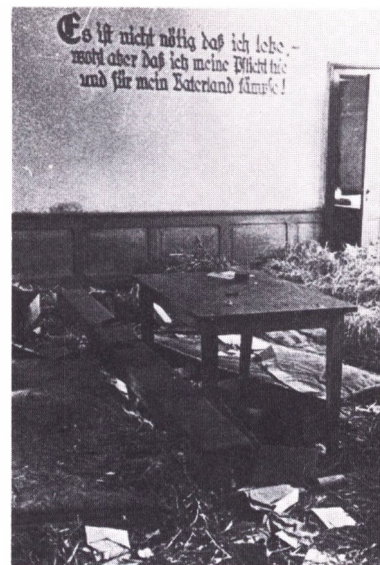
En stærkt forlænget skolevej! Det var af mange grunde ikke det mest ønskværdige for odenseanske børn i den mørke og urolige vinter 1944-45.

Fra forældrene indløb der naturligvis talrige klager over tilstandene, og en enkelt klage fra forældre til børn i Korsløkkeskolen kan tjene til illustration af klagernes indhold: »Børnene får for øjeblikket og har i lang tid kun fået halv undervisning, ligesom de har en lang skolevej, hvilket er meget ubehageligt, nu det er koldt og mørkt morgen og aften, og mange af børnene er på grund af tøjmangel dårligt påklædt«. Ikke uden grund truede forældrene med fremtidig at holde børnene hjemme.

Det fulde omfang af beslaglæggelserne lader sig vanskeligt anskueliggøre på kort plads, fordi mange skoler som nævnt blev beslaglagt, frigivet og beslaglagt igen, så det samlede billede stadig skiftede. Bortset fra, at Vestre Skole havde været overgivet tyskerne siden 1940, at Hunderupskolen siden efteråret 1942 havde været anvendt til husvilde, og at det gamle Sct. Knuds Gymnasium og Jernbanegades Skole blev permanent beslaglagt fra efteråret 1943, rantes følgende skoler af periodiske og til sidst permanente beslaglæggelser: Bolbro Skole, Munkebjergskolen, Korsløkkeskolen, Giersings Realskole, Ålökkeskolen, Sct. Knuds Gymnasium, Sct. Hans Skole, hvortil kom, at Østre Skoles ene fløj blev anvendt til husvilde.

I marts 1945, da situationen var værst, så status sådan ud: Til rådighed var Mulernes Realskole, Pigerealskolen, Overgades Skole og halvdelen af Østre Skole. Disse bygninger havde tilsammen plads til ca. 1.200 elever over for et samlet elevtal på ca. 8.500. Af byens to gymnasieskoler var kun den ene, Katedralskolen, til rådighed. Den såvel som de andre skoler blev brugt fra morgen til aften, men selv det forslø ikke, og det siger sig selv, at al skolegang i 1945, da det nævnte var beslaglagt på en gang, var kaotisk, samt at skoleforholdene var håbløse i lange perioder af 1944. At skolerne blev ramponerede, og at man måtte se stort på al normal rengøring, kommer oveni.

Man søgte efter bedste evne at råde bod på miseren med åbning af sportspladser under opsyn, med besøg på byens museer, med ekskursioner i byens omegn og erhvervsundervisning på arbejdsanvisningskontoret m.m., men også dette kunne være såre problematisk med den usikkerhed, der herskede i byen og på grund af tidens miserable trafikmuligheder, herunder de begrænsede muligheder for cykling. Mange af det sidste

Et af lokalerne på Vestre Skole som det så ud, da tyskerne havde rømmet det ved befrielsen i maj 1945. Indskriften på væggen lyder i oversættelse: »Det er ikke nødvendigt, jeg lever, men nok at jeg gør min pligt og kæmper for mit fædreland!« (E. Christoffersen fot., Frihedsmuseet).

krigsårs børn fik en nok så barsk lære for livet. Der var så meget at passe på og så snæver en begrænsning for udfoldelsesmuligheder.

Beldringe flyveplads

Men hvor beslaglæggelserne kom til at betyde en enorm ulempe for indbyggerne i bykernen, kom de til at betyde katastrofe for hundreder af familier i oplandet nordvest for byen.

I efteråret 1943 begyndte tyskerne at udvise en ildevarslende interesse for området omkring landsbyerne Lunde, Allesø, Næsbyhoved Broby og Lumby. I oktober dukkede tyske opmålere op på egnen og begyndte at inspicere terrænet især omkring bebyggelsen ved Beldringe, og egnen begyndte at svirre med rygter om, hvad disse opmålinger skulle tjene til. At der var noget i gære og formentlig noget ubehageligt, gættede man sig til, da der blev foretaget afmærkninger i området helt ned mod Allesø by. Lidt sivede der ud, når lodsejerne spurgte opmålerne, men noget sikkert vidste ingen, og hvor omfattende var de tyske planer – hvis der da overhovedet var nogen planer, og det hele ikke var blind alarm?

En flyveplads i området var – det flade terræn taget i betragtning – en nærliggende tanke, der hurtigt tog form og skabte nervøs samtale på egnen. Og rygterne skulle inden længe blive bekræftede og realiteterne komme til at overgå de værste anelser. Den 30. november 1943 mødte en Baurat Stöckicht fra Bauleitung der Luftwaffe op på Fyns Stiftsamtss kontor for at meddele, at værnemagten påtænkte omfattende beslaglæggelser af ejendomme i Lunde, Allesø – Næsbyhoved-Broby og Lumby kommuner. Det blev ikke sagt med rene ord, at det drejede sig om en flyveplads, men på amtet var man ikke i tvivl.

Samme dag tilkaldte man sognerådsformændene fra Lunde og Allesø – Næsbyhoved-Broby og dagen efter tillige sognerådsformanden fra Lumby for omgående at orientere dem om de påtænkte tyske beslaglæggelser. Samtidig orienterede man Indenrigsministeriet telefonisk og derpå i en skrivelse den 2. december, idet man dog endnu kun kunne redegøre for, at der var bebudet omfattende beslaglæggelser i området, samt at det »formentlig« drejede sig om anlæg af flyveplads.

Endnu var man i amtet uvidende om omfanget af de tyske beslaglæggelser, og da man bad Stöckicht om enkeltheder, fik man ikke udtømmende svar. Stöckicht indskrænkede sig til at udlevere en løs skitse, der med sine indtegninger af grænser for området syntes at indskrænke dette til areaerne omkring bebyggelsen ved Beldringe.

Denne skitse blev den 2. december tilsendt de tre sognerådsformænd til

*R.P. Rasmussen-
Kirkendrup,
sognerådsfor-
mand i Allesø-
Næsbyhoved
Broby.
(Merrild
Merlin fot.).*

*Marius Peder-
sen, sogneråds-
formand i
Lumby.*

foreløbig fortrolig orientering, og samme dag udbad man sig i brev til Stöckicht »en autoritativ udtalelse fra vedkommende centrale tyske myndighed ang. sagens iværksættelse og nærmere omfang«. Svar herpå kom foreløbig ikke, og man måtte i uger rykke for en formel tysk bekræftelse på de forestående tvangsmæssige ekspropriationer.

At der forestod et storbyggeri, og at det netop drejede sig om en flyveplads, fik nu også Odense by besked om. Den 1. december fik borgmester Werner af Stöckicht meddelelse om, at værnemagten agtede at opføre en flyveplads i umiddelbar nærhed af Odense, og at Odense by var berørt, for så vidt som losning og oplagring af grus og cement krævede, at kulimportørernes pladser ved havnen blev stillet til rådighed. Man ønskede fra tysk side forhandling herom med de kranejende kulimportører.

Da disse forhandlinger dagen efter viste sig at bestå i ultimative krav om overdragelse af to lagerpladser med kraner, der ville blive beslaglagt, såfremt der ikke kunne opnås en mindelig ordening med det samme, bøjede importørerne af. Ydermere beslaglagdes i januar 1944 Odense Kvægtorvs stalde til oplagring af cement. At der blev brug for de nævnte lagerpladser, og at arbejdet skulle antage betydelige dimensioner, fremgår af tabellen:

Tabel 47.1: Tilførslen af sten, grus og cement til Odense havn.

Finansår	Sten og grus	Cement
	Tons	
1942-43	19.200	15.300
1943-44	50.900	14.100
1944-45	77.800	26.100

Kilde: Beretning om Odense havn 1944-45.

Lidt mere besked fik man den 7. december, da en Oberamtmann Taubert fra Luftgaukommando XI, Ålborg, meldte sig på amtet og bekræftede, at der forestod omfattende beslaglæggelser, hvorfor han anmodede amtet om at informere de berørte lodsejere og meddele dem, at de måtte belave sig på at rømme ejendommene, ligesom amtet måtte foranledige, at ejendommene omgående blev takserede af nogle af Indenrigsministeriet udpegede særlige sagkyndige i samarbejde med tyske sagkyndige.

Samtidig kunne han meddele, at beslaglæggelserne som hovedregel også ville omfatte besætninger, driftsmateriel og inventar. Nærmere oplysninger om omfang og tidspunkter for rømning ville blive meddelt af Baurat Stöckicht. Da man fra amtets side gjorde indsigelse mod byggeriets

A. Lorck-Madsen.
(Juncker-Jensen fot., Det kgl. Bibliotek).

placering, erklærede Taubert, at der ikke var mulighed for nogen anden løsning, da sagen var afgjort af den højeste tyske myndighed efter undersøgelser af forskellige steder, der kunne komme i betragtning. Der forelå en definitiv tysk ordre, og hverken amt eller ministerium kunne stille noget op.

Det trak imidlertid ud med præcise oplysninger om beslaglæggelsernes omfang og tidspunkterne for rømning, men ved juletid stod det dog klart, at omfanget ville blive væsentligt større, end det var at forudse på grundlag af den udleverede foreløbige kortskitse.

Da amtet den 21. december 1943 i skrivelse til Luftgaukommando XI i Ålborg forespurgte om konsekvenserne for Nordvestfynske Jernbaner, blev svaret den 30. december, at man ganske vist ikke havde planer om en omlægning af banelinien, men at der ville blive stillet meget store krav til disse baner med hensyn til godstransport.

I løbet af december søgte amtet at fremskaffe de fornødne oplysninger, og der blev holdt en række møder med bl.a. sognerådsformændene og Indenrigsministeriets sagkyndige i sager af denne art, folketingsmand Jens Smørum, hvor amtet bedst muligt søgte at informere beboerne i området. Også beboerne, der naturligt nok var skræmte over de konsekvenser, der tårnede sig op, og hvis omfang længe forblev uklart, holdt møder for at drøfte den truende situation, således et møde lillejuleaften med repræsentanter for amtet, stiftamtmand Neumann, amtsfuldmægtig A. Lorck-Madsen og politimester Thomsen, Bogense.

Fra hus og hjem

Men først den 28. december kunne amtet give lidt mere konkret besked i et møde med de berørte lodsejere i Lumby-Tårup Forsamlingshus. Sagen blev her forelagt i hele sit hidtidige forløb af Lorck-Madsen, der i denne sag kom til at trække det store læs, idet han dog endnu på denne dato måtte sige, at »det herved udtrykkeligt er understreget, at vi kun kan sige, hvad vi selv har fået at vide, men ikke kan garantere for, hvilke ændringer der eventuelt foretages fra tysk side i de skitserede planer«.

Da var de tyske indrykninger allerede begyndt, inden formelle afgørelser var truffet, og både de foreløbig berørte lodsejere og lodsejere i randområderne måtte med rette føle sig usikre på, hvor vidt de tyske planer strakte sig. Lige fra starten blev det tyske byggeri præget af hastværk, dårlig planlægning og slet administration, hvor berettigede indvendinger eller bare krav om præcise oplysninger blev fejtet af bordet uden hensyn til beboerne.

Men så meget stod fast, at både Beldringe, Tåstrup og Allesø skulle rømmes, og beboerne fik besked på at gøre klar til at forlade hus og hjem i løbet af få uger. Forinden skulle de lade foretage en vurdering af brugsværdien af ejendom, besætning og løsøre til brug for erstatningsfastsættelser af en dansk-tysk kommission. Flyvepladsen skulle anlægges ved Beldringe og Tåstrup.

Allesø skulle bruges til indkvartering af tyske soldater, til administrationsbygninger, anlæg af bunkers, depoter, lazaret og hangarer m.m., og i alt skulle det komme til at vise sig, at der blev tale om ekspropriation af ca. 3.000 tdr. land med tvangsflytning af ca. 200 familier, der med et slag blev husvilde og kastet ud af deres normale erhverv og bopæl, bortset fra at de med brutal pludselighed blev rykket op fra et tilvant miljø og med få ugers varsel måtte sige farvel til hjemsted og måske slægtsgård eller barndoms-egn.

Hvad genhusning eller genetablering angår, blev dette helt overladt til beboerne selv. Sidste frist for rømning blev sat til den 1. marts. For at varetage beboernes interesser blev der i hast nedsat et lodsejerudvalg med fhv. folketingsmand Johs. Kyed som formand, men de endelige afgørelser blev henlagt til den dansk-tyske kommission med en tysker ved navn Dorn og folketingsmand Jens Smørum som de vigtigste medlemmer.

I de første uger af 1944 blev alle ejendomme vurderet med henblik på de erstatninger, der skulle udbetales, og mens dette stod på, og allerede inden de mange fraflytninger var påbegyndt, rykkede de første arbejdere ind, så de fredelige landsbymarker pludselig blev tumbleplads for en hektisk, men også ret planløs aktivitet med ankomst af gravkøer, anlæg af banespor, massetransporter og nedbrydninger samt en invasion af arbejdere langvejs fra, der skulle indkvarteres, og som bragte uro og ængstelse med sig.

Hverken arbejdere eller tyskere var indstillet på at vise hensyn til beboere eller ejendomme, men skaltede og valtede og optrådte provokerende, så man midt i klargøringen inden fraflytning måtte bede om politibeskyttelse. Fyn havde hidtil været forskånet for tyske værnemagtsarbejder. Nu fik man i de berørte landsbyer syn for, hvad dette bragte med sig af klondyke-stemning og -adfærd.

Lidt hjalp det, at vurderingerne, ikke mindst takket være den tyske vurderingsmand, Dorn, gik ret glat fra hånden. Han talte lidt dansk, var landbrugskyndig, og der blev ikke det store besvær med hensyn til prisfastsættelsen, idet beboerne dog hurtigt kom til at sande, at det selv med en rimelig pris kunne være umuligt at få en tilsvarende ejendom eller anden beboelse andetsteds, ikke mindst fordi der nu pludseligt meldte sig flere

Johs. Kyed.

*Vagten ved indkørslen til flyveplads-
området ved Tåruplund.
(E. Christoffersen fot.).*

købere på markedet. Adskilligt lod sig overhovedet ikke genanskaffe.

Først i løbet af februar kom de endelige tyske dekretter til de enkelte ejendomme med meddelelse om, at erstatningskrav kunne stiles til Udenrigsministeriets kontor for industrielle sager samt krav om, at der overalt blev udarbejdet detaljerede fortegnelser over besætninger, redskaber, inventar samt overhovedet alt, hvad ejerne måtte mene sig berettigede til at kræve erstatning for.

At beboerne måtte føle sig pressede og hjælpeløse, og at de sidste uger inden den 1. marts blev både travle, enerverende og trøstesløse, siger sig selv. Al fremtid var uvis, de lovede erstatninger kunne kun dække de rent materielle tab, og de sidste forberedelser måtte træffes hovedkulds midt i en kaotisk aktivitet med uro, spænding og nervøst ladede episoder mellem de fortumlede beboere og invaderende arbejdere og tysk militær med en brysk kommandant i spidsen.

Fusk og sjusk

Ikke så såre var beboerne rykket ud, før hele området blev afspærret. Arbejdet kunne nu for alvor gå i gang med hele den besynderlige blanding aforstilet tysk planlægning og elendig organisation, der også havde præget bygningsarbejderne ved den jyske vestkyst, og hvor den manglende ledelse og masser af fusk i detailplanlægning gav frodig jordbund for skred

i lønninger, albuerum for bjærgsomme entreprenører, mangel på kontrol med kørsler og effektive arbejdstimer og i det hele en udbredt slendrian og korrupsion, parret med en udbredt sortbørshandel.

Fra amtets side søgte man bedst muligt at holde rede på, hvad der foregik, og gribe ind med protester, hvor der forekom direkte og påviselige overgreb, som f.eks. da entreprenører begyndte at opgrave græstørv rundt om i det odenseanske opland under påberåbelse af tyske tilladelser, der viste sig ikke at eksistere, eller når der fandt beslaglæggelser sted på ejendomme, for hvilke der ikke eksisterede kontrakter eller aftaler.

Protesterne måtte imidlertid ulykkeligvis vente, til overgrebene havde fundet sted, og måtte i en situation, hvor man konstaterede, at ud af ni entreprenører var de fem tidligere straffede personer, normalt blive ret virkningsløse. Tyskerne ville have bygget og bygget hurtigt, og omkostninger, fremgangsmåder og metoder var det tyske Bauamt stort set uinteresset i.

Efter planerne skulle ca. 7.000 arbejdere sættes ind, men tallet kom til at ligge væsentligt lavere – ca. 4-5.000 – og først i marts 1945 var flyvepladsen så vidt færdig, at den kunne tages i brug. De første tyske maskiner nåede da også at lande på pladsen, men på dette tidspunkt var pladsen overflødig, da de tyske benzinlagre var tomme, så pladsen aldrig blev operativ.

En overgang var der efter nye tyske opmålinger frygt for, at endnu større områder af det nordvestlige Fyn ville blive berørt af tysk fæstningsbyggeri, og faktisk opererede den tyske værnemagt og ikke mindst den tyske marine fra efteråret 1944 med muligheden af de vestallieredes indbrud i Kattegat og et eventuelt angreb på de danske øer nordfra, hvorved alle forbindelser til Norge ville blive afsnøret og Nordtyskland ligge åbent for angreb, men bortset fra opstillingen af et batteri på Hindsholm nåede værnemagten aldrig at få planer om en forstærkning af forsvaret af Nordfyn længere end til skrivebordet.

Sabotage mod pladsen

Selvfølgelig blev den nye tyske arbejdsplads genstand for de odenseanske sabotørers opmærksomhed, og grupperne, især de kommunistiske under ledelse af Erik Olsen og fra januar 1945 under ledelse af Børge Poulsen, søgte gennem en række aktioner at lægge sten i vejen for arbejdet. Dette kunne ske dels ved sabotage af de biler, der bragte materiel til arbejdspladsen, dels ved direkte angreb på den, efterhånden som den nærmede sig fuldendelse.

*Sabotagen mod de 19 »flyverbiler« i Dronningensgade.
(Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).*

Begge dele skete. Den 22. maj 1944 forekom den første aktion, sprængningen af 19 såkaldte »flyverbiler«. Den 30. maj blev endnu en lastbil sprængt, og den 12. juni fortsatte aktionerne med sprængning af syv lastbiler, der var indsat i kørsel til flyvepladsen, men det blev først fra januar 1945, at sabotagen mod flyvepladsen for alvor tog fart. Fra nu af forekom aktionerne til gengæld i hastig rækkefølge med sabotager den 17. og 18. januar, den 1., 18. og 27. februar og den 5., 16. og 28. marts.

Sabotagerne rettede sig mod entreprenørernes biler, grusgravmaskiner og værksteder eller mod objekter på selve flyvepladsen, således den 17. januar da der under et direkte angreb her blev ødelagt fem gravkøer og syv tipvognslokomotiver. Fra denne og andre aktioner er der bevaret samtidige rapporter, indsendt til den odenseanske byledelse.

Vi kan lade en rapport, dateret den 20. januar 1945 tale med gruppens egen nøgternt refererende stemme:

»Angreb på flyvepladsen d. 17. ds. Der deltog 14 mand. Heraf angreb de 12 mand fem store gravkøer i flyvepladsens nordlige ende tillige med syv tipvognslokomotiver, medens de to angreb den sidste gravko, der stod i nærheden af Allesø. Angrebet indledtes kl. 19. En del af mandskabet måtte over åen i pladsens nordkant via et vandrør. (Først på tilbagevejen var der en, der faldt i). »Huset« på køerne måtte enten dirkes op, eller en hængelås måtte klippes over. På hver ko blev anbragt to sammenkoblede ladninger på hver 2 kg C2, den ene på spilmoto-

ren, den anden på spillet. På lokomotiverne blev anbragt mindre $\frac{3}{4}$ kg ladninger. Der anvendtes 2-timers blyanter. Samtlige blyanter blev trykket mellem kl. 20.00 og 20.05. Dog blev Allesø-blyanten først trykket kl. 20.13. Tyskerne havde uheldigvis øvelse den nat, idet startbanerne var fuldt oplyst, og lyskugler ustandselig blev afskudt. Alt mandskabet var nået hjem, før den første eksplosion indtraf kl. 23.05, den sidste kl. 24.30. Alle seks gravkøer er tilsyneladende ødelagt for adskillige måneder, idet det er meget vanskeligt at skaffe reservedele til dem. På lokomotiverne er motorblokken sprængt«.

Af en tilsvarende rapport, dateret den 24. februar, fremgår det i en blyantskrevet tilføjelse til rapporten, at der udover ødelæggelsen af to gravmaskiner på flyvepladsen er blevet sprængt fire »flyverbiler« ved Marslev efter ildkamp den 20. februar 1945.

En del sabotageaktioner mod autoværksteder har haft tilsvarende formål.

Den citerede rapport fortæller uden direkte omtale et meget vigtigt forhold. Tyskerne kunne nok lade bygge en flyveplads, men de kunne trods betydelig bemanning ikke sikre den mod indtrængen og ødelæggelse af kostbart materiel. Det var tyskerne situation overalt i Europa. Der, hvor de var, kunne de gøre deres fysiske magt gældende. Men de kunne ikke være allevegne, og de kunne ikke vogte alle huller. Det havde være tilfældet, da de bevogtede »Linz«, det var tilfældet, da de byggede flyvepladsen, og det var tilfældet overalt, hvor de måtte forlade sig på lokal assistance. Hvor spillet var tabt politisk, blev alle dispositioner usikre og alle positioner sårbare.

*Umiddelbart efter kapitulationen morede man sig med at omdøbe Deutsches Haus i Folketeatrets bygning.
(H. Th. Larsen fot.).*

48 · Arbejde, penge og helbred

Beskæftigelsen

Odense fik således en flyveplads, på godt og ondt placeret i overensstemmelse med tyske militære interesser.

På det korte sigt betød opførelsen af flyvepladsen arbejdspladser, ikke blot på selve flyvepladsen, men også uden for denne. I hvor høj grad dette kom Odense til gode, er det umuligt at sige. Der strømmede arbejdere til langvejs fra, nogle for at slå sig ned på arbejdspladsen, så længe opførelsen stod på, andre for at komme og gå i takt med arbejdspladsens rytme. Nordvestfyenske Jernbaner sendte dagligt ekstratog fra Odense til Lumby Station, og arbejdere blev kørt fra Odense i lastbiler. Der blev brug for talrige kørsler, ikke bare med »flyverbiler«, men også med hestevogne, og både arbejdsmænd, håndværkere og landmænd fandt sig en chance på en arbejdsplads, hvor byggherren ikke havde behov for at se så nøje på omkostninger og individuel arbejdsindsats.

Mens de tyske arbejdsledere på værnemagtens arbejdspladser i de første år havde vist en vis vilje til at indordne sig under de danske kontrolbestemmelser, var man i 1944 nået dertil, at de nu lod hånt om regler og bestemmelser, når blot arbejdet nogenlunde blev udført og varen leveret. Slendrian og sortbørslønninger blev en konsekvens. Til beskæftigelsesmulighederne på selve byggepladsen kom de indirekte virkninger for beskæftigelse i havnen, i grusgrave, i værksteder og med kørsler o.s.v., og i månederne fra april til november 1944 lå arbejdsløshedsprocenterne for Odense så lavt som 1,9 – 2,0 – 1,3 – 2,0 – 2,1 – 3,3 – 2,7 og 3,8.

Med det alvorlige forbehold, at den odenseanske industri med arbejdsfordeling kørte i lavt gear, var Odense således i sommeren 1944 meget nær fuld beskæftigelse. Det forekom, at visse offentlige arbejder måtte indstilles på grund af mangel på arbejdskraft, og under sukkerroekampagnen i efteråret 1944 kneb det alvorligt med at fremskaffe arbejdskraft på grund af den store tilstrømning af arbejdere til flyvepladsen.

Den umådelige arbejdsløshed i 1930'erne havde været kriseårenes uhyg-

geligste konsekvens og værste onde, og trods en mindre nedgang i slutningen af 1930'erne var situationen endnu yderst alvorlig i 1940 med en gennemsnitlig arbejdsløshedsprocent for provinsen på 27,9 med et toppunkt i februar på 38,6. Da besættelsen kom med komplet usikkerhed for hele landets erhvervsliv, måtte alle frygte, at denne triste situation yderligere kunne blive forværret, og bag frykten lurede altid det spøgelse, at en konstateret ledighed i Danmark kunne føre til flugt til tyske arbejdspladser eller endnu værre til udskrivning af dansk arbejdskraft til Tyskland.

At spøgelset kunne materialisere sig, var jo blevet klart, da tyskerne under de dansk-tyske forhandlinger i foråret 1940 om bl.a. tyske kulleleverancer havde stillet som betingelse, at danske arbejdere tog arbejde i Tyskland, og man fra dansk side havde måttet gå med til, at der oprettedes tyske hvervekontorer rundt om i landet, for Odenses vedkommende i Fyns Forum.

Der forelå ingen pligt til at påtage sig arbejde i Tyskland, men valget kom let til at stå mellem arbejdsløshed hjemme og arbejde ude, enten i Tyskland eller for en mindre gruppes vedkommende i Norge. Resultatet blev, at mange tog af sted, og i løbet af 1940 nåede antallet af danske arbejdere i udlandet op på ca. 28.000. Året efter kulminerede tallet med ca. 40.500, hvoraf ca. 4.000 i Norge, for derpå at dale lidt i 1942 til ca. 37.000. I 1943 faldt tallet til ca. 24.000, og i 1944 var det nede på ca. 7.000 med en yderligere nedgang i 1945 til ca. 6.000.

Hvor mange odenseanere, der meldte sig til det tyske hvervekontor i Fyns Forum for at slippe ud af arbejdsløshedens håbløshed eller af andre grunde, er det umuligt at sige. Efter en tommelfingerregel for Odenses procentandel i landstal måske op imod 1.000 mand.

Men beskæftigelsessituationen var i 1940 og ikke mindst i månederne lige efter besættelsen, hvor ingen kunne forudse besættelsens økonomiske konsekvenser, mere end truende, og dette var da også baggrunden for de mange statslige, kommunale og private initiativer for at fastholde den størst mulige beskæftigelse, offentlige arbejder, overgang til arbejdsfordeling, tilskud til reparationsarbejder, forsøg på at finde nye arbejdsopgaver, agitation for at støtte beskæftigelsen m.m. samt de mange virksomheders og privatpersoners egne initiativer.

Hertil kom kravene om arbejdskraft i tørvemoser og brunkulslejer og især fra 1943 betydelige arbejder for den tyske værnemagt samt landbrugets styrkede evne til at tage flere i arbejde. Det samlede resultat blev en udvikling, som ingen havde ovovet at spå om i 1940.

Arbejdsløsheden svandt langsomt, men sikkert. På landsbasis blev den gennemsnitlige arbejdsløshedsprocent for hele året i besættelsesperioden:

Tabel 8.1: Arbejdsløsheden.

År	%
1940	15,8
1941	11,1
1942	9,1
1943	6,3
1944	4,6
1945	8,1

Kilde: De fem lange år, s. 1072.

I sommermånederne i 1944 nåede procenttallet helt ned på 1,9. Det relativt høje tal for 1945 skyldes en svigtende beskæftigelse i månederne efter befrielsen.

Hele denne udvikling afspejles også i de eksisterende tal for Odense amt. Præcise tal for Odense by eksisterer ikke, men beregnede procenttal viser, at arbejdsløsheden i Odense var på retur allerede i 1941 og kraftigt på retur i 1942, samt at der især i 1943 og 1944 – hvor det store flertal af Tysklandsarbejderne var vendt hjem – var en høj beskæftigelsesgrad i sommermånederne samt en relativt god beskæftigelse også i vintermånederne. Fra januar 1943, hvor ledigheden for en enkelt måned krøb op på 11,9%, nåede den på intet tidspunkt op på 10% og kom i juni 1944 helt ned på 1,3%. I de gode måneder androg antallet af ledige hænder kun nogle få hundrede.

Som krigen udviklede sig med større og større tysk interesse i den arbejdskraftreserve, der måtte være at finde i de besatte områder, og som i flere lande blev tvangsudskrevet, blev det af stadig større betydning at skaffe beskæftigelse i Danmark til alle ledige hænder eller om muligt at tilsløre beskæftigelsesproblemet.

I særlig grad havde man fra tysk side et godt øje til de danske beskæftigelsesforanstaltninger og til arbejdsfordelingsordningen, og fra dansk side måtte man dels ofre megen flid på at overbevise de tyske myndigheder om, at der reelt ingen arbejdskraftreserve var i Danmark, dels måtte man tage sin tilflugt til tavshed om emnet og til udarbejdelse af statistikker, der var egnede og beregnede til at bortlede de tyske myndigheders opmærksomhed fra det prekære emne.

Bestræbelserne lykkedes, og tyske henvendelser blev dels slyt, dels argumenteret ud i den blå luft, så det i Danmark aldrig kom til tvangsudskrivning af arbejdskraft. Den arbejdskraft, værnemagten havde behov for i Danmark, måtte den skaffe sig ad frivillig vej, oftest gennem nyopdannede entreprenørfirmaer, og arbejdspræstationerne blev tit derefter.

Lønninger og priser

Men en ting var ægte eller kunstigt opretholdt beskæftigelse. Noget ganske andet var lønninger og priser, og på dette område kom Odense naturligvis til at dele vilkår med det øvrige land. Det ligger uden for rammerne af denne fremstilling at redegøre for landets almindelige økonomiske situation. En indgående fremstilling heraf er givet i Sigurd Jensens bog, *Levevilkår under besættelsen*.

Da disse vilkår også blev Odenses, skal nogle enkelte tendenser og fænomener nævnes her, da ethvert indblik i byens liv ville være helt ufuldkomment uden en omtale af de grundlæggende økonomiske vilkår for byen og dens borgere. Sagt ganske groft blev byen fattigere og sat på smalkost, og tidens materielle armod ramte byens arbejdere hårdest. De måtte se deres realløn væsentligt reduceret. Tallene for besættelsesårene blev:

Tabel 48.2: Reallønnen.

År	Indeks 1914 = 100
1939	157
1940	138
1941	130
1942	131
1943	138
1944	146
1945	160

Kilde: Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750, s. 212.

Det fremgår, at bunden blev nået i 1941, og at det derpå gik svagt fremad. En stærkt medvirkende årsag til det bratte fald i 1940 og årene derefter var en betydelig prisstigning i 1940-41 og bortfald af den automatiske dyrtidsregulering, indtil det fra 1941 lykkedes et priskontrolråd med stærkt udvidede beføjelser at få nogenlunde skik på prisudviklingen med skarp pris-kontrol og indførelse af maksimalpriser, af hvilke der ved nytår 1941-42 var fastsat ca. 3.300 fordelt på 108 varegrupper.

Den svage forbedring i reallønnen, der satte ind fra 1943, skyldtes dels en mindre kroneopskrivning, der bidrog til at holde importpriserne lidt i ave, og dels en mindre lønregulering på grundlag af det såkaldte »skrællede pristak«, d.v.s. et pristal der kun indregnede de vigtigste forbrugsartikler. Men de lave lønninger og den skræbete tilværelse skabte naturligvis bitterhed i arbejderkredse og spillede en ikke ubetydelig rolle som baggrund for den politiske uro, men det er nok et typisk træk, at uroen mere

var politisk, end den var social. Harmen vendte sig fortrinsvis mod den åbenbare politiske ophavsmand til tidens misere, besættelsesmagten.

Men også tjenestemænd og funktionærer måtte affinde sig med en tilbagegang i realindkomsten, og med udtyndede og efterhånden tømte varelagre kunne heller ikke byens detailhandlere undgå en tilbagegang i indkomster, selv om erstatningsvarer i vid udstrækning bidrog til at opretholde omsætning og mindske vareknaphed.

Her kommer almene udsagn dog til kort. Specialforretninger som f.eks. tobakshandlere blev hårdere ramt end andre med et bredere varesortiment som købmænd og manufakturhandlere, og modsat kunne f.eks. reparationsværksteder opleve bedre tider. Men taget over en bank kom byen som helhed til at være og til at føle sig fattigere.

En ægte indkomstfremgang kunne kun landbruget og fiskeriet opleve, men herved bevæger vi os uden for byens grænser, idet dog gartnerierhvervet trods alle besværligheder oplevede gode tider. Herudover blev der i 1944 store og ofte lette penge at tjene ved værnemagtsarbejderne i Allesø-Beldringe. Helt generelt kan det siges, at byerne i alle henseender kom til at mærke besættelsen føleligere end landet, føleligere jo større byerne var, og jo mere de var baseret på industri.

De stigende priser især i det første besættelsesår medførte ganske vist en stigning i indtjeningen, der for hele landet er beregnet til et indekstal på 170 mod 100 i 1939, men den øgede indtjening blev væsentlig mindre i byerhvervene end i landbruget, og denne udvikling medførte en ændring i indkomstfordelingen til ugunst for byfolk som arbejdere, funktionærer, kontorpersonale, tjenestemænd, folk i liberale erhverv, fabrikanter og selvstændige handlende.

Det var denne ændring, der bidrog til at gøre en stor handels- og industriby som Odense fattigere. Måske var det den bedste trøst, at der i en mangelsituation ikke var så grumme meget at købe og så godt som intet at lade sig friste af, samt vel også at der var andet og mere end økonomi at tænke på.

Et stykke hen i besættelsen bliver tidens reklamer da også fattige på forjættelser, selv om de forekommer, men mere typisk for 1944 er det, når isenkræmmer C.M. Eriksen under overskriften »Nyt køkkenudstyr af gammelt« lover omemaljering af den gamle kaffekande eller kasserolle, ligesom reklamen stiller i udsigt, at selv huller i bunden eller løse hanke kan repareres, eller når Schou-Service lover børnetøj af gammelt undertøj og tilføjer, at »De kan lade det slidte reparere og få gamle sokker forføddede«.

Endnu længere ind i situationen lyser en annonce af næsten hjerte-

skærende indhold: »10 pakker cigaretter i dusør til den, der tilbageleverer mit store, tykke, uldne halstørklæde (gråt), som er taget søndag aften«. Illustrerende er også dusørens art. Annoncøren, der helt åbenbart har været ikke-ryger, har nøje vidst, hvad der bedre end kontanter kunne kalde den ulovlige ejermand frem. Eller en anden illustrerende annonce: »Brugte søm, krumme og rustne, købes«. Alt i alt fortæller 1944s annoncer, at det overvejende var sælgers marked.

Det var naturligvis lettest at slå sig til tåls med situationen for dem, der havde reserver at tære på, ikke mindst i form af velforsynede klædeskabe. Men for betydelige varegrupper som brændsel, mad og andre daglige fornødenheder, der ikke lod sig gemme til senere brug, sørgede de forskellige rationeringsordninger for at sikre nogenlunde lige chancer for dem, der ikke ville søge til den sorte børs, hvad kun de færreste havde råd til.

Men eksistensen af den sorte børs var i sig selv et vidnesbyrd om, at ikke alle havde råd til at udnytte de tildelte mærker. Mangel var der, og mangel blev der, og mangelproblemerne var størst for tilflyttere, nyetablerede, familier med nyfødte, de lavest lønnede arbejdere og pensionister. Bedst stillet var de familier, der holdt sig til deres tilvante leverandører og som gode, faste kunder fik deres tildeling, inden det sidste slap op. Den ukendte kunde til en eftertragtet vare var ilde faren. Derfor opstod der også en større stabilitet mellem kunde og leverandør end sædvanligt.

De ledige penge

Stillet over for den stramme økonomi, undertiden grænsende til armod, kan et andet af tidens problemer, »de ledige penge«, virke paradoksalt. Forklaringen er dog ligetil. Efterhånden som lagrene forsvandt og ikke lod sig genanskaffe, kom virksomheder og forretninger til at stå med ledig kapital, og hertil kom den store pengemængde, der via clearingkonto og værnemagtskonto blev pumpet ud i det danske samfund.

Problemet var allerede fremme og ved at være brændende i 1941, og pengereguleringen smittede af på mange områder, på priserne på fast ejendom, på obligationsmarkedet og på bankernes dispositioner. Priserne på fast ejendom steg støt og hurtigt med ejendomspriser i 1945 oppe på et niveau ca. 50% over priserne i 1940. Kurserne for 4 og 4½% kreditforeningsobligationer nåede i 1945 op på kurser omkring 102-103, og det blev billigt at låne og investere i en tid, hvor investering i større stil enten var hensigtsløs eller umuliggjort.

For bankerne blev »de ledige penge« et særligt stort problem, der bl.a. kan følges gennem bankdirektør Georg Jacobsens årlige beretninger til

Brugte Søm, krumme og rustne, købes
Odense Sømretteri.
Indg. fra Overstræde. Telef. 10226 k. b.

Jern, Klude, Flasker
og Metaller købes. Helenevej 12.

Brugte Møbelfjedre købes.
C. Nedergaard, Nørrebro 17, Telf. 9539.

Komfurer og Kabysøvne
leveres og opstilles. Th. Jørgensen, Skallebølle. Telefon Blommenslyst 42.

Selv brugte søm kunne rettes og genbruges!

generalforsamlingerne for Odenses største bank, Fyens Disconto Kasse. Temaet anslås allerede ved generalforsamlingen i marts 1941:

»Det er tydeligt, at de ledige penge – som stadig strømmer ind, fordi lagrene tømmes – i vidt omfang benyttes til at afbetale på gæld. For bankernes vedkommende er sorgen nu, hvorledes man skal anbringe de fra varemarkedet opsamlede kapitaler, således at de afkaster en passende rente, og dog er disponible i det øjeblik, der atter er anvendelse for dem«.

Dette øjeblik var ganske klart ikke inde i 1941, og tilstrømningen af penge fortsatte i de følgende investeringsmagre år, mens bankens udlån omvendt gik ned, så den eneste udvej var en kraftig forøgelse af bankens fondsbeholdning.

For at lette trykket på banken blev indlånsrenten nedsat fra 3½% i 1940 til 3% i 1941 og 2½% i 1942, og alligevel fortsatte tilstrømningen. Mens de samlede indlån i 1939 lå på ca. 65 millioner var dette tal i 1945 vokset til 161 millioner, og en tilsvarende, omend ikke så stærk tendens gjorde sig gældende i Fyens Stifts Sparekasse med en indlånsmasse i 1945 på ca. 168 millioner mod 123 millioner i 1939.

For begge pengeinstitutter dalede efterspørgslen efter lån kraftigt, og i 1945 var situationen trods den skete rentesænkning særdeles vanskelig. På generalforsamlingen i marts 1945 måtte bankdirektør Georg Jacobsen konstatere, at »de forskellige beløb, der er anbragt til forrentning hos os ved årets slutning udgjorde 200 mill. kr., men det samlede udlån kun udgjorde 1/4 heraf eller 50 mill. kr.« Resultatet var da også et driftsunderskud på 600.000 kr., og kun bankens kapitalgevinst som følge af kursstigning på fondsbeholdningen kunne fremtvinge et mindre overskud.

Bankdirektøren kommenterede sin meddelelse herom med ordene:

»Det viser med al tydelighed, hvilken byrde tilstrømningen af ledige penge er blevet for banken, når man ikke med koldt blod vil nægte at modtage disse til forrentning. . . Udlånsmulighederne er som nævnt stadig færre, så noget rentabelt foretagende at drive bankforretning er det ikke under de nuværende forhold«.

Faktisk var blodet på det tidspunkt så koldt, at banken lejlighedsvis afslog at modtage større beløb til forrentning. En helt tilsvarende tendens udviser tallene fra Fyens Stifts Sparekasse, hvor udlånsmassen dalede fra 123 mill. kr. i 1940 til 77 mill. kr. i 1945. »De ledige penge« blev således et særdeles godt udtryk for besættelsesårenes stagnation, hvor hjulene kun blev holdt i gang af bitter nødvendighed og med kunstige midler, og hvor store dele af den igangværende aktivitet gik til helt uproduktive formål som de tyske værnemagtsarbejder.

Sundhed og sygdom

Hvordan stod det i disse trange tider til med sundhedstilstanden i Odense? Kostvanerne ændredes med større forbrug af brød, gryn, kartofler og lidt mindre forbrug af fedtstoffer og sukker, mens danske grønsager måtte sørge for vitamintilskuddet. Gulerodsmos trådte i sydfrugternes sted. Fyringsproblemer havde alle, feriemulighederne var begrænsede og bolig-tætheden blev større, ligesom det kunne knibe at opretholde den normale hygiejnestandard og i vinterperioderne en tilstrækkelig beklædning. Under disse forhold, der dog var paradisiske i forhold til situationen i det øvrige Europa, måtte man forvente en stigning i antallet af sygdomme.

Stigningen kom da også, men blev beskeden, selv om der i 1943 var til-løb til en difteritisepidemi, og byen i 1944 blev plaget af influenza med halsbetændelse og bronchitis som ledsagende fænomener. Med invasionen af tyske flygtninge fra februar 1945 var der en vis frygt for alvorligere sygdomme, men frygten viste sig ubegrundet. Tallene for anmeldte sygdomme i Odense lægekreds illustrerer udviklingen:

Tabel 48.3: Anmeldte tilfælde af sygdomme i Odense lægekreds.

År	I alt	Heraf			
		Fnat	Meningitis	Gonorré	Syfilis
1940	12.099	–	–	284	7
1941	12.782	–	–	344	10
1942	14.041	–	–	716	56
1943	13.212	1.066	–	757	67
1944	19.406	1.080	34	878	190
1945	17.786	1.221	31	761	146

Kilde: Medicinalberetninger for Odense amtslægekreds 1939-45.

Tallene for de almindelige børnesygdomme indgår i statistikken og tæller stærkt med i de samlede tal, og tallene i 1944 og 1945, hvor en markant stigning sætter ind, er påvirkede dels af den nævnte influenzaepidemi dels af den voldsomme stigning i tilfældene af fnat, hvor tallene for årene 1940-45 viser et påfaldende forløb. Her gjorde nok de vanskelige vilkår for opretholdelsen af den personlige hygiejne sig gældende, idet disse vilkår jo både var prægede af sæbesituationen og nok i endnu højere grad af problemerne med forbrug af varmt vand.

Mere alvorlige sygdomme som tyfus, paratyfus og dysenteri holdt sig på et yderst beskedent niveau, mens tilfælde af meningitis, der ikke var

anmeldt i årene 1940-43, i 1944-45 som nævnt optrådte med tallene 34 og 31. En helt klar stigning viste derimod kønssygdommene.

Dødeligheden, opgjort i promiller af befolkningen, synes at bekræfte, at sundhedstilstanden i Odense nok blev påvirket en anelse af de særlige forhold, men at udviklingen på ingen måde var foruroligende:

Tabel 48.4: Dødelighed i Odense lægekreds.

År	Antal døde pr. 1.000 indbyggere
1940	13,5
1941	13,3
1942	17,8
1943	13,7
1944	15,1
1945	14,7

Kilde: Medicinalberetninger for Odense amtslægekreds 1939-45.

Derimod kunne disse år udvise en stærkt stigende fødselshyppighed:

Tabel 48.5: Fødselshyppighed i Odense lægekreds.

År	Antal fødte pr. 1.000 indbyggere
1940	17,1
1941	17,2
1942	19,5
1943	20,7
1944	22,3
1945	23,5

Kilde: Medicinalberetninger for Odense amtslægekreds 1939-45.

Stigningen er let at konstatere, men en forklaring på fænomenet må nok henvises til spekulationernes verden.

49 · Urolig sommer

Sabotage og schalburgtage

Det sabotagestop, der var blevet dekretet for foråret 1944, og som stort set var blevet håndhævet i Odense, blev som nævnt ophævet i begyndelsen af maj, og da der samtidig på ny kom sabotagemateriel til Fyn gennem modtagelsen ved Rugård den 6. maj, tog sabotagen et vist opsving med seks aktioner i maj og syv aktioner i juni, mens juli blev uden aktioner og august kun tegnede sig for to aktioner.

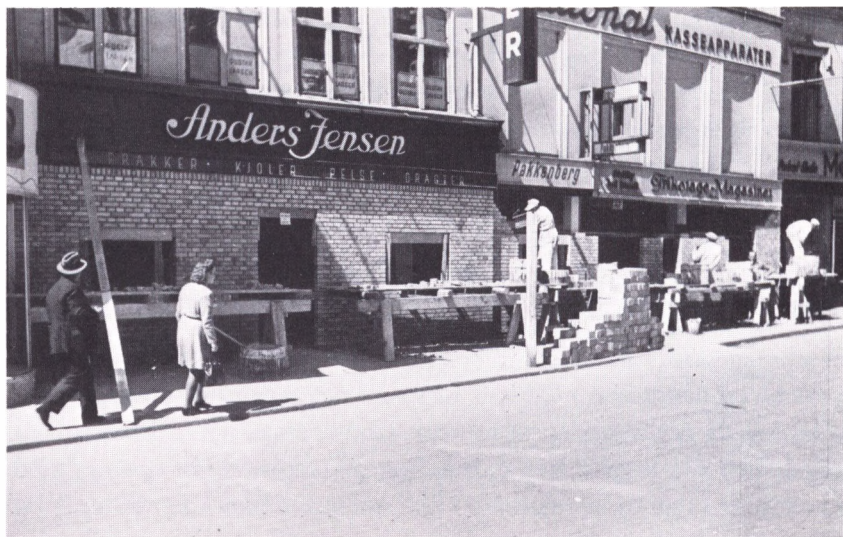
Dekretet om genoptagelse af sabotage hang på det nøjeste sammen med en invasion i Vesteuropa, som alle, både ven og fjende, havde ventet utålmodigt eller nervøst på hele det lange forår. Forud for invasionen og under de første kampe ønskede man fra vestmagternes side så megen uro bag de fjendtlige linier som muligt, for Danmarks og dermed også for Odenses vedkommende først og fremmest med henblik på at aflede tysk opmærksomhed fra det franske hovedkampområde og for så længe som muligt at holde det tyske militærs situationsbedømmelse svævende i størst mulig usikkerhed.

Nu kom invasionen den 6. juni i Normandiet, men endnu uger efter landgangen der, stod det uklart for de tyske ledere, om denne invasion var den egentlige og endelige, eller om der ville finde andre landgange sted andetsteds, eventuelt så langt borte som i Skandinavien. Faktisk kom der endnu en invasion i Sydfrankrig den 15. august, men selv da henstod eventualiteten for yderligere kamppladser. At invasionen vakte voldsomt røre og uopfyldelige forhåbninger om en snarlig krigsafslutning, siger sig selv.

Helt forberedt på den ændrede og akutte kampsituation og de opgaver, denne stillede og ville komme til at stille til de fynske modstandsstyrker, var man dårligt nok. Den forholdsordre fra SHAEF, som udmålte opgaverne til de danske modstandsstyrker, nåede efter nogle sejpinte forhandlinger mellem Frihedsrådet og vestmagternes repræsentanter først frem til regionerne i slutningen af juni.

Først da kunne Fynsledelsen og byledelsen i Odense tage bestik af situationen og få organisationsforholdene helt i orden, og vigtigere endnu var det, at man nok stod med ordren om at skabe øget aktivitet bag de tyske

*Håndværkere er her i gang med at mure butiksfacader til i Vestergade.
(Fyns Presse Foto).*

linier, men at man endnu manglede tilførslen af det materiel, der fra vestmagternes side var stillet i udsigt. Dette kan være en af grundene til den ringe aktivitet i juli. Derpå kom aktiviteten til at stige måned for måned med stadig større intensitet.

Alligevel kom maj og juni til at danne indledningen til den lange serie af voldsomme aktioner og modaktioner, som i løbet af det sidste krigsår skulle omdanne Odense til en bombehærgt by, der i sine hovedstrøg komplet skiftede udseende med bortsprængte bygninger og tilmurede butiksvinduer. På de værste dage kunne gader i den indre by være næsten ufremkommelige, og befolkningen måtte lære at leve med bragene fra sabotager og de tyske modsabotager, de såkaldte schalburgtager.

Hertil kom de hyppige skyderier, dels i forbindelse med sabotager og dels når byens modstandsgrupper fandt det nødvendigt at likvidere en person, der som stikker eller på anden måde måtte anses for farlig for modstandsarbejdet, hvorefter der fra tysk side blev svaret igen med clearingmord. Fra nu af blev livet i byen fra uge til uge mere og mere præget af krigshandlinger i den uerklærede, men nådeløse krig, der herskede mellem modstandsgrupperne, støttet af befolkningen, og en stadig mere hensynsløs besættelsesmagt, der til hjælp i sine repressaliehandlinger tog danske terrorister i sin tjeneste.

Begyndelsen til denne optrapning kom i de sidste dage af maj. Den 22. maj gennemførte byens kommunistiske sabotagegrupper anført af den erfarne sabotageveteran, Erik Olsen, den tidligere nævnte sabotage mod den tyske autopark på hjørnet af Kongensgade og Dronningensgade,

hvorved ikke mindre end 19 »flyverbiler« blev bombesprængt, og hvor der uundgåeligt skete mindre skader på nærliggende ejendomme som f.eks. Fyns Forsamlingshus, Højskolehjemmet og Valgmenighedskirken, ligesom talrige ruder i kvarteret blev sprængt.

Helt bortset fra den skete skade var en sabotage på et af byens hovedstrøg en alvorlig udæskning, og det tyske svar kom fire dage senere, da tyske sprængkommandoer gennemførte en serie sprængninger i den indre by. Sprængningerne ramte *Fyens Stiftstidende* og to ejendomme i Kongensgade, der husede isenkræmmer C.M. Eriksen og herreekviperingshandler Svend A. Andersen, og ud over ødelæggende skader på de nævnte ejendomme blev en lang række nærliggende bygninger mere eller mindre beskadiget, ligesom den indre by flød i glasstumper fra almindelige ruder og spejlglasruder. Værst gik det ud over *Fyens Stiftstidende*, der praktisk talt var bortsprængt, ligesom der udbrød brand i trykkeriet, og både denne ejendom og ejendommen, hvor C.M. Eriksen havde haft til huse, måtte brydes ned. Byen havde fået sine første store ar.

Hvordan en sådan nat blev oplevet i bymidten, får man et levende indtryk af gennem en dagbogsoptegnelse, nedfældet samme dag af en gymnasiast, Torben Ritsing, der som nævnt boede i forældrenes tjenestebolig i komplekset omkring Gråbrødre Kloster lige over for *Fyens Stiftstidende*, idet tjenesteboligen dog lå længst væk fra Gråbrødrepads, på hjørnet af Slotsgade og Jernbanegade. Han fik unægtelig begivenhederne tæt ind på livet. Hans dagbog beretter først om de noget fjernere eksplosioner i Kongensgade og de forgæves forsøg, han som husvagt gjorde for at få fastslået, hvad der var hændt, hvorefter dagbogen fortsætter:

»Vi lægger os til at sove, indtil vi ca. en time efter bliver rystet af tre ganske uhyre voldsomme eksplosioner. Ruderne knuses, der høres en raslen og klirren af glas og murbrokker. Straks efter den første bombe farer jeg ned under sengen. Vi går ned og ser på skaderne i stuerne, hvor mange ruder var knust, ligesom et par af prismerne i kronen i dagligstuen var slået i stykker og faldet til jorden. Telefonen virkede ikke. Jeg tager lidt tøj på for at løbe ind til portner Lindum (for at få ham til at slå noget for vinduerne), som vi regner med ikke er blevet videre generet af bomberne, da vi anså Jernbanegadeskolen, der ligger lige over for vor villa, som centrum for det hele. Denne antagelse støttede vi på det faktum, at der fandtes tyske vagtposter på Jernbanegade-Slotsgade krydset umiddelbart efter bombesprængningen. Da jeg kom ud på gaden, opdagede jeg snart, at alle Grand Hotels ruder var knust, og da jeg kom længere hen, ser jeg et fantastisk ildskær. *Fyens Stiftstidendes* bygning, som tillige rummer *Fyens Stiftsbogtrykkeri*, står i lys lue. Jeg går ned til Lindum og her møder der mig et forfærdeligt syn. Dørfyldningerne er slået ud af lufttrykket og ligger i den anden side af gangen. Alle ruder er blæst bort, og bag stumper af sprosser ses et umådeligt bål. Mure styrter sammen, og

*Der blev kun få og små vinduer ladet tilbage efter håndværkerbesøgene – og der kom tilmed skodder for.
(H. Th. Larsen fot. (Christgau)).*

*Announce fra *Fyens Stiftstidende*
1. oktober 1944.*

Livet leveres videre...

PC Pilsener

Ja, vi blev altså nødt til at gemme os bag en Mur — Forholdene tvang os til det — men det er ikke ensbetydende med, at Livet har forandret sig hos os.

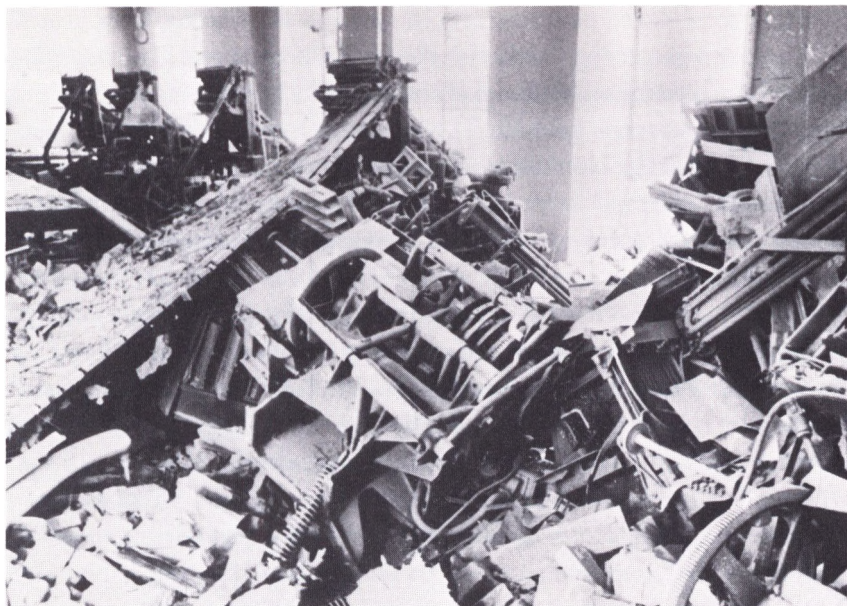
Vore Daktotter arbejder stadig med Vinduerne for at vise Dem, hvad det er en vinge . . . og indentfor er De stadig velkommen. Maadek har vi ikke lige det. De søger, men muligvis har vi alligevel noget mere, end De tror, og vi vil i alle Tilfælde altid betjene Dem paa bedste Maade.

PC
PILSENER

*Stiftstidendes bygning på Gråbrodreplads før og efter schalburgtagen den 26. maj 1944.
(Fyens Presse Foto og Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).*

råb høres. Belært om, at vor villa ingenlunde lå i centret, begav jeg mig hastigt tilbage for at tilkalde mine forældre og pigerne for at få hjælp til klostret. Jeg gik straks ind i luftværnskommandorummet og ifører mig stålhelmet, økse og armbind og går over på klostret igen for at hjælpe de gamle ud af ødelagte stuer og slukke eventuelle brandflader, som kunne tænkes at flyve herover. Da jeg kom

over på klostret igen, satte jeg mig i forbindelse med Lindum for at drøfte, hvorledes der skulle tages fat.«

Dagbogen beretter derpå om det begyndende hjælpearbejde, politiets ankomst og forsøgene på at berolige klostrets beboere og fortsætter:

»Overalt i klostret og på hospitalet var lyset gået ud, thi ledninger og antenner var styrtet ned og hang sammenfiltret rundt omkring i gårde og på gaden. Da jeg var ovre på klostret første gang, stødte jeg således på en hel del ledninger i Fratergården. Det var kun telefonledninger, som heldigvis ikke var i berøring med nogen stærkstrømsledninger. For at undgå flere sammenstød tog jeg dumdristigt fast på dem og bandt dem fast i nogle søm på muren. Den store sanitetskasse fra Fynske Kvinders Depot, som opbevares i klostrets sanitetsrum blev bragt over på klostret, hvor mor gav sig til at forbinde de sårede«.

Videre beretter dagbogen om de omfattende ødelæggelser i hele kvarteret omkring klostret, om følgebrande og om raseringer i en række butikker.

De tyske repressalieforanstaltninger var beordret af chefen for det tyske sikkerhedspoliti i Danmark, R.O. Bovensiepen, der siden januar 1944 havde lagt udførelsen af den tyske antisabotage i hænderne på tysk-danske SS-Sonderkommandoer, organiseret af bl.a. SS-manden Otto Schwerdt. Aktionerne, der i princippet var beordret af Hitler personligt, omfattede både sprængninger af bygninger og nedskydning af mere eller mindre tilfældigt udpegede danske borgere.

*Et blik ind i det ødelagte sætteri og i et hærget redaktionskontor.
(Nørmark fot., Møntergården).*

*Boghandler Grupes ejendom i Vestergade efter ødelæggelsen.
(Nørmark fot., Møntergården).*

*I.G. Jacobsens ejendom og Strøgpasagen efter schalburgtagen.
(Rigspolitiets tekniske afdeling fot. og Nørmark fot., Møntergården).*

På landsbasis kom disse Sonderkommandoer til at være ansvarlige for i alt 225 misgerninger, og Odense skulle i høj grad komme til at føle deres hærgen. Det blev fra nu af en del af borgernes liv at lytte i natten efter den frygtede lyd af kørende biler eller – værre endnu – lyden af biler, der stoppede, en lyd der ikke blot kunne varsle fare for de hundreder af eftersøgte, der opholdt sig spredt over hele byområdet, men for hvem som helst. Byens centrum begyndte nu at blive forrevet, og det skulle hurtigt blive langt værre.

Den 12. juni gennemførte sabotørerne tre aktioner. På Esso Service på Nyborgvej blev ti »flyverbiler« bortsprængt, mens endnu en »flyverbil« blev sprængt inde i byen, og endelig blev V. Holm Jensens autoværksted på Vesterbro, hvor værnemagten havde indrettet vognpark, fuldstændigt raseret af voldsomme eksplosioner, fulgt af en storbrand.

Forud for denne sabotage havde sabotørerne rekvireret en af elektricitetsværkets biler til en adresse ude i byen under foregivende af, at der var uorden i en elektrisk installation, og da bilen ankom, blev den kapret af to bevæbnede mænd, der bemægtigede sig bilen og folkenes uniformer, så de iført disse kunne skaffe sig adgang til autoværkstedet. Under aktionen omkom værkstedets to sabotagevagter, begge begravet af nedstyrtede mur- og betonblokke.

Den tyske gengældelse kom tre dage senere. Den 15. juni genlød det indre af Odense af kraftige eksplosioner, og i alt fire ejendomme blev mere eller mindre bortsprængt eller nedbrændt til grunden, boghandler Grupes ejendom på hjørnet af Vestergade og Klaregade, store dele af varehuset I.G. Jacobsens ejendom ud mod Pogestræde, grosserer Kai Eldals ejendom i Overgade 12 og endelig C.F. Hoffmanns damekonfektionsforretning i Kongensgade 29.

Bortset fra skaderne på de nævnte ejendomme medførte de voldsomme eksplosioner og brande store ødelæggelser på de nærliggende bygninger, og på ny knustes tusinder af ruder i den indre by, der efter aktionerne lignede en slagmark. At også privatboliger uden for bykernen kunne blive ramt af tyske gengældelsesaktioner, viste sig, da konsul Haustrups villa Skovløkke i Skovgyden den 16. september som før nævnt blev jævnet med jorden.

Fra sommeren 1944 stod det klart, at ingen kunne vide sig sikker, hverken med hensyn til liv eller ejendom, og fra nu af begyndte forretningerne i den indre by at tilmure udstillingsvinduer og tilskodde de små vinduesåbninger, der dog blev tilbage for at markere butikkens karakter, og fra nu af begyndte butiksindehavere og personale at fjerne flytteligt inventar, værktøj, værdigenstande, arbejdstøj og naturligvis rede penge fra butik-

kerne ved lukketid i det omfang, hvor noget sådant var gørligt. Hvad der blev sprængt i luften, og hvad der brændte, lod sig ikke erstatte.

Fra tysk side havde schalburgtagerne et dobbelt sigte. Dels havde de angiveligt det illusoriske formål at formå sabotagegrupperne til at indstille sabotagen og likvideringerne, men navnlig havde de til formål at skabe et ugunstigt klima for sabotagen ved at gøre byen kollektivt ansvarlig for modstandsaktionerne og gennem vilkårlige masseødelæggelser og clearingmord at drive en kile ind mellem de aktive grupper og befolkningen.

Hvad det første angår, var kampagnen helt virkningsløs. Modstandsgrupperne fortsatte deres aktioner uden hensyn til andet og mere, end hvad de anså for nødvendigt i den krig på kniven, der nu rasede, og hvad befolkningen angår, tyder intet på, at den lod sig påvirke til en ændret holdning. Det er selvsagt ugørligt at fastslå de enkeltes reaktioner, men alt tyder på, at holdningen mere blev dikteret af trods og forbitrelse over de tyske ugeringer end af den selvfølgeligelige frygt, der fulgte i hælene på dem.

Likvideringer

Hvad likvideringerne angår, blev de første likvideringer i efteråret 1943 og foråret 1944 besluttet ude i grupperne i de tilfælde, hvor disse fandt at måtte handle i nødværge, og hvor de ansvarshavende mente at have sikre beviser på den dødsdømtes skyld og farlighed, men senere, da Fynsledelse og byledelse var etableret, samledes oplysninger mod en mistænkt fra kompagnierne og andre forbindelser, hvorefter Fynsledelsen afgjorde, om beviserne mod en person var tilstrækkelige til en domfældelse. Skete dette, udgik ordren til de særlige grupper, der påtog sig likvideringen. Fremgangsmåden rummede den ulempe, at en mistænkelig person altid bevisligt skulle have forvoldt ulykker, inden han kunne uskadeliggøres. Spørgsmålet om bevis var overhovedet det mest presserende problem forud for de skæbnesvangre beslutninger.

Det blev her en væsentlig hjælp, at Fynsledelsen ud på foråret 1944 fik etableret en systematisk aflytning af Gestapos telefoner på Husmandsskolen. Periodisk og eksperimentel aflytning havde allerede fundet sted i begyndelsen af året, men i samarbejde med ingeniør W.F.L. Hjort ved Fyns kommunale Telefonselskab blev aflytningen nu sat i system med trækning af særlige ledninger til en række skiftende lokaliteter i Odense og med døgnvagt, således at samtlige opkald og tilkald blev aflyttet, og hovedindholdet – stort set mundret – blev nedskrevet og dagligt leveret Fynsledelsen.

Arbejdet stillede store krav til det ansatte mandskab, der både skulle

I forbindelse med en sabotage mod dampvaskeriet Thor på Klosterbakken gik det også ud over elektricitetsværkets kontorbygning. (Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).

*W.F.L. Hjort.
(Iver Wang
fot.).*

Heinrich Petersen (nu Adelgod).

beherske tysk, plattysk og jargonsprog samt helst stenografi og i det mindste hurtigskrift og maskinskrift. Ledelsen af arbejdet, der naturligvis indebar betydelig risiko, blev overdraget til en sønderjysk sabotør, Heinrich Petersen, og fra den 19. juni 1944 til kapitulationen foreligger disse optegnelser, nedfældet time for time, dels samtaler med Gestapo-hovedkvarterer i København, Århus, Kolding og Åbenrå, dels talrige indenbys samtaler med kunder, leverandører og medhjælpere i Odense, dels opkald fra de pårørende til fængslede på Husmandsskolen og dels en lang række private samtaler.

Takket være denne minutiøse aflytning kunne man i Fynsledelsen følge det lokale Gestapos aktivitet, planer, direktiver og reaktioner, og man kunne i talrige tilfælde komme arrestationer og aktioner i forkøbet, ligesom man herigennem fik et pålideligt supplement til udarbejdelsen af den registratur, der skulle danne grundlag for de beordrede og planlagte arrestationer i tilfælde af et tysk sammenbrud eller kapitulation. Gennem aflytningerne fik man et førstehåndskendskab til de danskere, Gestapo i Odense stod i forbindelse med.

Oplysningerne fra telefonaflytningerne blev suppleret med indberetninger fra en særlig skygge- og efterretningsafdeling, der sorterede direkte under Fynsledelsen med særlige afdelinger for de enkelte byer, og efterhånden som arbejdet i Fynsledelse og byledelse tog fastere form, blev også bevismaterialet forud for beslutning om likvidering særdeles sikkert, hvilket i betragtning af sagernes dystre alvor og bevidstheden om de uundgåelige repressalier måtte være af afgørende betydning for befolkningens holdning til denne brutale side af modstandskampen.

En viden om de individuelle holdninger ude blandt byens beboere hører til de ting, der ikke er overleveret til eftertiden, men tidens hele stemning må her tages i betragtning. På samme måde som folk i almindelighed med tilfredshed så og hørte de allierede flyvere på deres vej til de tyske byer og fortrængte tanken om de lidelser, bombardementerne påførte den tyske befolkning, således godkendte nok også de fleste fremgangsmåden over for dem, der på den ene eller den anden måde hjalp besættelsesmagten. I og med at befolkningen følte sig i krig med besættelsesmagten og da især dens terrorbander – og denne følelse var en selvfølgelig refleks af tilstandene – opstod der en udbredt forståelse for likvideringernes nødvendighed. Til syvende og sidst ramte denne handling personer, der i samarbejde med fjenden havde sat sig ud over det nationale fællesskab og ofte havde gjort det for vindings skyld, og over for dem kendte en plaget befolknings flertal ikke til nåde. Modsat så man med selvfølgelig afsky på clearingmordene, gennemført i flæng og med den kolde profes-

sionalisme, der kendetegnede gerningsmændene, som med besættelsesmagten i ryggen var sikret mod enhver øjeblikkelig risiko.

Tyskerne var ikke i tvivl. I februar 1945 – efter at en såret sabotør med hjælp fra sygehusets læger var blevet bragt i sikkerhed af sine kammerater – havde den daværende lokale Gestapochef, Untersturmführer Dohse, et heftigt telefonskænderi med en tysk læge, der intet havde foretaget sig for at få sabotøren ført til tysk hospital eller fængsel, da de danske læger havde meddelt ham telefonisk, at sabotøren var så hårdt såret, at han ikke lod sig flytte. Der faldt da bl.a. følgende bemærkninger fra Dohses side:

»Jeg bliver vist nødt til at gøre Dem opmærksom på, at vi befinder os i et fjendeland, og disse danske lægers mentalitet er jo sådan, at om de kan skade os ved at fortælle, at en mand ligger på det yderste, selv om han i virkeligheden kun har en lille rift på fingeren, så gør de det gerne, og vær ganske sikker på, at denne glatte hallunk straks har ringet til en terrorgruppe, så snart han blev klar over, at vi interesserede os for fyren«.

Ordet hallunk om den danske læge blev gentaget og i samtalens løb gjort til hallunker om alle læger, og fire dage senere blev fire odenseanske læger clearingmyrdet.

Netop likvideringer og clearingmord kom til at præge sommeren 1944. På to måneder blev fire stikkere skudt, alle på gaden, og disse likvideringer blev besvaret med tre clearingmord, først mod grosserer Rasmus Hansen, der blev skudt ned i sit hjem af den tyske SS-mand Josef Nolte og en ukendt dansker, derpå mod stolefabrikant Marius Nykvist, der af folk fra Gestapo og den danske terrorist Henning E. Brøndum blev ført uden for byen og skudt ned, og endelig et attentat mod forstander L.C. Lomholt fra Teknisk Skole, der blev skudt ned i sin have af tyskeren Issel og danskeren H. E. Lundqvist. Lomholt overlevede dog attentatet trods et skud gennem halsen og et skud gennem lungen.

Skibssabotager

Ind i denne række af blodige handlinger blandede sig den 10. august en heldigt gennemført sabotage mod en af Stålskibsværftets nybygninger i Hansaprogrammet, S/S »Røsnæs«. Skibet var netop færdigbygget og stod for afsejling, og det var planen for sabotagen, at skibet skulle have været sænket til søs, men det kom til at ende sin jomfrurejse i Odense havn. En samtidig rapport, den ældste bevarede samtidige sabotagerapport fra Odense, fortæller om dette foreløbige forlis for et skib, der skulle gå en urolig og omskiftelig tid i møde:

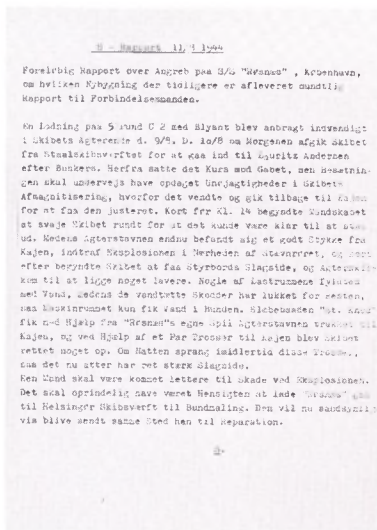
Rasmus
Hansen.

Marius Nykvist.
(Nørmark fot.).

L.C. Lomholt.
(Nørmark fot.).

Rapporten over sabotagen mod »Røsnæs«.

»En ladning på fem pund C2 med blyant blev anbragt indvendig i skibets agterende den 9. august. Den 10. august om morgenen afgik skibet fra Stålskibsværftet for at gå ind til Lauritz Andersen efter bunkers. Herfra satte det kurs mod Gabet, men besætningen skal undervejs have opdaget unøjagtigheder i skibets afmagnetisering, hvorfor det vendte og gik tilbage til kajen for at få den justeret. Kort før kl. 14 begyndte mandskabet at svaje skibet rundt, for at det kunne være klar til at stå ud. Medens agterstavnen endnu befandt sig et godt stykke fra kajen, indtraf eksplosionen i nærheden af stævnrøret, og kort efter begyndte skibet at få styrbords slagside, og agterskibet kom til at ligge noget lavere. Nogle af lastrummene fyldtes med vand, medens de vandtætte skodder har lukket for resten, så maskinrummet kun fik vand i bunden. Slæbebåden »Sct. Knud« fik med hjælp af »Røsnæs« egne spil agterstavnen trukket til kajen, og ved hjælp af et par trosser til kajen skibet rettet noget op. Om natten sprang imidlertid disse trosser, så det nu atter har ret stærk slagside. Én mand skal være kommet lettere til skade ved eksplosionen. Det skal oprindelig have været hensigten at lade »Røsnæs« gå til Helsingør Skibsværft til bundmaling. Den vil nu sandsynligvis blive sendt samme sted hen til reparation«.

Men de odenseanske sabotører var ikke færdige med »Røsnæs«. Den 29. september blev afsejling på ny forhindret. En sabotagerapport fra 30. september fortæller igen historien:

»Skibet var nu atter ved at være sejlklart. Der manglede bl.a. et stort jævnstrømsanker til en hoveddynamo, som var til reparation hos Thrige efter sidste angreb. Torsdag morgen den 29. ds. blev ankeret lagt på en lastvogn hos Thrige for at køres til Stålskibsværftet. Desuden blev et større svejsetransformatoraggregat anbragt på vognen. Vognen blev standset af 3 revolverbevæbnede mænd ved havnecentralen. Chaufføren og hans medhjælper blev beordret ud. Chaufføren fik frokostpakken med. Bilen blev derefter sat i bakgear og forsvandt ud over bolværket. Ankeret skal nu atter vikles om, hvilket sikkert varer mindst 1 måned«.

Og stadig havde sabotørerne kig på »Røsnæs«. Den 12. oktober, da skibet var i havn for at rette kompas, blev en udenbords bombe opdaget på skroget. Bomben fjernedes af en tysk soldat, og skibet kunne endelig gå til reparation i Helsingør.

August bragte endnu en vellykket skibssabotage. Den 31. august sænkede damperen »Hever«, lastet med landbrugsprodukter til Tyskland. Skibet sank ved stykgodskajen og blev først efter flere mislykkede forsøg hævet i slutningen af året. Også her fortæller en samtidig rapport om hændelsesforløbet:

»Natten til den 31. ds., kl. 11.45 anbragte en svømmer en magnetisk bombe (1¼ kg C2) på skibssiden. Bomben var forsynet med en 2-timers blyant og sprang kl. 03.15, altså først efter 3½ times forløb. Skibet sank og står på bunden med vand

helt op til broen. En del af de i skibet værende smørdritler flød op, og i morgentimerne lykkedes det civilpersoner at fiske noget af smørret. Attentatet er uhyre populært i byen og har styrket vor good-will en del«.

Da skibet i slutningen af december var hævet og efter reparation klar til at forlade havnen, havde tyskerne i løbet af sommeren og efteråret oplevet så mange skibssabotager i havn og kanal, at nervøsiteten forud for enhver besejling af Odense var overvældende. Den 22. december henvendte kaptajnen på »Hever« sig til havneingeniør Fischer-Hansen og stillede krav om, at havnevæsenet lod en motorbåd med dræg sejle forud for alle større skibe ud af Odense havn.

Kravet blev forelagt borgmester Werner, der dels afviste kravet under henvisning til, at havnevæsenet var helt uden brændstof og dels henviste tyskerne til forhandling om sagen til Udenrigsministeriet, der henlagde sagen.

Til disse begivenheder kom i midten af august endnu en altomfattende strejke med store uroligheder i Odense. Anledningen var nedskydningen af 11 modstandsfolk, der sad arresteret i Shellhuset i København, og som under transport blev skudt ned på vejen mellem Roskilde og Ringsted. Da dette i løbet af den 15. august blev kendt, udsendte Frihedsrådet en parole om en landsomfattende 24-timers proteststrejke, og denne opfordring faldt for Odenses vedkommende sammen med clearingmordet på fabrikant Nykvist og førte til total strejke i byen. Fabrikker, virksomheder, butikker og sporvogne standsede, ekstraarbejderne på statsbanerne nedlagde arbejdet, og arbejderne på gasværket gik hjem.

Belært af erfaringer fra det foregående års strejke søgte politiet at formå den tyske kommandant til at holde sine soldater i kasernen og opnåede også et tilsagn om, at tysk politi og militær ikke ville blive sat ind, såfremt dansk politi kunne magte den opgave at holde ro i byen.

Helt lykkedes dette ikke. Der var opløb og rudeknusninger, og da tyskerne trods aftalen udsendte strejfpatruljer og affyrede skræmmeskud, erklærede politiledelsen, at politiet ville blive trukket tilbage, hvis de tyske patruljer ikke forsvandt fra gaderne. Kun med yderste besvær og en række anholdelser lykkedes det i løbet af den 18. august politiet at få dæmpet uroen, så strejken ikke som året forud udviklede sig til en uløselig konfrontation mellem befolkningen og tysk politi og militær.

Den 19. august blev arbejdet genoptaget.

50 · Politimæssig undtagelsestilstand

Krigen snart forbi?

Sommeren 1944 havde ikke blot været urolig. Den havde også været spændt og fuld af håb. Fra dag til dag og undertiden fra time til time havde folk slugt og diskuteret de vældige nyheder, der kom væltende ind. De allierede var efter invasionen i Normandiet den 6. juni ikke blevet stoppet på stranden, som feltmarskal Rommel havde håbet, det ville ske. De havde presset sig ind i landet gennem de tyske befæstninger, havde bemægtiget sig et brohoved, udvidet det i voldsomme slag om hver kilometer, ladet det op med overmægtige styrker, og i de første dage af august var deres hære brudt ud af brohovedet og havde på få uger sammen med invasionsstyrkerne i Sydfrankrig og støttet af den franske modstandsbevægelse befriet næsten hele Frankrig og Belgien og overskredet grænsen til Holland.

De tyske nederlag både her og på østfronten, hvor russiske hære med en fremmarch på ca. 500 km knuste den tyske front i Hviderusland og samtidig tvang Finland og Rumænien ud af krigen, var af et katastrofalt omfang, og hertil kom den 20. juli et ganske vist mislykket attentat mod Hitler. Samtidig haglede bomberne ned over de tyske byer, og enhver logisk vurdering måtte munde ud i forestillingen om et nært forestående sammenbrud for det tyske rige.

I de første dage af september regnede derfor kun få med, at endnu en krigsvinter stod for døren. Stemningen i Odense var elektrisk og forventningsfuld. Den almindelige opfattelse var den, at nu måtte Tysklands magt omsider være knækket, og at befrielsen kun kunne være et spørgsmål om uger, måske dage. At dette ikke blot var stemningen i byen, men også i Gestapo-filialen på Husmandsskolen fremgår af hastige, men nødvendigvis forsigtige bemærkninger i filialens telefonsamtaler.

Den 28. august havde en af lederne af den tyske sikkerhedstjeneste i Jylland og på Fyn, Wolfgang Söhnlein, en rutinesamtale med det tyske hovedkvarter i Århus og stillede da i forbifarten bl.a. det spørgsmål, om

der mon snart kom invasion også i Danmark, og da svaret herpå var bekræftende, faldt spørgsmål og svar over hinanden: Har du kajakkerne færdige? Ja, det kan snart gøres nødvendigt! Hvordan går det folkene hos jer? De forsvinder sådan en efter en, du ved jo hvorfor. . . men er du snart rejseklar til den store march? Tak skal du have, jeg sidder jo på en beskidt ø, man kan jo ikke komme herfra – hvorefter de samtalende enes om at mødes i en nær fremtid, idet Söhnlein tilføjer, at de ellers mødes i Canada.

Tanken om en krigsfangelejr i Canada går igen i en Söhnlein-samtale med Århus den 1. september og denne gang med en fortrydelig bemærkning om, at det overhovedet var kommet til krig, og lidt senere er Söhnlein ikke mere forhåbningsfuld i endnu en Århus-samtale: Til oktober er det hele forbi, tror jeg. Hvis invasionen kommer, tager jeg til Svendborg og flygter over til Malmø, hvis russerne da ikke står der!

Söhnlein havde i eftersommeren ikke store forhåbninger til fremtiden, men en besynderlig illusion om at kunne klare personlig frisaq i en desperat situation, hvor de mange rutinesamtaler var spækket med klynk over de frygtelige tilstande i Tyskland som i Danmark, Odense iberegnet.

Og så kom der alligevel endnu en lang krigsvinter, værre, voldsommere og blodigere end nogen foregående.

I midten af september forsøgte vestmagternes hære at sætte over den nedre Rhin ved Arnheim for derpå at forsøge et lynfelttog ind over det nordtyske sletteland og gøre en ende på krigen. Forsøget mislykkedes. Dårligt vejr, tekniske uheld og alt for sårbare forsyningslinier fik angrebet til at strande, og det lykkedes den tyske hærledelse at stabilisere fronten samtidig med, at de russiske hære stoppede op ved Weichselfloden. Begge parter havde med lange og skrøbelige forsyningslinier udtømt deres øjeblikkelige offensivkraft. Dermed var den storpolitiske situation skabt, der dannede baggrund for vinterens lokale drama i Odense.

Aktionen mod politiet

Indledningen til vinterens lange serie af odenseanske tragedier kom den 19. september med et pludseligt overfald på det danske politi. Det tyske sikkerhedspoliti havde længe haft et ondt øje til det danske politi, og den almindelige og i øvrigt stærkt berettigede mistro til politiet deltes da også af tyskerne på Husmandsskolen.

Af strøbemærkninger i telefonsamtalerne fremgår det, at politiet kun voldte kvaler for de tyske myndigheder og direkte hjalp de illegale »banditter«. Denne vurdering var da også korrekt. Så tidligt som i februar 1944 var der begyndt en organisering af illegale grupper inden for det odense-

To anholdte betjente føres til politistationen i Vestergade af en tysk soldat. (Frihedsmuseet).

Svend Børge Rasmussen.

anske politi, og i marts 1944 var der dannet otte grupper på seks mand, i kontakt og samarbejde med modstandsbevægelsens byledelse, som fra politigrupperne modtog lejlighedsvis hjælp og vigtige oplysninger om tyskernes dispositioner.

Frygten for en opløsning af politiet havde da også længe været til stede, men næppe nogen havde evnet at forestille sig, at opløsningen skulle finde sted under så primitive og helt overflødigt rå former, som faktisk blev taget i anvendelse. Som magtforholdene var, ville en almindelig ordre til politiet om at aflevere våben og uniformer og ophøre med funktion være blevet efterkommet, som det året forinden ville have været tilfældet for militærets vedkommende. Men den tyske politiledelse valgte magtens vej.

I Odense satte den tyske aktion ind den 19. september kl. 11. En større kolonne tyske soldater på 200-250 mand kom marcherende ad Vestergade mod Flakhaven, tilsyneladende på vej mod kasernen eller til øvelse. Kolonnen drejede ind på Flakhaven og fortsatte mod Sct. Knuds Kirke, indtil der pludselig blev gjort holdt og givet fløjtesignal, hvorefter soldaterne uden varsel stormede rådhuset under heftig ildgivning.

Andre tyske soldater kom til i lastbiler for at gennemføre en afspærring af hele rådhuskarreen, og en maskinkanon blev bragt i stilling ved telefonhuset. Samtlige kontorer på rådhuset blev besat, og både personale og borgere, der i tilfældigt ærinde befandt sig i bygningen – herunder et brudepar midt i en vielse – måtte kaste sig ned for at søge ly mod den intense skydning mod bygningens vinduer, hvorefter de brutalt blev kommanderet ud på afsatser og gange med ordre til at stå med oprakte arme.

Den del af politiets personale, der var til stede i angrebsøjeblikket, blev anholdt og afvæbnet, og under stormen på rådhuset blev en betjent, Svend Børge Rasmussen, der havde vagt i rådhusets port mod Vestergade, dræbt. Efter denne hysteriske storm kom en fire timer lang sortering og visitation af personale og besøgende, og først da denne var overstået under hårdhændede former, kunne de sidste civile ved 15-tiden forlade et rådhus, der fra nu af og indtil den 25. oktober var besat af tyske politisoldater.

Samtidig blev også politikontorerne i Filosofgangen og Dansestræde samt domhuset i Albanigade besat efter en lige så hensigtsløs beskydning, hvorved tre personer blev såret, den ene alvorligt, og også her blev bygningerne indtil videre sat under tysk politibevoftning. Kl. 12.05 kunne man fra Husmandsskolen telefonere sin sejrbulletin til Shellhuset i København: »Aktion i Odense gennemført kl. 11. Ved rådhuset ildkamp. Derved blev en dansk politimand dræbt, en civilist såret. På vor side ingen tab«.

Ildkamp var unægtelig en noget dramatiseret karakteristik af, hvad der

var foregået, når kun den ene part havde afgivet skud, men ordet har uden tvivl haft den rette klang i rapporten til de overordnede i København. Chefen for Husmandsskolen, Hauptsturmführer Guttman, havde en travl dag. Selv var han ikke i ilden, men han skulle inspicere valpladserne og træffe dispositioner med hensyn til dagens arrestanter, og først kl. 1 om natten kunne han meddele København dagens bytte: 119 mand arresteret, 120 geværer, 90 pistoler, fem maskinpistoler og ca. 1.000 stk. ammunition, og endelig kunne han meddele, at man nu regnede med generalstrejke.

Det sidste var nu mere end en formodning. Strejken var allerede en kendsgerning, og da en af Husmandsskolens faste meddelere ude i byen næste morgen kl. 8 ringede Söhnlein op, lød hendes mistrøstige besked i forkortet gengivelse, at »nu strejker de alle, og de er lige glade med, om I skyder 10 eller 20, det bliver ikke anderledes«. Formentlig en ret korrekt gengivelse af den kogende forbitelse i byen, videregivet lidt senere på dagen af Söhnlein til Shellhuset med ordene: »Nu er her generalstrejke, og folk siger, at vi kan skyde 10, 100, 1.000, det bliver ikke anderledes«.

Hvad de arresterede politifolks skæbne angår, blev politimester Schal-demose-Nielsen, politifuldmægtig Haarsbjerg og tre politikommissærer ført til kasernen på Sdr. Boulevard, mens de øvrige politifolk blev interneret på Jernbanegades Skole. På en københavnsk forespørgsel dagen efter til Guttman om politifolkenes videre skæbne meddelte han, at han agtede at løslade alle over 55 år, mens han ville videretransportere resten sydpå.

Ordene havde i telefonen den rette friske tone: »Alle dem, der er over 55, smider jeg ud. Og de andre transporterer jeg væk i morgen«. Dette var, hvad der skete. Ca. 70 politifolk blev deporteret til koncentrationslejren Buchenwald, ca. 15 mand blev ført til Frøslevlejren, mens en mindre gruppe blev løsladt dagen efter aktionen. Et forsøg, der her som i det øvrige land blev gjort på at få kriminalpolitiet helt eller delvis reorganiseret ved hjælp af løsladt personale, strandede ynkeligt.

Politifuldmægtig Haarsbjerg, der blev løsladt med dette for øje, afviste som alle andre politifolk enhver tanke om nogen form for fortsat polititjeneste, med mindre de deporterede betjente blev hjemført. Dette krav blev fra nu af et fælles krav fra centraladministrationen, lokale myndigheder, frigivne politifolk af enhver rang og hele befolkningen. Tilbage i Odense og på fri fod var ca. 180 politifolk, der gik under jorden for enten at indgå i modstandsgrupper eller organisere sig i et illegalt politi i samarbejde med modstandsstyrkerne.

Af de deporterede politifolk døde fem i tysk koncentrationslejr, og fire af dødsfaldene kom hurtigt. Den 3. november døde kriminalbetjent Otto Julius Nielsen, den 15. november politibetjent Arne Harald Pedersen, den

*Svend Aage Schal-demose-Nielsen.
(Friedhedevej).*

*S.L.
Haarsbjerg.*

*Otto Julius
Nielsen.*

*Et kig ned til de internerede betjente.
(Frihedsmuseet).*

*Arne Harald
Petersen.*

*Ernst Peter
Sofus Madsen.*

23. november politikommissær Mogens Andreas Frost og den 26. november politimester Svend Aage Schaldemose-Nielsen. Alle fire omkom i lejren i Buchenwald, mens politibetjent Ernst Peter Sofus Madsen døde den 7. marts 1945, efter at betjentene var overført til en lejr i Mühlberg.

Den sidste strejke

Aktionen mod politiet havde været landsomfattende, idet tyskerne dog kun havde haft tilstrækkelige styrker til en væbnet aktion som den skildrede i de større byer, hvorimod forløbet havde haft en mindre magtfuld karakter i de mindre byer, vekslende med de lokale forhold. Men konsekvensen blev den samme landet over: Landet var nu uden politi, og bortset fra, at gaderne var uden ordenspoliti og retsvæsenet uden kriminalpoliti, var der ingen, der med det samme kunne varetage de mange helt civile opgaver, politiet varetog, og som under krigen var blevet stærkt udvidet med bl.a. talrige forvaltningsopgaver i forbindelse med civilforsvar og kriselovgivning m.m.

På aktionsdagen udsendte chefen for det tyske politi i Danmark, SS-Obergruppenführer Günther Pancke, en forordning om indførelse af, hvad han med en sproglig nyskabelse kaldte: Politimæssig undtagelsestilstand. Den omfattede øjeblikkelig opløsning af det danske politi og CB-korpset, den tyske besættelsesmagts overtagelse af ansvar for ro og sikkerhed, dødsstraf for ulovlig våbenbesiddelse og eventuelt andre uroskabende handlinger, og den bebudede en reorganisering af det danske politi, en reorganisering der aldrig kom, lige så lidt som man fra tysk side havde nogen som helst mulighed for at udfylde det tomrum, fjernelsen af politiet skabte.

Konsekvenserne for befolkningen blev alvorlige, både på grund af politiets forsvinden og dermed bortfald af enhver hjælp over for alle tænkelige former for kriminalitet, men ikke mindre på grund af det såkaldte hjælpepoliti, Hipo-korpset, som tyskerne lidt senere fandt det fornødent at flikke sammen af villige håndlangere. Denne i stats- og folkeretlig henseende helt specielle undtagelsestilstand kom til at vare til den 14. oktober.

Som nævnt havde den tyske aktion en helt øjeblikkelig virkning: Generalstrejke! Strejken kom, netop som Odense var ved at afvikle endnu en generalstrejke. Fredag den 15. september havde tyskerne mod alle løfter om at indstille deportationer til Tyskland, såfremt man fra dansk side indrettede en lejr for politiske fanger ved Frøslev, deporteret ca. 200 mand fra denne lejr til den tyske koncentrationslejr Neuengamme. Da dette blev

kendt, dekreterede Frihedsrådet en 24-timers proteststrejke over hele landet for mandag den 18. september.

Denne strejkeparole blev som en selvfølge fulgt i Odense, hvor alt arbejde lå stille, men knap var arbejdet genoptaget tirsdag den 19. september, før politiaktionen kom og helt spontant udløste en altomfattende strejke, og da denne fortsatte den 20. og 21. september, opstod der vild forvirring i det tyske hierarki. For alt i verden ville de lokale tyske myndigheder have strejken bragt til ophør med lempelige midler. En ny auguststrejke som i 1943 i den urolige fynske hovedby var det sidste, man ønskede, og tillige det værste, man frygtede.

Man søgte forhandling, men under et formiddagsmøde den 21. september mellem den tyske kommandant, konsul Böhme og borgmester Werner måtte de tyske forhandlere meddele, at der nu fra værnemagts øverste ledelse i Silkeborg var kommet ordre om, at der i Odense skulle indføres spærretid fra kl. 20 til 6, at der skulle lukkes for forsyningen af gas, vand og elektricitet, at alle indfaldsveje skulle spærres, og al automobilkørsel forbydes, samt at banegårde, posthus og telefon- og telegrafstationer ville blive besat.

Dermed var situationen ved at gå i hårdknude, også fordi Werner blankt afslog en tysk anmodning om at lade højttalervogne opfordre til arbejdets genoptagelse. Werner henviste de tyske forhandlere til selv at foretage en sådan henvendelse, og her satte forvirringen ind. Tyskerne havde ingen højttalervogn, og de danske vogne var på transport til Frøslev, hvortil kom, at en tysk henvendelse uden dansk mellemkomst næppe ville have nogen virkning.

Lederne på Husmandsskolen, der måtte se en situation i øjnene, som de næppe kunne klare, var rasende. I en samtale med Shellhuset gav Söhnlein ondt af sig. Værnemagten havde over hovedet på de lokale myndigheder sat plakater op om de særlige bestemmelser for Odense, der slet ikke lod sig håndhæve, og det var nu ikke muligt at få meddelt befolkningen, at disse særbestemmelser ville blive ophævet, hvis blot arbejdet blev genoptaget. Til imødegåelse af omfattende uro savnede man det tilstrækkelige mandskab. Dagen efter ytrede han i en privat samtale, at værnemagten havde »blameret sig frygteligt«.

Også Böhme var dybt bekymret over den afmagt, man var havnet i og beklagede sig til Söhnlein, der gav ham hjerteligt medhold i, at man med værnemagts ukaldede indgriben stod i en situation, man ikke kunne håndtere. På en eller anden måde måtte man opfordre arbejderne til at genoptage arbejdet, men på den anden side måtte man i det mindste denne ene aften opretholde spærretiden. »Ellers gør vi os helt til grin«, var

Opraab!

Paa given Foranledning retter undertegnede faglige Organisationer og Odense Byraad den mest indtrængende Opfordring til alle om at genoptage Arbejdet fra i Morgen tidlig Fredag d. 22. September ved normal Arbejdstids Begyndelse.

Af Hensyn til Spærretiden dog tidligst Kl. 6.30.

Saafermt Arbejdet ikke genoptages, vil det faa de alvorligste Følger for Befolkningen.

Odense, den 21. September 1944.

Arbejdernes Fællesorganisation

P. Johansen

Dansk Arbejdsgiverforening

(Den lokale Arbejdsgiverforening)

H. Friis

Odense Handelsstandsforening

Paul Wilhelm

Købmandsforeningen for Odense og Omegn

Martin Larsen

Odense Byraad

L. Vilh. Werner - John Pedersen

Opråb fra den sidste store generalstrejke i byen i september 1944.

Guttmans bedømmelse, da han ud på eftermiddagen talte med en dybt foruroliget Böhme, der lige så lidt som folkene på Husmandsskolen begreb værnemagtens dispositioner. Aflytteren, der ellers strengt holdt sig til de rene referater af telefonsamtalerne har her ikke kunnet tilbageholde en privat bemærkning. I en parentes tilføjer han et »det har de gjort i forvejen«.

Dagen endte med et tysk tilbageslag, da konsulatet meddelte borgmester Werner, at man alligevel ikke ville afbryde for gas, vand og elektricitet, at spærretiden ikke ville blive fastholdt ud over én dag, at en foretagen besættelse af Thomas B. Thrige og Stålskibsværftet var en misforståelse og straks ville blive ophævet, samt at telefonerne ville blive åbnet og kørsel tilladt.

Da dette blev meddelt, havde man fra dansk side holdt en række møder for om muligt at få situationen afspændt, og man havde forhandlet sig frem til et opråb fra Arbejdernes Fællesorganisation, Dansk Arbejdsgiverforenings lokalafdeling, Odense Handelsstandsforening, Købmandsforeningen for Odense og Omegn og Odense byråd, men problemet var nu, hvordan man i den politiløse situation og med byen og herunder også dagbladene i strejke kunne få dette kundgjort.

Det skete telefonisk til virksomhederne samt med et kort opslag i dagbladenes vinduer den 22. september: »Fra tysk side meddeles, at spærretiden i Odense er ophævet fra og med i dag. Bilkørsel inden for byområdet er atter tilladt«. Dermed endte den sidste store generalstrejke i Odense under besættelsen. Den endte med et tysk tilbageslag uden noget som helst løfte om danske genydelser. Strejkevåbnet havde vist sig effektivt, og der var slidt hårdt på det. Som situationen nu havde udviklet sig, skulle det fremover komme til at dreje sig om skarpere våben end strejker og demonstrationer: Sabotage og likvideringer og måske et militært opgør med fjenden.

51 · Lovløshed

Situationens nødhjælp

Op til den 19. september 1944 havde der været talrige tildragelser i byen, der var ulovlige i forhold til besættelsesmagtens bestemmelser og i forhold til flere af de situationsbestemte love og forskrifter, som skiftende regeringer og myndigheder havde ment det nødvendigt at påbyde befolkningen. I den henseende var det at sætte sig ud over loven, »at være illegal«, godt på vej til at blive en hæderfuld gerning i 1944 eller længe forinden.

At der også havde været kriminalitet i gængs forstand, siger sig selv. Alene mangelsituationen havde bidraget til at øge den lille kriminalitet. Cykler kunne blive »skrælet« for dæk, rationeringsmærker og mangelfarver dukkede op på den sorte børs, og mørklægningen gav større albuerum for lyssky gerninger. Mørklægningen blev i det hele taget et problem for både borgere og politi, og fra januar 1944 gik man forsøgsvis over til en svag og afskærmet oplysning af gaderne, i første omgang i den indre by, således at man i tilfælde af flyvervarsling kunne slukke gadebelysningen fra elværket.

Fra 1944 begyndte fænomenet revolveroverfald at dukke op, og det kunne være svært at afgøre, hvor der var tale om politiske handlinger, der var accepterede, og gammeldags kriminelle handlinger, der ikke var det. Den 14. marts røvede tre revolvermænd 13.000 kr. fra en entreprenør i Lumby, der »kører grus til en nærliggende arbejdsplads«, som *Fyens Stiftstidende* udtrykker det. Her var adressen tydelig, men motivet var det ikke.

Datidens forhold tvinger til en dobbelt sprogbrug, til en sondring mellem det ulovlige, som kun kriminelle indlod sig på, og det illegale, som næsten alle befattede sig med, om ikke på anden måde så ved at læse og videregive illegale skrifter, udbrede rygter eller blot tilbageholde viden, måske huse folk uden at stille nærgående spørgsmål. Selv skolebørn var i den henseende illegalt aktive. Denne næsten usynlige og historisk usporlige illegalitet må al eftertid tage i betragtning. Den var forudsætning for de mere konkrete illegale handlinger.

Men med politiets fjernelse skyllede en bølge af grov kriminalitet ind over byen. Selv om røverier og overfald ikke just kom til at høre til dagens

orden, blev de hyppige foreteelser, ofte med anvendelse af revolvere og under udøvelse af blodig vold, ligesom sortbørshandel og tyverier tog voldsomt til i omfang. Uge efter uge kunne aviserne berette om revolverrøverier og andre former for brutale overfald. I første omgang blev det nu borgernes sag at tage loven i egne hænder. Pludselig var der ingen andre til at håndhæve den.

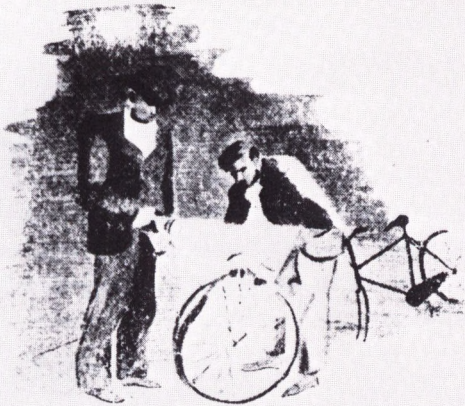
Det skete spontant i den form, at private grupper og gadeforeninger gik i gang med at oprette vagttjenester for at værne gader og kvarterer mod tyveri, overfald og røveri, og det skete særdeles håndfast i form af private opgør med f.eks. sortbørshajer eller enhver, der åbenlyst benyttede en gunstig lejlighed til at sætte sig ud over, hvad der var hævdvunden lov og ret. Vænet som borgerne efterhånden var til at klare paragrafferne selv, hengav de sig ikke til hjælpeløst at vride hænder i fortvivelse over tingenes forbandede tilstand.

Allerede få dage efter politiaktionen kunne byens blade med tydelig hensigt berette om de første eksempler på velment selvtaget, der i første omgang gik ud over sortbørshandlende. Den 27. september forsøgte en vognmand at gå i rette med tre sortbørsfolk, og da de blev aggressive, »tog denne resolut sagen i sin hånd og ordnede de tre uappetilige væsener med så kærlig hånd, at tre blødende og forslæede sortbørsportrætter snart efter samlede stor opmærksomhed i Nørregade«.

Hvor bladets sympati lå, var efter ordvalget utvivlsomt og fremgik til overflod af artiklens slutbemærkning: »Man spekulerer på, om kuren ikke er nok så gavnlig som den legaliserede: Så og så mange dage i arresten«. Et par dage senere fulgte bladet anvisningen op med en meddelelse om, at da sortbørshandelen i forhallen til statsbanestationen havde bredt sig de sidste dage, »blev der i går iværksat en overraskende aktion mod de lyssky elementer. Et hold stærke mænd fra statsbanernes pakhus troppede op i forhallen og smed sortbørsgrossererne på gaden på en særdeles håndfast måde«.

Andre aktioner fulgte efter. Da der var stjålet nogle bildæk i Ferritslev, og tre mænd observerede en natlig udlosning af bildæk i en ejendom i Dronningensgade og gennem Falcks Redningskorps erfarede, at dæk af denne art var forsvundet i Ferritslev, fik de ved at optræde som fingerede købere konstateret, at dækkene faktisk var stjålne. Derpå gik de i aktion. Sammen med ejerne i Ferritslev troppede de syv mand høj op i Dronningensgade og fik fat i tyven.

Heller ikke her lod bladet sine læsere i tvivl om, hvor sympatien lå: »Han blev grædende slæbt med hen til Sydfyenske Jernbaners ladespor, hvor han tilstod tyveriet af dækkene. . . De syv mand lod nu sortbørsman-

Hvordan kan et Menneske faa sig selv til at gøre det?

I disse Tider er der ingen Grænser for den Sorg og Nød en Tyv kan bringe over et Medmenneske.

Et stjaalent Cykledæk kan ødelægge Cykle-Ejerens Eksistens og Arbejdsmuligheder. — ja, det gør det endda meget ofte. — Eller prøv en Gang at sætte Dem ind i de fortvilede Forhold, der hersker i et Hjem, hvor Tyve har „fjernet“ uerstattelige Klæder eller Hvidevarer.

Sult frister mangan god Mand, siger man, — og det er sandt, men det er ikke altid Sulten, der tvinger, ofte kun en ynkelig og nedværdigende Sensations- eller Vindings-Trang.

Maaske er dette spildte Ord, men kan de faa blot een Tyv til at slaa Bak i Tide, er der dog opnaaet et Resultat. — Det er lumpent at drage Fordel af vort Lands nuværende Situation.

— dette gælder ogsaa for de Tyve, der saa fejgt kan ødelægge andre Menneskers Liv og Lykke!

Denne Annonce er indrykket af

Th. Duch Vinhandel, Klíngenberg 2, Odense

- i Folkesikkerhedens Tjeneste

E.S.

*Annonce fra Fyens Stiftstidende
19. november 1944.*

den underskrive en erklæring om, at han havde begået tyveriet, og derpå fik han en læsterlig omgang klø«. Bladet kunne tilføje, at de syv fik fat på yderligere to implicerede, og at de hver måtte bløde med en dusør på 500 kr., samt at de blev sat til at fiske fælgene op af voldgraven på Hollufgård. De nævnte løsninger kan lede tanken hen på dramaet eller farcen i en amerikansk western-film, men i situationen var selvtægt den eneste udvej,

og det er forståeligt, at bladene med referater som de nævnte gav flittig anvisning på situationens nødhjælp.

Men bladene var også bekymrede og fulgte referaterne op med kommentarer. *Fyns Tidende* med ordene:

»Det er godt nok, at man klapper forbryderne af, og at man opretter korps til ordenens opretholdelse. Men det er ikke tilstrækkeligt. En kort tid kan vi leve på det forfriskende i, at nogle sortbørsmænd får de klø, de længe har haft godt af, og at tyveknægte bliver straffet omgående. Men i længden kan et retssamfund ikke bygge på denne tilstand. Retten tilsigter ikke blot at straffe de skyldige, men også at passe på, at de uskyldige *ikke* bliver straffet. . . Derfor er der ét, som må gælde fremfor alt, og det er, at den enkelte mere end nogen sinde må være opmærksom på at holde landets love«.

Fyns Social-Demokrat anslog ganske tilsvarende toner, da bladet med henvisning til en række tilfælde af mere eller mindre rimelig selvtægt landet over sluttede med en formanende leder:

»Erfaringen. . . understreger, at skal der øves selvtægt for at få sat en stopper for det uvæsen, som agenterne fra den sorte børs og andre slubberter har tilladt sig. . . så må forudsætningen i hvert fald være, at afstraffelsen ledes af modne mænd og kvinder på et holdbart grundlag og uden ekstase. Thi en selvjustits, der ikke er præget af den strengeste disciplin, er meget farlig«.

Dagen efter kunne bladet omtale en sådan disciplineret selvjustits, da det – åbenbart med hensigt – refererede en håndfast, men rolig aktion, iværksat af smedene på maskinfabrikken Phønix, der havde gjort kort proces med sortbørshandlende i Skulkenborg. Disse var blevet kropsviseret uden anvendelse af vold, og deres værdier i form af varer og mærker var frataget dem og overgivet til en godgørende institution. Afsluttende hed det om smedene, at de »oprådte på en yderst værdig, rolig og bestemt måde – den helt rigtige måde at øve selvjustits på«.

*K. Alb. Larsen,
sogneråds-
formand i
Pårup.*

*P.M. Madsen,
sogneråds-
formand i
Dalum.
(Nørmark fot.).*

Vagtværn

I de anførte tilfælde var det enkeltpersoner eller grupper, der greb ind, men herudover var der hurtigt en bevægelse i gang for gadevis eller distriktsvis at få etableret forskellige former for borgerværn eller vagtværn, enten på frivillig basis, hvor beboerne skiftedes til at holde vagt, eller ved ansættelse af særlig egnede personer til at påtage sig en vis sikkerhedstjeneste.

Tanken om private vagtværn fik i dagene lige efter den 19. september støtte fra myndighederne. Den 29. september havde borgmester Werner

og fire byrådsmedlemmer samt sognerådsformændene fra Dalum og Pårup et møde med dommerne Otto Harpøth, Erik Lunø og Hjalmar Ringberg samt direktørerne for byens to redningskorps, Falck og Zonen.

Mødets resultat blev en opfordring til borgerne om at organisere »de fornødne sikkerhedsforanstaltninger f.eks. ved oprettelse af særlige vagter«. En bemyndigelse hertil fandt dommerne i retsplejelovens § 771, hvorefter »enhver borger har ret til at foretage en anholdelse, når en person træffes i udførelsen af en forbrydelse eller på friske spor«. Redningskorpserne stillede sig til rådighed med hensyn til transport af arresterede til arresten. Men dette kunne dog kun blive en nødløsning. Hvordan tomrummet efter politiets fjernelse på længere sigt skulle udfyldes, var der i flere uger stor usikkerhed om. Kun stod det klart, at en eller anden form for vagtjeneste måtte skaffes til veje. Selv for tyskerne, der havde skabt tomrummet uden at tænke på konsekvenserne og uden at have gjort sig forestillinger udover aktionen den 19. september, blev dette hurtigt indlysende, og den tyske politiledelse begyndte at famle sig frem mod en eller anden løsning, der kunne reparere skaden.

Den 23. september udstedte Pancke en forordning, der i vage vendinger opfordrede bl.a. landets borgmestre til at oprette »et ordens- og kriminalpoliti til varetagelse af den offentlige ro, orden og sikkerhed«, og den 25. september blev denne forordning fulgt op af en erklæring, der lagde ansvaret for, hvad Pancke kaldte »tingenes tilstand« over på den danske administration og dens uvillighed til nyoprettelse af et dansk politikorps og derudover anbefalede skabelsen af et kommunalt politi.

Et par dage senere kunne den tyske rigsbefuldmægtigede, Werner Best, meddele centraladministrationen, at man fra tysk side gerne så oprettelsen af kommunale vagtværn, mens man næppe ville tolerere private vagtkorps, der kun ville være et skalkeskjul for illegale grupper.

Efter at have skabt kaos med indbygget lovløshed kastede man nu fra tysk side bekvemt problemerne og ansvaret over til kommunerne, og centraladministrationen og kommunerne måtte herefter overveje mulighederne uden viden om, hvilke vilkår sådanne vagtværn ville få at arbejde under og med værdiløse forsikringer om, at man fra tysk side ville »tolerere« deres arbejde. Afgørelsen rummede problemer nok.

Det var på forhånd givet, at et ubevæbnet og uuddannet vagtværn ville være langt vanskeligere stillet end politiet, og at dets medlemmer uvægerligt ville risikere at måtte gribe ind i sager af politisk art, og at der i så fald ingen garanti var imod tysk indblanding, f.eks. krav om udlevering af eventuelle arrestanter, og endelig var tyske forsikringer om, at man ikke ville antaste vagtværnenes medlemmer, helt værdiløse.

*Otto Harpøth.
(Det kgl.
Bibliotek).*

*Erik Lunø.
(Det kgl.
Bibliotek).*

*Hjalmar
Ringberg.
(Nørmark fot.,
Det kgl.
Bibliotek).*

At medlemmerne af vagtværnene kunne komme i tyskernes søgelys, blev man da også efter værnenes dannelse mindet om, i Odense således den 6. december, da en major Runkowsky, der præsenterede sig som SS-politiführer for Fyn mødte op på borgmesterkontoret for at få opgivet navne på ledere og medlemmer af det da dannede vagtværn. Henvendelsen blev afvist og sagen postet videre til Justitsministeriet, hvor den konstituerede departementschef, Jens Herfelt, blankt afviste enhver udlevering.

At ingen betjente på fri fod ville drømme om at indtræde i sådanne værn, var også givet, og det blev da et problem, hvem man i givet fald kunne få til at påtage sig den både farefulde og utaknemmelige opgave. Tilbage stod også spørgsmålet om, hvem der skulle overtage arbejdet med løsningen af politiets civile opgaver, og spørgsmålet om, hvem der i kriminelle sager ville påtage sig politiets rolle som offentlig anklager.

Om alt dette og en lang række praktiske spørgsmål måtte der forhandles mellem danske og tyske myndigheder i København, og inden disse drøftelser havde skabt i det mindste nogen klarhed, måtte Odense se tiden an. Spørgsmålet var til drøftelse på et byrådsmøde den 25. september, men en beslutning var på det daværende grundlag ikke mulig.

Byrådet måtte nøjes med en uforpligtende drøftelse og en almen udtalelse om, at »byrådet føler sig forvissat om, at Odense bys borgere hver for sig som gode danske mænd og kvinder der vil føle det som en æressag at sørge for, at ro og orden opretholdes, således at byens liv kan fortsættes bedst muligt«. Det var i dette tomrum, at vognmænd, pakhusarbejdere og smede m.fl. påtog sig rollen som gode danske mænd, der i det mindste kunne rense lidt ud blandt de åbenlyst kriminelle.

I løbet af oktober blev spørgsmålet om, hvad der videre skulle ske, drøftet mellem centraladministrationen og kommunerne, der principielt ønskede, at staten påtog sig oprettelsen af vagtværn og under alle omstændigheder insisterede på, at staten dækkede udgifterne eller størstedelen heraf, men da det tyske krav lød på oprettelsen af kommunale vagtværn, bøjede kommunerne af. På et møde i Fredericia den 4. oktober 1944 vedtog borgmestrene vest for Store Bælt at gå med til oprettelsen af kommunale vagtværn under forudsætning af fuld statsrefusion, og såfremt dette blev pålagt kommunerne. Hvad de civile opgaver angår, anbefalede man, at disse blev overtaget af amtmændene og dommerne.

Hermed var vejen banet. Den 11. oktober udsendte Justitsministeriet cirkulære om oprettelse af kommunale vagtværn, og en uge senere kom endnu et cirkulære, efter hvilket staten påtog sig at dække 80% af alle udgifter, en refusion der faktisk efter befrielsen blev hævet til 90%.

Endnu tøvede man dog i Odense. På byrådsmøde den 16. oktober

redegjorde borgmester Werner for de førte forhandlinger, og nogen beslutning blev ikke truffet, på byrådsmøde den 30. oktober var sagen ikke på dagsordenen, og først den 6. november besluttede byrådet at gå ind for oprettelsen af et kommunalt vagtværn og bevilgede et månedligt beløb på 80.000 kr. til formålet.

Som chef for korpset udpegede byrådet inspektør O.T. Løvgren, Odense Badstue, der tidligere havde været ansat ved kriminalpolitiet, og som næstkommanderende inspektør ved stadion Aage Seebach, og vagtværnet kunne så efter en hastig rekruttering af 115 mand træde i funktion fra den 14. november. Vagtværnets medlemmer, hvis nationale generalieblad blev nøje undersøgt, blev udstyret med armbind og stav, og det blev hovedsagelig rekrutteret blandt smede, håndværkere og chauffører.

Vigtige forudsætninger var en god fysik, mod og handlekraft, og det blev den fysiske optræden i byens gader mere end kontorarbejde, der skulle komme til at sikre korpsets popularitet under Løvgrens beslutssomme og erfarne ledelse. Hans appel til mandskabet, inden det om aftenen den 14. november trådte i funktion, lød bl.a.:

»De vil komme ud for allehånde alvorlige opgaver, hvis heldige løsning mange gange vil komme til at afhænge af, om den enkelte optræder med fornøden ro, omtanke og smidighed. Når noget alvorligt truer os mennesker, rykker vi altid tættere sammen, idet det er, ligesom at dette styrker os. Måtte det blive sådan, at dette alvorlige og krævende arbejde, som vi nu i fællesskab er gået ind til, må finde os som en tæt sammensluttet flok«.

Omtrent samtidig blev der under amtskontoret åbnet et kredskontor for Odense, der skulle tage sig af politiets civile sager, og dette fik som sin chef fuldmægtig Leif F. Biering-Sørensen fra Justitsministeriet, mens sagførerne Svend Aage Mengel og Aage Juul-Pedersen blev beskikkede som offentlige anklagere.

Vagtværnets betydning

Det vagtværn, der herefter i seks måneder kom til at yde et vigtigt bidrag til at holde kriminaliteten i ave, og som ikke mindst kunne give borgerne en vis følelse af tryghed i en utryg tid og alene derved blev af uvurderlig psykologisk betydning, fik vagtlokaler på Domhuset. Der blev her etableret døgnvagt, så borgere, der følte sig truet eller observerede mistænkelige forhold, kunne henvende sig personligt eller telefonisk. Selve den bevidsthed, at der var et sted, hvor folk kunne henvende sig, tjente til beroligelse, også selv om det måtte være begrænset, hvad vagtværnet kunne udrette, og tryghedsfølelsen derfor kunne være falsk.

*O.T. Løvgren.
(Merrild Merlin
fot.).*

Aage Seebach.

*Leif F. Biering-Sørensen.
(Elfelt fot.).*

*Svend Aage
Mengel.*

*Aage Juul-Pedersen.
(Herluf Lykke
fot.).*

Til sin rådighed havde vagtværnet tre biler til brug ved hurtig udrykning, og derudover foretog korpsets medlemmer stadige patruljeringer i byen, i et vist omfang med anvendelse af politihunde. Nogen let opgave havde vagtværnet bestemt ikke i en by, hvor kriminelle elementer kunne være bevæbnede og i givet fald indstillet på at bruge våbnene, og hertil kom som korpsets største belastning, at det uundgåeligt risikerede jævnlige sammenstød med tyske soldater eller folk i tysk sold, over for hvem vagtværnets medlemmer var uden beføjelser – og uden chancer.

Tjenesten krævede megen konduite og mod, og i talrige tilfælde – selv hvor tyskere var involveret – lykkedes det trods de umulige forhold at gribe ind og forhindre forbrydelser eller at pågribe gerningsmænd. Men sin største betydning fik vagtværnet nok i kraft af den præventive virkning, det havde. Eventuelle misdædere vidste, at vagtværnet var på gaden, og alene bevidstheden herom skabte en vis hæmning for personer i ulovligt ærinde.

Vagtværnet kunne også yde en nødvendig vagttjeneste ved en række specielle lejligheder, som når f.eks. rationeringsmærker skulle transporteres og omdeles, ligesom det under vinterens store schalburgtager kunne foretage afspærringer og fjerne ueksploderede bomber og således sikre mod yderligere ødelæggelser.

Forunderligt nok slap alle de odenseanske vagtværnsfolk levende gennem de seks måneder, skønt de gentagne gange var indblandet i skudepisoder under deres farefulde tjeneste. Flere blev dog såret, både i opgør med kriminelle, og når tyske soldater under natlige skyderier åbnede ild.

Det blev en stor hjælp for vagtværnet, at det fik en god presse. Hvor det lykkedes dets mandskab at afværge eller opklare forbrydelser, og ikke mindst når det kom ud for dramatiske episoder, i enkelte tilfælde med skyderi til følge, fulgte pressen dets arbejde godt op og bidrog derved til at bestyrke dets anseelse og forøge dets præventive virkning.

Dette var blot eksempelvis tilfældet i april 1945, da beslutsomme vagtværnsfolk forfulgte, afvæbnede og arresterede to bevæbnede tyve, der under flugt åbnede ild og sårede en af vagtværnsmandene.

Men naturligvis kunne vagtværnet ikke nå længere end til at lægge en dæmper på de seks måneders kriminalitet, så det blev markeret, at det kriminelle stadig var kriminelt og således, at pågribelse, anklage og straf stadig var en risiko, som forbryderiske elementer måtte regne med. Det kan også have bidraget til at dæmpe de kriminelle tilbøjeligheder, at straffen for forbrydelser begået i den politiløse tid blev fordoblet.

Gennem denne hundevagt i besættelsens sidste halve år sikrede vagtværnet, at de seks måneder nok blev lovløse, men ikke retsløse.

Modtagelserne forberedes

Da kampene på vestfronten i midten af september rasede omkring Arnhem, øjnede vestmagterne endnu en chance for at nedkæmpe Tyskland inden vinterens komme. Så længe denne mulighed bestod, blev alt britisk-amerikansk flymateriel sat ind på at sikre vestmagternes forsyninger, hindre det tyske tilbagetog og ødelægge tysk produktion, og i denne situation fik et frontfjernt randområde som Danmark kun ringe opmærksomhed og minimale forsyninger.

Men da de tyske hære i slutningen af september bed sig fast i nye frontstillinger og endnu en krigsvinter efter alt at dømmes stod for døren, blev der både større interesse og bedre mulighed for at forsyne Danmark, dels for at fremme en øget dansk modstandsaktivitet bag de tyske linier i løbet af vinter og vår, dels for det tilfælde, at Danmark skulle blive krigsskueplads i krigens slutfase.

Ejendommeligt nok hang muligheden for øgede forsyninger netop sammen med Arnhem-slagets udfald. Under invasionskampene og til og med luftlandeslaget ved Arnhem var de af vestmagternes flystyrker, der var egnede til nedkastningsoperationer, blevet sat ind i nedkastningsoperationer over Frankrig, Belgien og Holland, men da Arnhem-slaget var ud-kæmpet, blev en del af disse store maskiner af typerne Stirling og Liberator med deres store lasteevne på op til 24 containere frigjort og kunne med udbytte sættes ind bl.a. i Danmark.

Fyn – og dermed også Odense – fik denne situation at mærke i form af en mangedobling af leverancer. Man var nu også velforberedt til at tage imod våbenstrømmen. Som nævnt havde Fynsledelsen udskilt modtageapparatet som en særlig modstandsfunktion under Erik Frandsens ledelse, og denne havde med hovedkvarter i Odense opdelt Fyn i seks afsnit: Odense, Nyborg, Svendborg, Fåborg, Middelfart og Bogense, der hver opstillede et modtagehold, bestående af en deling på otte grupper, i alt ca. 50 mand. Leder af det odenseanske afsnits modtagehold blev kornet Mogens Hansen. Holdene blev løbende instrueret af fire instruktører, ingeniørerne Bent Rune og Erik Poulsen samt erhvervsflyver Erik Malm-

*Mogens Hansen.
(J. C. Christof-
fersen fot.).*

Svend Bondo.

mose og fabrikant Uffe Klausen, Ringe, og hvert hold fremskaffede selv det nødvendige udstyr samt oprettede gennemgangsdepoter, ligesom der gennem et telefonkontaktsystem med kodeaftaler var lynkontakt mellem hold og den odenseanske hovedledelse.

Helt afgørende var det, at hovedledelsen gennem dyrlæge Duus Hansen kunne opnå daglig kontakt med London, samt at øen i løbet af efteråret fik adgang til at benytte de såkaldte eureka-apparater, der tillod radiokontakt mellem modtagehold og anflyvende maskiner og dermed forbedrede maskinernes navigation samt sikrede mere præcise og hurtige nedkast.

Som arbejdet skred frem, fik man oprettet en særlig fordelingscentral med kontakt til samtlige afsnits gennemgangsdepoter, og i dette fordelingsystem kom det odenseanske firma Bondo & Co. til at spille en vigtig rolle. Maskinhandler Svend Bondo tilrettelagde bl.a. et kodesystem, hvorefter alle arter af våben, sprængstof, ammunition o.s.v. havde reservedelsnumre til landbrugsmaskiner, så store mængder ordrer telefonisk kunne ekspederes over firmaets telefon.

Mellem Frandsen og Fynsledelsen blev der truffet den ordning, at han efter hver modtagelse indberettede karakter og mængde af det modtagne, hvorefter Fynsledelsen udarbejdede fordelingslister, der straks effektueredes. På grundlag af tidligere erfaringer var der aftalt meget indgående sikkerhedssystemer med hensyn til meldinger, kørsler m.m.

Vinterens succes

Således rustet var man i eftersommeren 1944 parat til at modtage den store og længe ventede bølge af nedkastninger. Våbenmodtagelsen var imidlertid et fynsk, ikke et odenseansk anliggende, selv om en hovedpart af materiellet havnede i Odense, og operationerne blev ledet herfra, og her skal der derfor kun gives et kort resumé af det handlingsforløb ud over hele øen, der antagelig betød en europæisk rekord med hensyn til effektiv modtagelse og omhyggeligt tilrettelagt distribution.

I alt blev der i perioden fra oktober 1944 til april 1945 og trods talrige mislykkede anflyvninger og udrykninger, hvor især vejrforhold gjorde modtagelse umulig, så de anflyvende maskiner måtte gøre venderejse, modtaget og distribueret 30 store ladninger, stort set uden tab, når først sendingerne var bjærget. I alt blev der modtaget ca. 700 containere og en række pakninger med specialudstyr til en samlet vægt af ca. 125 tons.

Modtagelserne, der af de allierede krævede 63 flyvninger med et tab af fem maskiner, lå spredt over hele øen med nedkastningspladser i funktion ved Bramstrup, Brændegård Sø, Gyngstrup, Hellerupgård, Holstenshus,

Kilshøj, Krengerup, Langesø, Lykkesholm, Nordskov, Ore, Rødkilde, Sdr. Broby, Skjoldemose, Stensgård, Stubbendrup, Svinninge, Uggerslev, Ørnfelt og Østerballe, hvortil kom to nedkastninger på Samsø, hvorfra det nedkastede gods blev bragt til Odense med DFDS' båd, »Odense«, og udleveret som »jordprøver« gennem speditørfirmaet N.P. Hansen. Yderligere blev der over Jylland leveret Fyn ca. 50 svenske maskinpistoler.

I forkortet form lyder dette fynske drama simpelt og ukompliceret, men hver eneste af de 30 gennemførte modtagelser var spækket med problemer og dramatiske episoder, der blev løst med opfindsomhed, handlekraft og fysisk slid af både stab, telegrafist og modtagehold. Så gjorde tåge, isslag og pludseligt snefog udrykninger forgæves, så havnede containerne i toppen af store bøgetræer, der i hast måtte fældes, og så løb holdene ind i tyske patruljer og måtte skyde sig igennem.

Fra tysk side var man helt klar over, hvad der foregik, og aflyttede hver aften annonceringerne fra BBC, hvorefter de tyske pejlestationer var forberedte og søgte at lytte sig frem til og lokalisere de fynske pladser i de lange rækker af annoncerede pladsnavne. Når pejlingerne meldte indflyvning, rykkede de tyske patruljer ud, og det blev Frandsens opgave at tilrettelægge kørslerne så sindrigt efter et nøje udarbejdet skema, at man så vidt muligt undgik de tyske patruljer. De mange fynske biveje blev efter dette skema taget i flittig brug, og der blev kørt ad de særeste ruter, hvor grupperne med deres lokalkendskab kunne udmanøvrere de tyske patruljer.

Når det fynske modtagearbejde blev så effektivt, som tilfældet var, skyldtes det i høj grad Erik Frandsens ypperlige organisationstalent og det nære samarbejde mellem ham og hans hjælpere og gennem hjælperne samarbejdet med de lokale hold, men Fyns geografiske karakter spillede også ind. Nok var øen tæt befolket, og nok krævede dette en nøje gennemtænkt planlægning bag hver operation og en kvik tømning af pladserne og hurtig bortkørsel, men øen var til gengæld ikke større, end at ledelsen i Odense kunne have nøje føling med, hvad der foregik ude i marken.

Det var endog tilfældet i en sådan grad, at de odenseanske ledere personligt kunne være til stede og træffe omgående beslutninger eller telefonisk give direktiver, og særlig blev det, hvad distribueringen angår, af kolossal værdi, at ledelsen var koncentreret i midtpunktsbyen Odense, så lederne kendte hinanden, kunne mødes ansigt til ansigt med kort varsel, når situationen krævede det, og alene af den grund havde et effektivt samarbejde.

Begyndelsen på vinterens nedkastningsaktivitet blev imidlertid ikke lovende. Den 24. september annoncerede London nedkastning på pladserne »Max«, »Philip« og »Inger« for Ryslinge, Langesø og Krengerup,

Billedet her og det på den modsatte side er fra et våbendepot i Åsum. Begge billeder er taget under besættelsen.

men netop da var grosserer Busk-Rasmussen fra Fynsledelsen som nævnt blevet arresteret i København, og da han kendte disse pladser og deres navne, og man ikke kunne vide, om han i forhør og måske under tortur kunne blive presset til at røbe sin viden, aflyste man pladserne, uden at London i tide blev opmærksom herpå, hvorfor pladserne forgæves blev anfløjet.

En midlertidig telegramforvirring blev resultatet, inden årsagen blev opklaret, og faktisk holdt Busk-Rasmussen tæt, så hans fængsling ikke fik konsekvenser for andre end ham selv. Men affæren fik to positive konsekvenser. Hele Fynsledelsen gik nu under jorden og kunne hellige sig modstandsarbejdet på fuld tid, og modtgearbejdet blev fra nu af hermetisk aflåst fra alt andet modstandsarbejde. Dermed var indledningen gjort til vinterens modtagesucces. Den 4. oktober blev en første stor ladning modtaget på pladsen »Rickard« ved Sdr. Broby, og fra nu af gik det, når vejrforholdene tillod det, slag i slag med tyngdepunkterne i efteråret 1944 og marts-april 1945, mens vintervejret satte sine begrænsninger i de egentlige vintermåneder.

Anflyvende maskiner måtte ofte vende om, når snetykning pludselig satte ind, eller tæt tåge lagde sig over pladserne, og ikke altid nåede maskinerne hjem igen. Som nævnt gik fem maskiner tabt, den første allerede den 27. november, da Stirling LK 149 med piloten R.R. Witham og seks besætningsmedlemmer styrtede ned i Nordsøen efter en nedkastning ved

Krengerup, eller den 10. februar, hvor Stirling LK 279 efter nedkastning ved Østerballe under uvejr styrtede ned i Gamborg Fjord.

Det er indlysende, at selve modtagearbejdet måtte ligge ude i det fynske land, men dygtigheden og dristigheden voksede med de gode erfaringer især i foråret 1945, og i april 1945 satte man frækt to pladser på programmet i selve det odenseanske byområde. Den ene lå ved Sanderumgård, hvor der blev forsøgt nedkastning både den 12. og 13. april. Forsøgene mislykkedes, den sidste nat fordi den britiske pilot mente at konstatere tysk antiluftskys nær pladsen.

Et par telegrammer belyser misforståelsen. London telegraferer den 18. april: »pilot til claus har rapporteret flak nær punktet stop nu afslået«. Det fynske svar afslørede misforståelsen: ». . . ingen flak nær punktet nitten stop . . . ingen flak på claus men jernbane blev saboteret samtidig med operationen og livlig skydning gik for sig mellem tyske vagter og sabotører stop«. Bedre gik det ved Bramstrup den 26. april, hvor man uden problemer modtog en af krigens sidste store ladninger.

Depoter

Men hvor godset end blev modtaget, havnede store dele af det i Odense og sikrede både en udvidelse og effektivisering af sabotagen og en bevæbning af de m-styrker, der var i vækst i takt med våbentilgangen. Fra gennemgangsdepoterne nåede materiellet frem til depoterne i byområdet og derfra videre ud i byen til umiddelbar brug, til instruktion eller til et endeligt opgør, hvis krigshandlingerne skulle komme til at omfatte Danmark. I så fald var det SHAEFs hensigt at sætte modstandsstyrkerne ind i en rullende udløsning, efterhånden som en allieret indrykning i landet måtte finde sted og under hensyn til taktiske beslutninger i SHAEFs hovedkvarter.

Nogen selvstændig, landsomfattende rejsning af danske modstandsstyrker var aldrig på tale, men fra september 1944 fremgik det af en række telegrammer fra London til Fynsledelsen, at en række partielle aktioner når som helst kunne blive aktuelle, og Fynsledelsen modtog aktionskoder for tre mulige operationsfaser: »stand by«, »lille sabotage« og »stor sabotage«, og disse koder blev omarbejdet, så de telefonisk kunne videregives til afsnittene.

Samtidig modtog Fynsledelsen opfordring til at sikre danske skibe mod tysk sænkning, og i foråret indløb tilsvarende opfordringer til at sikre havne, færgelejer, jernbaneknudepunkter, lokomotivremiser, elektricitetsværker og transformatorstationer samt Thomas B. Thrige mod tyske ødelæggelser. Da var vægten ændret fra sabotage af objekter af denne art til

beskyttelse. Tiden efter krigen var nu rykket frem i centrum for bevidstheden.

Muligheden for at løse disse og mange andre opgaver, der telegrafisk blev tildelt henholdsvis Odense og Fyn, var til stede som følge af tilstrømningen til byen af sprængstof, specialudstyr, våben og ammunition. Materiellet blev af sikkerhedshensyn først uddelt, efterhånden som der var behov for det, og frem til marts, hvor der blev givet ordre om, at kompagnierne skulle have tildelt deres våben, måtte der inden for byområdet skaffes lagerplads til det materiel, der nu nåede frem til byen.

Principielt søgte man ved oprettelsen af disse depoter at sikre, at hvert depot skulle ligge inde med materiel, svarende til et kompagni og med blandet indhold af maskingeværer, maskinpistoler, karabiner, håndgranater, ammunition og de panserbrydende bazookaer. Efter dette princip blev der oprettet bydepoter følgende steder:

Fabrikant Oluf Jakobsen, Fraugde.

Gårdejer Viggo Garde, Fraugde.

Fabrikant Gustav Krüger, Svendstrup.

Købmand Chr. Skov, Skt. Klemens.

Mælkekusk Knud Nielsen, Bramstrup.

Smed Rasmussen, Villestoft.

Gårdejer Hans J. Møllegaard, Åsumvej.

Grosserer Erling Frederiksen, Åsum.

Gårdejer Hans Møllegaard, Seden.

Forvalter K. Brorson-Hansen, Odense Sukkerkokeri.

Forvalter Larsen, Odense Ægforretning.

Forvalter Carl Sørensen, Ejby Mølle.

Landbrugslærer V. Fog-Petersen, Dalum.

Når materiellet var bragt i hus, måtte våbnene udpakkes og rengøres for våbenfedt, så de var rede til brug. Den første udpakning fandt sted hos købmand Chr. Skov i Skt. Klemens. Som det vil fremgå, søgte man at placere depoterne i byens udkanter, stort set i en ring omkring byen, men fire depoter blev dog med henblik på alle eventualiteter henlagt i selve bymidten med sprængstof og tilbehør.

Selve fordelingen foregik med byledelsens »egne« biler, der var ommalet og påsat falske nummerplader, og forud for de lastede biler blev der udsendt forpatuljer, ligesom ruter ind mod byen blev afpatuljeret af cyklister og overvåget af bevæbnede poster på steder, hvor erfaringen viste, at tyskerne oftest foretog deres patruljeringer. Ruter og tider var nøje afpas-

set viden og erfaring. Ved kapitulationen beløb våbenbeholdningen i byen sig til:

- 18 stk. bazookaer
- 46 stk. maskingeværer
- 402 stk. maskinpistoler
- 104 stk. engelske rifler
- 843 stk. amerikanske karabiner
- 255 stk. diverse pistoler
- 2.114 stk. håndgranater
- 46 stk. svenske maskinpistoler
- 165 stk. bomber
- 825 kg sprængstof

Denne våbenbeholdning tillod en rimelig bevæbning med indførte våben for ca. 80% af de rekrutterede styrker.

53 · Den sidste krigsvinters sabotage

Jernbaner

Odenses sidste krigsvinter blev præget af en stadig forøgelse af modstandsaktiviteten og en tilsvarende forøgelse af tyske repressalieforanstaltninger. Ikke blot blev aktioner og modaktioner forøget i tal, de blev også præget af en hidtil uset voldsomhed, hvor sabotører og tyske vagter kom i ildkamp med hinanden med dødelig udgang for begge parter, og hvor ingen af parterne betænkte sig længe, inden de greb til revolver, maskinpistol eller håndgranat.

Sabotagen var denne vinter på nippet til at udvikle sig til bypartisanvirksomhed, hvor angrebene ikke blot rettedes mod maskiner, men efter omstændighederne mod individer i den fjendtlige lejr, tyskere som danske i tysk sold. Når tyskerne svarede igen med clearingmord og forsvarsild, tårnede begivenhederne sig op, og borgerne måtte lære at leve med lyden af skarpe skud og eksplosioner i gaderne.

Det blev en frygtens vinter, og oven i frygten meldte sig sorgen og bekymringen over de mange dræbte, sårede, arresterede og deporterede. Talrige familier var direkte berørt på den ene eller den anden måde, og med hundreder under jorden og andre hundreder knyttet til modstandsarbejdet havde næsten alle direkte eller indirekte berøring med byens illegale liv.

Sabotagen, der endnu i 1943 havde været modstandsgruppernes skarpeste svar på besættelsessituationen, blev under de skærpede vilkår følt som blot en selvfølgelig del af tidens tilstand, ikke længere som noget sensationelt, men snarere som noget hverdagsagtigt.

Aktionerne skete bare, og de kunne ske når som helst og hvor som helst, og de skete i løbet af vinteren næsten dagligt, om ikke andre steder, så ude på de banestrækninger, der førte til og fra byen. Langt hovedparten af de 830 sprængninger, der fandt sted på de fynske baner og alle tolv afsporinger fandt sted i løbet af vinteren og overvejende efter januar 1945 og med hovedvægten lagt i marts og april.

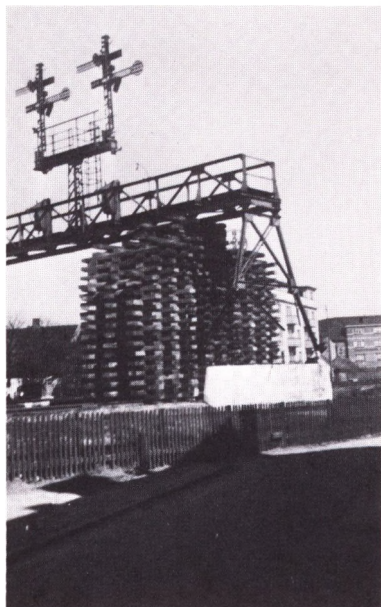
Et godstog er her afsporet efter en jernbanesabotage vest for Marslev Station. (Rigspolitiets tekniske afdeling fot.).

Den odenseanske byledelse nævner dette med tilføjelse af en kort beskrivelse:

»De første jernbanesabotager var ikke vanskelige. Der var ingen tyske vagter, og grupperne kunne ret nemt anbringe sprængstoffer selv om dagen uden større risiko for forstyrrelse. Men i løbet af kort tid sendte tyskerne vagtmandskab ud på hovedlinierne. Til slut var der gennemsnitlig patruljer på 4 mand ude med 50-70 meters mellemrum. Desuden lå der mandskab i kolonihavehuse o.lign. langs banen samt i gravede skyttehuller. Det kom derfor ofte til ildkamp, og ofte måtte gruppen efter flere forgæves forsøg trække sig tilbage. Münter var derfor i færd med at forme en ny »slagplan«, hvorefter han ville sætte to-tre grupper ind således, at hver aktion skulle forme sig som et lille partisanangreb, da kapitulationen kom«.

De fynske baner havde ikke den store betydning, men en del tyske troppe-transporter over Fyn kunne alligevel rapporteres af den efterretningsafdeling, der blev etableret af Fynsledelsen, og som fra eftersommeren 1944 holdt Fynsledelsen løbende underrettet om de tyske styrkers størrelse og placering med ugerapporter, vedlagt tegninger og skitser m.m.

Nogen væsentlig materiel betydning kan den fynske jernbanesabotage ikke have haft, bortset fra den usikkerhed den skabte hos de tyske ledere og det krav om bevogtningsmandskab, den som nævnt stillede, og som kan have været en medvirkende årsag til en forøgelse af garnisonen i løbet af vinteren, omend mest med tropper af ringe kampværdi.

Efter en sabotageaktion den 31. marts 1945 blev den østlige signalbro ved banegården klodset op på sveller. (N. Storm fot.).

Men de stadige detonationer, der enten blev hørt eller omtalt, bidrog naturligvis til at erindre borgerne i Odense om krigens realitet og dermed forberede både dem og grupperne på, at der når som helst kunne komme til at herske regulær krigstilstand også på Fyn. I vinteren 1944-45 var en tysk kapitulation nok en mulighed, men efter tidligere fejlbedømmelser om tysk modstandskraft langtfra en realitet, man kunne kalkulere med.

Men sabotagen blev i det hele taget udvidet i løbet af denne sidste krigsvinter. Fra oktober 1944 til april 1945 blev de månedlige sabotagetal 4, 3, 7, 10, 17, 13 og 6. De vigtigste af disse sabotager var rettet mod skibe og mod tyske biler og transportere i forbindelse med Beldringe flyveplads samt mod garager og reparationsværksteder, men også nogle enkelte odenseanske fabrikker blev ramt denne vinter, og endelig kunne modstandsgrupperne notere sig for tilintetgørelsen af folkeregistret i Odense og befrielse af kammerater fra Nyborg Statsfængsel og fra Odense Amt og Bys Sygehus.

Skibe

Skibssabotagen blev et kapitel for sig. Den 6. oktober blev der forøvet sabotage mod den tyske rutedamper »Emden«, og den 13. oktober var sabotørerne endnu engang ude efter »Røsnæs«. De to sabotager blev dog kun delvis vellykkede. »Emden« blev under udsejling af kanalen ramt af en undersøisk bombe, der var spændt ud mellem snore til begge bredder og således, at bomben med en elektrisk aktiveret detonator blev bragt til sprængning, netop da skibet passerede.

Den slog som beregnet et stort hul i bunden af skibet, men desværre for sabotørerne førte hullet med en diameter på tre meter kun ind til en tank, der fyldtes med vand, hvorved skibet nok fik slagside, men kunne fortsætte sejladsen. I forsøget på at ramme »Røsnæs« svigtede detonatorerne, så sprængning ikke fandt sted efter de beregnede to timer, og bomben blev opdaget og fjernet efter 20 timers forløb.

Bedre gik det med en sabotage mod skibet »Absalon« natten mellem den 17. og 18. oktober. Skibet, der lossede cement til Beldringe flyveplads, fik bortsprængt forskibet og gik på grund i havnen, og 400 tons cement blev ødelagt, og fra Husmandsskolen måtte man meddele København endnu en jobspost.

Næste skibssabotage ramte den 7. november nybygningen »Dammtor« på Stålskibsværftet, det første skib for tysk regning i Hansaprogrammet. Her var skaden betydelig, og lidt over kl. 2 om natten måtte værftet meddele Husmandsskolen det passerede:

»Her er regnskabsfører Friis Petersen, Odense skibsværft. Jeg kan meddele, at der ved 1-tiden er forøvet sabotage mod et tysk skib, som var under nybygning, det er et Hansaskib nr. 103, og det skulle vistnok hedde Dammator. Der er sket det, at 10-15 revolverbevæbnede mænd overrumplede vore sabotagevagter, førte dem i beskyttelsesrum og gik derefter hen og lagde tre bomber i skibet. Skibet står nu på grund og brænder indvendig«.

Denne koldsindige beretning måtte Guttman poste videre til Shellhuset så snart, som det nu var muligt, og måtte derpå berede sig til at modtage et par overordnede fra København til »en fortrolig samtale«, og besøg af overordnede var ikke ligefrem Guttmans livret. Som nævnt kom »Dammator« aldrig ud at sejle, men blev under bugsering sænket i Elbmundingen af engelske bombefly i april 1945. Et sabotageforsøg samme dag på hamborgerskibet »Lora« mislykkedes.

Bedre gik det med en sabotage den 15. december mod det tyske S/S »Lindenau«. Handlingsforløbet er her belyst fra både dansk og tysk side. I den samtidige danske rapport om sabotagen tog det sig sådan ud:

»Et stykke ude i kanalen havde Henning [»Walther«] anbragt en automobilslange indeholdende 50 kg C2 og PE. Den var forsynet med elektrisk tænding med en ledning ind til kanalens sydøstlige bred. Den 15. december kl. 8 lå Henning med fem mand derude, to mand passede kontakten, mens resten var vagtmandskab. Så kom »Lindenau«, hvis kaptajn havde bandet på, at sabotørerne ikke skulle få ram på hans skib, der var lastet med 6.200 svinekroppe (halve), hvilket skulle svare til 380 tons. Skibet var bemannet med tyske soldater, selv ved luftværnskanonerne. På hver bred kom ca. 25 soldater cyklende langs med skibet. Først kom en »forspids« på tre, dernæst ni mand et hundrede meter bagved. Disse var bevæbnet med maskinpistoler og et let maskingevær. Henning lod de tre første passere, men åbnede ild mod de ni næste med en salve fra maskinpistolen. De gik omgående i kraftig dækning. To minutter efter blev der trykket på kontakten. Der lød intet knald, men en bølge på en meters højde rejste sig ved skibssiden. De tre første tyskere fortsatte, som om de intet havde hørt, indtil de opdagede, at de to kontaktmænd kørte efter dem ud mod skibsværftet. Så fik de fart på. Henning smed en håndgranat, hvorefter de trak sig tilbage. Lodsens, der pludselig var blevet ene på kommandobroen, efter at tyskerne var flygtet ned under dækket efter eksplosionen, drejede skibet ind på fladt vand, hvor det blev stående med hul i bunden, revnet skibsside og endog revnet dæk. Det vil tage ca. fem dage at få det tættet så meget, at det kan bugseres til Tyskland. Der kan næppe være tvivl om, at hele lasten er under vand«.

Fra Husmandsskolen, hvor man samtidig måtte rapportere til København om sænkningen af fire fiskekuttere i Kerteminde og afgive en række meldinger om sabotager mod odenseanske konservesfabrikker, søgte man at

neddæmpe affæren, hvilket kunne være vanskeligt nok efter den rapport, Guttman tidligt om morgenen havde modtaget fra åstedet, og hvor en tysk rapportør udover det rent faktiske, at skibet var ramt af sabotage, havde måttet meddele Guttman om

»en vældig undervandsdetonation, som i den grad tog pippet fra vore folk, som sædvanlig fulgte med skibet inde på kajen, at de ikke kunne sanse at konstatere, om eksplosionen skete uden- eller indenbords. Men de så, at skibet sank. Samtidig blev de beskudt med MPs fra nogle blokke, som ligger ved det sted, hvor højspændingsledningen går over kanalen. . . Ramte de nogle af sabotørerne? – De nåede ikke at tage sig sammen til at besvare ilden! – Det er for galt, du. Det er dog en selvfølge, at når nogen beskyder en, svarer man øjeblikkeligt igen. – De har altså været af en anden mening. Men du, det er nu ganske godt gjort af gemingsmændene, her går vi og passer på med cykelpatrujler langs kanalen o.s.v.«

Det blev Söhnleins opgave at tone dette ned, da han ud på formiddagen afgav en foreløbig rapport til Shellhuset, og da han i en mere udførlig telefonisk rapport senere på dagen søgte at undskylde de tyske vagter: »Det er jo sådan, jeg vil jo ikke gerne give vagten skylden for ikke at have været agtpågivende nok. Så ender det jo bare med, at de bliver skudt«.

Dagens rapporter til Shellhuset kunne imidlertid ikke berolige Bovensiepen, der var gram i hu, da han ud på dagen ringede op: »Hvordan hænger det egentlig sammen med »Lindenau«. Det forekommer mig, at Deres FS-rapport [fjernskriver-rapport] stemmer dårligt overens med Söhnleins telefonbesked«. »Det var kun en foreløbig orientering«, lød svaret, hvorpå Bovensiepen skar forklaringen kort af. »Som altså er delvis forkert, og som vi har videresendt til Berlin. Vil De sørge for, at vi aldeles omgående får en fuldstændig korrekt underretning om det passerede«. »Javel, hr. Standartenführer«.

Og affæren fortsatte. Senere på dagen måtte vagterne fra og om det sunkne skib – i alt ca. 50 mand – meddele, at de blev beskudt fra alle sider, og at sabotørerne åbenbart agtede at fortsætte aktionen mod skibet, hvorfor man bad om, at forstærkning blev holdt i alarmberedskab. Nogen umiddelbar trang til at rykke til undsætning havde den tyske garnison ikke, »for hvis vi kommer, kunne vi jo køre lige ind i sværmen og blive sprængt i luften«. I øvrigt trøstede man sig i garnisonen med, at der dog var 50 mand derude, og at de vel måtte kunne klare sagerne selv. Husmandsskolens kommentar hertil var knap så sikker: »Man ved aldrig«.

Den lakoniske slutbemærkning i den interne tyske telefondrøftelse om forløb og dispositioner rummer nok en væsentlig sandhed. De tyske ledere vidste, at de på flere fronter var under angreb, men de vidste aldrig, hvor

fronterne befandt sig, hvor de pludselig kunne danne sig, eller hvor omfattende angrebene ville vise sig at være.

Telefonaflytningerne kunne ikke mindst fortælle de lyttende om en tiltagende forvirring og usikkerhed i det tyske sikkerhedspolitis lokale højborg. De kunne også fortælle om stedlige lederes nervøsitet over overordnede instansers reaktion i tilfælde af fiaskoer. Endnu et tysk skib skulle komme ud for odenseansk sabotage. Den 16. april sejlede damperen »Frone« fra Odense havn med en tidsindstillet bombe i lasten. Skibets videre skæbne er ukendt. Det nåede aldrig havn.

Konserver

En helt speciel aktion fandt sted den 17. oktober mod folkeregistret i Odense. En samtidig rapport til Fynsledelsen beretter herom:

»Kl. 13.30 ankom tre mand til folkeregistrets kontor, holdt personalets damer op, tømte kartotekerne ud på gulvet, overhældte disse med petroleum og benzin, hvorefter de anbragte to flasker benzin med tidsblyant og lunte à 10 minutter, ligeledes blev anbragt en brandbombe. De to damer fik lov til at hente deres ejendele og overtøj, hvorefter de med vore folk under armen forlod rådhuset. De tyske vagter bemærkede intet. Der er indgået rapport om skadens omfang. Den er: 60% fuldstændig brændt. 40% ødelagt af vand og røg«.

Vi kender den tyske og odenseanske reaktion på denne sabotage gennem en telefonrapport fra Söhnlein til Shellhuset:

»Ja, og branden i folkeregistret er lige noget for folk, de fryder sig over det, de siger, at nu kan tyskerne ikke finde dem mere«. – »Var det sabotage?«. »Ja, klar. To revolverbevæbnede mænd trængte ind og hældte benzin over det hele og satte ild til det. Men folk fryder sig endnu mere over, at rådhuset er bevogtet af os, og at det er muligt at komme forbi dem, der stod der«.

At ødelæggelsen var en streg i regningen for det tyske politi, fremgår af endnu en telefonsamtale senere på dagen.

Som nævnt blev også nogle odenseanske virksomheder ramt af sabotage i vinterens løb. Især gik det ud over byens konserverfabrikker, hvor bl.a. Eckhoffs konserverfabrik blev sprængt, efter at sabotørerne havde losset et tons konserver på en medbragt lastvogn.

Hårdest ramt blev imidlertid Odense Eksportslagteri, da virksomheden umiddelbart forud for en større leverance af 150 tons konserver til Tyskland blev ramt af sabotage ved højlys dag den 7. december. En detaljeret skildring af denne vellykkede sabotage er givet af sabotageholdets leder, Erik Olsen, i firmaets jubilæumsskrift.

Skildringen gør bl.a. rede for, at man forud for sabotagen havde nær kontakt med folk inden for slagteriets mure, at man valgte et tidspunkt, hvor arbejderne var borte fra det område, der skulle saboteres, og at Falcks Redningskorps var underrettet, så de ved denne som ved andre lejligheder kunne køre eventuelt tilskadekomne i sikkerhed til et i forvejen aftalt dækstæd. Selve aktionen forløb derefter planmæssigt, og her skal blot anføres firmaets egen vurdering af skaderne:

»Det var dog ikke alene de tvangsfabrikerede konserverdåser, der havde taget skade. Der var ikke en konserverstabel, der ikke var væltet, en mængde dåser var sprængt, og alt var slynget rundt i lokalet i et forfærdeligt virvar. Men også bygningerne havde desværre fået en slem medfart. Cementhvelvingen var slået i stykker, mure væltet, adskillige saltekummer ødelagt, så hele saltekælderen – slagteriets stolthed – var meget medtaget«.

Der skal ikke megen fantasi til at forestille sig virkningen af 150 tons konserver i sovs sprøjtet ud til alle sider.

Men i det store og hele ebbede fabrikk sabotagen ud i denne vinter med angrebene på konserverfabrikkerne i december som den endda kun halvhjertede undtagelse. Med freden i sigte blev det vigtigt at bevare produktionsmulighederne for byen. Typisk for holdningen var det, at hvor en sabotage var beordret som f.eks. mod Odense Konserverfabrik, gik man i samarbejde med fabriksledelsen skånsomt til værks, som det udtrykkes i en samtidig rapport: »De små bomber blev anvendt for ikke at beskadige omegnen. Denne fabrik blev noget mere ødelagt end egentlig tilsigtet«. Bomberne blev anbragt efter konference med fabrikkens konservermester.

Endnu lempeligere gik det til på Fyns Konserverfabrik, hvor sabotagegruppen efter parlamentering med en funktionær, som gruppen med rette eller urette karakteriserer som beruset, afstod fra en beordret sabotage og tilstillede den da sengeliggende direktør Sv. Aa. Maare følgende skrivelse:

». . . Angående sabotageforsøget på Deres fabrik kan vi meddele Dem, at vi var vidende om, at produktionen for tiden var relativt lille. Eftersom det naturligvis ikke er vor hensigt uden tvingende grund at ødelægge en virksomhed, der efter krigen vil kunne være landet til nytte, havde gruppeførereren ordre til kun at anbringe nogle små »advarselsskud« i enkelte af lokalerne. Da han derfor stod over for nødvendigheden af at skulle skyde en af Deres funktionærer for at tilvinge sig adgang, mente han det rigtigst at opgive aktionen. De sidste oplysninger, vi har fået, går ud på, at De nu er i færd med at demontere de vigtigste maskiner. Dersom dette betyder, at De fremover kun vil levere ringe kvanta – eller slet ingen – til tyskerne, hverken direkte eller indirekte, vil der ikke oftere blive forsøgt sabotage mod Deres fabrik. (sign.) Sabotageafdelingen Odense«.

Mens den tidlige sabotage havde været besluttet af de enkelte grupper, var der i denne vinter centraliseret styr på sabotagen. I en række sabotage-rapporter anmoder grupperne Fynsledelsen om tilladelse til aktioner, en tilladelse der ikke altid blev givet. Ud af en række selvstændige grupper var der efter regionens etablering blevet skabt en effektiv og rationelt arbejdende modstandsorganisation med så meget hold over udviklingen, som den særlige situation og de særlige kampformer nu engang muliggjorde.

54 · Blodig vinter

Åben kamp

I løbet af vinteren blev kampen stadig mere hårdnakket og skånselsløs, og efter ordre fra Fynsledelsen blev der i alt likvideret 15 personer, der enten var afsløret som stikkere – bl.a. på grundlag af telefonaflytninger – eller på anden måde var i tysk sold og anset for farlige for modstandsorganisationen. Flere af disse aktioner førte til ildkamp, hvor også likvideringsgrupperne havde dræbt og sårede, da folk i tysk tjeneste eller med farlige tyske forbindelser nu også var velbevæbnede og besvarede ilden, når likvidationen ikke umiddelbart lykkedes.

Grupperne veg nu heller ikke tilbage for angreb på Gestapo-folk, således i et forsøg på et bagholdsangreb på en gruppe Gestapo-folk under razzia på Stige ø natten mellem den 16. og 17. november. Med forstærkning fra garnisonen på ca. 100 mand viste den tyske udrykning sig imidlertid så massiv, at de tre modstandsgrupper på hver fem mand, der havde tilrettelagt angrebet efter aflytning af Husmandsskolen, så sig selv angrebet og efter ildkamp måtte trække sig tilbage over kanalen, dels svømmende, dels i båd og kun for at løbe i armene på endnu en deling tyskere, så kanalen måtte forceres endnu engang. Her slap gruppen fra det mislykkede forsøg uden tab.

Den 8. marts 1945 lykkedes derimod en aktion mod fire Gestapo-folk, der i en lejlighed i Lahngade havde lagt et baghold for en af gruppens kammerater. En samtidig rapport beretter om forløbet af aktionen:

»Først skød de den ene, der kom gående på gaden, derefter smed de i alt fem håndbomber og -granater ind gennem vinduet til dem. Det slog dem imidlertid ikke ud, hvorfor de fik endnu en håndgranat ind i stuen. De begyndte nu at kravle ud gennem et tagvindue, og blev skudt en for en. En er dræbt (en dansker), en blev hårdt såret, og han menes død kort efter, en er lettere såret og en er uskadt. Vi havde ingen tab«.

Samme dag foretog gruppen endnu en likvidation samt forsøgte et attentat mod endnu en Gestapo-mand, en plan der dog måtte opgives, da den pågældende Hauptmann var ledsaget af 60 soldater.

En række andre ildkampe omtales i sabotagerapporter og i de aflyttede

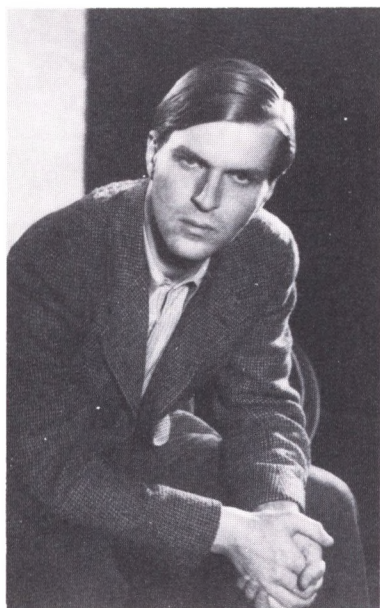
telefonsamtaler, og under disse skudvekslinger blev fire tilfældige personer dræbt af vildfarende kugler. Det blev af mange grunde farligt at færdes i byen, også for borgere, der holdt sig helt uden for al aktivitet af illegal natur.

Fra tysk side søgte man energisk at dæmme op for den stadigt forøgede modstandsaktivitet med en fordobling af styrken af tyske kriminalfolk og danske stikkere samt ved et forstærket samarbejde mellem Gestapo og værnemagten, og i januar blev chefen for Husmandsskolen, Hauptsturmführer Guttman, fyret på gråt papir og degraderet. Guttman selv var ikke overrasket over pludselig at modtage en skarp fjernskrivermeddelelse om ufortøvet at afgive posten og fremstille sig i København for at stå skoleret: » . . . jeg ventede det efter alle begivenhederne her«, betroede han sig over telefonen til en lokal veninde.

Guttman blev erstattet af den langt mere brutale Untersturmführer Dohse fra Reichsicherheitsdienst, og herved kom Fyn fra asken i ilden. Dohse indførte omgående forhørsmetoder af hidtil uhørt brutalitet, og resultatet blev da også en stærk forøgelse af antallet af arrestationer med påfølgende fare for oprulninger og razziaer. Fra modstandsside søgte man at værgе sig med advarsler og udvidelse af alle sikkerhedsforanstaltninger, og man overvejede længe et direkte angreb på Husmandsskolen. Denne var imidlertid for stærkt forsvaret, og man skønnede desuden, at et angreb helt bortset fra de angribende gruppers uundgåelige tab ville føre til uoverskuelige repressalier mod byens civilbefolkning, så tanken blev skrinlagt.

Derimod kom man fængslede kammerater i statsfængslet i Nyborg til undsætning. Den 11. februar 1945 gennemførte man en omhyggelig planlagt aktion mod fængslet, hvor tyve fængslede modstandsfolk blev befriet og kørt til frihed i Odense. Syv mand stod for denne aktion, der kun var mulig med bistand fra en del af fængselspersonalet, en sammenblanding mellem illegal aktivitet og legal funktion, der var typisk for tiden, og som man ikke var blind for på Husmandsskolen, hvor den første tanke efter et forfærdelsesudbrud netop gik på spørgsmålet om, hvem der måtte være indblandet inden for fængslets mure.

Hverken i stemning eller handling var modstandsorganisationen sart her i krigens sidste vinter, og der forekom et utal af hændelser, der i det fredelige Odense ville have været utænkelige et år forinden og lige så utænkelige få måneder senere. Der var vel også folk i byen, der følte gru over den vildskab, hvormed tingene havde udviklet sig, men sådanne stemninger og holdninger kom ikke til udtryk og druknede helt i bevidstheden om, at det var Tyskland, der havde været den uretmæssige angriber og der-

Bent von Müllen. (Det kgl. Bibliotek).

med var den eneansvarlige fjende for modstandsorganisationens reaktioner og i befolkningens almene raseri over den blinde terror, hvormed man fra tysk side svarede igen på angrebene. Overser man denne grundlæggende stemning, bliver vinterens begivenheder uforståelige.

Clearingmord

Det frygteligste tyske svar på de daglige meldinger om sprængninger og overfald m.m. var – bortset fra arrestationer og deportationer – clearingmord og schalburgtager. Det første af vinterens clearingmord kom den 9. november, hvor provisor ved Svaneapoteket, cand.pharm. U. Dircks blev skudt ned uden for sit hjem i Fruens Bøge.

Det næste mord fandt sted den 29. december og havde skuespiller Bent von Müllen som offer. Aftenens forestilling var netop forbi, og von Müllen forlod teatret med nogle kammerater. Ved teatrets bagudgang blev de stoppet af tre mænd, der forlangte at se legitimationskort, og da de havde sikret sig von Müllens identitet, blev han på stedet skudt ned og dræbt af tre skud. Hovedgerningsmanden viste sig senere at være terroristen Kaj Bothildsen-Nielsen, der knap to måneder senere skulle være hovedansvarlig for en serie om muligt endnu mere rå mord og andre hævnaktioner.

Mordene indledtes den 19. februar med nedskydningen af elektroinstallatør Valdemar Petersen, og tidligt næste morgen fulgte endnu seks mord, først nedskydningen på Odense Amt og Bys Sygehus af fire yngre læger, Henning M.A. Dalsgaard, Jørgen Hvalkof, Christian Fabricius Møller og Henning Ørsberg, hvorefter mordbanden fortsatte til konsul G. Christgau's villa på Hunderupvej og nedskød ham og videre til løjtnant Vagn Tang, der blev dræbt i sit hjem i Gyldenløvesgade. Et attentat samme dag på teaterdirektør Helge Rungwald mislykkedes, og kun ved et tilfælde undgik endnu en af hospitalets læger at blive offer.

Mordene og en samtidig serie schalburgtager rystede byen, så den sitrede af raseri, og en i sensommeren nedsat Danmarks Frihedsråds Lokalkomité for Odense måtte rykke ud med et opråb til borgerne om ikke at besvare de bestialske handlinger med generalstrejke eller – hvad komiteen frygtede mere – med en førtidig væbnet opstand af modstandsbevægelsens styrker.

Opråbet var måske ikke nødvendigt – hertil havde både Fynsledelse og byledelse nu alt for godt hold på den odenseanske modstandsorganisation – men stemningen var en sådan, at alt kunne ske, og alt måtte gøres, for at befolkningen eller grupper med våben ikke skulle gribe til desperate handlinger. Det blev på en dag som denne af uvurderlig værdi, at modstands-

G. Christgau.
(Rie Nissen
fot.).

Vagn Tang.
(Polyfoto).

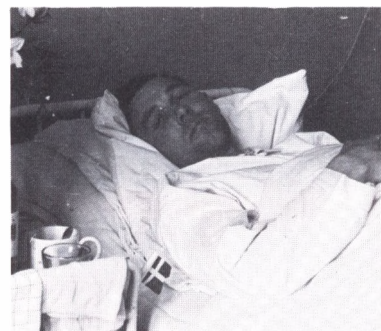
Frihedsrådets lokalkomité for Odense fotografet umiddelbart efter befrielsen. I bageste række fra venstre: Faktor Poul Jeppesen, grosserer Hans Muus og overregissør Johs. Ewald Rasmussen. I forreste række fra venstre: biskop Hans Øllgaard, jagforeningsformand Aksel Andreassen, direktør Erik Scheibel og boghandler Aage Johansen. Komiteens ottende medlem, elektriker Kaj Hansen, blev såret i kampene den 5. maj 1945 og blev derfor fotografet på sygehuset. (Fyns Presse Foto).

grupperne nu var knyttet sammen i en organisation med ansvarlig ledelse og med accept af den disciplin, en sådan ledelse krævede.

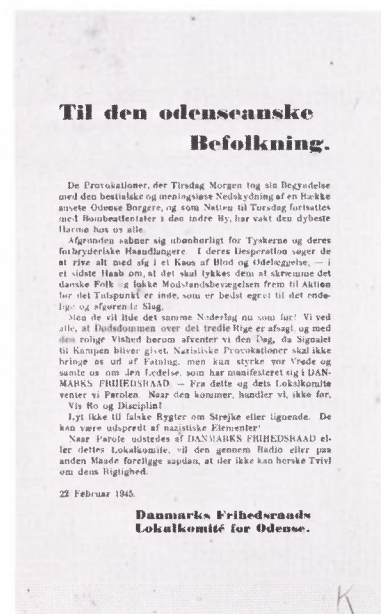
Clearingmord og schalburgtager var normalt tilrettelagt fra København og beordret eller sanktioneret af Bovensiepen, og det fremgår af aflytningerne af Husmandsskolens telefon, at de lokale Gestapo-folk ofte var ganske uvidende om de tysk-danske Sonderkommandos tilstedeværelse og hærgen i Odense.

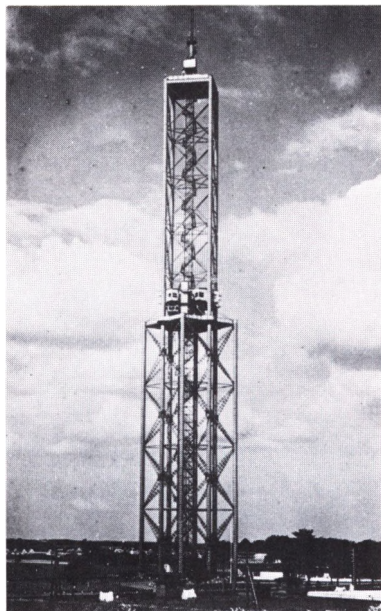
Da byens vartegn, Odinstårnet, den 14. december 1944 blev sprængt og styrtede sammen, kunne Husmandsskolen indtelefonere det skete til Shell-huset, der blot besvarede oplysningen med det korte: »Det ved jeg«. Aktionen var beordret fra København uden forhåndsorientering til den odenseanske Gestapo-udpost. Hvad massemordene den 19. og 20. februar angår, var det da også Bovensiepen, der senere for dansk domstol påtog sig ansvaret for denne dags terrorbølge, men det er mere end sandsynligt, at mordet på lægerne stod i forbindelse med den omstændighed, at en modstandsgruppe få dage forinden havde fjernet en hårdt såret kammerat fra sygehuset og bragt ham i sikkerhed.

Det var i den anledning, at en frådende Untersturmführer Dohse havde haft et telefonisk sammenstød med en tysk læge, der efter konference med sin danske kollega havde nægtet at lade den sårede afhente til tysk hospital. I raseri havde Dohse da overøst den tyske læge med en strøm af trusler og fornærmelser og bl.a. ytret: ». . . terroristerne har hentet deres kammerat,

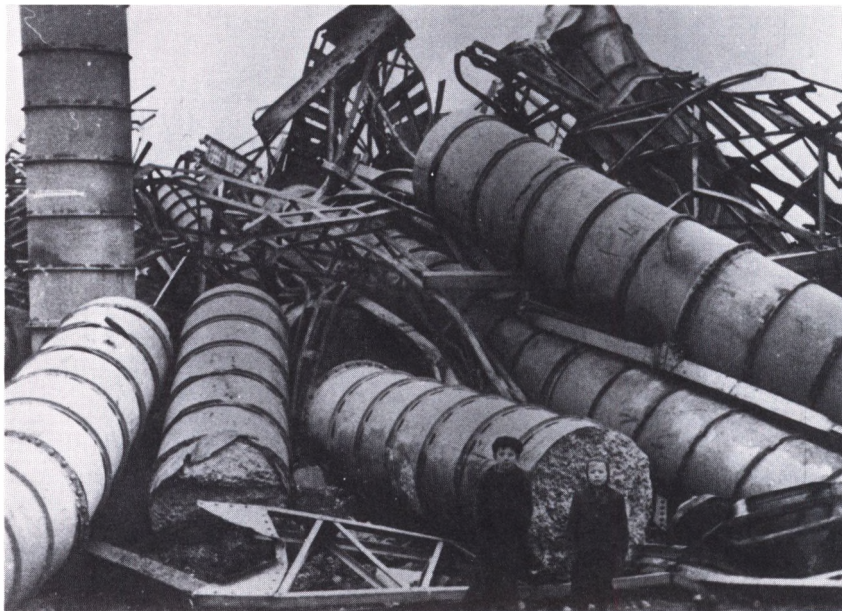

Opråb fra lokalkomiteen. (Det kgl. Bibliotek).

*Odinstårnet før og efter schalburgtagen i december 1944. De forvredne stålrester blev hurtigt fjernet – til genbrug!
(Møntergården; Erik Pedersen fot.).*

jeg agter øjeblikkeligt at arrestere lægen, som har opereret ham og givet oplysningerne om ham til Dem. Hvad var hans navn, altså lægens navn?»

Da den rolige og ligevægtige tyske læge oplyste, at han ikke kendte navnet og heller ikke mandens udseende, eftersom han kun telefonisk havde været i forbindelse med sin danske kollega, eksploderede Dohse med en strøm af vulgære anklager og endte: »Jeg bliver nødt til at indberette sagen til København«, hvortil det kølige svar var: »Ja. . . indberet De bare. jeg agter også at indsende min indberetning. Farvel hr. Untersturmführer«.

Vinteren igennem havde folkene på Husmandsskolen haft svært ved at skaffe odenseansk lægehjælp til deres personale, og en almindelig mistillid til danske læger prægede holdningen blandt personalet på skolen. Det er da overvejende sandsynligt, at Dohses indberetning til København har spillet den skæbnesvangre rolle for mordet på de fire unge læger. Indberetningen har i det mindste kunnet pege på et mordsted.

Schalburgtager

Men vinteren bragte ikke kun tyske modaktioner i form af clearingmord. Den bragte også en stribe schalburgtager, der yderligere fik det indre af Odense til at ligne en ruinby. Natten til den 10. november sprængtes en lang række ejendomme: Priorgården, Vestergade 1, Svaneapoteket, Vestergade 23, tre forretninger i Vestergade 50 og konditoriet Sct. Knud på

Under og efter rædselsnatten mellem den 20. og 21. februar 1945: Fyns Tidendes bygning på Fisketorvet i luer og i ruiner samt Fyns Venstreblads bygning på hjørnet af Vestergade og Mageløs efter ødelæggelsen.

(E. Christoffersen fot., Frihedsmuseet; Nørmark fot., Møntergården og Preben Larsen fot.).

hjørnet af Vestergade og Mageløs, en ejendom der også husede *Fyns Venstreblads* redaktion, en radioforretning i Kongensgade 37 samt Fyns Beklædnings Magasin i Kongensgade 59. Den materielle skade var betydelig, ikke blot på de nævnte bygninger, men også på nærliggende ejendomme, men mirakuløst nok kom ingen mennesker noget alvorligt til.

Oprydningsarbejdet er i gang i Slotsgade efter den omfattende ødelæggelse natten til den 21. februar 1945.
(H. Th. Larsen fot.).

Den 14. december kom den nævnte sprængning af det 175 meter høje Odinstårn, der med sit mægtige stålskelet sank i grus og ved braget og rystelserne forårsagede talrige knuste ruder. Værst gik det dog natten til den 21. februar, hvor endnu en lang række bygninger blev bortsprængt eller nedbrændt, og talrige andre blev indirekte beskadigede af trykbølger og storbrande. Ødelæggelserne denne nat gik ud over *Fyens Tidende*, der blev totalt ødelagt, ligesom der var en mængde ødelæggelser på ejendomme i nærheden af eller på Fisketorvet.

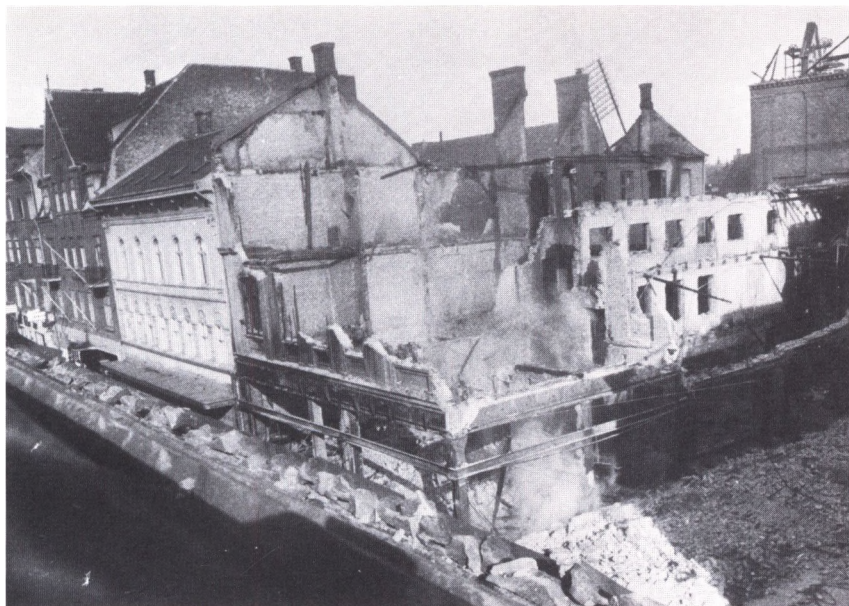
Videre sprængtes *Fyens Stiftstidendes* midlertidige redaktion, Vestergade 6, I.G. Jacobsens Varehus, Vestergade 18-24, forsikringsselskabet Hånd i Hånd, Vestergade 48, de tilbagestående rester af konditoriet Sct. Knud med yderligere ødelæggelser af *Fyens Venstreblad* og Normanns Forlag, ejendommen Kongensgade 37 på hjørnet af Kongensgade og Slotsgade, der nedbrændte totalt sammen med ejendommen Slotsgade 21-23, en bladkiosk på hjørnet af Kongensgade og Vestre Stationsvej og en række ejendomme i Nørregade. Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, Nørregade 77-79, ejendommene Nørregade 68 og 39-41.

Daværende byrådssekretær Søren Hansen, der blev øjenvidne, da dagen gryede den 21. februar, beskriver sceneriet i byens centrum med ordene:

»Efter attentatet var hele den indre by et virvar af tagsten, knuste ruder, vinduesrammer, døre og andre bygningsdele. De elektriske ledninger blev revet over, og flere steder henlå den indre by i mørke, kun oplyst af skaret fra de forskellige

Søren Hansen.

*Hjørnet af Kongensgade og Slotsgade
fotograferet dagen derpå.
(Nørmark fot., Møntergården).*

brande. Sporvognene kunne ikke straks næste morgen komme i fart. Der måtte i dagens løb prøves til for at se, hvor langt vognene kunne komme igennem. Først da der var gået et døgn efter katastrofernes indtrædelse, blev sporvognstrafikken normal«.

Der var ikke krig i landet, kun en besættelse med det formål at beskytte land og by mod krig. Det kunne være svært for borgerne at fornemme forskellen. Det var derimod ikke svært at give forbitrelsen adresse.

55 · M-styrkerne

Omfang

Mens dåd og udåd vekslede, og atmosfæren i byen blev mere og mere anspændt og hadefuld, voksede m-styrkerne støt i takt med mulighederne for bevæbning, og rapporter om væksten indgik fra sommeren 1944 regelmæssigt fra afsnittene til Fynsledelse og videre til Frihedsrådets K-udvalg og til London. Da kaptajn E.H. Jensen i efteråret blev knyttet til Fynsledelsen som forbindelsesofficer til SHAEF meddelte han, at hovedkvarteret i London stærkt ønskede, at der blev sendt styrkeopgørelser fra det fynske område, og en første opgørelse blev da sendt den 13. oktober.

Det hed heri bl.a., at antallet af grupper på Fyn da var oppe på 230 med i alt ca. 1.200 mand, hvortil kom de politigrupper, man allerede var ved at skaffe sig kontakt med efter begivenhederne den 19. september. Opgørelsen havde tilføjelsen: »Så snart vi disponerer over flere våben, vil styrken nemt kunne fordobles«.

At det var våbnene og ikke rekrutteringen, der var flaskehalsen ved opstillingen af m-styrkerne, er sikkert nok. Som stemningen var, var der rigeligt med folk, der ønskede at tilslutte sig modstandsorganisationen. Og da våbnene begyndte at ankomme, voksede da også tallet på rekrutter, normalt et godt stykke forud for mulighederne for bevæbning.

Hvad Odense angår, viste en opgørelse pr. 6. november, at byens m-styrker nu omfattede ca. 1.000 mand, mens de ved en ny opgørelse den 6. marts 1945 udgjorde ca. 1.500 mand for ved midten af april at være vokset til 1.824 mand og inden kapitulationen til godt 2.000 mand. At det var våbentilgangen, der stort set bestemte denne vækstrate, fastslås udtrykkeligt af byledelsen med ordene: »Efterhånden blev stemningen således, at vi slet ikke havde brug for alle dem, der meldte sig til direkte arbejde«.

I løbet af februar var styrkerne vokset så meget, at byledelsen besluttede at formere dem i først seks og lidt senere syv kompagnier med hver sin chef, og hertil kom en særlig forbindelsesdeling, en telefonhusdeling samt et politikompagni, ledet af politiasistent Niels Frederiksen.

E.H. Jensen.

*Niels Chr.
Frederiksen.*

*Modstandsbevægelsens telefonhusdeling
fotograferet i telefonhusets gård efter
befrielsen.
(C. Weisholt fot.).*

Samarbejde med politifolk

Et samarbejde mellem byledelsen og politiet var etableret allerede fra begyndelsen af februar 1944, hvor Niels Frederiksen begyndte dannelsen af illegale politigrupper, af hvilke der som nævnt inden den 19. september var dannet otte grupper på hver seks mand, ikke direkte indblandet i illegalt arbejde, men i stadig føling og samarbejde med byledelsen. Politiets opløsning slog skår i dette organisationsarbejde, men ret hurtigt efter den 19. september begyndte de tilbageværende medlemmer at finde sammen igen, og i december 1944 var ca. 30 politifolk klar til aktivt arbejde og blev underlagt sabotagelederen K.B. Münter.

I januar 1945 var endnu en deling gjort klar, og som politigrupperne herefter opstod, blev de tilknyttet m-styrkerne og var i april 1945 oppe på ca. 245 mand. I de første forvirrede måneder efter den 19. september måtte der herske en vis usikkerhed om politiets placering i forhold til modstandsorganisationen, også fordi politiet i Odense længe var uden overordnet politiledelse, men i april blev politimester Poul Kjalke af det illegale politis landsledelse udnævnt til politikommandør på Fyn og blev herefter politiets repræsentant i Fynsledelsen, idet det samtidig blev helt klarlagt, at politiet indgik under modstandsbevægelsens kommando.

En vigtig politimæssig opgave blev som nævnt udarbejdelsen af en registratur til brug for anholdelser, når besættelsesmagten var sat ud af spillet, og denne opgave blev overdraget kriminalbetjent J.M. Troelsen i spidsen

*Poul Kjalke.
(Arne Bloch
fot.).*

P.D.
Rasmussen.

for otte kriminalbetjente, der havde undgået arrestation. Troelsen selv var ganske vist blevet arresteret den 19. september, da han foretog en undersøgelse i Lumby, men havde set sit snit til at undvige for derpå at gå under jorden.

På hans forslag blev kriminalassistent P.D. Rasmussen, der opholdt sig under jorden i København, kaldt tilbage til Odense for med sit lokalkendskab at bidrage til dette arbejde, et forslag Fynsledelsen efter nogen tøven godkendte, og i vinterens løb udarbejdedes efter nøje granskning og vurdering af de oplysninger, politigruppen indsamlede, en kritisk vurderet registratur.

Beredskabet

Tyske razziaer opløste eller reducerede nu og da de eksisterende grupper, men i flere tilfælde, hvor tyskerne havde forberedt omfattende razziaer, var disse afslørede på forhånd gennem telefonaflytningerne, således i september 1944, hvor en større razzia mod øens terrænsportsfolk blev gennemført, men viste sig frugtesløs, da de advarede var gået under jorden. »Hvor ved de det fra?» lyder en forbløffet telefonbemærkning.

Men arrestationer lod sig naturligvis ikke undgå, og især i begyndelsen af 1945 blev Fyn og delvis også Odense hærget af arrestationer, der slog skår i arbejdet, tvang mange under jorden og slusede snesevis af modstandsfolk gennem Husmandsskolen ind i det tyske straffe- og afskrækkelsessystem. Et telegram i januar fra Fynsledelsen orienterede London om den truende situation: »Gestapo stadig meget aktiv stop op til nu 144 arrestationer stop Assens Fåborg Middelfart Nyborg og Odense berørt og organisationen i disse områder skadet stop«.

Men hullerne blev fyldt ud, hurtigere end de opstod, og det karakteristiske for udviklingen i den sidste krigsvinter er ikke de lejlighedsvis tyske indhug i modstandsbevægelsens kadrer – rapporteret med faglig stolthed til Berlin – men den omstændighed, at bevægelsen voksede i tal, styrkedes i bevæbning og andet materiel og modnedes i øget erfaring og en stadig mere udbygget organisation. Da vestmagterne i slutningen af marts 1945 overskred Rhinen og satte en storoffensiv ind med retning mod bl.a. Nordtyskland, og de militære operationer derfor kunne tænkes at ville komme til at berøre også Danmark, var m-styrkernes beredskab trods alle tilbageslag alligevel omhyggeligt udbygget, og der blev i vinterens løb våben nok til, at alle i det mindste kunne få en nødtørftig instruktion i anvendelsen af de nedkastede våben.

En vanskelighed var den absolutte sparsommelighed med ammunition, der måtte begrænse øvelsesomfanget, og i øvrigt kunne instruktionen finde sted under de besynderligste forhold, en første instruktion af ren teoretisk art i en stue, en indskydning i grusgrave el. lign., eller som det skete på Wittenborgs Automatfabrik i fabrikkens kælder, hvor maskinernes durren ovenpå overdøvede skuddene, et noget særegent øvelsesområde, der var godkendt af fabrikkens direktør og formentlig næppe ukendt for de ansatte.

En del grupper blev efter ønske herom fra Fynsledelsens side »udlånt« til modtageorganisationen, ikke fordi denne var i mandskabstrang, men for at give i det mindste nogle af grupperne del i det aktive arbejde som »en træning, prøve og stimulans. . . før den sidste og totale indsats kunne forventes«, og i en rapport af 24. januar 1945 fra Erik Frandsen til Fynsledelsen meddeler han, at ordre om så vidt muligt at udskifte mandskab med op til 50% er udgået til distrikterne. Herudover deltog alle kompagnier i efterretningsarbejde, transporter og mindre sabotgearbejde. Med mellemrum holdt byledelsen møde med kompagnicheferne og enkelte andre ledere, så alle aftaler var klare, når indsatsordren kom. Det drejede sig for Odenses vedkommende om følgende chefer:

1. kompagni	bankassistent Martin Bang
2. kompagni	tekstilarbejder Chr. Olsen
3. kompagni	arbejdsmand Henning Mortensen
4. kompagni	avlskontrollør Ejnar Lie
5. kompagni	landbrugslærer V. Fog-Petersen
6. kompagni	repræsentant Thorkild Hansen
7. kompagni	kaptajn Knud Bahnsen
Forbindelsesdeling	prokurist E. Stokkebye-Christiansen
Telefonhusdeling	ingeniør T.M. Vesterdal
Politikompagni	politiassistent Niels Frederiksen

Hertil kom i løbet af vinteren opstillingen af særlige »landstyrker« i byens yderdistrikter, opdelt i fire delinger:

Deling nord	pastor P. Pedersen
Deling syd	fængselsbetjent E. Christiansen
Deling vest	inspektør P. Andersen
Deling øst	grosserer Erling Frederiksen

Også teknisk forberedte byledelsen sig på en kommende indsats af styrkerne med fremskaffelse af et betydeligt antal køretøjer med tilhørende

Svend Hindse-Nielsen.

Svend Damkilde.

benzin og generatorbrænde og et stort antal beredskabslagre af madvarer samt med etablering af en omfattende sanitetstjeneste i samarbejde med en række af byens læger og sygeplejersker med lægerne Svend Hindse-Nielsen og Svend Damkilde som overordnet ansvarlige.

Løbende fremskaffede den tekniske tjeneste husly og forberedte dæksteder samt tog sig af falske papirer og rationeringskort m.m., idet rationeringskort i de sidste kvartaler blev leveret direkte fra borgmester Werner. Ydermere blev der forberedt en radiotjeneste mellem de fynske byer med erhvervelse og opstilling af det fornødne udstyr til gensidig kommunikation i tilfælde af kamp.

Det vil af det foregående fremgå, at m-styrkerne udpræget var en civil ledet organisation, idet dog en del af kompagnicheferne havde været reserveofficerer eller underofficerer og en enkelt, Knud Bahnsen, havde gjort militærtjeneste som kaptajn indtil den 29. august, mens andre havde en vis erfaring som aktive deltagere i sabotage, og Chr. Olsen var udnævnt til løjtnant i den internationale brigade i Spanien.

Men hvem var så de rekrutterede i disse styrker. En opgørelse foretaget af byledelsen umiddelbart efter kapitulationen viser bredden i rekrutteringen:

Tabel 55.1: Erhvervsfordeling for rekrutterede til m-styrkerne ved den tyske kapitulation 1945.

Erhverv	Antal personer	Erhverv	Antal personer
Litografer og typografer . . .	25	Skomagere	7
Skuespillere	1	Købmænd	33
Præster	4	Glarmestre, malere	44
Læger	7	Direktører	4
Entreprenører, arkitekter, konstruktører	14	Gårdejere	5
Brandmænd	12	Journalister	4
Brygmestre	3	Repræsentanter	59
Guldsmede	1	Fængselsbetjente	20
Skrædere	18	Matroser	3
Billedskærere	1	Militære	44
Cigarhandlere, barberer	17	Politi	243
Murere, tømrere, snedkere . .	61	Fabriksarbejdere, grovsmede	33
Boghandlere, bogbindere	8	Skorstensfejere	5
Chauffører	72	Blikkenslagere	14
Urmagere	2	Bagere	19
Mejerister	12	Vævere	11
		Portører	19

Erhverv	Antal personer	Erhverv	Antal personer
Garvere	5	Studerende	176
Radioteknikere, elektrikere	79	Lærere, musikere	48
Tekstilarbejdere	30	Arbejdsmænd	230
Styrmænd	8	Kontorfolk	186
Svejsere	10	Tjenere	2
Maskinmestre	4	Slagtere	20
Maskinarbejdere	71	Postbude, bude	48
Handelsfunktionærer	104	Laboranter	3
Ingeniører, driftsledere	75	Landmænd, gartnere	137
Lærlinge	98	Fuldmægtige, bogholdere	64
Fotografer	2	Assurandører	5
Inspektører, formere	48	Sagførere	4

Kilde: Byletelsens generalrapport for afsnit Odense.

Slutopgør?

Selv om en del af m-styrkernes mandskab lejlighedsvis var aktive i modtagearbejdet og i sabotage, drejede det sig trods alt om helt utrænede styrker af stærkt begrænset kampværdi, og det var da heller ikke tanken, at m-styrkerne i deres helhed skulle gå i aktion, før en ordre herom måtte indløbe fra London, eller at de skulle have andet og mere end sekundære opgaver i forbindelse med en allieret indrykning: Forsinkelse af tyske troppeforskydninger, blokering af tysk kommunikation ved ødelæggelse af eller angreb på transportsystemet, telefon- og telegrafforbindelser, forebyggelse af fjendtlige sprængninger og eventuelt fastholdelse af tyske reserver ved partisanlignende angreb i etapeområder og tilsvarende taktiske opgaver.

Fra allieret side var det forud for sådanne aktioner tanken at sende særlige officersmissioner til Fyn for at koordinere m-styrkernes operationer med en eventuel allieret indrykning, såkaldte »braem-teams«. I slutningen af april trak det op til, at sådanne operationer kunne være nært forestående.

Den 25. april indløb til Fynsledelsen ordre om »stand by«, altså ordre om beredskab til kamp, endnu ikke indsats, og i de første dage af maj averteredes ankomsten af de første »braem-teams«, bestående hver af en britisk officer, en telegrafist og en dansk officer med britisk uddannelse. Samme dag svarede Fyn tilbage, at et første hold kunne modtages ved Måre Skov nær Ryslinge, og at en ladning på 24 containere kunne modtages på en plads ca. 3 km herfra ved Stubbendrup.

Den 1. maj udsendtes ordre til styrkerne om højeste alarmberedskab. Ingen måtte forlade byen, grupperne blev holdt samlede med våbnene rede, og alt var klar til indsats, hvis slutkampen kom. Men den tyske kapitulaton den 4. maj overhalede alle disse omhyggeligt udarbejdede planer, og m-styrkerne kom lykkeligvis aldrig ud for egentlige kampopgaver i forbindelse med egentlige krigshandlinger i Danmark.

Og hvad ville m-styrkerne i givet fald være kommet til at stå overfor? I vinterens løb var de tyske styrker i Odense forøget, og uge for uge fulgte efterretningstjenesten en situation, der uophørligt skiftede. Afdelinger kom og gik i en uendelighed, og selv om flertallet af de tyske tropper var reserveenheder af beskeden kampværdi – eksempelvis en bataljon af øreskadede i Odense og en bataljon af mavelidende i Nyborg – var tallet lejlighedsvis højt med et maksimum i marts på ca. 3.300 mand for derpå at falde til ca. 2-3.000 mand, trods al svækkelse styrker der i kamp kunne råde over en betydelig ildkraft.

Hertil kom, at Odense fra begyndelsen af 1945 blev lazaretby med lazaretter indrettet i nogle af byens skoler, og endelig måtte byen modtage ca. 2.000 tyske flygtninge, huset rundt om, hvor der kunne findes plads igennem i en allerede overfyldt by. Alt i alt blev byen i foråret mere end nogensinde præget af tysk tilstedeværelse, og stærkere end tidligere fik byen besættelsesmagts fysiske eksistens at føle.

Men det var svært eller umuligt at vurdere fjendens kampevne eller kampvilje. Meget tydede i slutningen af april på, at i det mindste viljen blandt de tyske værnemagtssoldater var ringe, mens andre afdelinger kunne være motiveret til kamp af lutter desperation. Et påfaldende antal tyske soldater optrådte omkring den 1. maj pludseligt som sanitetssoldater. Men muligheden for en desperat slutkamp var trods alt til stede, og i stigende spænding fulgte både borgere og modstandsledere den militære og politiske udvikling.

56 · Husmandsskolen

Vold og dumhed

Byen hadede Husmandsskolen under krigen. Med god grund. Den tidligere så fredelige højskole var ikke blot blevet det lokale symbol på besættelsesmagtens brutalitet, den var også og ikke mindst efter Dohses tiltræden et gerningssted for voldshandlinger og en gennemgangslejr til ukendte rædsler. Vi kender fra telefonaflytningerne sproget, der blev talt. Det var kynisk, vulgært og nervøst, undertiden med en falsk tone af forsoren gemytlighed, men normalt var tonen tvær og affejende, præget af hovmodig brovten, når nogle bad om oplysninger, eller den talende kunne slynge ordrer ud til undergivne, og præget af sky servilitet, når Shellhuset meldte sig på linien. En god portion angst skjulte sig uden tvivl bag den bryske kasernetone. Tit og ofte mærkes det i bemærkninger, at dette eller hint ikke lod sig drøfte i telefon.

Vi kender også cellen som den oplevedes af en fange. En fynsk modstandsmand, der efter våbenmodtagelse ved Krengerup var havnet i cellen inden deportation til Frøslev og Dachau, har beskrevet den få måneder efter sit korte ophold:

»Inventaret var ikke særlig luksuriøst. Foruden en træbriks med en madras var der en konservesdåse til natpote. Vinduet, der var lille og af uigennemtrængeligt glas, sad højt. Og det var svært tilgængeligt. Et par rør oppe under loftet skulle opvarme cellen – det ene var tilførsels- det andet returledning. Væggene var hvidtede og groft pudsede. Der fandtes ét søm til overfrakkerne, men det sad løst i sit hul, så det var intet værd. Døren havde intet håndtag på indersiden og en lille firkantet rude i. Den var beregnet til, at man kunne se ind til fangerne. Jeg fik senere at se, at døren foruden lås også var forsynet med to kæmpestore skud – et foroven og et forneden, der blev slået for eller tilbage med stort rabalder. Over døren var der et lille hul med groft fluenet for. Det tjente til at lade lidt lys fra gangen slippe ind. Men det, der gjorde det allerstærkeste indtryk på mig, var en sætning, der stod indridset i væggens puds: »Du er ikke alene! Gud er hos dig«. Det var ikke det eneste, der var indridset i væggen. Der var både navnetræk og initialer og fyndord – en hel række kalendere over, hvor længe fangerne havde opholdt sig der, og jeg lagde mærke til, at de havde været der 5-6 dage og højst 3 uger«.

*En celle på Husmandsskolen.
(Henning Nielsen tegn.).*

*Husmandsskolen i Tarup, fotograferet
1911.
(Det kgl. Bibliotek).*

Byen frygtede også Husmandsskolen, og den almindelige borger, der ikke fra de illegale lytteposter kunne følge med i samtalerne derude, tillagde uden tvivl skolen en større position i det tyske hierarki, end denne sølle og primitivt ledede udpost faktisk havde. Men hvor ordrerne og terroren end udgik fra, så var Husmandsskolen både for borgerne og for modstandsfolkene en sort plet i byen, og tankerne kredsede om dens mulige udsløttelse.

Angreb på skolen?

I det sene efterår og efter bombardementet af Gestapo-hovedkvarteret i Århus den 31. oktober, må der have været talt om muligheden af et lignende bombardement i Odense, og i en sabotagerapport midt i december erindres Fynsledelsen herom:

»Hvordan går det med bombardement af Husmandsskolen? Er der noget håb? Kan vi ellers ikke selv gøre det? Henning mener at kunne udføre angrebet med ca. 50 mand, og hans plan er absolut fornuftig. Vi vil have en chance for at befri fangerne og sikre os et værdifuldt »partikartotek« over stikkere, hvorefter bygningen kan sprænges op. Det vil naturligvis medføre kraftige repressalier, men er de ikke det værd? De vil få betydeligt større besvær med at efterspore noget som helst her i byen det første halve år, og adskillige af vore gode folk vil ganske sikkert undgå fangenskab og de dermed forbundne ofte ganske umenneskelige lidelser og mishandlinger. – De fleste repressalier plejer dog at være af materiel art!«

Tanken om en aktion blev dog afvist af Fynsledelsen, og i begyndelsen af januar anmodede en ny sabotagerapport Fynsledelsen om at drage omsorg for, at der snarest blev afsendt en kraftig anmodning til London om et bombardement. Tanken om et angreb af byens egne folk var da opgivet: »Forsøger vi selv at angribe Husmandsskolen, vil det sandsynligvis koste flere af vore bedste folk, og desuden må vi forvente frygtelige repressalier over for byen«. Mellem de to rapporter var Bent von Müllen blevet skudt ned.

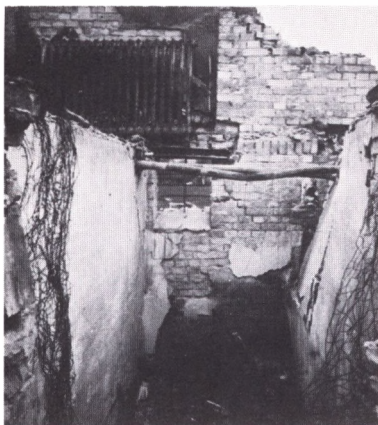
Da denne rapport nåede Fynsledelsen, havde denne allerede reageret. I en rapport fra Fynsledelsen til London af 3. januar var der vedlagt skitser og fotografiske tryk af Husmandsskolen med angivelse af dens beliggenhed i forhold til omgivelserne og lokaliseringspunkter samt en beskrivelse af skolen:

»Husmandsskolen er Gestapos hovedkvarter for Fyn. Efter angrebet på hovedkvarteret i Århus er man her gået i gang med kamuflering af forskellig art. Bygningerne er malet med grågrøn farve, og store net er spændt over bygningerne. Da organisationen i sin tid blev startet, regnede vi med indsats på et tidligere tidspunkt, og som tiden går, viser det sig vanskeligere og vanskeligere at bevare organisationens anonymitet, idet Gestapo efterhånden har samlet vægtige oplysninger om ledende medlemmer. Det er os bekendt, at G. i øjeblikket har fået forstærkninger fra København af særligt uddannet kriminalpoliti, og man frygter derfor en aktion. Vi anmoder om, hvis det er muligt, at få Husmandsskolen behandlet på samme effektive måde som kollegierne i Århus«.

Henstillingen blev kort efter fulgt op af to telegrafiske anmodninger om et bombardement under henvisning til oprulninger og faren for yderligere oprulninger øen over. De fremsendte skitser var fremskaffet gennem stadsingeniørens kontor, hvor civilingeniør Ove Jørgensen var medlem af en m-gruppe, og lyskopier var fremstillet ved litograffirmaet Hagen & Sørensen, der på dette tidspunkt, hvor en række medarbejdere var organiserede modstandsfolk, havde specialiseret sig i fremstillingen af falske papirer og i øvrigt havde videresendt alle lyskopier i forbindelse med Beldringe flyveplads til London via det fynske efterretningsnet.

De tyske myndigheder kunne – som her – tvinge både den ene og den anden danske virksomhed til at præstere tjenesteydelser, men de kunne ikke hindre, at virksomhedernes indsigt blev skadelig for dem selv. I det konkrete tilfælde var både et offentligt kontor og en privat virksomhed inddraget i illegalitet, og tilsvarende eksempler på dyb infiltration kunne hentes fra snesevis af andre områder.

Med spænding afventede man nu, om London ville beslutte sig til et angreb, eller om man så sent i krigen ville lade tanken fare. Og spændin-

Til højre et klip fra aflytningsudskriften af telefonsamtalerne til og fra Husmandsskolen og herover en af cellerne efter bombningen.
(Preben Larsen fot.).

tel.- Ja, vi skulde jo op og se paa den nye OT-leder (OT er rigtigt) i Vejle.- Jeg tænker, jeg smutter med. Heil dir.- Heil Wolfgang.

15.34 Kbh. fra SW. Wode til tale med Pettinger, faar først 17069, saa 17061, begge steder er der SP-folk. Sidste svarer, at Pettinger er at finde paa Central 1782. Fluko bryder imidlertid med Aushmegepräch.

15.44 SP fra Fluko. Thiele til Dohse: I R+S 8 syv lavtgaende moustangs Hvor er det.- Ved Tønder.- Tak.

15.46 Samme: De er nu i R-T 4, altsaa i rummet over Flensborg, kurs NV.

15.50 Motz fra SS. Runkofsky til Sach: Kptl.jtn. Møller kommer hertil i aften og skulde gerne videre til Svendborg, jeg beder Dem derfor stille en vogn til raadighed.- Hr. Major, det gaar ikke, alle vore 5 vogne, saavel som mandskabsvognen er optaget til aktion for SP i nat.- Aah... (Fluko skiller).

15.53 SP fra Fluko. Thiele til Dohse: De er nu i Quelle-Theodor 9, NO, dvs. rummet over Aabenraa.- Saa maa vi vel hellere pakke sammen.- Det er sikkert klogt!

15.59 Samme: Der kommer nu 11 ind mellem Faaborg og Assens... ja endnu 4 har sluttet sig til.- Er der alle moustangs.- Vistnok.

16.00 Samme: Nu er der 8 syd for Heden.. og et par nord for. Vi afventer retning.- Godt, vi er ude.

16.04 Fluko fra SP. ? til Thiele: Vi har nu flyttet skidtet ud.-Godt.

16.05 Luftalarm.

16.12 Flere bombenedslag.

16.12 Følgen tid kalder centralen uafbrudt SP, der svares ikke.

16.30 Runkofsky ringer paa SP, sandsynligvis for at melde, at han har hørt detonationerne. Der svares stadig ikke, og Tonie bemærker, at SP vistnok er bombet.

gen var ikke forbeholdt Fynsledelse, modstandsgrupper og byens borgere. Da de engelske maskiner den 21. marts angreb Shellhuset i København, og indflyvningen over Vejle-Nordfyn-Kalundborg blev meddelt i Husmandsskolen over den tyske pejletjeneste, var Husmandsskolens telefonreaktion såre enkel: Gælder angrebet os? Da dette efter indflyvningen at dømme tilsyneladende ikke var tilfældet, faldt der for en stund ro over sindene i den fynske Gestapo-filial.

I april besluttede englænderne sig til angrebet.

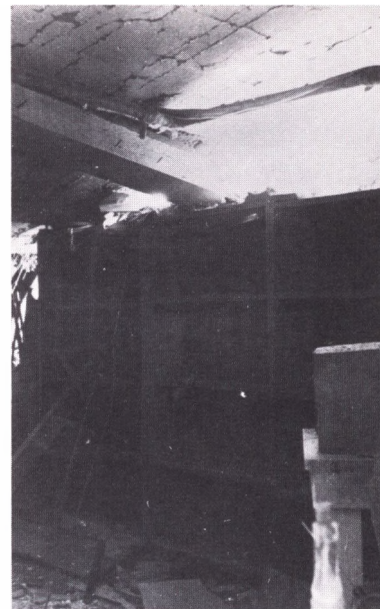
Bombardementet

Ud på eftermiddagen den 17. april blev Husmandsskolen udslettet af et bombardement af seks Mosquito-bombere under eskorte af Mustang-jagere. Angrebet blev ledet af Wing-Commander Sir Basil Embry, der også havde deltaget i angrebene på Gestapo-hovedkvartererne i Århus og København. Maskinerne lettede fra en flyveplads i Melsbroek i Belgien.

På grund af den gode kamouflering var målet vanskeligt at lokalisere, og maskinerne måtte kredse nogen tid over området, inden bombekastene fandt sted. Til gengæld mødte de britiske maskiner trods Beldringe flyveplads' nærhed ingen modstand fra tyske jagere. Men Gestapo var advaret og slap ud i tide. Vi kan følge de sidste minutter over Husmandsskolens

Basil Embry.
(Fyns Presse Foto).

telefon. Kl. 15.44 afbryder den tyske luftmeldetjeneste med en advarsel om, at lavtgående maskiner er observeret over Tønder, og et par minutter senere meldes de over Flensborg med flyveretning nordvest, og kort tid senere meldes om indflyvning mellem Fåborg og Assens.

»Så må vi vel hellere pakke sammen«, svarer Dohse, og da den sidste melding indløber samt yderligere melding om indflyvning nordfra, er Dohses slutbemærkning: »Godt, vi er ude« og et par minutter senere: »Vi har nu flyttet skidtet ud«. Derefter luftalarm kl. 16.05 og bombenedslag syv minutter senere. Husmandsskolen var knust til murbrokker, og Gestapo flyttede for et par uger til et nu formålsløst virke på Grand Hotel.

Ulykkeligvis kom angrebet til at koste civile danske livet. 20 ejendomme i Husmandsskolens Allé og på Østrupvej jævnedes med jorden, og ca. 150 andre ejendomme blev mere eller mindre beskadigede, og i alt mistede ni mennesker livet, mens ca. 20 blev sårede. Ca. 300 mennesker måtte evakueres, nogle til Bolbro Børnehjem og til Næsby Skole, men langt de fleste til familie og venner.

Angrebets nytte var så sent i besættelsen mere end tvivlsom, og det krævede nok flere ofre, end det reddede. Alligevel blev det af de fleste hilst velkommen. Da Sir Basil Embry den 24. maj kom til Odense for at bese virkningen, blev han hyldet af borgerne. Det fortæller en del om byens stemning og byens had. En eftertid formår nok kun at forstå datiden, om den også tager de barske kendsgerninger fra disse år til efterretning.

Husmandsskolen i ruiner. I et af de bomberante huse i nærheden var kælderreolen med til at hindre, at stuegulvet forsvandt helt. Og fra reolen bjergedes mange gode sager!

(N. Storm fot. og Erik Pedersen fot.).

57 · Kapitulationen

Fryd må opleves

I de første dage af maj blev stemningen i byen mere og mere spændt. Alle vidste, at enden var nær, men ingen kunne vide, hvordan afslutningen på krig og besættelse ville forme sig. Allierede hære var på hastig fremrykning gennem Nordtyskland, Berlin var omringet af russiske tropper, der gade for gade kæmpede sig frem mod Hitlers førerbunker.

Den 30. april begik Hitler selvmord efter først at have udnævnt admiral Dönitz til sin efterfølger, og den 1. maj om aftenen gav Dönitz meddelelse om Hitlers død og sin egen udnævnelse over Hamburgs radio. Den 2. maj nåede britiske tropper Lübeck og afskar dermed Tysklands forbindelse med Danmark og Norge, og den 3. maj blev Hamburg, Kiel og Flensburg erklæret for åbne byer.

Og så gik lynkrigen tilsyneladende i stå.

BBCs frontberetninger blev pludseligt vage og bragte i de første majdage ikke meldinger om nogen hurtig allieret fremrykning nordpå. De britiske tropper blev med svævende udtryk meldt syd for Kielerkanalen, og det kunne synes, som om fremrykningen var gået i stå et eller andet sted syd for den danske grænse. Forvænt som folk var med meldinger om pludselige ryk fremad af vestnagternes styrker på op til 40, 60 og 80 km om dagen, lyttede man i disse majdage til monotone sejrscommuniqueer, der intet præcist oplyste om frontsituationen.

Spænding og ængstelse blandede sig med hinanden. Ville tyskerne kapitulere, eller ville Danmark under fanatiske nazistiske ledere blive skueplads for en slutkamp, der måtte opfattes som helt meningsløs? Tanken herom var sværere at tænke til ende, end om en invasion var kommet nogle måneder forinden.

Den 4. maj om aftenen udløstes spændingen. Endnu i BBCs første dansksprogede udsendelse tidligt på aftenen var der ingen ændring i situationen. Den lignede de foregående dages, og på en dag, hvor luften var tyk af falske rygter om, at allierede tropper var på vej mod eller havde overskredet den danske grænse, havde speakeren intet nyt at melde for danske øren.

*Biler fra Svensk Røde Kors i
Munkebjergskolens gård.
(N. Storm fot.).*

Udsendelsen kl. 20.30 begyndte på samme måde. Stadig kun de velkendte nyheder uden præcisering af, hvor de allierede faktisk stod og hvilke planer, de havde. Europæisk set var nyhederne gode nok, men det folk den aften lyttede efter i Danmark var konkret viden om, hvor tæt landet var på krigshandlinger eller måske – og det var det store håb – tysk overgivelse, inden det værste skete.

Og så kom det! Udsendelsen blev pludselig afbrudt i ti lange sekunder – og derpå kom meddelelsen om, at de tyske tropper havde overgivet sig i Holland, Nordtyskland og Danmark. Enhver, der hørte udsendelsen, vil huske speakerens eftertryk på det lille ord »og«.

Der er øjeblikke i landes, byers og menneskers tilværelse, der ikke egner sig for en historisk beskrivelse. Fryd må opleves. Den lader sig ikke beskrive. Men alle, der oplevede dette øjeblik, kunne siden, når så meget andet var glemt, erindre, netop hvor og hvordan de modtog dette enorme budskab. De få, faktiske ord, stukket ind til speakeren midt i udsendelsen med en hastigt nedskriblet blyantoversættelse til dansk, ændrede på sekunder stemningen i hver stue, hvor de blev opfanget, og budskabet bredte sig på få minutter til alle, der i de afgørende sekunder havde været borte fra radioapparaterne.

Men hvis følelsen af henrykkelse, lettelse, jubel og i ikke så få hjem også vemod over et budskab, der kom for sent, ikke lader sig beskrive, så kender vi de ydre reaktioner – den første reaktion at flå de forhadte mørklæg-

ningsgardiner bort, den næste at sætte levende lys i vinduerne, en uafalt kædereaktion der var i løbeild over hele byen inden for få minutter, ikke som følge af nogen smitte, snarere som en uvilkårlig handling i tusinder af hjem, forståelig, men uforklarlig som massevandringen til alsang fem år forinden.

»Folk er helt vilde«, konstaterede en forvildet Dohse i en telefonsamtale kl. 21.25, og han havde ret. Borgerne var ellevilde byen over, nogle i stilfærdig fest med de forhåndenværende midler i byens hjem, andre i opbrud mod gaderne, alle i trang til at meddele sig og dele lykken med andre. En speakerstemme havde med atten ord ændret al tilværelse i byen fra trykket spænding om alt det, der kunne ske, til frigjort forventning om alt det, der nu måtte komme.

En ung teknikumstuderende i Odense skrev samme aften til sine forældre:

». . . kl. 8.45 [20.45], altså fem-seks minutter efter vi havde hørt det i radioen, var gader fulde af mennesker, glade, råbende og syngende gik vi gennem gaderne og samledes på de forskellige store åbne pladser, hvor vi sang nationalsangen. Alle var vi udstyret med store dannebrogflag, som blev udleveret af et smart firma, der åbenbart havde dem liggende til samme brug. Alle statuerne blev udstyret med flag, og folk smed deres hatte højt i vejret, uden at bekymre sig om hvor de blev af. Men naturligvis kunne Hipo ikke dy sig, der var en del skyderi i gaderne, og vi pilede hjem hurtigst muligt«.

Jo, folk var helt vilde.

Fynsledelsen får travlt

For Fynsledelse og byledelse og for byens m-styrker betød BBCs meddelelse omgående opbrud og travlhed.

Den 27. februar havde Fynsledelsen modtaget en sidste forholdsordre fra SHAEF, der beordrede m-styrkerne til at udarbejde planer for fem mulige situationer, bl.a. »Aflæsningsordre, udstedt til alle tyske styrker som følge af en våbenstilstand«. Ordren var videresendt til byledelserne og lå nær op ad den situation, der nu var indtrådt med den ene, men afgørende undtagelse, at det endnu stod uklart, om de tyske styrker ville overgive sig og sine våben til andre end befuldmægtigede og uniformerede repræsentanter for vestmagterne.

Og der var ingen britiske uniformer i byen! De annoncerede »braemteams« var endnu ikke ankommet, og i den henseende var kapitulationen trods al forudseenhed og alle planer kommet bag på SHAEF og bag på Fynsledelsen som på andre danske regionsledelser. Det havde været tan-

ken, at disse dansk-britiske hold med ekstra udstyr skulle organisere guerillaaktivitet, give m-styrkerne information om de allieredes taktiske hensigter og eventuelt hjælpe m-styrkerne med at forhandle en tysk overgivelse igennem. Telegrafisk havde London forespurgt Fynsledelsen, om man kunne skjule sådanne uniformerede hold, samt i hvor lang tid man eventuelt kunne gøre det og i så fald i hvilke lokaliteter, eventuelt i skove.

Til dette havde Fynsledelsen svaret med forståelig skepsis, da den fandt det en umulig tanke at have uniformerede britiske officerer skjult over en ukendt og måske længere tidsperiode, og Fynsledelsen havde i stedet bedt London om at sende britiske uniformer til Hecht-Johansen og E. H. Jensen, en anmodning der i de sidste dages hast endnu ikke var efterkommet. Øjeblikkets spørgsmål var da, om tyskerne ville anerkende, at overgivelsen også omfattede de danske modstandsstyrker.

At der var oprud og uenighed i den tyske lejr, vidste man. Fynsledelsen havde i de sidste uger uddelt tysksprogede flyveblade til værnemagtsmedlemmer på Fyn med opfordring til at erkende Tysklands håbløse situation og det unyttige i at fortsætte med yderligere blodsudgydelser, og Fynsledelsen havde søgt at opnå kontakt med den tyske kommandant, major Greisner, for at få aftalt et møde og en aftale om det prekære problem vedrørende forholdet til modstandsbevægelsen.

Kommandanten havde imidlertid blot videresendt Fynsledelsens skrivelser herom til Gestapo, og noget møde fandt ikke sted. Derimod havde medlemmer af Fynsledelsen på tysk initiativ nogle møder med underordnede tyskere, der havde fået kendskab til Fynsledelsens skrivelse, og de kunne berette om udbredt kapitulationsvilje rundt om i værnemagtsafdelingerne på Fyn, og fuldstændige lister over mandskab og bevæbning var under disse møder blevet overgivet Fynsledelsen. Det var altså åbenbart, at mange værnemagtsmedlemmer helst ville overgive sig, men at de endnu var under så stram kommando, som var mulig på et tidspunkt, hvor der herskede vild forvirring i de tyske ledelsesorganer og dyb usikkerhed om både den militære situation syd for den dansk-tyske grænse og den nye tyske rigsledelses planer og dispositioner. En løsning ville komme til at afhænge af den tyske overkommandos holdning, og hvad denne angår, var det en offentlig hemmelighed, at den øverstkommanderende i Danmark, general Lindemann, var indstillet på kamp til det sidste, såfremt den tyske rigsledelse krævede det.

Da meddelelsen om kapitulationen kom, og m-grupperne efter deres forholdsordre samledes rundt om i byen, flyttede Fynsledelsen fra sit hemmelige hovedkvarter på Langelinie 142 til Elias B. Muus' kontorer i Sukkergården i Frederiksgade og supplerede sig tidligt om morgenen med

Deutsche Soldaten!

Der Krieg in Europa wird in wenigen Tagen oder vielleicht Stunden zu Ende sein. Nur in Teilen von Böhmen-Mähren, Österreich und in Schleswig wird noch gekämpft. - Die Alliierten sind über die Nordgrenze Dänemarks hineingerückt.

Die Zeit zum Entschelden ist da. - Jetzt muss Ihr Euch entschlossen: Weiterkämpfen, Blut ergießen, Sterben - oder die Waffen niederlegen und weiterleben.

Die dänischen Patrioten, die an Zahl und Bewaffnung den deutschen Truppen auf Fünen überlegen sind, stehen bereit sich zu erheben und für die Befreiung Ihres Vaterlandes zu kämpfen. - Die dänischen Freiheitskämpfer sind keine Terroristen oder Banditen; - sie sind militärisch formiert und ausgebildet, und ihre Aktionen werden mit denen der alliierten Oberkommando koordiniert.

Die dänischen Freiheitskämpfer wünschen nicht den einzelnen deutschen Soldaten unnützen Schaden zuzufügen. Ihr werdet in der Kriegsgefangenschaft über dieselbe Verpflegung wie die dänischen Soldaten bekommen und werdet so schnell wie möglich in Eure Heimat zurückkehren können.

Verabredet Euch leise:

Seid Ihr gesammelt auf die dänischen oder alliierten Truppen zu treffen, dann schließt die Luft.

Macht Eure Offiziere und Anführer unkampftüchtig.

Macht kein Widerstand wenn die dänischen Patrioten mit ihren blau-rot-weißen Armbinden erscheinen.

Deutsche Soldaten!

Ihr halt in diesem Krieg genug gelitten. Jetzt muss diesem Zustand ein Ende gemacht werden.

Wenn die Kampfhandlungen auf Fünen anfangen, dann legt Eure Waffen nieder. Gehl Euch ruhig in die Hände der dänischen Patrioten.

Die militärische Widerstandsbevegung.
Oberkommando Fünen.

Et af de tysksprogede flyveblade fra den fynske modstandsbevægelse til de tyske soldater.

Dette billede af ledende fynske modstandsfolk er taget i Sukkergården i Frederiksgade natten mellem den 4. og 5. maj 1945. Ved skrivebordet ses fra højre bl.a. grosserer Hans Muus, kaptajn H.M.G. Buch og læge Ejnar Kruse. (Arne Bloch fot.).

landsretssagfører Sven Krogsgaard. Også byledelsen og politiledelsen opslog deres hovedkvarter i Sukkergården, hvorfra der i nattens løb blev oprettet telefonkontakt med alle afsnitsledelser.

Ordren lød på, at grupperne skulle træde i aktion om morgenen den 5. maj kl. 8, da kapitulationen trådte i kraft fra og med dette tidspunkt. Al toggang på øen blev suspenderet, og alle veje fra og til byerne blev besat for at hindre eftersøgte personer i at flygte. De planlagte arrestationer skulle indledes, og en lang række vigtige bygninger som telefonhus, elektricitetsværk, gas- og vandværk, hovedbanegård m.v. skulle sættes under bevogtning. Nogen aktion mod tyske styrker var ikke på programmet, og man håbede på, at disse ville forholde sig i ro.

Tysk forvirring

Mens modstandsgrupperne samledes og gjorde klar, herskede der hektisk aktivitet og forvirring i den tyske lejr. Gestapo fik sin første orientering, da SS-kommandanten for Fyn, major Runkowsky, kl. 21.25 ringede Dohse op og meddelte ham, hvad han og hans folk havde hørt over engelsk radio og Kalundborg radio. Men da Dohse omgående ringede kasernen op for at forhøre sig hos den tyske værnemagtskommandant, havde denne endnu ingen officiel ordre modtaget, og endnu ved midnatstid, da Dohse på ny ringede kasernen op for at forhøre sig hos den tyske værnemagtskommandant, var denne uden officiel meddelelse eller ordre, og da Dohse ved

*Også dette fotografi er taget i Sukker-
gården natten mellem den 4. og 5. maj
1945. Det viser medlemmer af den
odenseanske byledelse m.fl. Fra venstre
ses ingeniør K.B. Münster, kaptajn Ejner
Neergaard, prokurist Erik Stokkebye-
Christiansen, faldskærmsmanden J.E.
Hecht-Johansen, afdelingsleder Chr. Bro
og grosserer Hans Thyge Hansen.*

midnatstid forgæves havde forsøgt at komme igennem til den tyske rigsbefuldmægtigede, Werner Best, i København, forelå der ingen officiel bekræftelse fra tysk side, og et godt stykke ud på aftenen kunne Dohse endnu trøste sig med, »at det hele måske ikke er så galt endda«.

Men at Gestapo på Grand Hotel midt i strømmen af forlydender, dementier og forespørgsler, der strømmede ind aftenen igennem, var nervøs og usikker, er forståeligt. Lidt efter kl. 22 ringede Dohse kasernen op og henstillede, at »sende den tunge forlægning hertil, da tjenestestedet her uden tvivl bliver tyngdepunktet«. Henstillingen blev afslået af major Greisner, der kunne meddele, at han to gange i aftenens løb var blevet ringet op af en dansk kaptajn, der havde opfordret ham til at holde sine folk tilbage på kasernen, da der i så fald ikke ville ske noget.

Først omkring midnat fik Dohse nogen klarhed over situationen, da konsul Böhme, lige hjemvendt fra København, kunne bekræfte, at selv om der ingen officiel tysk meddelelse forelå endnu, var kapitulationen nok alligevel en kendsgerning. Han understregede dog, at modstandsbevægelsen ikke skulle foretage afvæbning, men at kapitulationen alene skete over for »anglo-amerikanerne«.

Få minutter senere indløb en fjernskrivermelding om, at det tyske politi med øjeblikkelig virkning var underlagt de militære kommandanter, og fra dette øjeblik blev det Gestapo-folkenes eneste tanke at slippe væk fra Grand Hotel og opnå midlertidig sikkerhed i en tysk militær forlægning og i en anden uniform end den belastede Gestapo-uniform. Trods en

*Kommunistiske paroler 5. maj 1945.
(H. Th. Larsen fot.).*

skudveksling i nattens løb, hvorunder en Gestapo-mand blev dræbt og en modstandsmand såret, lykkedes dette. Gestapo-folkene stak af ved 5-tiden om natten og nåede frem til Beldringe flyveplads, hvor de ikklædtes Luftwaffe-uniformer.

Da en SS-officer lidt over kl. 7 om morgenen ringede Grand Hotel op, var det en underordnet og forvirret Gestapo-mand, der åbenbart var ladt i stikken og var uvidende om, hvad der var sket i nattens løb: »De er væk alle. . . Jeg kommer over, og så står der på en seddel til mig, at de har forladt stedet kl. 5, ellers ingen besked. Der er et utroligt roderi her, vi kan ikke aflevere det sådan«, og da den ensomme bad om hjælp til oprydning, blev dette afvist, og slutbemærkningen fra Grand Hotel, den sidste nedskrevne aflytning, kom da til at lyde: »Nå, men så går vi i gang, sådan kan vi altså ikke være bekendt at aflevere. Farvel«. Ordnung muss sein!

På slaget kl. 8 den 5. maj drejede to medlemmer fra Fynsledelsen ind på den tyske kaserne på Sdr. Boulevard for at få en samtale med kommandanten, dels for at blive orienteret om den tyske reaktion på kapitulationen, dels for at få nogle af de af tyskerne beslaglagte bygninger rømmet. Den tyske kommandant, der i nattens løb øjensynligt havde modtaget officiel tysk meddelelse om kapitulationen, var overordentlig imødekommende og meget rystet. I formiddagstimerne afholdt de tyske styrker sig fra enhver fjendtlig handling, og endnu over middag så alt ud til, at kapitulationen skulle forløbe glat.

Og så skulle dagen alligevel ende med den største tragedie for Odense i de fem besættelsesår, en tragedie der blev følt dobbelt smertelig, fordi den ramte byen midt i en fortættet stemning af jubel og befrielse, og fordi den kom, netop som alle trængsler tilsyneladende var ovre, og hvor alle forventede, at blodsudgydelserne endelig var slut.

58 · Tragedien den 5. maj

Tilsyneladende idyl

Da den 5. maj oprandt, var hele befolkningen indstillet på, at dagen skulle fejres som den festdag, den var, og som den i formiddagstimerne og et stykke ud på eftermiddagen også tegnede til at blive. Som antydet havde »en dansk kaptajn«, kaptajn Buch, i løbet af aftenen den 4. maj søgt telefonisk kontakt med den tyske kommandant, major Greisner, for at få denne til at holde sine folk kasererede efter kl. 8 morgen den 5. maj, og efter nattens travlhed med at samle og udgive ordrer til byens otte modstandskompagnier havde Fynsledelsens første opgave om morgenen været at få en egentlig aftale herom i stand, hvilket også var lykkedes.

Aftalens bærekraft var dog begrænset. Der var mange andre tyske tropper i byen end de grønklædte værnemagtsoldater i kasernen på Sdr. Boulevard, og tropperne var spredt i forskellige forlægninger rundt om i byen, således en afdeling SS-tropper i KFUMs bygning på Klosterbakken, og der var ikke få bevæbnede danske, der på forskellig måde var i tysk tjeneste, herunder et mindre antal danske i det tysk opstillede Hipo-korps. Bortset fra, at der både i den tyske lejr og blandt de danske i tysk tjeneste var desperate elementer, var disciplinen i de tyske garnisoner krakeleret under de sidste dages kaotiske og uklare meddelelser, hvor et flertal nok var indstillet på at nedlægge våbnene, mens andre var indædt forbitrede over den hjælpeløse situation, det tyske sammenbrud havde bragt dem i. Alt i alt var kommandoforholdene i den tyske lejr så flydende og kommunikationen mellem afdelingerne og en endnu knap etableret tysk rigsledelse så skrøbelig, at et tilsagn fra den tyske værnemagtskommandant, hvor oprigtigt det så måtte være, ikke gav nogen garanti for ro og resignation i hele den tyske lejr og slet ikke nogen garanti for, hvad enkelte fanatikere og da især danske i tysk tjeneste kunne finde på at foretage sig. Det er tvivlsomt, i hvor høj grad man i den danske ledelse kunne gøre sig disse forhold klart. Det var ydermere uklart, hvilke beføjelser de danske modstandsstyrker havde over for de tyske enheder.

Samlet på Sukkergården var hele modstandsbevægelsens øverste ledelse, Fynsledelse, byledelse og politiledelse, under bevogtning af modstands-

*Befrielsesbudskab fra modstandsbevægelsen.
(Det kgl. Bibliotek).*

Tyskerne kapitulerer Danmark er frit

Alle tyske Styrker i Danmark, Nordvest-Tyskland og Holland har overgivet sig til Montgomerys 21. Armé-Gruppe med Virkning fra i Dag

Kl. 20,35 i Gaar indløb følgende Telegram fra London:

Al tysk Modstand i Nordvest-Tyskland er ophørt. Feltmarskal Montgomery har meddelt General Eisenhower, at alle tyske Styrker i Holland, Nordvesttyskland og Danmark, inklusive de frisiske Øer, havde overgivet sig til 21. Armégruppe med Virkning fra Kl. 8,00 dobbelt britisk Sommerld. Denne Overgivelse paa Slagmarken omfatter de Styrker, der nu staar overfor 21. Armégruppe paa den nordvestlige Flanke.

Det ny Ministeriums Sammensætning

København, Fredag (RB.).

Efter Forlydende vil Ministerieten faa følgende sammensætning:

Buhl, Statsminister.
Hedolf Hansen, Social- og Arbejdsminister.
H. C. Hansen, Finansminister.
Carl Petersen, Minister for offentlige Arbejder.
Socialdemokrater.
Karl Kristensen, Indreminister.
Enk Erhøj, Landbrugsminister.
Venstre.
Ole Bjørn Kraft, Fødselsminister.
Filipge, Handelsminister.
Konservative.
A. M. Hansen, Undervisningsminister.
Radikal.
Oversættelseschef Børst-Larsen, Justitsminister.
Christman Møller, Udenrigsminister.
Kindmann, uden Portefølje.
Arne Sørensen, Kirkeminister.
Supernæstfad. Ar. Juhl Christensen, uden Portefølje.
(Sidste 2 Dansk Søndag)
And Larsen, uden Portefølje.
Alfred Jensen, uden Portefølje.
Kommunist.
Preben Mogens Fog, uden Portefølje.
Cand.mag. Frøde Jacobsen, uden Portefølje.
Socialistgruppen.

Gaderne ryddet til Englænderne kommer!

København, Fredag (RB.)
I middag bære Vagterne rundt med Hættelædder og opfordrede Folk til at holde sig inde. En tilsvarende Opfordring fandtes paa Laboratorier fra Frihedsvogteren, hvorpaa det tilføjedes, at Gaderne skulde være ryddede, naar Englænderne kommer. Opfordringen blev efterkommet, saa Gaderne i Aften næsten er tomme.

Hold inde!

21. Armégrupes Hovedkvarter meddelte Fredag:
Ordren "Hold inde" vil sandsynligvis blive udsendt i Aften til alle. Hold inde for 21. Armégruppe.

Den 5. Dag efter Befrielsen efter vort 4. og 5. Danmark.

*Der var al mulig grund til at rydde for-
siden, som Fyns Tidende gjorde det –
også for avisen selv, thi censurens plage
var nu væk.*

styrkernes 6. kompagni samt en deling af 2. kompagni. De øvrige kompagnier var i aftenens og nattens løb blevet samlet, enten gruppevis, delingsvis eller i samlede kompagnier, og kompagnicheferne havde i nattens løb fået anvist kompagniernes opgaver. Disse var mange: Gennem-

*Marchdeltagere ankommer til Flakhaven
fra stadion.
(Fyns Presse Foto).*

førelsen af de befalede arrestationer, der bl.a. skulle hindre en frygtet selv-tægt fra befolkningens side, etablering af bevogtning talrige steder i byen, afspærring af byens udfaldsveje for at hindre eventuelt eftersøgte personer med eller uden våben i at forlade byen samt patruljering af byens gader for at medvirke til opretholdelse af ro og orden og for eventuelt at være til assistance for bl.a. arrestationsgrupperne, såfremt dette skulle vise sig nødvendig. Et enkelt kompagni – 8. kompagni – lå i beredskab på Frk. Hør-lücks Skole og modtog ingen specifik aktionsordre. Overalt ville der i løbet af den 5. maj være bevæbnede grupper og delinger spredt over hele byom-rådet, og det var forhåbningen, at man fra Sukkergården telefonisk og gennem ordonnanser kunne holde kontakt med mandskabet i udførelsen af deres mangeartede opgaver, samt at man fra tysk side ville forholde sig i ro.

I formiddagstimerne så det da også ud til, at disse forventninger ville gå i opfyldelse. Ud på formiddagen var byen et kogende hav af jublende menneskemasser, og jubelen fortsatte i de tidlige eftermiddagstimer, hvor tusinder søgte mod byens centrum for at fejre den længe ventede befrielse og en befrielse i den ellefte time uden regulære krigshandlinger i landet. Frihedsrådets Lokalkomité fandt det rigtigt at arrangere et folkemøde på stadion, og 4. kompagni, der natten igennem kun havde været samlet gruppevis i afventen på nærmere ordrer, fik kl. 8 ordre om at samles ved stadion for derfra at marchere samlet gennem byen, hvor kompagniet blev

midtpunkt for dagens begejstring, men unægtelig også en taknemmelig genstand for et eventuelt ildoverfald, såfremt der i den fjendtlige lejr måtte være personer, der af den ene eller den anden grund endnu ikke havde affundet sig med det uafvendelige.

Stemningen i kompagniet over denne forholdsordre og den uundgåelige jubel omkring kompagniet var unægtelig noget blandet. En deltager rammer nok fornemmelsen korrekt i sin beskrivelse af marchen:

»Stemningen var lidt trykket, vel nok fordi vi ikke følte, at der var nogen grund til at [kompagniet] skulle foretage en jubelmarch og komme som en slags befriere for byen. . . jeg tror nok, at den største del af kompagniet var mere eller mindre skidt tilpas, for vi havde jo endnu ikke ydet noget særligt, og ingen vidste jo endnu, hvordan tyskerne ville reagere«.

Marchen forløb imidlertid fredeligt, og langt ud på dagen forekom ingen større foruroligende episoder.

Alligevel kamp

Men med de bølgende menneskemasser, de mange spredte modstandsgrupper blandet op med bevæbnede og ubevæbnede tyske grupper i mangearterede uniformer og med bevæbnede danske i tysk tjeneste med og uden uniform, og i den hektiske, men også nervøse stemning var byen farlig. Et forsætligt eller uforsætligt skud – og det kunne når som helst komme til episoder, der kunne udvikle sig faretruende, og hvor situationen let kunne komme ud af kontrol. Kun få af de tusinder, der flokkedes mod centrum, tænkte dog i de baner. Dertil var følelsen af befrielse, der måtte have luft, for voldsom. Også forbitrelsen havde overlevet befrielsesbudskabet. Menneskemasserne reagerede voldsomt mod de arrestanter, der blev ført i forvaring, en ubehagelig, men forståelig reaktion i en befolkning, der havde været hærget af brutalitet gennem mange og lange måneder.

Som nævnt var der ikke blot masser af mennesker og spredte modstandsgrupper overalt i byen, de sidste på vagt, på patrulje eller på kørsel med arrestanter. Der var også tysk militær fra forskellige tjenestesteder og i forskellige uniformer på gaderne, bl.a. fordi der endnu den 5. maj ankom godstog med tysk personel, tysk materiel og tyske flygtninge til byen, og fordi en vis rutinemæssig forbindelse mellem de mange tyske indkvarteringssteder måtte finde sted. Major Greisner havde således ingenlunde hold på den samlede garnison og end ikke over værnemagtssoldaterne på den tyske kaserne.

Ud på eftermiddagen rykkede således en større klynge værnemagtssol-

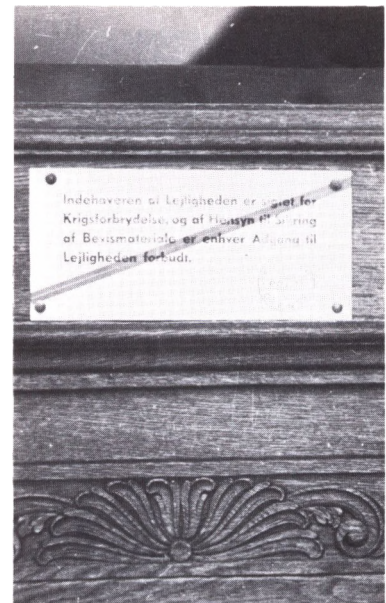
dater ud fra kasernen for i terrænet omkring Friluftsbadet og vest for dette at indlede en vedholdende og tilsyneladende blind og formålsløs affyring af våben og håndgranater, herunder talrige slængskud over hovedet på en modstandsgruppe, der bevogtede vejen til Sanderum. Hensigten med denne skydning, der varede et par timer, er aldrig blevet klarlagt, og nogen episode gav den ikke anledning til.

Derimod kan lyden af den vedholdende skydning i området have haft en indirekte psykologisk virkning på en gruppe af 4. kompagnis 1. deling under ledelse af lagerforvalter Brorson-Hansen, der ved ruinerne af Odinstårnet bevogtede Middelfartvej, og som kl. 16.10, hvor den nævnte uforklarlige skydning for længst var i gang, modtog følgende melding fra byledelsen:

»En dyrlæge fra Vissenbjerg meddeler post ved Odinstårn, at civile Hipo-folk er på vej mod Odense, nu ca. 7 km fra Odinstårn. De er gående og menes at have forladt rød omnibil længere ude og trukket i civil. 4. K[ompagni] sender en D[eling] og meddeler, når Hipo-folkene er taget«.

Dagen skulle komme til at afføde mange falske alarmer og meldinger, men meldingen fra Vissenbjerg var ægte nok. Den indgik også til den vestfynske modstandsbevægelses hovedkvarter i Middelfart, hvorfra der med lastvogn, et par personbiler samt en motorcykel blev sendt et udrykningshold af sted til Gribsvad, hvor omnibilen var forladt. Udrykningsholdet pågreb på vejen et betydeligt antal bevæbnede civilpersoner med tyske papirer og førte dem til Middelfart, men en del af udrykningsholdet fortsatte ulykkeligtvis eftersøgningen mod Odense for at gøre holdt ved Bolbro bakke, hvorved der opstod en yderst ulykkesvanger situation.

Udrykningsholdet var uden kendskab til den etablerede vejspærring på Bolbro bakke og forestillede sig, at en forsprængt gruppe Hipo-folk kunne have barrikeret sig i ruinerne af Odinstårnet, mens modstandsgruppen på Bolbro bakke, der efter meldingen fra Vissenbjerg havde fået tilført forstærkning af to delinger af 4. kompagni samt nogle betjente, nødvendigvis måtte reagere ud fra en formodning om, at Hipo-folk var på vej mod byen vestfra. Under disse omstændigheder, og fordi det var ugørligt at identificere eventuelle angribere på uniformer, kom det til en kaotisk situation med gensidig skydning mellem udrykningsholdet fra Middelfart og de modstandsfolk og betjente, der gradvis nåede frem til området. Om der rent faktisk var Hipo-folk klemt inde mellem to parter, blev aldrig opklaret. Under en påfølgende eftersøgning i terrænet nord og syd for bakken blev ingen fundet. Men redegørelser fra begge sider gør det utvivlsomt, at de to modstandsparter blev indviklet i en gensidig beskydning. En

Et af befrielsesdagens kedelige budskaber.

(H. Th. Larsen fot.).

redegørelse fra lederen af 4. kompagnis 4. deling, kaptajn S. Koch, der var beordret til undsætning, skildrer forløbet set fra toppen af Bolbro bakke. Den nævner en kort forhandling med Brorson-Hansen om folkenes placering på begge sider af Middelfartvej og fortsætter:

»Jeg var knap færdig med min instruktion, da vi pludselig bliver beskydt med automatisk våben. Projektilerne tegnede sine spor i asfalten. Heldigvis blev ingen ramt, og vi søgte alle i dækning umiddelbart omkring gruppens rekylgevær, og her observerede vi nogle folk, der 5-600 m længere mod vest løb langs et hegn i nordlig retning«.

Redegørelsen omtaler en fortsat spredt skydning, hvorunder en modstandsmand fra 1. deling, Orla Christensen, blev dræbt, og skildrer derpå tragediens afslutning:

». . . pludselig ser vi en lastvogn komme op ad bakken, og på ladet kan vi se nogle folk med mørke hjelme. Jeg tror, at det er den omtalte gruppe Hipo-folk og beordrer ildåbning mod vognen for at standse den, hvilket også lykkes, men kort derefter bliver vi klar over, at det var en styrke af modstandsstyrkerne fra Middelfart, der havde forfulgt Hipo-folkene. Med beklagelse måtte vi erfare, at en af Middelfartfolkene var såret, og han døde senere på sygehuset. Jeg er aldrig blevet klar over om de skud, der bl.a. dræbte Orla Christensen kom fra bilen, eller om der har været andre impliceret i skudvekslingen«.

Det øgede forvirringen, at en bevæbnet arrestationsgruppe på tre mand med politiets legitimationskort, men uden armbind, i vogn var på vej ud af byen netop på dette tidspunkt. De blev blandet ind i episoden og var en overgang stærkt mistænkt, blev afvæbnet og truet i den nervøse atmosfære, der uundgåeligt herskede i den uoverskuelige situation i området.

En samtidig, men kun delvis bevaret rapport fra lederen af 4. kompagnis 5. deling, ingeniør Axel Nielsen, fuldstændiggør billedet af den forvirring, der herskede. I uddrag lyder rapporten:

». . . der var da kraftig skydning flere steder. Ved henvendelse flere steder forsøgte jeg at danne mig et billede af situationen, men ingen vidste noget om, hvor Hipoerne var – ej heller om ledelsens opholdssted. På dette tidspunkt var der desuden kommet en del betjente til. . . Man fortalte mig desuden, at der var rekvireret assistance fra Middelfart, som skulle falde Hipoerne i ryggen. . . Hele aktionen var præget af den *allerstørste* forvirring. De 41 mand vi sendte til assistance var under ledelse af delingsføreren for 5. deling, der fik ordre til at optage afspæringspatrolierne i sin kommando. Alle de betjente og øvrige grupper, der blev fremsendt opererede ganske uafhængigt af hinanden. Ingen havde øjensynlig forsøgt at søge kontakt med de oprindelige styrker, men havde ganske på må og få kastet sig ind i kampen med det resultat, at man faktisk på et vist tidspunkt beskød

Sv. Aa. Koch.

Axel Nielsen.

Mindesten på Bolbro bakke.

(E. Christoffersen fot., Frihedsmuseet).

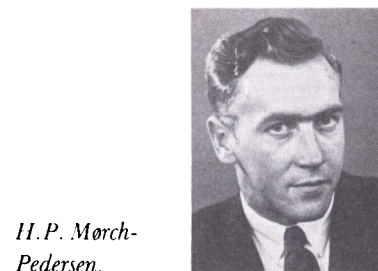
hinanden. . . Aktionens forløb var som sagt umådelig kaotisk og maner i høj grad til eftertanke«.

*De tre tyske marinere, der blev dræbt i Vindegade, og deres bil.
(H.P. Mørch-Pedersen fot.).*

Umiddelbart efter at skydningen ved Bolbro bakke var blevet afblæst og en eftersøgning af formodede Hipo-folk var iværksat, kom det til en blodig episode i Vindegade. Gruppen »Lund«, der havde været kaldt til Bolbro og nu var på vej tilbage til byen sammen med nogle betjente, blev beskudt på Vesterbro, og da gruppen var nået til krydset Vesterbro-Ansgargade-Vindegade, kom den i ildkamp. En samtidig rapport til byledelsen med vedlagt skitse af gruppens placering i krydset nævner kort dette blodige sammenstød:

»Under kampene kom pludselig en BMW fra Ansgargade-anlægget beskydende gaden Ansgargade, Vesterbro og Vindegade. Gruppen optog i forbindelse med politiets styrker kampen og dræbte 3 Hipo-folk, som formodes at være i marinens uniformer. Derefter fortsattes kampen ved Ansgargade, hvorefter gruppen og politiets styrker fik meddelelse om at gå til deres hovedkvarter«.

Faktisk drejede det sig om tre tyske marinere, og skuddramaet er yderligere belyst gennem nogle fotografier, som en tilfældigt tilstedeværende teknikumstuderende, H.P. Mørch-Pedersen, optog umiddelbart efter dramaet, ligesom hans fremstilling af forløbet i et samtidigt brev til forældrene i alt væsentligt svarer til den nævnte rapport.

H.P. Mørch-Pedersen.

*Frihedskæmpere i stilling ved rådhusets nordvestlige hjørne.
(Arne Bloch fot.).*

Men beskydningen af modstandsgrupperne indskrænkede sig ikke til denne episode. Netop på dette tidspunkt – kl. ca. 16.45 – blev der flere steder i den indre by åbnet ild mod patruljerende eller stationerede modstandsstyrker. Således blev Sukkergården beskydt fra Frederiksgade, ligesom grupper ved arresthuset kom under ild. Fra politistationen på rådhuset blev der sendt to grupper til arresthuset, mens en anden politigruppe kom i ildkamp med Hipo-folk på hjørnet af Nyborgvej og Benediktsgade. Om der i disse og andre episoder – bl.a. på Sdr. Boulevard – var tale om isolerede eller koordinerede aktioner er det på det eksisterende fragmentariske materiale ikke muligt at afgøre. I en by, der var spækket med bevæbnede personer med og uden uniform, måtte det blive ugørligt at fastslå, hvem der åbnede skydning, samt hvorfra og hvorfor beskydning blev indledt.

Det er derimod muligt at fastslå, at tyske tropper nu greb direkte ind i begivenhedsforløbet, dels gennem heftig skydning fra KFUMs bygning på Klosterbakken, dels gennem udsendelse af svært bevæbnede patruljer i gaderne. Kl. 16.55 blev bevogtningsgruppen ved elektricitetsværket kraftigt beskydt og omtrent samtidig blev politistationen udsat for et meget kraftigt angreb. Overalt blev ilden besvaret, og på sekunder var store dele af den indre by et kaos af de tusinder af civile, der i hast måtte søge tilflugt for den kugleregns, der nu hjemsøgte det meste af den indre by. Ulykkeligtvis nåede ikke alle i dækning, så skydningen medførte tragiske tab blandt

Sporvogn med skudhuller på hjørnet af Vestergade og Kongensgade. (Fyns Presse Foto).

civile. Stærkt indblandet blev modstandsstyrkernes 1. kompagni, der med en del af mandskabet havde hovedkvarter på Industripalæet og fra Eventyrhaven besvarede den tyske ild.

For lederne på Sukkergården var det umuligt at danne sig et overblik over den kaotiske situation, der var opstået, bl.a. fordi telefoncentralen måtte lukkes på grund af den heftige beskydning, og man sendte straks opklaringspatruljer ud, men da den voldsomme skydning fortsatte og truede med at tage til i omfang, og da man på Sukkergården dannede sig det indtryk, at der blev skudt langt mere end nødvendigt, besluttede Ejnar Kruse fra Fynsledelsen og Chr. Bro fra byledelsen sig for ved personlig rekognoscering at søge en afspænding af den kritiske situation og på stedet at konstatere karakter og omfang af kampene. Beslutningen herom blev truffet på grundlag af en erkendelse af, at hovedkvarteret nu var isoleret og uden reel viden om, hvad der foregik i byen.

Gennem Tværgade og Albanigade nåede de to ledere hurtigt frem til Albanitorv, hvor de traf lederen af 1. kompagni, bankassistent Martin Bang. Også han viste sig at være af den opfattelse, at der blev skudt mere end rimeligt var, og man enedes om, at de modstandsstyrker, der var i ildkamp i centrum skulle trækkes tilbage til deres forlægninger, samtidig med at Fynsledelsen fik forhandlinger i gang med de tyske ledere. Disse var rasende over deres tab, men godtog under forhandlingerne det danske standpunkt, at ildkampene var opstået som følge af provokerende beskyd-

Martin Bang.

Den engelske motorcykelordonnans bebuder lysere tider, medens de tyske tropper forsøger at bjerge enkelte ejendele med sig hjem – her er de på vej ud af Middelfartvej.

(Arne Bloch fot. og H. Th. Larsen fot.).

De engelske soldater var genstand for børnenes nysgerrighed – og børnene var med huer i Royal Air Force-farverne så at sige påklædt til lejligheden.

(C. Weisholt fot.).

ning af modstandsgrupperne, og man enedes fra begge sider om at trække alle styrker tilbage til de forskellige forlægninger bortset fra, at al bevogtningstjeneste og en begrænset patruljering blev opretholdt fra dansk side.

Hermed ebbede kampene ud, selv om det også efter aftalen kom til enkelte faretruende episoder. Bl.a. havde tyskerne tilfangetaget og afvæbnet en modstandsgruppe på Flakhaven og truede med at likvidere den, såfremt man ikke fra dansk side afleverede et erobret tysk maskingevær, men også denne episode og et par andre episoder fremkaldt af tysk visitation af ambulancekørsel til sygehuset blev glattet ud, og Fynsledelsen sendte en forbindelsesofficer til den tyske kaserne for at hindre yderligere misforståelser.

Langsomt faldt der på ny stilhed over byen, spredte grupper blev trukket hjem – de sidste først sent på aftenen – og tabene efter skydningen kunne gøres op.

De var alvorlige og oversteg langt, hvad byen indtil da havde været vidne til og ligesom i de foregående år også med triste tab blandt den helt uskyldige civilbefolkning, der midt i dagens festligholdelse var blevet fanget af skyderiet. I alt var 23 personer blevet dræbt, heraf 11 modstandsfolk og 12 civile, mens 80 personer var såret og bragt til sygehuset, heraf 26 lettere sårede, der efter ambulans behandling kunne udskrives, mens 54 måtte indlægges, de tre så alvorligt sårede, at de senere døde af deres sår. Hertil kom de tyske tab, der bortset fra de tre marinere dræbt i Vindegade er uopklarede.

Blandt dagens mange arresterede blev der til Odense Arresthus indbragt 3 Hipo-folk, 4 danske i SS-uniform og 4 medlemmer af Schalburgkorpset.

Endelig fred

Efter de tragiske begivenheder blev de følgende dage spændte og nervøse. Fortsat var der tyske tropper og modstandsstyrker i nødvendig aktivitet, og endnu var det uafklaret, hvordan tyskerne ville forholde sig som den kapitulerende part uden mulighed for at overgive sig til de allierede, over for hvem kapitulationen havde fundet sted. Den formelle overgivelse kunne først ske med ankomst af britiske tropper, og i byen ventede man spændt på de allieredes tilsynkomst. Så længe en britisk uniform ikke havde vist sig, kunne nye tragedier indtræffe. Lykkeligvis forløb dog de følgende dage relativt roligt. Banetrafikken blev frigivet og byspærringen ophævet.

Og så skete det. Den 7. maj – uden ethvert forvarsel – rullede en forspids af britiske pansertropper fra Royal Dragoons gennem byen, hilst af endeløs begejstring, og den 8. maj ankom en mindre garnison engelske tropper, anført af major Balfour, der blev indkvarteret på Næsby Skole, ligesom et britisk detachement besatte Beldringe flyveplads. Først da lettede spændingen for alvor, og først da begyndte de tyske tropper efter britisk ordre at traske den lange, trøstesløse march mod grænsen, først i små, uordnede klynger, slæbende eller trækkende på alskens pik og pak, senere efter britisk ordre i samlede formationer, efterladende arbejdssoldater,

Billedet giver et godt indtryk af menneskemylderet – trods regnen – på Flakhaven inden skyderiet begyndte den 5. maj om eftermiddagen. Herover: Major Balfour. (Nørmark fot., Møntergården og Fyns Presse Foto).

De engelske tropper skulle kunne finde vej – skillet her er fra Næsby. (H. Th. Larsen fot.).

Fra højtideligheden for de faldne frihedskæmpere på Flakhaven den 8. maj 1945. (Nørmark fot., Møntergården).

sårede og arresterede politisoldater, hundredvis af ikke identificerede krigsfanger, hjælpetropper af forskellig nationalitet og i tusindvis af tyske flygtninge.

De britiske styrker i Danmark blev minimale. Takket være de organiserede modstandsstyrker og vestmagternes anerkendelse af dem som værdifulde hjælpetropper slap Danmark for en omfattende garnisonering af fremmede tropper i den vanskelige opklaringsfase efter befrielsen, hvor modstandsstyrkerne kunne påtage sig de omfattende bevogtnings- og sikkerhedsopgaver.

De tyske tropper forlod en by, der var arret af fem års besættelse, og som var tom for andre varer end dem, der nu frit kunne strømme ind til byen fra det fynske land og efterhånden også fra det øvrige Danmark. Med varer udefra kom det til at vare længe. Europa var i ruiner, og andre lande havde langt større behov for forsyninger end det trods alt relativt uskadede Danmark. I økonomisk forstand blev de nærmeste efterkrigsår både vanskelige og magre.

Men freden var i hus, og genopbygningen kunne begynde.

Efterskrift

Da redaktionen for Odense bys historie opfordrede mig til at udarbejde en fremstilling af byens historie i besættelsesårene 1940-45, var der to ting, der umiddelbart stod mig klart.

Dels at Odense i disse år blev en af landets førende provokationsbyer, og at byen i august 1943 kom til at spille en måske afgørende landspolitisk rolle, og dels at byen samtidig levede sit normale liv, omend under abnorme vilkår. Odense havde altså i disse år to tilværelser: En illegal skyggetilværelse og en legal eksistens i trods mod de abnorme tilstande. Begge dele måtte skildres.

Det blev her en stor hjælp, at den illegale fynske regionsledelse i 1947-48 havde opbygget et regionsarkiv for landsdelens og byens modstandsarbejder, og jeg kunne herudover støtte mig til Hans Kirchhoffs grundlæggende arbejde, *Augustoprøret 1943*, der bl.a. indeholdt en dybtgående analyse af begivenhederne i Odense gennem forår og sommer 1943. Selv havde jeg behandlet det fynske modtagearbejde i min bog, *Hilsen til Vera*. Det nævnte måtte suppleres på mange områder, men der forelå dog et solidt fundament for en fremstilling af byens skyggetilværelse.

En fremstilling af byens legale liv krævede et opsøgende arbejde, ikke mindst til belysning af byens erhvervsliv. Jeg kunne her støtte mig på kommunaldirektør Søren Hansens bog: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, der byggede på en betydelig aktsamling i byens rådhus. Men hverken denne bog eller de aktsamlinger, der eksisterede på rådhus, amtskontor eller andre institutioner – endsige byens censurmærkede aviser – rakte til en byhistorisk beskrivelse, for ikke at tale om en indlevelse i tidens ofte u håndgribelige holdninger og stemninger.

Jeg fik her en uvurderlig hjælp fra snesevis af borgere, der under et opsøgende arbejde beredvilligt stillede materiale, viden og erindringer til rådighed. Jeg må bringe dem alle min varmeste tak for bistand.

Tilbage bliver en vis følelse af afmagt med hensyn til at fange oplevelser, beslutninger, handlinger og stemninger i en tid, der ikke lignede nogen anden, og hvor megen individuel aktivitet måtte være og forblive forborgen – uden afsmitning i alt kildemateriale. Det er mit håb, at det på trods heraf har været muligt at bjerge de væsentligste træk af byens liv igennem til historisk oplevelse og i bedste fald til genkendelse.

JØRGEN HÆSTRUP

Noter

Ved optælling af linietal er linier for overskrift og mellemrubrikker udeladt.

I noterne er anvendt følgende forkortelser: FS – Fyens Stiftstidende, FSD – Fyns Social-Demokrat, OBF – Odense byråds forhandlinger.

1 · Isvinter

- 11, l. 7. Om klima og besejlingsforhold se havneingeniørens beretning i OBF 1939-40, Tillæg II. Jfr. redegørelse af borgmester Werner på byrådsmøde 29.4.1940, referat i FS 30.4.1940.
- 11, l. 23. OBF 1939-40, s. 255-257. Jfr. OBF 1941-42, Tillæg II, s. 38f.
- 11, l. 24. OBF 1939-40, Tillæg II, s. 404f.
- 11, l. 30. Referat af generalforsamling i Fyns Flyveklub, FS 18.4.1940.
- 12, l. 18. Neumanns beretning af 27.4.1940, Fyns kommunale Telefonselskab.
- 13, l. 16. OBF 1939-40, Tillæg II, s. 239.
- 14, l. 18. OBF 1939-40, Tillæg II, s. 265-268.

2 · Tysk besættelse

- 15, l. 32. Alan Bullock: *Hitler*, II, s. 471f. redegør i detaljer for attentatforsøget.
- 16, l. 29. Viggo Sjøqvist: *Danmarks udenrigspolitik 1933-1940*, s. 322-329.
- 17, l. 22. Om radioens forhold den 9.4.1940 se J. Boisen Schmidt: *F.E. Jensen og Danmarks Radio under besættelsen*, s. 22ff. Jfr. Hartvig Frisch: *Danmark besat og befriet*, I, s. 48f.
- 20, l. 30. Allerede 11.4.1940 kunne FS med politiet som kilde konstatere, at folk var ved at vænne sig til situationen, og efter en serie råd og instrukser de følgende dage, herunder omtale af bøder, kunne avisen 20.4. konstatere, at det stort set kun var den første aften, der havde vist sig problemer.

3 · De første konsekvenser

- 22, l. 11. FS 10.4.1940.
- 23, l. 1. Jeremy Bennett: *British Broadcasting and the Danish Resistance Movement*, s. 2f.
- 24, l. 6. Se herom Hans Henrik Jacobsen: *»Fast i nøden. Fynske Livregiment 1614-1964*, s. 222-241. Her også en kort redegørelse for garnisonens tilbageflytning og kaserering i Odense.
- 24, l. 34. Se herom OBF 1940-41, s. 125-132.
- 26, l. 2. Brev af 21.5.1940 fra Aage Johansen, Christmas Møllers arkiv, pakke 45. Jfr. aktsamlingen Den tyske besættelse 47/III

- i Odense bys arkiv med detaljer om de tyske troppers garnisonering i Odense 1940-43.
- 27, l. 10. Jfr. protokol for Odense Handelsstandsforening 6.5.1940 samt diverse annoncer i byens aviser.
- 27, l. 18 Meddelelser i byens blade 20.4.1940.
- 27, l. 39. Hartvig Frisch: *Danmark besat og befriet*, I, s. 64, jfr. s. 60.
- 28, l. 16. Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 177. Om bombardementet i Nyborg se *De fem lange år*, I, s. 118.
- 29, l. 7. *Danmark under besættelsen*, II, s. 186f.

4 · Økonomiske konsekvenser

- 30, l. 23. Redegørelse for firmaet Hagen & Sørensen.
- 30, l. 28. Brev af 25.5.1940 fra Aage Johansen, Christmas Møllers arkiv, pakke 45.
- 31, l. 5. Redegørelse for Wittenborgs Automatfabrik.
- 31, l. 16. Redegørelse for Odense Eksportslakteri, udskrift af formanden, Chr. Kjær Nielsens beretning på virksomhedens generalforsamling 1940.
- 31, l. 22. Redegørelser for de antydede og nævnte virksomheder er entydige i konstateringen af importens absolutte nødvendighed for deres virke.
- 32, l. 18. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 69f.
- 33, l. 1. Redegørelse for Odense Kamgarnsspinderi.
- 33, l. 15. Redegørelser for de nævnte firmaers forhold.
- 34, l. 2. Om gaskrisen se FS 24., 27. og 30.4. samt 1.5.1940. Jfr. OBF 1941-42, Tillæg II, s. 38f.
- 34, l. 6. Næstformand i værket bestyrelse samt juridisk rådgiver for dette.

5 · Brændsel

- 36, l. 6. Således i en lederartikel i FS 21.4.1940, der under overskriften *Brændslet* slog fast, at der selv i tilfælde af betydelige tyske leverancer ville »forekomme et stort minus

som ikke lader sig dække af udenlandske tilførsler«. Det citerede var fremhævet med kursiv.

- 37, l. 1. Elektricitetsværkets årsberetninger 1940-45 i OBF, Tillæg II.
- 38, l. 26. Tilførslen og forbruget af dieselolie blev minimal. For Odense elektricitetsværk androg forbruget i fem-årsperioden 1.114, 1.115, 725, 510 og 55 tons. I december 1940 vedtog Odense byråd et lån på 50 tons olie til Svendborgs og Fåborgs elektricitetsværker, da disse – baseret på dieseldrift – var akut nødstedte. OBF 1940-41, s. 202ff.
- 39, l. 2. En vigtig mulighed for fordeling af elkraft lå fra høsten 1941 i bestemmelsen om, at al tærskning skulle finde sted inden kl. 7 morgen eller efter kl. 17 aften. Meddelelse herom i *Fyns Tidende* 20.8.1941.
- 39, l. 14. Ved besættelsen var ca. 830 gartnere fra byens omegn tilsluttet Gartnerens Salgsforening, meddelt af GASA.
- 39, l. 16. Redegørelser for de pågældende firmaer.
- 40, l. 11. OBF 1941-42, Tillæg II, s. 357f. Jfr. FS 10.8.1941, interview med direktør Edwards, der forklarede om kullenes uegnethed.
- 40, l. 35. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 60.
- 41, l. 8. Bygnings- og brandvæsenets årsberetninger 1939-45 i OBF, Tillæg II.
- 41, l. 13. FS 6.8.1940. Jfr. redegørelse for Odense Sukkerkokeri, der allerede i 1940 kom ud for klager på grund af fyring med tyske støvkul.

6 · Tyske sejre – grebet strammes

- 43, l. 14. Oplysning fra politikontoret til FS 24.8.1941.
- 43, l. 34. FS 14.4.1940.
- 44, l. 11. Redegørelse af møller Frank Petersen, Munke Mølle.
- 45, l. 5. FS 16.7.1940. Jfr. bestyrelsesprotokol for Det fynske Trælastkompagni, hvor man 20.7.1940 måtte konstatere, at alt byggeri

syntes gået i stå efter stor beskæftigelse i 1939.

- 45, l. 14. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 41f.
45, l. 19. *Statistiske Efterretninger 1940*, s. 178.

7 · De tidlige reaktioner

- 47, l. 7. En kort redegørelse for det fynske sportsliv under besættelsen findes i Wilbour Nielsen: *Fyns Boldspil Union gennem 50 år*.
47, l. 9. Ang. forlystelseslivet m.m. se tidens annoncer. Bevarede kalenderoptegnelser for Paladsteatret viser både repertoire og tilskueralent for besættelsesperioden.
47, l. 26. Leder i FS 15.5.1940, *Tilbage til naturen*.
47, l. 33. Centralbibliotekets årsberetninger 1938-39 og 1939-40 i OBF, Tillæg II. Citat fra sidstnævnte årsberetning.
48, l. 16. Redegørelse for kolonihaver og krigshaver ved væver Knud Hansen og kredsforsmand Laurits Dahl.
48, l. 22. I 1941 udlejede havnevæsenet således 77.500 m² til markudvalget til udlæg som krigshaver, hvorefter havnevæsenet i alt havde stillet 22½ ha. til markudvalgets rådighed. Havneingeniørens årsberetning i OBF 1941-42, Tillæg II.
49, l. 7. Rent eksempelvis kan anføres, at FS 7.6.1940 havde i alt 32 annoncer, deraf 31 fra fynske pensionater og hoteller og kun en enkelt fra den jyske vestkyst.
49, l. 37. Af de 21 var fire kvinder, og listen omfattede ledende erhvervs- og organisationsfolk.
50, l. 8. Lokalafdelingens arkiv i Erhvervsarkivet. Jfr. FS 22.2.1941.
50, l. 12. Af en udtalelse af organisationsforretningsfører i august 1941 fremgår det, at indsamlingen af husholdningsspild i Odense da omfattede ca. 20.000 af i alt 30.000 husstande, samt at alt spild let lod sig afsætte til svineavlerner. FS 19.8.1941.
51, l. 12. Redegørelse for firmaet H.J. Hansen.
51, l. 29. Betydningen af denne indsamling fremgår tillige af redegørelse for Albani Bryggerierne.
52, l. 18. Interview i FS 23.5.1940 samt efterfølgende annoncer 25.5.1940.
53, l. 8. Skolevæsenets årsberetninger for 1940-41 og 1941-42 i OBF, Tillæg II.
53, l. 18. Fyldige referater i FS 7.-9.3.1941.
53, l. 36. Sct. Knuds Gymnasiums årsskrift for 1941.
54, l. 7. Interview i FS 18.6.1940. Jfr. FS 18.7.1940.

8 · National bølge

- 55, l. 21. De nævnte anliggender alle tæt refererede i byens presse.
55, l. 30. Referat i datidens presse.
57, l. 5. OBF 1940-41, s. 134.
58, l. 8. FS 20.9.1940. Undersøgelserne omfattede bl.a. en afhøring af byens otte pølse-mænd – for at høre om de vidste noget om hærværket! I øvrigt blev sagen opklaret to år senere – i forbindelse med optrængen af Churchill-klubben i Ålborg. Se herom Knud Pedersen: *Sagen om Churchill klubben fortalt gennem billeder*, s. 4-20.
58, l. 18. M.h.t. dagens forløb henvises til datidens presse.

9 · Et vendepunkt

- 63, l. 4. Protokol for Odense Handelsstandsforening, beretning på generalforsamling i marts 1941.
63, l. 14. Annonce fra manufakturfirmaet Breums Eftfl. i FS 8.8.1940.
64, l. 15. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 32f.
64, l. 22. Det efterfølgende bygger på redegørelser for de nævnte og andre firmaer, i en række tilfælde bilagt regnskaber, bestyrelsesprotokoller samt jubilæumsskrifter m.m.
65, l. 7. Officiel meddelelse herom i FS 23.6.1940.
65, l. 13. Beretning for Odense kommunes sociale forsorg 1945-46 i OBF, Tillæg II samt et sammendrag for årene 1934-46, udarbejdet af regnskabschef Jørgen Luxhøj, Odense socialforvaltning.
66, l. 5. Først i firmaets prislister for 1943 optræder cigarer og cigarillos med papir-omblad. Om tobaksindustrien i almindelighed se Kristof Glamann: *75-foreningen* med en udførlig skildring af industriens situation under besættelsen.
68, l. 17. Stærkt fremhævet af talrige medarbejdere på alle niveauer i samtaler om firmaernes forhold under besættelsen. På forfatterens direkte spørgsmål, om der kunne være tale om en romantiseret opfattelse af datidens holdning, er sådanne spørgsmål blevet afvist kategorisk og enstemmigt.

10 · Transport

- 69, l. 7. Meddelelse til borgerne, FS 1.10.1940.
70, l. 8. Redegørelser for de nævnte firmaer og områder.
71, l. 2. Referat i FS 11.10.1940.
71, l. 6. Redegørelser for de nævnte firmaer.
71, l. 12. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 168.

- 72, l. 9. Odense Eksportslagteris generalforsamling, formandens bemærkninger til regnskabet.
72, l. 22. FS 3.10.1940. Jfr. bidrag til erindringsindsamling 1979 af P. Chr. Petersen, der dengang var ansat ved DSB, og som redegør for de farlige natterangeringer.
72, l. 32. Redegørelse for Odense Sukkerkøgeri.
74, l. 2. Vurdering af DSB, driftsområde Odense.
74, l. 10. Oplyst af trafikkontrollør H.E. Hansen, der under besættelsen stod for statsbanernes aflæsningsprocedure og banernes forbindelse med byens firmaer m.m.
75, l. 17. *De danske Statsbaner 1847-1947*, s. 697f.
77, l. 3. Se f.eks. *Danmark under besættelsen*, II og Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*.
77, l. 11. Havneingeniørens årsberetninger 1938-45 i OBF, Tillæg II.
79, l. 6. Af bestyrelsesprotokoller for Det fynske Trælastkompagni fremgår, at lagerbeholdningen aldrig havde været større end i foråret 1940, men det fremgår også, at knapheden på visse varer satte ind i løbet af 1941, hvortil kom problemer med stigende priser og manglende leveringsevne fra svensk og navnlig finsk side.
79, l. 17. Protokol for Odense Handelsstandsforening, møder 11.9., 7.10., 14.10. og 14.12.1940.

11 · Havnebyggeri trods ydre vilkår

- 80, l. 13. Den efterfølgende oversigtsmæssige skildring bygger på havneingeniørens årsberetninger 1939-45 samt på stadsingeniørens beretninger fra samme periode, begge i OBF, Tillæg II.
82, l. 4. Se denne bog, s. 89.
85, l. 8. M.h.t. både forhistorie og realisering af det i det følgende skildrede arbejde henvises til 6 aktpakker, mærket J. nr. 249, dækkende årene 1921-60 på havneingeniørens kontor samt til havneingeniørens årsberetninger 1939-45 i OBF, Tillæg II. Om tidligere planer se J. Lauritsen: *Land- og vandforholdene ved Odense og i Odense Fjord før og nu*.
85, l. 23. Redegørelse for gartnerierhvervet under besættelsen ved forfatteren.
85, l. 38. FS 4.2. og 7.2.1941.
86, l. 3. OBF 1940-41, s. 246-251.
86, l. 28. Bygnings- og brandvæsenets årsberetning 1940-41 i OBF, Tillæg II.

12 · Den første besættelsesvinter

- 89, l. 5. Havningeniørens årsberetning 1940-41 i OBF, Tillæg II.
- 89, l. 19. FS 3.3.1941.
- 90, l. 10. Protokol for Odense Handelsstandsforening, formandens beretning for året 1940-41.
- 90, l. 14. Redegørelser for de pågældende virksomheder.
- 90, l. 16. Skolevæsenets årsberetning 1940-41 i OBF, Tillæg II. Skoletiden skubbedes gradvis fra 8.30 til 9.00 og senere til 9.30 med skoleafslutning kl. 16.30.
- 91, l. 8. FS 19.1.1941.
- 92, l. 15. Dette fremgår entydigt af bevarede kalenderoptegnelser med indtægtsangivelser fra Paladsteatret. Her kan også repertoiret konstateres.
- 92, l. 31. FS 21.10. og 13.11.1940. Jfr. redegørelse for firmaet Elias B. Muus.
- 93, l. 6. Referater i FS i dagene omkring den 4.1.1941.
- 93, l. 18. Om mødeaktiviteten henvises til datidens presseomtaler. Eksempelvis FS 6.10., 27.10. (3 referater), 31.10., 4. og 7.11., 17.11. (2 referater), 20. og 25.11., 1. og 5.12., 9.12. (2 referater) samt 26.12.1940. Endvidere 19.1. (2 referater), 26. og 30.1., 5., 7., 19. og 24.2., 13., 26. og 30.3.1941. Hertil kommer referater af talrige møder rundt om på Fyn.
- 94, l. 11. Hovedværket herom er Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: *På dansk frihedsgrund*.
- 94, l. 27. Dette var således tilfældet med en møderække på seks historiske foredrag, holdt af lokale historikere, men foredrag og oplæsninger ved lokale kræfter lå i øvrigt tæt og blev stærkt besøgt.
- 95, l. 4. Centralbibliotekets årsberetning 1940-41 i OBF, Tillæg II.
- 95, l. 15. Det drejede sig om bogen *9. april skildret i breve fra danske soldater* og udgivet af Arne Stevns samt to bøger skrevet af kampdeltagere, henholdsvis kaptajn Knud Bahnsen og sergent J.V. Løvgreen samt oberstløjtnant S.E. Claussen.

13 · Lukkede møder

- 97, l. 26. Skolens sanglærer, organist Kai Senstius, afæskede som talsmand for en gruppe lærere A.C. Højberg Christensen en forklaring om baggrunden, og en sådan blev givet under en vandring i skolegården.
- 98, l. 4. Beretning afgivet af lokalafdelingens

formand, P. Bruun Rasmussen, i begyndelsen af foråret 1943. Refereret i Noter om Dansk Samling i Odense og på Fyn i årene 1936-49, Frihedsmuseet.

- 98, l. 11. Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*, s. 17.
- 98, l. 19. R.C. Hollingworths beretning.
- 98, l. 29. FS 17.10.1940.
- 99, l. 34. En redegørelse for gruppen i Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, s. 144ff.
- 100, l. 11. Beretning af Jørgen Hæstrup om Odense Ternænsportsforening.
- 100, l. 22. Årsagen var en tysk razzia, der stort set blev resultatløs, da advarsler i tide nåede ud på grundlag af en da etableret telefonaflytning af det tyske sikkerhedspolitis samtaler på Husmandsskolen. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 101, l. 16. Beretning af Ernst Petersen 1960.
- 101, l. 31. Generalrapport for afsnit Odense, Chr. Bros redegørelse for dannelsen af de første 6-mandsgrupper, de såkaldte »Boysen«-grupper, jfr. denne bog, s. 317f.
- 102, l. 6. Om Oktoberkredsen se Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: *På dansk frihedsgrund*, s. 186. Om De ældres Råd se samme værk, s. 50-70.
- 102, l. 19. Stillet til rådighed af høfjægermester Niels Juel, Hverringe.
- 103, l. 6. Tidsfæstelsen af dette lukkede møde er mulig, fordi det var forfatteren af denne bog, der foretog henvendelsen til J.P. Nielsen og derpå initiativet til fremskaffelse af beløbet, bl.a. ved den nævnte genopførelse, refereret i FS 19.3.1941.
- 103, l. 19. Fyldigt referat i FS 6.7.1941. Bladet fulgte i notiser og billeder opførelsen af bygningen samt bragte referat af kronprinsens gentagne besøg på Fyn, men omtalte naturligvis ikke baggrunden.

14 · Træk af byens kulturliv

- 104, l. 10. L. Bindsløv Frederiksen: *Pressen under besættelsen*, s. 58.
- 104, l. 20. Interview med formanden i FS 29.11.1940.
- 104, l. 21. Centralbibliotekets årsberetninger 1938-44 i OBF, Tillæg II.
- 105, l. 20. Fortegnelse over illegale bøger i *Besættelsetidens illegale blade og bøger 1940-45*.
- 106, l. 16. Om Odense Teaters klage og sagens forløb, se OBF 1940-41, s. 264-269.
- 106, l. 18. Om Odense Teaters forhold se *Odense Teater. 1796 – 18. november – 1946*.

Heri en fuldstændig repertoirefortegnelse for årene 1940-45.

- 107, l. 3. Se denne bog, s. 404.
- 107, l. 8. *Odense Teater. 1796 – 18. november – 1946*, s. 192.
- 107, l. 33. Protokoller for Odense Musikforening.
- 108, l. 15. Musikforeningens arkiv med talrige korrespondancer, der belyser tidens vanskeligheder. Jfr. Chr. K.M. Petersen: *Odense Musikforening 1866-1941*, der kort omtaler kravet om, at engagement af udenlandske kunstnere krævede justitsministeriel tilladelse, en tilladelse foreningen ikke synes at have benyttet sig af.
- 108, l. 19. FS 7.9.1941. De seks kor var Håndværkersangforeningen, Forsvarsbrødrenes Sangkor, sangkoret Dan, Dalum samt sangkorene Karl Marx, Lyren og Vulkan.
- 110, l. 5. Wilbour Nielsen: *Fyns Boldspil Union gennem 50 år*, s. 7f.
- 110, l. 8. I de første krigsår blev der i Odense anlagt fire nye baner, og i 1943 begyndte man anlæg af yderligere seks baner. Stadsingeniørens beretninger 1940-45 i OBF, Tillæg II.
- 110, l. 16. Wilbour Nielsen: *Fyns Boldspil Union gennem 50 år*, s. 129.
- 111, l. 13. Vedr. anlægget af stadion se stadsingeniørens beretninger for 1938-42 i OBF, Tillæg II.
- 111, l. 19. Referater af indvielsen i den lokale presse.
- 113, l. 2. FS 22.8.1941.
- 113, l. 11. Museumsinspektørens beretninger for årene 1939-42 i OBF, Tillæg II.
- 113, l. 23. FS 21.6.1941.

15 · Begyndende illegalisering

- 114, l. 9. FS 22.6.1941.
- 115, l. 2. Winston Churchill: *The Second World War*, III, s. 33 If.
- 115, l. 28. Offentlig meddelelse i den lokale presse.
- 116, l. 3. Oplysninger om arrestationerne og den senere rekonstruktion af det lokale partiarbejde af fru Petra Petersen. Jfr. beretning af cigarmager Frode Jensen.
- 116, l. 10. Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede*, personregister.
- 116, l. 18. Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England*, s. 117ff. Her omtales beredskabet på landsplan. Om beredskab og rekonstruktion på det lokale plan henvises til Frode Jensens beretning samt udførlige oplysninger af fru Petra Petersen.
- 116, l. 21. Frode Jensens beretning. På mødet

- fik Frode Jensen overdraget ledelsen af byens nordre distrikt.
- 116, l. 36. Frode Jensen og Petra Petersen nævner begge Holger Vivikes ankomst og besked.
- 117, l. 12. I listen over sabotagehandlingerne i *Besættelsestidens fakta*, II, s. 1209ff. anføres en sabotage i november 1941, to i juli 1942 og en i september 1942. I *Danmark under besættelsen*, III, s. 142 mener Børge Outze at kunne føre Erik Olsens (»Walthers») sabotageaktivitet tilbage til 1940 med kast af en håndgranat mod et forbi kørende tog ved Marslev. Episoden, der står helt isoleret, er verificeret af Erik Olsen.
- 117, l. 16. Fremhævet af fru Petra Petersen.
- 117, l. 32. Beretninger af overlærer Henrik Hansen og bibliotekar Martin N. Hansen.
- 118, l. 25. Beretning af Ernst Petersen.
- 118, l. 27. Således i talrige møder i forbindelse med hans ledelse af Terrænsportsforeningen.
- 119, l. 13. Hans Snitker: *Det illegale Frit Danmark*, s. 30f. Jfr. Ernst Petersens beretning, hvori han kort omtaler sig som ordfører for deputationen.
- 119, l. 21. Beretning af Henrik Hansen.
- 119, l. 30. Hvad persongalleriet angår, er det let nok at placere biskop Øllgaard og oberst R. Mikkelsen samt overlærer Henrik Hansen og Ernst Petersen selv. Som deltager i de indledende forhandlinger kan forfatteren med rimelig sikkerhed identificere ca. 20 blandt de nævnte professioner.
- 120, l. 24. Meddelelse af fru Petra Petersen. Jfr. Hans Snitker: *Det illegale Frit Danmark*, s. 14 og 35.
- 120, l. 29. Pakken blev af kurér bragt til forfatteren med anmodning om videregivelse til Ernst Petersen. Distribution delvis gennem Terrænsportsforeningen.
- 120, l. 33. Beretning af Elias Bredsdorff.
- 120, l. 38. Denne distinktion mellem europæisk krig og verdenskrig er skarpt trukket op af den amerikanske historiker John Lukacs i hans bog *The Last European War*.

16 · Krigen på nærmere hold

- 122, l. 5. FSD 17.9.1940.
- 123, l. 7. Thomas Sneums beretning. Jfr. Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England*, s. 133ff. og sammes artikel »Table Top», s. 365f. med reference til samtidige kilder om Sneum-missionen.
- 123, l. 10. Om Rottbølls deltagelse se Ragna Sidén: *Den unge dansker Chr. Mich. Rottbøll*, s. 44ff.

- 123, l. 16. Meddelt både af Sneum og inspektør Andersen. Den første afiale blev truffet på Odense Væddeløbsbane.
- 124, l. 14. Commander Staggs beretning.
- 124, l. 31. Således natten til den 14.8.1941, FS 14.8.1941, med udførlig reportage. Der var ikke tale om noget særtilfælde. Eksempelvis drev et stort antal balloner – 37 i alt – ind over landet den 17.9.1940. Se *Luftværns-mæssige begivenheder under krigen 1939-45*.
- 125, l. 4. Om varslingeres mængde og fordeling se Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 177ff.
- 125, l. 6. Om de i det følgende omtalte bombeslags se Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 163ff. Jfr. *Luftværns-mæssige begivenheder under krigen 1939-45*.
- 125, l. 22. Referat af aftenens forløb med formaninger til befolkningen i FS 22.9.1941.
- 127, l. 7. Anders Bjørnvad: *Faldne allierede flyvere 1939-1945*, s. 47 og 131. Her den citerede skildring af begravelsen.
- 128, l. 14. Faktisk var navigationsteknikken endnu i 1941-42 lidet udviklet. Se om arbejdet på den tekniske forbedring heraf Winston Churchill: *The Second World War*, IV, kapitel 16.
- 128, l. 23. Om de odenseanske foranstaltninger se bygnings- og brandvæsenets beretninger 1940-45, specielt 1940-41, i OBF, Tillæg II.
- 129, l. 1. Flersidet referat i FS 6.10.1941.
- 131, l. 9. Annonce i FS 14.8.1941 og udstilling i farvehandler Balslevs vindue i foråret 1942.

17 · Vinteren 1941-42

- 134, l. 5. Om Carl Johan Bruhn og Mogens Hammer se Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England*, personregister.
- 134, l. 21. Flersidet referat i FS nævnte dato.
- 135, l. 9. OBF 1942-43, s. 175 og 202.
- 136, l. 11. OBF 1941-42, s. 106ff.
- 136, l. 25. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 143.
- 136, l. 27. Se denne bog, s. 183.
- 137, l. 12. FS 31.12.1941.
- 137, l. 14. En række redegørelser til forfatteren fra virksomhedsledere og forretningsdrivende i Odense understreger alle dette moment.
- 137, l. 33. Redegørelse for firmaet H.J. Hansen.
- 138, l. 11. Redegørelse for firmaet Smith & Co.
- 138, l. 37. Trykt i fynske blade 24.10.1941.
- 139, l. 14. Stadsingeniørens beretning 1941-42 i OBF, Tillæg II.
- 139, l. 17. Havneingeniørens beretning 1941-42 i OBF, Tillæg II.

- 140, l. 22. Redegørelse for firmaet Munke Mølle.

18 · Boliger og byggeri

- 141, l. 16. Interview med socialinspektør Johs. Mortensen, FS 22.3.1942.
- 141, l. 29. *Folketal, areal og klima 1901-60*, s. 68f.
- 142, l. 2. Tallene opgjort af Odense kommune.
- 142, l. 7. Promilletallene angiver antallet af levendefødte og døde pr. 1.000 indbyggere. Medicinalberetning for Odense amtslægekreds, Embedslægeinstitutionen, Odense.
- 142, l. 11. OBF 1941-42, Tillæg II, s. 530.
- 142, l. 22. Bestyrelsesprotokoller for Det fynske Trælaskompagni og redegørelse for Ejby Teglværk.
- 142, l. 40. OBF 1940-41, Tillæg II, s. 477.
- 143, l. 5. Bygnings- og brandvæsenets beretninger, nævnte år, i OBF, Tillæg II.
- 143, l. 23. Sømproblemet går igen og igen i Det fynske Trælaskompagnis bestyrelsesprotokoller, eksempelvis møder 17.2. og 8.7.1942 samt 3.2.1943. Det kan måske tjene til belysning af problemet – og situationen – at mens den legale pris lå på fra 81 øre til en krone pr. kg kunne jyske entreprenører, der arbejdede for værnemagten i sommeren 1943, opføre sømpriser på fra seks til otte kr. pr. kg. Svindel eller sortbørs? Søm var en mangelvare. Se Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 215.
- 144, l. 1. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 191. Jfr. bygnings- og brandvæsenets beretning 1942-43 i OBF, Tillæg II, hvor en række restriktive cirkulærer og bekendtgørelser er omtalt.
- 144, l. 13. Protokol for Odense Handelsstandsforening, marts 1941.
- 144, l. 18. OBF 1942-43, s. 35. Om resultatet af arkitektkonkurrencen se OBF 1942-43, Tillæg II, s. 549ff. Nogen succes blev konkurrencen ikke. Ret utilsløret fastslog bedømmelseskomiteen, at når man ikke havde foretaget indkøb af projekter var »grunden udelukkende den, at man ikke blandt de indleverede forslag har ment at kunne finde dertil egnede projekter« (FS 16.6.1942). Tiden var ikke inde til arkitekttegnede huse.
- 145, l. 2. Referat af Georg Jacobsens indlæg, Provinsbanken.
- 145, l. 6. Offentlig meddelelse i FS for nævnte dato. Selskabets meddelelse bebuder færdiggørelse af byggeriet inden efteråret.
- 145, l. 13. OBF 1941-42, s. 245ff. M.h.t. selskabets aktivitet i øvrigt og dets forhistorie

- bygger fremstillingen på meddelelser fra landsretssagfører A. P. Henriksen.
 146, l. 24. Overenskomst i A/S Folkebos besiddelse.
 146, l. 33. Meddelelse i pressen 20.4.1942, jfr. meddelelse 8.5.1942.
 147, l. 6. Oplysninger om byggeriet og dets modtagelse fra direktør Børge Davidsen.
 147, l. 9. Bygnings- og brandvæsenets beretninger 1942-43 og 1943-44 i OBF, Tillæg II.
 148, l. 36. OBF 1942-43, s. 126.
 148, l. 38. OBF 1943-44, s. 139.
 149, l. 7. Om de omfattende tyske beslaglæggelser se denne bog, s. 341ff.

19 · En landsby i byen

- 151, l. 7. OBF 1940-41, s. 238f.
 151, l. 15. Tanken havde gentagne gange været fremsat af museumsinspektør K. Uldall, FriLandsmuseet i Lyngby. Jfr. Svend Larsen: *Et provinsmuseums historie*. En skitsemæssig plan var allerede i 1933 udarbejdet af kgl. bygningsinspektør Knud Lehn Petersen.
 152, l. 2. Om mødet og den følgende fremstilling af museets fremvækst se museumsinspektør Svend Larsens årsberetninger 1941-45 i OBF, Tillæg II.
 152, l. 34. Højtideligheden blev småfilmet til byens arkiv. Referat af indvielsen i FS 13.9.1942.
 153, l. 18. Om denne arealudvidelse og anlægget af en branddam se museumsinspektør Svend Larsens årsberetning 1944-45 i OBF, Tillæg II, s. 298. Jfr. OBF 1943-44, Tillæg II, s. 401.

20 · 1942 – et angstens år

- 154, l. 16. FS 7.9.1942.
 155, l. 7. Christmas Møller var i maj 1942 hemmeligt rejst over Sverige til London. Se herom Jørgen Hæstrup: *Christmas Møllers Londonbreve*, indledning.
 155, l. 26. FS 8.9.1942.
 156, l. 29. FS 27.7.1942.
 156, l. 32. En skildring af togenes overopfyldning og problemerne ved Store Bælt er givet i *De fem lange år*, III, s. 1100ff.
 156, l. 35. Oplyst af trafikkontrollør H. E. Hansen.
 157, l. 14. FS 1.6.1942.
 157, l. 30. Skolevæsenets beretning 1942-43 i OBF, Tillæg II.
 157, l. 36. Antal anmeldte sygdomme i Odense amtslægekreds var let stigende med 9.295 tilfælde i 1939, 12.099 i 1940, 12.780 i 1941 og 14.041 i 1942. Medicinalberetning for

- Odense amtslægekreds, Embedslægeinstitutionen, Odense.
 158, l. 5. FS 3.8.1942.
 158, l. 39. Redegørelser af manufakturhandler H. Andersen og købmand Knud Fylling.
 159, l. 32. *Blade af en typografis dagbog*, s. 82f.
 160, l. 10. De nævnte sabotagebrande er anført i Generalrapport for afsnit Odense samt i *Besættelsestidens fakta*, II, s. 1210ff. Om branden i Havnegade se *De fem lange år*, I, s. 334, og om Erik Olsens kontakt med den kommunistiske organisation se interview med Erik Olsen i *Politiken* 11.4.1965.
 160, l. 13. Om partiets første organisation og aktivitet henvises til beretning af Frode Jensen, jfr. meddelelse fra fru Petra Petersen.
 160, l. 23. *Besættelsestidens illegale blade og bøger*, s. 155.
 160, l. 28. Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede*, s. 42.
 161, l. 16. Kronik 3.6.1942 af kaptajn M. Boisen, bladets militære kommentator.
 162, l. 25. På et møde i Dansk Ungdomssamvirkens lederlejr i juli 1942 holdt Kaj Munk en provokerende tale, hvori han opfordrede til aktiv handling. Hans ord blev mødt med protester, og kun Ernst Petersen støttede ham med nogle bemærkninger om, at »man nok kunne bekæmpe tyskerne uden at bære sig ganske tåbeligt ad« (Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: *På dansk friheds grund*, s. 222). I en beretning fra 1960 har Ernst Petersen uddybet dette lidt nærmere:
 »... der var andre veje, man kunne gå, og hvis nogen var interesseret deri, så kunne de godt få tilslutning. På det tidspunkt var jeg langt inde i sabotagegen«. Meningen er lidt uklar, men slutningen kunne indicere, at Ernst Petersen har haft kontakt med byens sabotagegrupper.
 162, l. 38. Referat af aftenens begivenheder i FS 29.9.1942.
 163, l. 13. Om optrevlingen og arrestationerne se Hans Snitker: *Det illegale Frit Danmark*, s. 45f.
 163, l. 18. Mogens Fog: *Danmark frit 1942-1946*, s. 11-17.
- ## 21 · Et ændret gadebillede
- 164, l. 22. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 182.
 165, l. 1. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 163.
 165, l. 10. Mens arbejdsløshedsprocenten ved udgangen af april 1940 havde været oppe på ca. 26% for landet som helhed, var den i 1942 på årsbasis nede på 9,1% med yder-

- ligere fald til 6,3% i 1943 og 4,6% i 1944. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 39 og 172. Periodevis som i sommeren 1942 var procenten så lav som 4,5% for i sommermånederne i 1943 og 1944 at være endnu lavere. Se denne bog, s. 352ff.
 165, l. 17. Fremhævet i en række redegørelser for odenseanske firmaer, således redegørelser for isenkramfirmaerne Zinck og Rendtorff, købmandsfirmaerne Fylling og H. J. Hansen og Fraugde Plovfabrik m.fl.
 165, l. 25. M.h.t. udvidelserne af byens gadenet se stadsingeniørens beretninger 1940-45 i OBF, Tillæg II. Om havneudvidelsen og vejanlæg i forbindelse hermed se denne bog, s. 80-83.
 167, l. 16. Redegørelser for færdselstællinger i stadsingeniørens årlige beretninger i OBF, Tillæg II.
 168, l. 5. M.h.t. redegørelsen for knapheden på cykeldæk og de deraf følgende restriktioner se redegørelse for Fyns Luftringefabrik, der som sit salgsområde havde Fyn, Jylland og Lolland-Falster.
 168, l. 26. Redegørelse for Smith & Co.
 169, l. 10. Redegørelse for Odense Sukkerkøgeri.
 169, l. 23. Redegørelse for Fraugde Plovfabrik.
 169, l. 37. Stadsingeniørens beretning 1940-41 i OBF, Tillæg II.
 170, l. 12. FS 1.7.1942.

22 · Erhvervslivet under tilpasning

- 172, l. 14. De nævnte eksempler meddelt blandt mange andre af isenkrammer Herman Zinck samt i en række firmaredegørelser.

23 · Markens grøde

- 174, l. 10. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 258f.
 174, l. 16. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 261.
 174, l. 29. *Andelsselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, s. 310f. Værket omtaler, at det trods mangel på importerede foderstoffer lykkedes at opretholde en svinebestand 3-5 gange den under 1. verdenskrig, men tilføjer: »Når svineproduktionen kommer ud for modgang... falder svineleverancerne stærkere på Fyn end i landets øvrige egne«. Jfr. i det følgende om slagteriets forhold.
 175, l. 2. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 177f.

- 175, l. 10. Redegørelse for firmaet Elias B. Muus.
- 176, l. 22. Protokollater for 8.2. og 25.6.1941.
- 176, l. 37. Tal opgivet af GASA, Odense.
- 177, l. 3. Om gartneriernes situation se redegørelse for gartnerierhvervet omkring Odense, bilagt omsætningstal m.m. fra GASA, Odense ved forfatteren.
- 178, l. 13. Se denne bog, s. 344-349.
- 179, l. 23. Redegørelse for oprettelsen af GASA med angivelse af salgssforeningens udvidelser 1929-49, udsendt til medlemmerne i 1951.
- 180, l. 5. Redegørelse for firmaet L. Dähnfeldt.

24 · Byens

levnedsmiddelindustri

- 182, l. 13. *Andelsselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, s. 311.
- 182, l. 21. *De fem lange år*, I, s. 21f.
- 182, l. 26. Den følgende fremstilling af slagteriets forhold bygger dels på jubilæums-skriftet *Andelsselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, dels på en almen redegørelse for firmaet, bilagt regnskaber og formandsberetninger.
- 183, l. 16. *Andelsselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, s. 310f. Her nævnes det, at denne tendens også gjorde sig gældende under den 1. verdenskrig.
- 183, l. 31. Om rationeringer og købekort se *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, s. 311f.
- 184, l. 24. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 41f.
- 184, l. 28. *Andelsselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, s. 312.
- 186, l. 3. Den efterfølgende fremstilling af sukkerkogeriets forhold bygger på en redegørelse fra De danske Sukkerfabrikker ved fhv. fabrikschef V. Dalby-Petersen.
- 186, l. 8. Generalrapport for afsnit Odense. Jfr. denne bog, s. 392.
- 187, l. 9. Om dette bombardement se bl.a. *De fem lange år*, I, s. 420ff. med billede af sukkerraffinaderiets brand. Jfr. Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England*, s. 192f.
- 187, l. 19. Redegørelse for de nævnte firmaer.
- 188, l. 9. Redegørelse for Fyns Konserverfabrik.
- 189, l. 16. Redegørelse for Odense Konserverfabrik.
- 190, l. 4. Redegørelse for Albani Bryggerierne.
- 190, l. 8. Jens Louis Petersen: *Den hære familie. Bryggerforeningen 1899-1974*.
- 191, l. 28. Redegørelse for Odense Marcipanfabrik.
- 193, l. 2. I Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, findes s. 193f. en kort redegørelse for gennemsnitsforbruget i 1942, beregnet

for henholdsvis hovedstad, provinsbyer og bymæssige bebyggelser i landkommuner.

25 · Emballage og papir

- 194, l. 8. Meddelelse i dagbladen 29.5.1942. Jfr. redegørelse for Albani Bryggerierne.
- 194, l. 14. Prislister fra årene 1941-43.
- 194, l. 29. Redegørelse for Hagen & Sørensen.
- 195, l. 4. Se denne bog s. 14. Om Haustrups Fabrikker se *50 års tradition for fremskridt* samt redegørelse for Haustrups Fabrikker.
- 196, l. 10. Sprængningen fandt sted den 16.9.1944 med skade for 459.955 kr. Se herom den parlamentariske kommissions betænkning, XIII, s. 195. Jfr. denne bog, s. 366. Oplysning om udrejseprocedure af direktør Karl Hastrup.
- 196, l. 16. Redegørelse for Odense Konserverfabrik.
- 196, l. 24. Se denne bog, s. 14. Jfr. redegørelse for Fyens Sækkekompani.
- 197, l. 5. Redegørelse for Odense Glasværk.
- 198, l. 6. *Blade af en typografis dagbog*, s. 88.
- 198, l. 9. Redegørelse for Dalum Papirfabrik.

26 · Byens tekstilindustri

- 200, l. 13. Meddelt af en række af byens næringsdrivende. Hjemtaget blev også alle værdigenstande, såfremt dette var muligt.
- 201, l. 12. Redegørelse for Odense Kamgarmspinderi.
- 202, l. 3. Interview i FS 30.8.1941.
- 202, l. 21. Redegørelse for Brandts Klædefabrik.
- 203, l. 28. Redegørelse for Mogensen & Dessau.
- 204, l. 13. Redegørelse for firmaet, bilagt oplysninger af direktør Carl Juul Johansen.
- 205, l. 4. Redegørelse for Roulunds Fabrikker, bilagt udskrifter af firmaets bestyrelsesprotokoller, hvorfra citaterne er hentet.

27 · Tobak og sæbe

- 207, l. 8. Om tobaksindustriens vilkår i almindelighed se Kristof Glamann: *75-foreningen*.
- 207, l. 16. Redegørelse for N. Tørrings Cigarfabrik, bilagt prislister m.m.
- 208, l. 31. Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England*, s. 256.
- 209, l. 19. FS 19.8.1942. Meddelelse om nedskæringer FS 4.6.1942.
- 210, l. 25. Brev fra direktør Nils Tørring 7.12.1977, bilagt redegørelse for firmaets forhold under krigen.
- 211, l. 8. Redegørelse for Blumensaadts Fabrikker.

28 · »Jernet«

- 215, l. 6. Redegørelse for H. Rasmussens jernstøberi, der også omtaler det nævnte varebytte med sukkerkogeriet.
- 215, l. 15. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 115.
- 215, l. 37. For Odense elektricitetsværks vedkommende blev der tale om, at et af staten oprettet Elektricitetsudvalg af 1940 henviste Svendborg og Fåborg købstadsværker og 43 landværker i det fynske opland til tilslutning til Odense-værket. Se OBF 1941-42, Tillæg II, s. 12f. Jfr. direktionsberetning for Thomas B. Thrige 10.8.1940, hvor der redegøres for en betydelig ordreindgang i denne sammenhæng.
- 216, l. 7. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 51ff.
- 216, l. 28. Jfr. denne bog, s. 51.
- 217, l. 10. Udtalelse til FS 30.8.1942.
- 217, l. 19. Den efterfølgende skildring bygger på firmaets direktionsberetninger for årene 1940-45 samt regnskaber. Direktionsberetninger 8.6., 10.8. og 12.10.1940, 8.2., 19.4. og 13.12.1941, 14.2., 13.6., 8.8. og 12.12.1942, 13.2., 10.4., 3.7., 8.10. og 11.12.1943, 12.2., 10.6. og 5.10.1944 samt 10.2.1945.
- 220, l. 34. Se denne bog, s. 304.
- 221, l. 21. Den efterfølgende skildring bygger på redegørelse for Odense Stålskibsværft samt på direktør Erik Ringsteds omfattende dagbøger fra besættelsesårene og endelig på redegørelse af civilingeniør Ude-Hansen om arbejdsgang, arbejdstempo, arbejdsklima m.m. på værftet.
- 222, l. 4. Dette nævnes i redegørelsen for værftet og er bekræftet i meddelelser fra Ude-Hansen og tillidsmand M. Larsen. Det synes ikke mindst bekræftet vedr. bygningen af mineskibet »Linz«, jfr. Jørgen Hæstrup: *Linz – en sabotagepisode*, særlig s. 158 med tilhørende note 3, s. 167.
- 222, l. 39. Havneingeniørens årsberetning 1940-41 i OBF, Tillæg II, nævner bygning af i alt 4 duc d'alber, bygget af værftet til oplæg af store nybygninger.
- 223, l. 39. FS 10.5.1942.
- 225, l. 2. Om sabotagen på »Linz« se Jørgen Hæstrup: *Linz – en sabotagepisode*.
- 225, l. 7. Om disse og andre forhandlinger findes righoldige enkeltheder i Erik Ringsteds dagbøger fra besættelsesårene.
- 225, l. 11. Om Hansaprogrammet i almindelighed se *Danmark under besættelsen*, II, s. 316. Af et planlagt program på 37 skibe var i 1945 kun to leveret til Tyskland.

- 225, l. 23. Alb. P. Holm: *Mere om »Røsnæs«*. Om sabotagerne mod skibet se samtidige sabotagerapporter fra 11.8., 15.8. og 14.10.1944 i Region IVs arkiv, læg mærket Sabotagerapporter til Fynsledelsen. Jfr. denne bog s. 369f.
- 226, l. 4. Om denne episode se *Danmark under besættelsen*, III, s. 208.
- 227, l. 12. Jørgen Hæstrup: *Linx – en sabotage-episode*, s. 159ff.
- 227, l. 28. Redegørelse for Wittenborgs Automatfabrik.
- 230, l. 26. Jørgen Hæstrup: *Den 4. våbenart*, specielt s. 237f., jfr. noterne 4 og 6.

29 · Vinter 1942-43

- 231, l. 3. Havneingeniørens beretning 1942-43 i OBF, Tillæg II, noter kun 60 isbryderdage mod henholdsvis 540 og 597 i de to foregående år.
- 231, l. 6. FS 6.11.1942.
- 232, l. 36. Beretning af formanden, grosserer Chr. Andersen, marts 1943, Odense Handelsstandsforenings protokoller.
- 234, l. 21. Aage Frommer: *Modstandsarbejde i nærbilledet*, s. 42.
- 235, l. 5. Hans Snitker: *Det illegale Fri! Danmark*, s. 45 og 49. Jfr. Ernst Petersens beretning. Ernst Petersen havde siden 1940 været lokal meddeler for hærens efterretningstjeneste.
- 236, l. 19. Da alle meddelelser om krigsforløbet stammede fra tyske eller tysk-kontrollerede kilder, er de stort set ensartede i byens aviser.
- 237, l. 4. FS 7.10.1942.
- 237, l. 10. Rygterne kom bl.a. fra BBC, der i oktober 1942 bombarderede lyterne med påstande om en alvorlig krise og med opfordringer til den danske regering og befolkning om at stå fast over for nye tyske krav. Se herom Jeremy Bennett: *British Broadcasting and the Danish Resistance Movement*, s. 83ff.

30 · Martsvalget 1943

- 239, l. 17. *De fem lange år*, I, s. 214f.
- 239, l. 24. En udførlig redegørelse er givet i Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943*.
- 240, l. 25. *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, s. 326.
- 240, l. 31. Det drejede sig om en pjece, udsendt til alle husstande.
- 241, l. 19. Bl.a. indsamlet af landsretssagfører Ernst Petersen, der i sine henvendelser åbent erklærede sig uinteressert i, om eventuelle anbefalere også agtede at stemme konservativt.

- 242, l. 29. Hans Snitker: *Det illegale Fri! Danmark*, s. 59f.
- 242, l. 33. Netop erkendelsen heraf og erkendelsen af manglende koordination mellem de illegale grupper gav stødet til de første forhandlinger om dannelsen af Danmarks Frihedsråd. Se herom Jørgen Hæstrup: *Tilblivelsen af Danmarks Frihedsråd*.
- 243, l. 29. *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, s. 326. Der findes en opstilling af landstallene.

31 · Kommunevalg i maj 1943

- 244, l. 3. Forlængelse ved lov af 24.2.1941 og lov af 28.1.1942.
- 246, l. 2. En skildring af I. Vilh. Werner er givet af Tage Vandsted: *Smeden i borgmesterstolen*.

32 · Uro i gaden

- 247, l. 9. En detaljeret og gennemdokumenteret skildring af udviklingen i Odense i foråret og sommeren 1943 er givet af Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943*. Hvor der i den følgende skildring frem til den 29. august intet andet er anført, henvises hertil.
- 248, l. 20. Referat i Provinsbanken. Om de ledige penge se denne bog, s. 357f.
- 248, l. 25. FS 4.4.1943.
- 248, l. 39. De omtalte to interview i FS 28.4. og 1.5.1943.
- 249, l. 11. Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England*, s. 276.
- 249, l. 15. Jfr. denne bog, s. 162f.
- 249, l. 18. *Besættelsestidens fakta*, II, s. 1211. Jfr. liste i Generalrapport for afsnit Odense.
- 249, l. 37. Liste over de samlede sabotager og sabotageforsøg i *Besættelsestidens fakta*, II, s. 1209ff. Stort set identisk liste i Generalrapport for afsnit Odense. Om de to skinsprængninger se DSBs redegørelse i FS 4.4.1943.
- 249, l. 40. Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943*. En kort redegørelse for »Walther«-gruppens aktivitet i *Politiken* 11.4.1965 samt en liste over gruppens aktioner meddelt forfatteren af Erik Olsen.
- 250, l. 11. Det er talende, at akterne fra seks aktpakker, mærket Den tyske besættelse, i Odense bys arkiv næsten alle hidrører fra tiden efter august 1943.
- 250, l. 17. Se herom Hans Rasmussens beretning.
- 251, l. 5. Korte biografier af de to generaler i *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, s. 412 og 440.
- 251, l. 40. Skildring i Hans Rasmussens beretning.

- 252, l. 33. Den lokale dagspresse 28.4.1943.
- 253, l. 16. Vandrebog, stillet til forfatterens rådighed af skoleinspektør Tom Christensen, Farsø. En kort biografi af Chr. Ulrik Hansen i *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, s. 413. Jfr. Elith Olesen og Inge Theut: *Chr. Ulrik Hansen*.
- 253, l. 21. Fællesøvelsen var planlagt af P. Bork Andersen og forfatteren som leder af den nævnte terrænsportsdeling. Tilfældigt kom forfatteren også til at overvære den omtalte afhøring og domfældelse med efterspil.

33 · En fremmed i byen

- 254, l. 13. En bred skildring af SOEs aktiviteter i Europa findes i Jørgen Hæstrup: *Den 4. våbenart*.
- 254, l. 21. Oplysninger af Flemming B. Muus samt Peter Carlsens beretning.
- 254, l. 23. I 1941 besluttede Det danske Råd i London at sende en delegation til Canada og USA. Delegationen lededes af formanden for rådets arbejdsudvalg, K.G. Anker-Petersen, og det var bl.a. en opgave for delegationen at hverve frivillige. Peter Carlsen blev hvervet ad denne vej.
- 254, l. 30. Enkeltheder herom i Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England*, s. 246 og 248f.
- 254, l. 31. Peter Carlsens beretning.
- 255, l. 2. Børge Houmann, der kort efter blev kommunisternes repræsentant i Frihedsrådet, har over for forfatteren oplyst, at han var denne kurér. Formentlig har det været de strenge kommunistiske sikkerhedsregler, der medførte, at Peter Carlsen ikke blev sluset direkte ind i det kommunistiske modstandsnet i Odense. Det har ikke været muligt for forfatteren at identificere »Skov«.
- 255, l. 29. Om Peter Carlsens første kontakter i byen, både de her nævnte og de nedenfor omtalte kontakter med politi og officerer, se Rapport om dannelsen af den første faldskærmsgruppe i Odense, udarbejdet i 1948 af Carlsen, Rud og Willumsen, Region IVs arkiv, samt Peter Carlsens beretning, udarbejdet i 1947. I den sidste omtaler Carlsen den korte friktion i forhold til de kommunistiske grupper, med hvem han kun havde indirekte kontakt. Detaljer om officersgruppen i Diverse akter vedr. garnisonen i Odense i juli-august 1943.
- 255, l. 35. Kommentaren findes i et supplerende brev til Region IVs arkiv, vedlagt arkivet.
- 256, l. 10. Afdelingen var nyoprettet i 1942. Et eksempel på værdien af denne kontakt er

- givet i Jørgen Hæstrup: *Linz – en sabotage-episode*. Det anførte citat fra Rapport om dannelsen af den første faldskærmsgruppe i Odense, Region IVs arkiv.
- 256, l. 18. Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, II, s. 26.
- 256, l. 27. Diverse akter vedr. garnisonen i Odense i juli-august 1943.

34 · Sabotagemateriel

- 257, l. 15. Om Georg Quistgaard, hans arbejde og senere skæbne – han blev henrettet den 21.5.1944 – se hans udgivne fængselsdagbog og breve. Det var i øvrigt Quistgaards frue, Ellen Quistgaard, der havde ført Peter Carlsen til København. Hans Johansens optræden i rollen som kurér meddelt af daværende manufakturhandler Henning Brøchner, der i 1943 varetaget depotet i Randers. Om K. K. Hansen meddelelser fra denne og fra Bent Rune.
- 258, l. 2. Om denne og de to følgende modtagelser se Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*, s. 20-24, hvor der bringes enkeltheder om disse første modtagelser på Fyn. Jfr. Erik Frandsens beretning og Generalrapport for afsnit Odense samt Peter Carlsens beretning.
- 258, l. 16. Brev af 16.7.1943, der ligger ved Peter Carlsens beretning.
- 260, l. 15. Se herom Anders Bjørnvad: *Faldne allierede flyvere 1939-1945*, s. 17.
- 260, l. 20. Da byens restdepot i marts 1944 blev beslaglagt efter en lokal oprivning, kunne tyskerne fjerne 200-300 kg sprængstof med tilbehør samt fire maskinpistoler og seks tromlerevolvere. Det nævnte må være kommet ned ved de tre omtalte modtagelser. Se herom Generalrapport for afsnit Odense samt oplysninger fra K. K. Hansen i Diverse akter vedr. garnisonen i Odense i juli-august 1943.

35 · Sabotagen i sommeren 1943

- 262, l. 21. Tal- og målángivelse findes dels i Generalrapport for afsnit Odense, dels i *Besættelsens fakta*, II, s. 1209ff. og dels i Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943*. Tallene varierer en anelse, men variationerne er ubetydelige. For månederne juli-august har Generalrapporten tallene 7 og 9, *Besættelsens fakta* tallene 8 og 11 og Kirchhoff tallene 7 og 11. Alle væsentlige sabotager går igen i de tre fremstillinger. Her er den sidste

- fremstilling lagt til grund som den mest gennemarbejdede.
- 264, l. 16. Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943*.
- 265, l. 8. En detaljeret skildring af sabotagen er givet i Jørgen Hæstrup: *Linz – en sabotage-episode*. Med hensyn til enkeltheder henvises hertil.
- 265, l. 19. Fra december 1942 kunne politiet efter lov herom pålægge sabotagetruede virksomheder at oprette vagtordninger. Se herom *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, s. 339.
- 265, l. 32. Erik Frandsens beretning.
- 267, l. 10. En udførlig skildring af forhandlingerne i København og den odenseanske strejkeaktivitet i sabotagens kølvand er givet i Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943*.

36 · Urolighederne tager fart

- 269, l. 5. Webster og Frankland: *The Strategic Air Offensive against Germany 1939-45*, II, s. 138ff.
- 269, l. 8. Således i FS 2.8.1943 med reportager og interviews med flere hjemvendte.
- 269, l. 27. Aage Trommer: *Folkestrejken i Esbjerg*.
- 270, l. 8. Se denne bog, s. 251.
- 270, l. 24. En detaljeret og gennemdokumenteret dag-til-dag skildring af begivenhederne i Odense i august 1943 er givet af historikeren Hans Kirchhoff i *Augustoprøret 1943*. Inden for rammerne af nærværende skildring vil der kun være plads til en stærkt forkortet fremstilling af augustdagens kaotiske forløb, og hvor der i det følgende intet andet er anført, henvises til Kirchhoffs detaljerige redegørelse med tætte citater og en indgående analyse. En oversigt over strejkeforløbet er endvidere givet i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 56-81.

37 · Strejke

- 275, l. 5. Wilhelm Jensen blev begravet onsdag den 25. august, og hans begravelse efter strejkens ophør truede en overgang med at føre til en opløsning af urolighederne, en trussel der blev afværget gennem en forskydning af begravelsestidspunktet. Se herom Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 73ff.
- 276, l. 28. En sådan var oprettet i januar 1943.
- 277, l. 6. Løbesedlens tekst trykt i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 60.
- 278, l. 23. Torben Ritsings dagbogsoptegnelser.

- 278, l. 32. Personalet her tilstillede myndighederne en resolution, der varslede lukning af værkerne, såfremt det obligate krav om orlovsspærring for de tyske soldater efter kl. 19 ikke hurtigt blev imødekommet. Ordlyd af resolutionen i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 63.
- 282, l. 6. Borgmester Werners indlæg i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/VIII, Odense bys arkiv.

38 · Forhandlinger

- 286, l. 4. Torben Ritsings dagbogsoptegnelser.
- 287, l. 3. Hans Rasmussens beretning.
- 290, l. 21. Redegørelse for de nævnte virksomheder.
- 290, l. 29. I et resumé over strejkekedagene i FS 24.8.1943 omtaler bladet kort denne stemning: »Efterhånden bredte der sig en formelig week-end stemning over byen« med beretning om søndagens forløb.

39 · Afvikling

- 295, l. 12. De nævnte repræsenterede Handelsbanken, H. Rasmussens jernstøberi, Albani Bryggerierne, Roulunds Fabrikker, grossistfirmaet Fred. Rasmussen & Co., Elias B. Muus, Fyns Tidende samt Munke Mølle. Ernst Petersen bestred flere bestyrelsesposter i odenseanske firmaer.

40 · Fem dages pusterum

- 298, l. 6. Lederskribenten var bladets rigsdagskorrespondent, Knud Secher, der stod Christmas Møller nær, og som kort tid senere fra Stockholm påtog sig at orientere denne om den hjemlige politiske udvikling.

41 · Den 29. august

- 299, l. 8. Opråbets ordlyd og et rids af forhandlingerne forud for dets affattelse i *Danmark under verdenskrig og besættelse*, II, s. 175ff.
- 299, l. 17. Om forhandlingerne herom se Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 22-38.
- 299, l. 19. Tekst bl.a. i *De fem lange år*, II, s. 517f.
- 300, l. 25. Oplyst af daværende korporal Erik Sinding. Jfr. samtidig fægtningsberetning af daværende kornet V.N. Jacobsen.
- 300, l. 27. Om kasernens forhold og nattens kampe henvises til en kort fremstilling af P.M. Norup: *Hæren der ikke måtte kæmpe*, s. 194, til en mere detaljeret fremstilling i Hans Henrik Jacobsen: *»Fast i nød«. Fynske Livregiment 1614-1964*, s. 241-245 samt til

- samtidige fægtningsberetninger af de ovenfor nævnte deltagere i begivenhederne, Erik Sinding og V.N. Jacobsen; begge fægtningsberetninger i Diverse akter vedr. garnisonen i Odense i juli-august 1943. En skildring af kampene findes endvidere i FS 26.8.1968, skrevet af en deltager, Erland Falkenby.
- 301, l. 3. Ilkjær-Jensen blev fra efterår 1943 til efterår 1944 leder af de odenseanske modstandsstyrkers m-grupper, 3. deling, Generalrapport for afsnit Odense.
- 302, l. 7. Om denne forholdsordre se Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 42.
- 303, l. 5. Udateret brev i Erik Sindings besiddelse, skrevet på Park Hotels brevpapir.
- 303, l. 8. En række beretninger fra de officerer, der blev interneteret, findes i Hærens Arkiv. Jfr. omtale heraf i Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, I, s. 28ff.
- 303, l. 12. Nævnt i fægtningsberetning af V.N. Jacobsen.
- 303, l. 15. Ordlyd af von Hannekens bekendtgørelse herom for hele landet bl.a. i *De fem lange år*, II, s. 237.
- 304, l. 17. Liste i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/I, Odense bys arkiv. Jfr. *De fem lange år*, II, s. 237. Bekræftet over for forfatteren af fru Aage Johansen og Ernst Petersen. Jfr. interview med Aage Johansen i FS 13.5.1945. Om Knud Bahnsens arrestation se Hans Rasmussens beretning.
- 304, l. 35. Redegørelse herom i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/I, Odense bys arkiv.
- 305, l. 12. Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 50f.
- 305, l. 16. Om dette og det efterfølgende møde med konsul Böhme foreligger en udførlig redegørelse fra borgmester Werner i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/I, Odense bys arkiv.
- 305, l. 23. I Fynske årbøger 1978 har Hans Kirchhoff skrevet kort om konsul Böhme samt offentliggjort et brev fra denne til familien i Tyskland. Det fremgår af brevet, at Böhme uventet befandt sig i en situation og på en post, der var helt forskellig fra den fredelighed, han havde forventet at finde.

42 · Efterår 1943

- 306, l. 10. Liste over sabotager i *Besættelsestidens fakta*, II, s. 1209ff. og næsten identisk liste over de odenseanske sabotager i Generalrapport for afsnit Odense.
- 306, l. 15. Dette lykkedes kun for Bork Andersen, der efter faldskærmsstræning i England blev sendt til Danmark i eftersommeren

- 1944 som forbindelsesofficer ved region VI (Københavnsregionen).
- 306, l. 22. Oplysninger fra Bent Rune og K.K. Hansen.
- 306, l. 25. Generalrapport for afsnit Odense.
- 307, l. 7. De odenseanske dagblade, anførte dato.
- 307, l. 17. Udførlig politirapport om denne alvorlige episode i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/IV, Odense bys arkiv.
- 308, l. 8. Aktsamlingen Den tyske besættelse 47/I, læg Indberetninger fra kommunale afdelingschefer, Odense bys arkiv.
- 308, l. 12. OBF 1943-44, s. 129f.
- 308, l. 21. Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 46 og 61.
- 309, l. 2. *Besættelsestidens fakta*, II, s. 851f.
- 309, l. 9. FS 9.11.1943.
- 309, l. 15. Redegørelse fra Erik Sinding i Diverse akter vedr. garnisonen i Odense i juli-august 1943.
- 309, l. 18. Enkeltheder om denne razzia og dens forhistorie og forløb i Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, kapitel 5 og 6 samt i Leni Yahil: *Et demokrati på prøve*, kapitel 5 og 7.
- 309, l. 28. Ordlyden af denne protest i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 53f.
- 309, l. 30. Det drejede sig om landsretssagfører Axel Metz og hans familie. Axel Metz overlevede ikke deportationen. Se Leni Yahil: *Et demokrati på prøve*, s. 448. Arresteret blev tillige Ruth Nebel, der den 28.9.1944 døde i Theresienstadt. Se Oplysninger om de i besættelsesårene døde og dræbte modstandsfolk, civilpersoner, politi og militær, udarbejdet af socialvæsenet i Odense.
- 310, l. 20. *Blade af en typografs dagbog*, s. 85.
- 311, l. 5. Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 51.
- 311, l. 13. Enkeltheder om de mange drab og drabsforsøg, der fra nu af skulle komme til at hærge byen, findes i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 137-148. Yderligere oplysninger, byggende på politiets meddelelser i den i noten til s. 309, l. 30 nævnte liste, udarbejdet af socialvæsenet i Odense.
- 311, l. 25. Se herom Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, I, s. 69f.

43 · Samling på tropperne

- 313, l. 18. Bl.a. trykt i *Frü Danmarks hvidbog*, II, s. 181.
- 313, l. 23. Trykt i *Den illegale presse 1940-45*, s. 359ff.
- 314, l. 26. Om den lokale bladvirksomhed se

- Jesper Vang Hansen: *Illegale blade på Fyn* samt *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-45* med detaljerede oplysninger om de enkelte blade.
- 314, l. 29. Hans Snitker: *Det illegale Fri Danmark*, s. 68ff.
- 316, l. 16. Forhandlingerne skildret i Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, I, kapitel 3.
- 316, l. 22. En redegørelse for efterårets gruppedannelser findes i Generalrapport for afsnit Odense samt i en kort omtale i Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 317, l. 38. Se denne bog, kapitel 44.
- 319, l. 22. Om oprettelsen af denne forbindelse se Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*, s. 28ff. En enkelt samlet telegramrække vedr. en enkelt nedkastningsoperation er bevaret blandt andre spredte telegrammer. Se herom Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*, s. 32ff.
- 319, l. 34. Anders Bjørnvad: *De fandt en vej*, s. 16 og 82.

44 · Region IV Fyn

- 320, l. 6. Se herom Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England*, s. 107.
- 320, l. 15. Skildringen af regionsopbygningen samt redegørelsen for afsnit Odense bygger, hvor intet andet er anført, på Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv, samt på Generalrapport for afsnit Odense, begge udarbejdede kort efter krigen af medlemmerne af henholdsvis Fynsledelse og odenseansk byledelse.
- 320, l. 19. Middelfart omfattede tillige Bogense og Assens, Svendborg omfattede også Fåborg og Nyborg endvidere Kerteminde.
- 321, l. 12. Om m-udvalget se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, I, s. 140-162. Om udnævnelsen af Højland Christensen og Fynsledelsens reaktion se Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 321, l. 36. Om disse forhandlinger og den usikkerhed, der rådede indtil deres afslutning se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, I, s. 162-184.
- 322, l. 21. Beretning af Hecht-Johansen, der på linie med Generalrapport for afsnit Odense refererer det omtalte møde og dets resultat.
- 323, l. 13. Se denne bog, s. 367f.
- 323, l. 15. Karakteristik af Fynsregionen, fremsat af chefen for den danske sektion af SOE, Lt-Commander R.C. Hollingworth under et historikermøde i Oxford i 1962.
- 323, l. 30. Rapport af 4.5.1944, L.A. Duus Hansens arkiv.
- 323, l. 36. Rapport fra Hans Johansen til Muus,

- Flemming B. Muus' arkiv samt oplysninger fra Ole Justesen.
- 324, l. 14. Rapport fra Fynsledelsen 30.8.1944, Region IVs arkiv. Rapporten gør det klart, at våbenbeholdningen er desperat lille.
- 324, l. 34. Rapport fra Peter Carlsen 4.5.1944, L.A. Duus Hansens arkiv.
- 324, l. 37. Oplysning af Bent Rune.
- 325, l. 2. Telegramrækken i Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*, s. 32f.
- 325, l. 24. Se herom Anders Bjørnvad: *Faldne allierede flyvere 1939-1945*, s. 18 og 121. Her refereres en melding fra en af de overlevende: »... fra sit udsigtspunkt i næsen så løjtnant Holmes klart, at kun en kanon skøds, og at i alt fem salver blev affyret«. I Anders Bjørnvad: *De fandt en vej*, s. 141f. skildres hjælpen til de to udsejlede nærmere.

45 · Byledelsen reorganiseres

- 326, l. 7. Om disse forhandlinger og deres resultat se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, I, kapitel 7.
- 326, l. 8. Bogstaverne står for Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force med general Dwight D. Eisenhower som øverste chef.
- 327, l. 30. Denne er indgående skildret såvel i Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv, som i Generalrapport for afsnit Odense.
- 328, l. 31. Ifølge Fynsledelsens generalrapport kom bruddet i forbindelse med en aktion til befrielse af politiske fanger i statsfængslet i Nyborg, hvor det var Søderberg-Jensens og Vildrik-Sørensens opgave at skaffe dæksteder og civilt tøj til de befriede. Da de i forbindelse med opgavens løsnung rejste krav om genindsættelse i den odenseanske byledelse, afviste Fynsledelsen dette krav, der blev opfattet som en pression.
- 329, l. 7. Om arbejdet i Fynsledelsen henvises til Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 330, l. 29. Se denne bog, s. 411f.

46 · Anspændt forår

- 331, l. 8. Hans Johansen forlod byen i foråret 1944 for at arbejde i København. Til gengæld blev faldskærmsofficeren, kaptajn E. H. Jensen fra efteråret 1944 knyttet til Fynsledelsen som forbindelsesofficer til de allierede.
- 332, l. 19. Blot eksempelvis skal henvises til en oplysning fra daværende redaktionssekretær Svend Arnvig om et flugtforsøg i oktober 1943 fra Odense arrest. Heri var foruden

beretteren indblandet to læger, landsretssagfører Kaj Moltke-Leth, arrestforvarer Stuhr, konstitueret politimester Hans Rasmussen, kriminaldommer Erik Lunøe samt en politimand. Jfr. Hans Rasmussens beretning.

- 333, l. 8. Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 35f.
- 333, l. 9. Det var en udtalt forudsætning for den danske administration, at den kun kunne fungere inden for rammerne af dansk lovgivning. Krævede tyskerne foranstaltninger, der gik ud over dette, som f.eks. beslaglæggelser af ejendom, måtte de selv anordne det fornødne. Se herom Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 110f.
- 333, l. 31. En grundig skildring af de tyske strategiske forestillinger, førerordren af 3.11.1943, dens forudsætninger og konsekvenser samt de tyske troppebevægelser og udbygningen af fæstningsanlæg i Danmark er givet af Arne Bonvig Christensen i bogen *Invasion i Danmark*. Om førerordren se tillige Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 262ff.
- 334, l. 5. Se denne bog, s. 344-349.
- 334, l. 11. Målangivelser i *Besættelstidens fakta*, II, s. 1209ff. Jfr. omtrent identiske angivelser i Generalrapport for afsnit Odense.
- 334, l. 18. Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, I, s. 243f.
- 335, l. 4. FS 12.2.1944. Taleren var hofjægermester Torben Foss, og bladet fremhævede talens mest dystre udtalelser med fede typer.
- 335, l. 7. Om denne invasion se Arne Bonvig Christensen: *Invasion i Danmark*, s. 132-136.
- 335, l. 40. Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 177ff.
- 336, l. 8. Referat med billeder i FS 22.2.1944. Jfr. *Luftværnsmessige begivenheder under krigen 1939-45*.
- 336, l. 10. En udførlig redegørelse om bunkersbyggeriet er udarbejdet af ingeniør Erik Pedersen og findes hos forfatteren.
- 337, l. 16. Om dette og om den følgende udvikling se *De fem lange år*, II, s. 661ff.
- 338, l. 9. Om disse afvæbninger m.m. se Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 89.
- 338, l. 26. Om disse attentater og om begravelsen af Charles B. Johansen se Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 90ff. og 139. Her tillige billeder fra begravelsen.
- 339, l. 17. Oplysninger om de i besættelsesårene døde og dræbte modstandsfolk, civilpersoner, politi og militær, udarbejdet af socialvæsenet i Odense.

- 339, l. 32. Indsamlingen, der blev averteret og gennemført gennem byens dagblade, indbragte 51.683 kr.
- 340, l. 6. FS 13.1.1944.

47 · Beslaglæggelser

- 341, l. 7. En almen skildring af hele dette administrative arrangement er givet i Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I og II.
- 341, l. 18. Forordningerne trykt i *Besættelstidens fakta*, II, s. 844f.
- 341, l. 25. En samlet oversigt over de tyske beslaglæggelser i Odense findes i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/V, Odense bys arkiv.
- 342, l. 14. Om skoleforholdene se skolevæsenets årlige beretninger 1943-45 i OBF, Tillæg II.
- 343, l. 12. Klage i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/I, Odense bys arkiv.
- 344, l. 10. En detaljerig skildring af begivenhederne omkring anlægget af Beldringe flyveplads med hovedvægten lagt på beboernes oplevelse af, hvad der skete, er givet i Hans Henrik Jacobsen: *En landsbys skæbne*. På Fyns Stiftamt findes et omfattende materiale vedr. byggeriet med betegnelsen Flyvepladsen ved Beldringe. Diverse korrespondance, S. I/44-3. Heri findes akter vedr. de officielle forhandlinger mellem amtet og tyske og danske myndigheder.
- 345, l. 1. Brev til sognerådsformændene med vedlagt kortskitse samt brev til Stöckicht i det i foregående note omtalte arkiv i Fyns Stiftamt.
- 345, l. 12. Referat af Stöckichts henvendelse til Werner i aktsamlingen Den tyske besættelse, Odense Bys arkiv.
- 345, l. 19. Havneingeniørens beretning 1944-45 i OBF, Tillæg II.
- 345, l. 33. Skrivelse til Indenrigsministeriet 8.12.1943 i arkivet på Fyns Stiftamt.
- 346, l. 14. Skrivelse og svarskrivelse i arkivet på Fyns Stiftamt.
- 346, l. 30. Lorck-Madsens manuskript til mødet i arkivet på Fyns Stiftamt.
- 349, l. 3. Om dette se Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 257ff.
- 349, l. 9. Akter i Fyns Stiftamts arkiv belyser amtets forsøg på at bringe i det mindste en vis orden i kaos og hindre helt åbenbare misbrug. . .
- 349, l. 27. Se herom Arne Bonvig Christensen: *Invasion i Danmark*, s. 143ff.
- 350, l. 7. De nævnte sabotager er anført i *Besættelstidens fakta*, II, s. 1231ff. samt med

lidt højere angivelser i Generalrapport for afsnit Odense.

- 350, l. 12. Rapporterne gik videre til Fynsledelsen og findes i et særligt læg i Region IVs arkiv. Udover rapporten 20.1. findes yderligere to rapporter om angreb på selve flyvepladsen, dateret 24.2. og 3.3.1945.
- 351, l. 2. Udtrykket »blyanter« var det gængse udtryk for de engelske detonatorer, de såkaldte tidsblyanter. Det omtalte sprængstof C2 var plastisk sprængstof af engelsk oprindelse.

48 · Arbejde, penge og helbred

- 352, l. 17. Om denne udvikling se Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 215f. og 256.
- 352, l. 28. Redegørelse for Odense Sukkerkøgeri.
- 353, l. 4. *Statistiske Meddelelser*, 4. række, 115. bind, 4. hæfte, s. 26. Gennemsnitstallet for 1940 for provinsen skal være 24,4% og for hele landet 23,9%.
- 353, l. 18. Se herom Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 149 og *De fem lange år*, s. 1071 og 1083ff. Sidstnævnte værk redegør for de danske arbejderes kår i det fremmede. Tallene her er baseret på den i juni 1941 anvendte beregningsmetode, der stærkt bidrog til at reducere de offentliggjorte tal. Denne beregningsmetode er overført også på tallene fra 1940, hvilket forklarer det relativt lave tal for 1940 sammenlignet med det ovenfor anførte reelle tal.
- 354, l. 14. Angående de efterfølgende tal henvises til *Statistiske Efterretninger* 1942-1946, suppleret med arbejdsløshedsstatistik i Det statistiske Departements arkiv. Tallene er samlet og bearbejdet af redaktionssekretær for nærværende værk Jørgen Thomsen.
- 354, l. 34. Jfr. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 183f. og Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 206ff.
- 355, l. 6. Hvor inntet andet er nævnt, henvises i det følgende til dette værk.
- 357, l. 7. De refererede eksempler er hentet fra FS februar 1944.
- 358, l. 1. Beretninger og talangivelser stillet til rådighed af Provisnbanken.
- 358, l. 15. *Fyens Disconto Kasse 1846-1946*, s. 102.
- 358, l. 17. Oplysninger fra Sparekassen Fyn.
- 358, l. 32. Direktør Hans Flinch har over for forfatteren oplyst, at han på dette tidspunkt søgte at indsætte et større beløb fra tobaksfermenteringsvirksomheden ved Nr. Åby,

men at banken afslog at yde nogen forrentning.

- 359, l. 4. Se herom Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, s. 193f. Redegørelsen her bygger på forholdene op til 1942. Forholdene i de senere besættelsesår har næppe ændret sig stort, og næppe i gunstig retning.

49 · Urolig sommer

- 361, l. 2. Se denne bog, s. 334.
- 361, l. 28. Om disse forhandlinger og forholdssordrens udsendelse se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, I, s. 179ff.
- 363, l. 4. Enkeltheder om denne og de efterfølgende tyske sprængninger i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 98ff. Jfr. bygnings- og brandvæsenets beretning 1944-45 i OBF, Tillæg II.
- 365, l. 12. Torben Ritsings dagbogsoptegnelser.
- 365, l. 22. Se herom *Den parlamentariske kommissions betænkning*, XIII, s. 190ff. samt betænkningens personregister for Bovensiepen og Schwerdt.
- 366, l. 13. Enkeltheder om disse sabotager samt de efterfølgende tyske sprængninger findes – med billeder – i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 101ff. Jfr. bygnings- og brandvæsenets beretning 1944-45 i OBF, Tillæg II.
- 366, l. 34. Konsul Hastrup havde afvist at lade sin virksomhed arbejde for tysk regning og udrejste på dette tidspunkt til Sverige. Se *50 års tradition for fremskridt*. Jfr. oplysninger om udrejsens form fra Karl Hastrup.
- 367, l. 25. Redegørelsen for procedure i Generalrapport for afsnit Odense. Systemet synes at have fungeret fra eftersommeren 1944.
- 367, l. 30. Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 368, l. 9. Optegnelserne i to bind med i alt 1.000 tæt maskinskrevne sider i Region IVs arkiv.
- 368, l. 20. En skildring af den odenseanske afdelings organisation og virke findes i Generalrapport for afsnit Odense.
- 369, l. 6. Se denne bog, s. 405f.
- 369, l. 15. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 369, l. 18. Se denne bog, s. 404.
- 369, l. 28. Oplysninger om de i besættelsesårene døde og dræbte modstandsfolk, civilpersoner, politi og militær, udarbejdet af socialvæsenet i Odense.
- 369, l. 31. Se denne bog, s. 225f.
- 370, l. 17. Sabotagerapport 11.8.1944, Region IVs arkiv.

370, l. 28. Sabotagerapport 30.9.1944, Region IVs arkiv.

- 370, l. 31. Havneingeniørens beretning 1944-45 i OBF, Tillæg II.
- 370, l. 36. Havneingeniørens beretning 1944-45 i OBF, Tillæg II.
- 371, l. 3. Sabotagerapport 31.8.1944, Region IVs arkiv.
- 371, l. 6. Se om disse andre skibssabotager denne bog, s. 396-399.
- 371, l. 14. Aktsamlingen Den tyske besættelse 47/II, Odense bys arkiv.
- 371, l. 18. Se herom Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, II, s. 15ff.
- 371, l. 22. Enkeltheder om denne strejke i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 77ff.

50 · Politimæssig undtagelsestilstand

- 372, l. 26. I en kort telefonsamtale 22.9.1944 med et underordnet tjenestested slutter Söhnlein af med et: »Nå, jeg kan jo ikke sige, hvad jeg mener«.
- 372, l. 28. Om de i det følgende refererede tyske telefonsamtaler se aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 373, l. 31. Der henvises i almindelighed til Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, kapitel 14 og II, kapitel 1 og 3.
- 374, l. 4. Generalrapport for afsnit Odense.
- 374, l. 12. En detaljeret skildring af hændelsesforløbet er givet i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 150ff. Søren Hansen var her øjenvidne til begivenhederne, da han som byrådssekretær oplevede stormen på rådhuset og den efterfølgende besættelse af bygningen.
- 374, l. 39. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 375, l. 13. Den pågældende meddelelse blev senere skudt som stikker. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 375, l. 18. Schaldemose-Nielsen var 23.11.1943 konstitueret som politimester.
- 376, l. 4. 19. september. 12 politimænds beretning om opholdet i de tyske koncentrationslejre, tavle over de omkomne bagest i bogen.
- 376, l. 14. Se herom Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 473ff.
- 376, l. 30. Forordning om ophævelse i *Besættelsestidens fakta*, II, s. 905.
- 376, l. 36. Om indretningen af Frøslevlejren og de tyske løfter se Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, kapitel 11 og om deportationen den 15.9.1944 II, s. 55ff.
- 377, l. 34. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.

378, l. 8. Odense elektricitetsværk var besat af tyske tropper, og værket havde fået ordre til at træffe foranstaltninger til at stoppe værket drift, så forsyningen både til by og land ophørte. Se elektricitetsværkets beretning 1944-45 i OBF, Tillæg II. Vandværkets beretning 1944-45 i OBF, Tillæg II nævner kort »risiko for lukning af værkerne fra tysk side«.

51 · Lovløshed

- 379, l. 4. Her tænkes navnlig på de såkaldte lovanordninger, som departementscheferne udstedte efter 29.8.1943. Se herom Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, I, s. 87ff.
- 379, l. 15. Elektricitetsværkets beretning 1943-44 i OBF, Tillæg II. Jfr. FS 27.1.1944, hvor gadebelysningen hilses velkommen.
- 380, l. 24. *Fyns Tidende* 27.9.1944.
- 380, l. 30. *Fyns Tidende* 30.9.1944.
- 381, l. 4. FSD 5.10.1944.
- 382, l. 12. *Fyns Tidende* 30.9.1944.
- 382, l. 20. FSD 5.10.1944.
- 382, l. 31. Redegørelse i *Fyns Tidende* 30.9.1944.
- 383, l. 3. Referat af mødet i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/II, Odense bys arkiv.
- 383, l. 20. Herom og om de tyske myndigheders holdning til vagtværn se Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, II, s. 114ff.
- 384, l. 5. Referat af henvendelsen i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/II, Odense bys arkiv.
- 384, l. 18. OBF 1944-45, s. 128
- 384, l. 35. Jørgen Hæstrup: *Til landets bedste*, II, s. 127.
- 385, l. 5. OBF 1944-45, s. 155.
- 385, l. 23. Løvgrens manuskript til denne appel i aktsamlingen Den tyske besættelse 47/II, Odense bys arkiv.
- 386, l. 8. Et alment indtryk af vagtværnenes arbejdsvilkår og vanskeligheder er givet i bogen *Københavns vagtværn*, og for Odenses vedkommende foreligger en beretning, udarbejdet af vagtværnsmanden Karl G. Olsen. Jfr. interview med Løvgren i FS 14.11.1945.
- 386, l. 11. En komplet samling af rapporter fra Odense kommunes vagtværn findes i aktsamlingen Den tyske besættelse, Odense bys arkiv.
- 386, l. 32. En skildring af denne og andre episoder er givet i Karl G. Olsens beretning. Episoden blev slået stort op i pressen. Se således FS 5.4.1945.

52 · Våben

- 387, l. 21. Anders Bjørnvad: *Faldne allierede flyvere 1939-1945*, s. 19.
- 388, l. 7. Om disse apparater se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, sagregister.
- 388, l. 27. En detaljeret skildring af alle fynske modtagelser er givet i Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*.
- 389, l. 5. Generalrapport for afsnit Odense samt Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*, s. 63ff.
- 389, l. 17. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv. Denne bringer dag for dag de aflyttede navne. På Husmandsskolen kunne man dog ikke vide, om de annoncerede navne var jyske, fynske eller sjællandske – eller blot intetsigende navne, indsat til vildledning. Men når navne blev annonceret, gik der forvarsling ud til de tyske pejlestationer på Fyn.
- 391, l. 2. Anders Bjørnvad: *Faldne allierede flyvere 1939-1945*, s. 19. De øvrige tre maskiners skæbne er ukendt. Da de ikke styrtede ned i Danmark, er de formentlig styrtet ned i Nordsøen på tilbageflyvningen.
- 391, l. 27. Se herom Jørgen Hæstrup: *Den 4. våbenart*, s. 450ff.
- 391, l. 32. Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 392, l. 8. Herom og om anlæg af de nævnte depoter henvises til Generalrapport for afsnit Odense.

53 · Den sidste krigsvinters sabotage

- 394, l. 29. Tallene i *Besættelsestidens fakta*, II, s. 1207.
- 395, l. 12. Generalrapport for afsnit Odense.
- 395, l. 17. Efterretningsrapporter i et særligt læg i Region IVs arkiv. Første bevarede rapport er fra april 1944, og fra august 1944 er rækken af rapporter nogenlunde ubrudt.
- 396, l. 9. *Besættelsestidens fakta*, II, s. 1235ff. Angivelserne i Generalrapport for afsnit Odense er i det væsentlige identiske hermed, idet dog rapporten opererer med tallet 7 for november 1944, mens enkelte sabotager, opført i *Besættelsestidens fakta*, ikke er medtaget i rapporten. De væsentlige sabotager forekommer begge steder.
- 396, l. 33. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 397, l. 6. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 397, l. 37. Sabotagerapport 16.2.1945, Region IVs arkiv. De nævnte sprængstoffer er begge plastiske sprængstoffer af engelsk fabrikat.
- 398, l. 13. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 399, l. 9. *Besættelsestidens fakta*, II, s. 1247.
- 399, l. 18. Sabotagerapport 17.10.1944, Region IVs arkiv.

- 399, l. 31. Sabotagerapport 7.12.1944, Region IVs arkiv.
- 400, l. 6. *Andelselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, s. 324ff.
- 400, l. 13. *Andelselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, s. 330.
- 400, l. 39. Sabotagerapport 7.12.1944, Region IVs arkiv. Heri også det efterfølgende om Fyns Konserverfabrik. Jfr. redegørelser for de to finnaer med bekræftende udsagn af konservermester Herholdt Jensen og direktør Svend Aage Maare.

54 · Blodig vinter

- 402, l. 11. Sabotagerapport 18.11.1944, Region IVs arkiv.
- 402, l. 27. Sabotagerapport 10.3.1945, Region IVs arkiv. Rapporten er med hensyn til handlingsforløb og resultat af aktionen sammenhængende med dagens aflytningsudskrift, Region IVs arkiv, idet dog sabotagerapporten henlægger aktionen til »hjørnet af Hjallesvej og Hunderupvej«, en åbenbart fejlagtig stedsangivelse.
- 403, l. 2. Oplysninger om de i besættelsesårene døde og dræbte modstandsfolk, civilpersoner, politi og militær, udarbejdet af socialvæsenet i Odense.
- 403, l. 15. Skiftet og konsekvenserne af det indberettet af Fynsledelsen til London i rapport 15.3.1945, Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 403, l. 28. Sabotagerapport 16.2.1945, Region IVs arkiv, indeholder en skildring i enkeltsteder.
- 404, l. 26. Oplysninger om de i besættelsesårene døde og dræbte modstandsfolk, civilpersoner, politi og militær, udarbejdet af socialvæsenet i Odense. Jfr. Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 144.
- 404, l. 32. Om disse lokalkomiteer, der var oprettet efter henstilling fra de allierede se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, II, s. 122f. Ordlyd af opråb i Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 146.
- 405, l. 14. *Den parlamentariske kommissions betænkning*, XIII, s. 200.
- 405, l. 17. Sabotagerapport 16.12.1944, Region IVs arkiv.
- 405, l. 20. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 406, l. 16. Om disse schalburgtager se Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 110ff. og s. 117ff.
- 409, l. 4. Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 121.

55 · M-styrkerne

- 410, l. 8. Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 410, l. 22. Om m-styrkerne i Odense (antal, beredskab, organisation m.m.) se Generalrapport for afsnit Odense.
- 411, l. 19. Korrespondance vedr. denne udnævnelse findes i politimester Sven Holtens arkiv. Heri findes en række tilfældigt opbevarede akter af det illegale politi efter den 19. september 1944. Jfr. om Kjalkes placering i Fynsledelsen Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 412, l. 25. Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv. P.D. Rasmussen havde tidligere været aktiv i efterforskningen af kommunister, et forhold Fynsledelsen forbeholdt sig at tage stilling til senere.
- 412, l. 25. Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 413, l. 10. Se herom Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*, s. 55.
- 415, l. 28. Jørgen Hæstrup: *Hilsen til Vera*, s. 68.
- 416, l. 9. Løbende efterretningsrapporter i Region IVs arkiv indeholder disse tal, men udskiftning og rokering er så stor fra uge til uge, at en fast opgørelse er uden mulighed og mening.
- 416, l. 12. Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.

56 · Husmandsskolen

- 417, l. 31. P. E. Mahler: *Tysk fange i Frøslev, Dachau*, s. 14f.
- 418, l. 20. Sabotagerapport 16.12.1944, Region IVs arkiv.
- 419, l. 23. Sabotagerapport 3.1.1945, Region IVs arkiv.
- 419, l. 26. Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 419, l. 32. Redegørelse for Hagen & Sørensen.
- 420, l. 4. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.
- 420, l. 13. Detaljer om angrebet i C. Martin Sharp og Mich. J.F. Bowyer: *Mosquito*, s. 257. De tre angreb er beskrevet i *Danmark under besættelsen*, III, s. 107-124.
- 421, l. 16. Søren Hansen: *Træk fra Odense under den tyske besættelse*, s. 166. Her også en kort omtale af byens reaktion og om modtagelsen af Sir Basil Embry.

57 · Kapitulationen

- 424, l. 22. Brev fra H.P. Mørch-Pedersen 4.5.1945.
- 424, l. 27. Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.

- 425, l. 20. Herom og om de følgende møder se Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv.
- 426, l. 13. Aflytningsudskrift, Region IVs arkiv.

58 · Tragedien den 5. maj

- 429, l. 9. Om Fynsledelsens og byledelsens dispositioner den 4. og 5.5. se Generalrapport for afsnit Odense samt Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv. Travlheden fremgår af en lang række ordresedler til kompagnierne, udgivet i løbet af natten mellem 4. og 5.5. og fragmentarisk bevaret i grosserer Erling Frederiksens arkiv.
- 432, l. 12. Beretning af kaptajn Sv. Aa. Koch. Som deltager i marchen kan forfatteren bekræfte den skildrede stemning.
- 433, l. 6. Oplevet af forfatteren som medlem af den nævnte modstandsgruppe.
- 433, l. 16. Rapport fra gruppen til byledelsen samt indførsel i byledelsens protokol over situationsrapporter, begge i grosserer Erling Frederiksens arkiv vedr. modstandsstyrkernes forhold i perioden fra 4.5.1945 og fremefter.
- 433, l. 25. Beretning af redaktør Børge Nygaard som deltager i udrykningsholdet fra Middelfart. Beretningen harmonerer med de odenseanske kilder m.h.t. forløbet af episoden ved Bolbro bakke.
- 434, l. 20. Beretning af kaptajn Sv. Aa. Koch.
- 434, l. 25. Rapport fra kriminalbetjent J.M. Troelsen til byledelsen 5.5.1945 i grosserer Erling Frederiksens arkiv.
- 435, l. 2. Rapport fra Axel Nielsen til byledelsen, grosserer Erling Frederiksens arkiv.
- 435, l. 15. Rapport fra gruppen Lund, jfr. rapport af 6.5.1945 fra politiet til Fynsledelsen, begge i grosserer Erling Frederiksens arkiv. Jfr. oplysning fra politiassistent Niels Chr. Frederiksen.
- 435, l. 16. Oplyst i brev af 14.4.1947 fra Chr. Bro til kaptajn S.A. Kirchheimer, kasernen i Århus, foranlediget af en britisk/tysk forespørgsel om de pågældende marineres begravelsessted; brevet stillet til rådighed af Chr. Bro.
- 435, l. 20. Brev af 5.5.1945 fra H.P. Mørch-Pedersen til forældrene samt dennes fotografier taget umiddelbart efter episoden.
- 436, l. 7. Rapport af 6.5.1945 fra politiet til Fynsledelsen, grosserer Erling Frederiksens arkiv.
- 436, l. 19. Rapport til byledelsen fra chefen for 5. kompagni, Vagn Fog-Petersen, bilagt Generalrapport for afsnit Odense samt

- rapport af 6.5.1945 fra politiet til Fynsledelsen, grosserer Erling Frederiksens arkiv.
- 437, l. 14. I byledelsens omhyggeligt førte protokol over indgåede situationsrapporter med præcis angivelse af tidspunkter er perioden fra kl. 16.15 til kl. 19.30 blottet for indførsler, grosserer Erling Frederiksens arkiv.
- 438, l. 11. Om disse forhandlinger se Fynsledelsens generalrapport, Region IVs arkiv, samt Generalrapport for afsnit Odense. Jfr. oplysninger fra Chr. Bro om forhandlingen med Martin Bang.
- 438, l. 22. Liste over indbragte døde og sårede fra Odense Amts og Bys Sygehus, grosserer Erling Frederiksens arkiv.
- 439, l. 2. Odense arresthus' arrestjournal.

Kilde- og litteraturfortegnelse

1 · UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet

Region IVs arkiv, hvori bl.a.:

- Fynsledelsens generallrapport
- Rapport om dannelsen af den første faldskærmsgruppe i Odense
- Sabotagerapporter til Fynsledelsen
- Alllytningsudskrift (Husmandsskolens telefoner)
- Afdelingsleder Chr. Bros redegørelse for dannelsen af de første 6-mandsgrupper

Det statistiske Departements arkiv
Arbejdslededsstatistik

Privatarkiver

- Ingeniør L.A. Duus Hansens arkiv
- Politimester Sven Holtens arkiv
- Faldskærmschef Flemming B. Muus' arkiv
- Politikeren John Christmas Møllers arkiv

Beretninger af

- Seminarieleærer Elias Bredsdorff
- Manufakturhandler Henning Brøchner
- Faldskærmsmanden Jens Peter Carlsen
- Ingeniør Erik Frandsen
- Overlærer Henrik Hansen
- Bibliotekar Martin N. Hansen
- Faldskærmsmanden Joha Erik Hecht-Johansen
- SOE-chefen R. C. Hollingworth
- Gymnasieleærer Jørgen Hæstrup
- Cigarmager Frode Jensen
- Landsretssagfører Ernst Petersen
- Konstitueret politimester Hans Rasmussen
- Flyverløjtnant Thomas Sneum
- Commander Frank N. Staggs

Erhvervsarkivet

En række redegørelser for odenseanske firmaers forhold under besættelsen, indsamlet af forfatteren 1977-1978 og afleveret til Erhvervsarkivet sammen med en redegørelse for koloni- og krigshaver samt direktionsberetninger for Thomas B. Thrige
Landsforeningen til Arbejdslededs Bekæmpelse (LAB) – Odense-afdelingens arkiv

Centralbibliothekets lokalhistoriske afdeling

Beretning om det odenseanske vagtværn af Karl G. Olsen

Bidrag til erindringsindsamling 1979 bl.a.

gymnasieelev Torben Ritsings dagbogsoptegnelser

Diverse akter vedr. garnisonen i Odense i juli-august 1943 m.v.
hvori bl.a. også

beretning af kaptajn Svend Aage Koch og
beretning af redaktør Børge Nygaard om begivenhederne den 5. maj 1945 samt
breve fra teknikumstuderende H. P. Mørch-Pedersen maj 1945
Oplysninger om de i besættelsesårene døde og dræbte modstandsfolk, civilpersoner, politi og militær, udarbejdet af socialvæsenet i Odense

Museet for Danmarks Frihedskamp

Noter om Dansk Samling i Odense og på Fyn i årene 1936-49

Odense bys arkiv (Rådhuset)

Aktsamlingen Den tyske besættelse

Andre offentlige arkiver

Embedslægeinstitutionen i Odense
Fyns Stiftamt
Havneingeniøren i Odense
Odense Arresthus

Firma- og foreningsarkiver (ved de pågældende)

Folkebo
Det fynske Trælastkompagni
Fyns kommunale Telefonselskab
Odense Eksportslagteri
Odense Handelsstandsforening
Odense Musikforening
Paladsteatret
Provinsbanken

Privatarkiver (ved de pågældende)

Afdelingsleder Chr. Bro
Skoleinspektør Tom Christensen (en vandrebog)
Grosserer Erling Frederiksen
Landsretssagfører Sven Krosgaard (Generalrapport for afsnit Odense)
Direktør Erik Ringsted (dagbøger)
Korporal Erik Sinding

2 · TRYKTE KILDER

Fyens Stiftstidende
Fyns Social-Demokrat
Fyns Tidende
Odense byråds forhandlinger
Den parlamentariske kommissions betænkning
Politiken
Sct. Knuds Gymnasiums årsskrift
Statistiske Efterretninger
Statistiske Meddelelser

3 - LITTERATUR

- Andelselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947. Ved Hjalmar Clausen og Cl. Clausen. Odense 1947
- Jeremy Bennett: British Broadcasting and the Danish Resistance Movement, 1940-1945. Cambridge 1966
- Besættelsens Hvem Hvad Hvor. Red. Jørgen Hæstrup m.fl. København 1965
- Besættelsestidens fakta I-II. Red. Niels Alkil. København 1945-46
- Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-1945. Ved Leo Buschardt m.fl. København 1954
- Anders Bjørnvad: De fandt en vej. Odense 1970
- Anders Bjørnvad: Faldne allierede flyvere 1939-1945. Odense 1978
- Blade af en typografs dagbog. Red. Martin N. Hansen. Odense 1952
- Alan Bullock: Hitler I-II. København 1958
- Arne Bonvig Christensen: Invasion i Danmark. Odense 1976
- Winston Churchill: The Second World War I-VI. London 1948-54
- Danmark under besættelsen I-III. Red. Vilh. la Cour. København 1945-47
- Danmark under verdenskrig og besættelse I-V. Red. Aage Friis. Odense 1946-48
- De danske Statsbaner. Udg. Generaldirektoratet for statsbanerne. København 1947
- De fem lange år I-III. Ved Johannes Brøndsted og Knud Gedde. København 1946-47
- Mogens Fog: Danmark frit 1942-1946. København 1947
- Folketal, areal og klima 1901-60 (Statistiske Undersøgelser, X, 1964)
- L. Bindsløv Frederiksen: Pressen under besættelsen. Århus 1960
- Hartvig Frisch m.fl. (red.): Danmark besat og befriet I-III. København 1945-48
- Frit Danmarks hvidbog I-II. Red. Peter P. Rohde. København 1945-46
- Fyens Disconto Kasse (Bank-Aktieselskab) Odense. 1846-1946. Odense 1946
- Kristof Glamann: 75-foreningen. København 1950
- 50 års tradition for fremskridt. Ved Per Jahn. Odense 1964
- Jesper Vang Hansen: Illegale blade på Fyn (Nationalmuseets Arbejdsmark 1978, s. 39-49)
- Søren Hansen: Træk fra Odense under den tyske besættelse 9. april 1940 - 5. maj 1945. Odense 1945
- Alb. P. Holm: Mere om »Røsnæs« (Søfart, 26. årg., 1976, nr. 1, s. 29)
- Jørgen Hæstrup: Christmas Møllers Londonbreve. København 1974
- Jørgen Hæstrup: Den 4. våbenart. Odense 1976
- Jørgen Hæstrup: Hemmelig alliance I-II. København 1959
- Jørgen Hæstrup: Hilsen til Vera. Odense 1956
- Jørgen Hæstrup: Kontakt med England 1940-43. København 1954
- Jørgen Hæstrup: Linz - en sabotageepisode (Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, København 1956, s. 155-167)
- Jørgen Hæstrup: »Table Top« (Jyske Samlinger, Ny række, V, 1961, s. 357-420)
- Jørgen Hæstrup: Til landets bedste I-II. København 1966-71
- Jørgen Hæstrup: Tilblivelsen af Danmarks Frihedsråd (Historie, Jyske Samlinger, Ny række, X, 1973, s. 243-261)
- Den illegale presse 1940-45. Red. Leo Buschardt m.fl. København 1965
- Hans Henrik Jacobsen: »Fast i nød«. Fynske Livregiment 1614-1964. Odense 1964
- Hans Henrik Jacobsen: En landsbys skæbne. Allesøs besættelse 1943-47. Odense 1958
- Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen. København 1971
- Hans Kirchhoff: Augustoprøret 1943 I-III. København 1979
- Hans Kirchhoff: Odense 1943 - set fra Klaregade (Fynske Årbøger 1978, s. 7-14)
- Københavns vagtværn. Red. Sigurd Thorsen. København 1947
- Svend Larsen: Et provinsmuseums historie. Odense 1935
- J. Lauritsen: Land- og vandforholdene ved Odense og i Odense Fjord før og nu. Odense 1888
- Luftværnsmæssige begivenheder under krigen 1939-45. Udg. Civilforsvarsstyrelsen. København 1950
- John Lukacs: The last European War. Garden City 1976
- P. E. Mahler: Tysk fange i Frøslev, Dachau. Odense 1945
- Wilbour Nielsen: Fyns Boldspil Union gennem 50 år. Odense 1954
9. april skildret i breve fra danske soldater. Udg. Arne Stevns. København 1940
- Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund. København 1963
19. september. 12 politimænds beretninger om opholdet i de tyske koncentrationslejre. Ved Carl Aage Redlich. København 1945
- P.M. Norup: Hæren der ikke måtte kæmpe. København 1945
- Odense Teater. 1796 - 18. november - 1946. Red. Poul Dreyer. Odense 1946
- Eliith Olesen og Inge Theut: Chr. Ulrik Hansen. København 1945
- Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. København 1962
- Knud Pedersen: Sagen om Churchill klubben fortalt gennem kilder I-II. København 1979
- Chr. K.M. Petersen: Odense Musikforening 1866-1941. Odense 1941
- Jens Louis Petersen: Den kære familie. Bryggeriforeningen 1899-1974. København 1974
- Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister. København 1970
- Georg Quistgaard: Fængselsdagbog og breve. København 1946
- J. Boisen Schmidt: F.E. Jensen og Danmarks Radio under besættelsen. København 1965
- C. Martin Sharp og Michael J.F. Bowyer: Mosquito. London 1967
- Ragna Siden: Den unge dansker Chr. Mich Rottbøll, en af de første. København 1949
- Viggo Sjøqvist: Danmarks udenrigspolitik 1933-1940. København 1966
- Hans Snitker: Det illegale Frit Danmark. Odense 1977
- Aage Trommer: Folkestrejken i Esbjerg. Århus 1966
- Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Odense 1973
- Tage Vandsted: Smeden i borgmesterstolen. Odense 1954
- Charles Webster og Noble Frankland: The Strategic Air Offensive against Germany 1939-1945 I-IV. London 1961
- Leni Yahil: Et demokrati på prøve. København 1967

Navneregister

Registret omfatter siderne 11-440. Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men ikke firmanavne og navne på fotografier m.v.

- Agersted, Aage A., politimester, 276
Amby, Kristen, præst, MF, 241
Andersen, Aksel, lærer, 116f., 160
Andersen, Anders, gårdejer, amtsrådsmedlem, 102
Andersen, Chr., grosserer 62, 232
Andersen, Frederik, adjunkt, 318
Andersen, H. C., digter, 57
Andersen, H. Vogelius, overbetjent, 256, 264
Andersen, K. B., cand. polit., 117
Andersen, Oluf Valdemar, medhjælper, 310f.
Andersen, P. J., menig, 25
Andersen, P. Nyboe, cand. polit., 117
Andersen, Peder, forretningsfører, 281
Andersen (senere Borking), Poul Bork, premierløjtnant, 100f., 133, 253, 256, 258f., 300
Andersen, Povl, inspektør, 123f., 413
Andersen, Svend A., herreekviperingshandler, 363
Andersen, Vilhelm, litteraturhistoriker, 60
Andreasen, Aksel, fagforeningsformand, 405
- Bahnsen, Knud, kaptajn, 304f., 413f.
Balfour, engelsk major, 439
Balslev, Verner, farvehandler, 130
Bang, Martin, bankassistent, 413, 437
Barnewitz, A. E. J., menig, 302
von Behlen, tysk Korvettenkapitän, 227, 265f.
Benzon, Henrik, skuespiller, 55
Bernier-Schilden-Holsten, H. H. A., lensbaron, 113
Best, Werner, tysk rigsbefuldmægtiget, 236, 238, 289, 383, 427
Biering-Sørensen, Leif F., fuldmægtig, 385
Boisen, Mogens, kaptajn, 162
Bondo, Svend, maskinhandler, 388
Boris III, bulgarsk konge, 300
Bothildsen-Nielsen, Kaj, Gestapo-håndlanger, 404
Bovensiepen, R. O., tysk sikkerhedspolitichef i Danmark, 365, 398, 405
Bredsdorff, Elias, seminarielærer, 120
Brømer, Carl, direktør, 202
Brixtofte, Chr., redaktør, 99
Bro, Chr., afdelingsleder, 317ff., 321f., 328, 427, 437
Brorson-Hansen, K., forvalter, 186, 392, 433f.
Bruhn, Carl Johan, faldskærmsmand, 133f.
Bruhn, K. H. J., oberstløjtnant, 301f.
Brøndum, Henning E., Gestapo-håndlanger, 369
Buch, H. M. G., kaptajn, 317, 321f., 326ff., 426f., 429
Buhl, Vilhelm, statsminister, 236
Busk-Rasmussen, Jens Frederik, grosserer, 254f., 258, 295, 320, 326, 329, 390
- Bøg-Jensen, Olaf Chr., tømrermester, 146
Böhme, Georg, tysk konsul, 289, 305, 307f., 333, 377f., 427
- Carlson, Jens Peter, faldskærmsmand, 254-259, 261, 263-266, 300, 306, 315, 319-324, 334
Castenschiold, Holten, generalmajor, 111
Chamberlain, Neville, engelsk premierminister, 204
Christensen, A. C. Højberg, undervisningsinspektør, 97
Christensen, A. Drevs, skibssmed, byrådsmedlem, 282
Christensen, Arne P., menig, 302
Christensen, Chr. R., gårdejer, MF, 304
Christensen, Gunnar, politibetjent, 111
Christensen, H. Bech, forpagter, 319
Christensen, Jørgen, ingeniør, byrådsmedlem, 127
Christensen, Orla, modstandsmand, 434
Christensen, Thorvald Højland, oberstløjtnant, 321
Christensen, Vilh., fagforeningsformand, 281
Christgau, G., konsul, 404
Christian X, konge, 18f., 46, 58-61, 95, 154, 159, 236, 238, 292
Christiansen, Axel, premierløjtnant, 256f., 300
Christiansen, E., fængselsbetjent, 413
Churchill, Winston, engelsk premierminister, 114
de Crevecoeur, Briand, skolebestyrer, fru, 52f.
- Dalsgaard, Henning M. A., læge, 404
Damgaard, L., civilingeniør, 85ff.
Damkilde, Svend, læge, 414
Damm, Chr., journalist, 337
Danner, Louise Christine, lensgrevinde, 92
Davidsen, Børge, direktør, 103, 146
Dircks, U., provisor, 404
Dohse, tysk Untersturmführer, 369, 403, 405f., 421, 424, 426f.
Dorn, tysk embedsmand, 347
Dreyer, Poul, redaktør, 99
Dönitz, Karl, tysk admiral, 422
- Eldal, Kai, grosserer, 304, 366
Embry, Sir Basil, engelsk Wing-Commander, 420f.
Erenburg, Ilja, russisk forfatter, 105
Eriksen, Børge, rejsesekretær, 98
Eriksen, C. M., isenkræmmer, 356, 363
- Fil, Marius, kroeger, 254
Fischer, Olfert, direktør, 220, 304
Fischer-Hansen, H., havneingeniør, 86f., 371
Fog, Mogens, professor, 163
Foged, Niels, adjunkt, 338

- Fog-Petersen, V., landbrugslærer, 392, 413
 Forstmann, tysk Fregattenkapitän, 216
 Foss, Torben, præsident for Dansk Luftværnsforening, hofjægermester, 334f.
 Frandsen, Erik, ingeniør, 254f., 258, 265f., 306, 320, 327, 330, 388f., 413
 Fredebo, S.P., skoledirektør, 342
 Frederik VII, konge, 92
 Frederiksen, Erling, grosserer, 392, 413
 Frederiksen, Niels Chr., politiasistent, 410f., 413
 Friis-Pedersen, E.R., regnskabsfører, 397
 Frost, Mogens Andreas, politikommissær, 126, 376
- Gade, Niels W., komponist, 55
 Garde, Viggo, gårdejer, 392
 de Gaulle, Charles, fransk general og politiker, 314
 Gedde, Knud, sekretær, 117
 Geisler, Ole, faldskærmsmand, 254
 Greisner, tysk major, 425-429, 432
 Grieg, Nordahl, norsk forfatter, 105
 Grundtvig, N.F.S., digter og præst, 93
 Grupe, Hjalmar, boghandler, 366
 Gudme, P. de Hemmer, journalist, 117
 Gutmann, tysk Hauptsturmführer, 375, 378, 397f., 403
- Hammer, Mogens, faldskærmsmand, 133f.
 Hankey, Lord, engelsk minister, 154
 von Hanneken, Hermann, tysk general, 251, 289, 307f.
 Hansen, Chr. Ulrik, modstandsmand, 253
 Hansen, Emil, slagter, 297
 Hansen, H. Kj. Duus, dyrlæge, 319, 325, 388
 Hansen, Hans Thyge, grosserer, 318, 427
 Hansen, Henrik, overlærer, 102, 117, 119
 Hansen, Hjalmar, typograf, 315
 Hansen, K. K., løjtnant, 256ff.
 Hansen, Kaj, elektriker, 405
 Hansen, Kaj Kingo, typograf, 315
 Hansen, Knud, præst, 98
 Hansen, Knud, væver, 48
 Hansen, Lorens Arne Duus, ingeniør, 319
 Hansen, Martin N., bibliotekar, 102
 Hansen, Mogens, kornet, 387
 Hansen, Rasmus, grosserer, 369
 Hansen, Rasmus, redaktør, MF, 279f., 288, 295
 Hansen, Svend, maskinarbejder, 115f.
 Hansen, Søren, byrådssekretær, 408
 Hansen, Thorkild, repræsentant, 413
 Harpøth, Otto, dommer, 383
 Hasselmann, Kaj, adjunkt, 53
 Hauch, Henrik, landstingsmand, 117
 Haugsted, H.V., direktør, 95
 Haustrup, N. Johs., direktør, konsul, 67, 196, 366
 Hecht-Johansen (= Ellen Margrethe Stampe Jensen), Jette, medhjælper for Fynsledelsen, 330
 Hecht-Johansen, Johan Erik, faldskærmsmand, 322f., 330, 425, 427
 Heiberg, Johan Ludvig, forfatter, 107
 Hein, N.H., trælasthandler, 339
 Helweg-Møller, Bendt, arkitekt, 134f., 150
- Hendriksen, Halfdan, handelsminister, 95
 Henriksen, A. P., landsretssagfører, 146
 Herfelt, Jens, konstitueret departementschef, 384
 Hindse-Nielsen, Svend, læge, 414
 Hitler, Adolf, tysk fører og rigskansler, 15, 131, 159, 236, 243, 251, 278, 333, 365, 372, 422
 Hjort, W. F. L., ingeniør, 367
 Hoffmann, C. F., damekonfektionshandler, 366
 Hoffmann, Henning, bankdirektør, 118, 295, 339
 Holberg, Ludvig, forfatter, 107
 Hollingworth, R. C., chef for SOEs danske afdeling, 98, 208f., 258
 Holmblad, Steffen, direktør, 274, 295
 Hostrup, Jens Christian, digter og præst, 107
 Houmann, Børge, medlem af Danmarks Frihedsråd, 255
 Hvalkof, Jørgen, læge, 404
 Hæstrup, Gudrun, fru, 101
 Hæstrup, Jørgen, gymnasielærer, 100
 Høirup, Chr., skoledirektør, 53, 57, 95, 99
 Hølund, Tage, læge, 328
 Haarsbjerg, S. L., politifuldmægtig, 375
- Ikjær-Jensen, B., sekondløjtnant, 256, 301
 Issel, tysk Gestapo-håndlanger, 369
 Iversen, Martin, købmand, byrådsmedlem, 48, 67, 136, 282, 288
- Jacobsen, Axel, arkitekt, 55, 145
 Jacobsen, Georg, bankdirektør, 144, 146f., 150, 248, 357f.
 Jacobsen, Valdemar, kasserer, 328
 Jakobsen, Oluf, fabrikant, 392
 Jena, Else, sangerinde, 108
 Jensen, Bernhard, sergent, 256
 Jensen, E. H., kaptajn, 410, 425
 Jensen, Frode, cigarmager, 160
 Jensen, Louis, cellist, 108
 Jensen, Ole Dorph, løber, 111
 Jensen, Ove Emil, sagfører, 146
 Jensen, Sigurd, historiker, 32, 174, 355
 Jensen, Thomas, officiant, 256f.
 Jensen, V. Holm, autoforhandler, 366
 Jensen, Wilhelm, elektriker, 275
 Jensen, Aage, kreditforeningsdirektør, 49f.
 Jeppesen, Poul, faktor, 315, 405
 Jersing, I. E., premierløjtnant, 256, 300
 Johansen, Charles B., politibetjent, 338
 Johansen, Hans, faldskærmsmand, 254f., 257, 261, 315, 322f.
 Johansen, Juul, direktør, 204
 Johansen, Peter, formand for Arbejdernes Fællesorganisation, 279ff.
 Johansen, Aage, boghandler, 25f., 30, 160, 304, 405
 Juel, Axel, lyriker, 95
 Justesen, Ole, premierløjtnant, 256, 258, 300, 323
 Juul-Pedersen, Aage, sagfører, 385
 Jørgensen, C. G., menig, 25
 Jørgensen, C. V., overportør, socialudvalgsformand, 65
 Jørgensen, E. Weigaard, kaptajn, 146
 Jørgensen, Eigil, kaptajn, 146
 Jørgensen, Georg, kontorbestyrer, byrådsmedlem, 152, 282
 Jørgensen, Jørgen, undervisningsminister, 53, 95, 117f.
 Jørgensen (Ullerup), Jørgen, gårdejer, landstingsmand, 304

- Jørgensen, Niels, viceborgmester, 111
 Jørgensen, Ove, civilingeniør, 170, 419
- Kahle, Otto, farver, 93
 Kanstein, P. E., tysk vicepolitipræsident, 284, 288ff.
 Kirchhoff, Hans, historiker, 262f., 271
 Kjalke, Poul, politikommandør, 411
 Kjærboel, Johs., arbejdsminister, 284, 289-292
 Klausen, Uffe, fabrikant, 388
 Klein, tysk major, 276
 Koch, Hal, professor, 95f., 117, 241
 Koch, Svend Aage, kaptajn, 432, 434
 Koksbang, Svend, kalkulator, 314f.
 Kolbye, Hellan, læge, 309
 Kraft, Ole Bjørn, politiker, 95, 337
 Kraft, Tenna, kgl. kammersangerinde, 107f.
 Kristensen, N. K., overingeniør, 308
 Krogsgaard, Sven, landsretssagfører, 118, 317f., 322, 426
 Kruse, Ejnar, læge, 320, 327, 329f., 426, 437
 Krüger, Gustav, fabrikant, 392
 Kyed, Johs., fhv. folketingsmand, 347
- Lange-Müller, P. E., komponist, 55
 Larsen, forvalter (Odense Ægforretning), 392
 Larsen, Chr., bageribestyrelse, byrådsmedlem, 48
 Larsen, Eivind, departementschef, 279, 289f.
 Larsen, Gunnar, trafikminister, 123
 Larsen, Hans L., fabrikant, næstformand i Dansk Arbejdsgiverforening, 294
 Larsen, K. Alb., sognerådsformand, 382f.
 Larsen, Knudåge, kunstmaler, 116
 Larsen, Svend, museumsinspektør, 113, 152
 Laski, Harold, engelsk samfundsforsker og politiker, 105
 Laursen, M., lektor, 53
 Lie, Ejnar, avlskontrollør, 413
 Lindberg, Kaj, sekretær, 276, 280
 Lindemann, Georg, tysk general, 425
 Lindum, Andreas, portner, 363, 365
 Lippmann, Walter, amerikansk journalist og politisk skribent, 105
 Lomholt, L. C., forstander, 369
 Lorck-Madsen, A., amtsfuldmægtig, 346
 Lund, Einar W., eksportchef, 218
 Lund, Helga, rektor, 53
 Lundbeck, Rudi, sparekassekasserer, 99, 242
 Lundqvist, H. E., Gestapo-håndlanger, 369
 Lunøe, Erik, dommer, 383
 Lüdke, Erich, tysk general, 251
 Løgstrup, K. E., præst, 98
 Løvgren, O. T., inspektør, 385
- Madsen, Ernst Peter Sofus, politibetjent, 376
 Madsen, P. M., sognerådsformand, 382f.
 Mahler, P. E., modstandsmand, 417
 Malmrose, Erik, kornet, 317, 387f.
 Marstrand-Svendsen, Astrid, sekretær for Fynsledelsen, 330
 Marstrand-Svendsen, J. A., direktør, 295
 Mengel, Svend Aage, sagfører, 385
- Mengel, Søren Chr., direktør, 203
 Mengel, Aage, direktør, 203
 Meyer, Viggo, direktør, 220, 304
 Mikkelsen, R., oberst, 127
 Mogensen, Poul, rektor, 53, 99
 Monrad, Johannes, præst, 102
 Mortensen, Henning, arbejdsmand, 413
 Munk, Kaj, digter og præst, 95f., 105, 107, 337
 Mussolini, Benito, italiensk politiker, 259, 267
 Muus, Flemming B., faldskærmschef, 208f., 254f., 258, 316, 320-324, 334
 Muus, Hans, grosserer, 98, 295, 320, 326, 329, 338, 405, 426
 Muus, Thorbjørn, konsul, 98
 von Müllen, Bent, skuespiller, 107, 404, 419
 Münter, K. B., ingeniør, 255, 328, 411, 427
 Møllegaard, Hans, gårdejer, 392
 Møllegaard, Hans J., gårdejer, 392
 Møller, Christian Fabricius, læge, 404
 Møller, John Christmas, politiker, 25, 30, 60, 94, 120, 155, 241f., 264, 295
 Mørch-Pedersen, H. P., teknikumstuderende, 424, 435
 Maare, Svend Aage, direktør, 400
- Nansen, Betty, skuespiller, 55
 Nedergaard, Hans, maskinarbejder, 115f., 296
 Neergaard, Ejner, kaptajn, 427
 Neumann, Svend, stiftamtmand, 12, 49, 305, 346
 Nielsen, Albert, markforvalter, 48
 Nielsen, Axel (f. 1892), ingeniør, 434
 Nielsen, Axel (f. 1905), ingeniør, 336
 Nielsen, Carl, komponist, 55
 Nielsen, Chr., murer, 116
 Nielsen, Einar, næstformand i De samvirkende Fagforbund, 279ff., 293, 295f.
 Nielsen, F. G. K., menig, 25
 Nielsen, J. P., politiker, 102f., 118
 Nielsen, Knud, mælkekusk, 392
 Nielsen, L. M. K., kaptajn, 256ff.
 Nielsen, N. J., oberst, 271, 302f.
 Nielsen, Otto Julius, kriminalbetjent, 375
 Nielsen, Peter Helmuth Sundby, politibetjent, 338f.
 Nielsen, S. O., løjtnant, 256
 Nolte, Josef, tysk SS-mand, 369
 Nykvist, Marius, stolefabrikant, 369, 371
 Nørnlund, Ib, rejsesekretær, 279, 285
- Oldrup, Edith, operasangerinde, 92
 Olsen, Chr., tekstilarbejder, 413f.
 Olsen, Erik (= »Henning« = »Walther«), maskinarbejder, 117, 160, 249, 255, 306, 349, 362, 397, 399, 418
- Pancke, Günther, tysk politichef, 376, 383
 Pedersen, Erik, ingeniør, 336
 Pedersen, Johs., tømrermester, byrådsmedlem, 248
 Pedersen, Marius, sognerådsformand, 344
 Pedersen, P., præst, 413
 Pedersen, P. M., direktør, byrådsmedlem, 217, 248
 Pedersen, Aage, maskinarbejder, 116, 235
 Petersen, Arne Harald, politibetjent, 375f.

- Petersen, Ernst, landsretssagfører, 34, 98-101, 118, 120, 160, 163, 235, 295, 304
- Petersen, Hans, møller, 295
- Petersen, Harry, cigarsorterer, 160
- Petersen (senere Adelgod), Heinrich, modstandsmand, 368
- Petersen, K. Helveg, lærer, 169
- Petersen, Kjeld, løjtnant, 123f.
- Petersen, Knud Lehn, kgl. bygningsinspektør, 152f.
- Petersen, Petra, fru, 116, 120, 160
- Petersen, Rolf, kaptajn, 317
- Petersen, Valdemar, elektroinstallatør, 404
- Petersen-Dalum, Johs., forstander, 99
- Poulsen, B. C., menig, 25
- Poulsen, Børge, modstandsmand, 255f., 349
- Poulsen, Erik, ingeniør, 255, 266, 387
- Poulsen, Hans Peder, malersvend, 116f., 234f.
- Quistgaard, Georg, modstandsmand, 257
- Qvist, S. P., redaktør, 99, 295
- Rasmussen, smed (Villeshøj), 392
- Rasmussen, Hans, konstitueret politimester, 250ff., 272, 274, 286, 305
- Rasmussen, Johs. Ewald, overregissør, 314f., 405
- Rasmussen, P. D., kriminalassistent, 412
- Rasmussen, Svend Børge, politibetjent, 374
- Rasmussen-Kirkendrup, R. P., sognerådsformand, 344
- Rauschning, Hermann, tysk politiker og forfatter, 105
- Reesen, Emil, dirigent, 55
- Reumert, Poul, skuespiller, 55
- Ringberg, Hjalmar, dommer, 383
- Ringsted, Erik, direktør, 227, 265, 267
- Ritsing, Torben, gymnasiast, 278, 285, 363ff.
- Rix, M., bygnings- og brandinspektør, 45, 148f.
- Rommel, Erwin, tysk general, 235f., 335, 372
- Roosevelt, Franklin D., amerikansk præsident, 248
- Rosenberg, Thomas, journalist, 304
- Rosenkjær, Jens, afdelingschef, 117
- Rottbøll, Chr. Mich., faldskærmsmand, 98, 123f.
- Rud, Johannes, landsretssagfører, 254ff., 258, 265
- Runc, Bent, ingeniør, 255, 258, 387
- Rungwald, Helge, teaterdirektør, 106f., 300, 404
- Runkowsky, tysk major, 384, 426
- Rygner, H. V., stadsingeniør, 107f., 167, 171
- Scavenius, Erik, stats- og udenrigsminister, 159, 238, 242f., 295
- Schaldemose-Nielsen, Svend Aage, politimester, 375f.
- Scheibel, Erik, direktør, 118, 160, 205, 295, 405
- Schiøtz, Aksel, sanger, 55, 92
- Schröder, Peter, skytte, 258
- Schwerdt, Otto, tysk Gestapo-mand, 338, 365
- Secher, Knud, redaktør, 297
- Secher, Aase, tandlæge, 315
- Seebach, Aage, inspektør, 385
- Seldorf, H. M. V., politimester, 27, 127, 163, 250
- Senslius, Kai, organist, 103
- Sinding, Erik, korporal, 256, 303, 309
- Skov, Chr., købmand, 392
- Skriver, J. P., skolebestyrer, 102
- Smørum, Jens, folketingsmand, 346f.
- Sneum, Thomas, flyverløjtnant, 122f.
- Soya, Carl Erik, forfatter, 107
- Stagg, Frank N., engelsk Commander, 124
- Stalman, F., tysk Oberregierungsrat, 276, 278ff., 289
- Stauning, Thorvald, statsminister, 18ff., 24, 95
- Steinbeck, John, amerikansk forfatter, 105
- Stokkebye-Christiansen, Erik, prokurist, 318, 413, 427
- Stöckicht, tysk Baurat, 344f.
- Svenningsen, Nils, direktør i Udenrigsministeriet, 284, 289f.
- Søderberg-Jensen, W., tobakshandler, 255, 320, 328
- Søgaard, P., menig, 25
- Söhnlein, Wolfgang, tysk Gestapo-mand, 372f., 375, 377, 398f.
- Sørensen, C. Th., havearkitekt, 135
- Sørensen, Carl, forvalter, 392
- Sørensen, Kaas, 304
- Tang, Vagn, løjtnant, 404
- Taubert, tysk Oberamtmann, 345f.
- Thomsen, Ejler Nielsen, politimester, 346
- Thygesen, Thyge, købmand, 160
- Tito, Josip, jugoslavisk politiker, 314
- Troelsen, J. M., kriminalbetjent, 256, 264, 266, 412
- Tørring, Nils, direktør, 210
- Ude-Hansen, Chr., ingeniør, 226f.
- Uldall, Kai, museumsinspektør, 152
- Valdemar den Store, konge, 93
- Vesterdal, T. M., ingeniør, 413
- Vildrik-Sørensen, H., ingeniør, 320, 328
- Vivike, Holger, matros, 116f., 160
- Vous, C. H., sergent, 25
- Wad, P., havearkitekt, 135
- Weber, Sigurd, elektriker, 225, 266, 268
- Weidekamp, Gustav, cigarmager, 160
- Weimann, Jens, fabrikant, 146
- Weiss, tysk oberstløjtnant, 250-253, 272f., 289, 304f., 307
- Wendelboe-Jørgensen, J., nervelæge, 155
- Werner, I. Vilh., borgmester, 23, 34, 49, 53, 57, 88, 93, 96, 99, 111, 127, 141, 147, 245f., 277-280, 282, 290ff., 296, 305, 345, 371, 377f., 382, 385, 414
- Werschenska, Galina, pianistinde, 108
- Westh, M. A., direktør for Jern- og Metalindustriens Sammenslutning, 294
- Weyse, C. E. F., komponist, 92
- Wieseler, tysk løjtnant, 277f., 299
- Willkie, Wendell, amerikansk politiker, 105
- Willumsen, Aage, bestyrer, 255, 258, 320
- Wilson, Woodrow, amerikansk præsident, 248
- Winkel, Per, kaptajn, 276
- Winkler, Paul, lagerforvalter, 304
- Witham, R. R., engelsk pilot, 390
- Øllgaard, Hans, biskop, 118, 309, 405
- Ørsberg, Henning, læge, 404
- Aakjær, Jeppe, digter, 55

Odense bys historie

Jørgen Hæstrup:

KRIG OG BESÆTTELSE ODENSE 1940 · 1945

På en levende og let forståelig måde fortæller Jørgen Hæstrup om de dramatiske begivenheder, som prægede Odense under den tyske besættelse: Sabotager, bombesprængninger, drab og strejker. Men vi får også en realistisk beskrivelse af den trølse hverdag for byens og omegnens befolkning med rationeringer, mørklægning og luftalarmer. Meget ses nu i et klarere lys, og læserne vil nikke genkendende både til skildringen og til de 433 illustrationer.

Krig og besættelse er et led i det store værk, som Odense byråd har sat i gang i anledning af, at man i 1988 fejrer byens 1000 års jubilæum. Det er planlagt, at fynske historikere i ti bind – et hvert år indtil 1988 – skal skildre hele det nuværende Odenseområdes historie fra de ældste tider og frem til festdagen. Værket vil bygge på den nyeste forskning, men samtidig skrives det på en populær måde og vil blive rigt illustreret. Der lægges vægt på at skildre alle sider af byens og befolkningens liv.

I kommission hos Odense Universitetsforlag